

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 03110

DI GROYSE IDISHE GESHIKHTTE

Hayim Shoys

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.

If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

די גרויסע
אידישע געשיכטע

פון די עלטסטע צייטען ביז אויף היינט

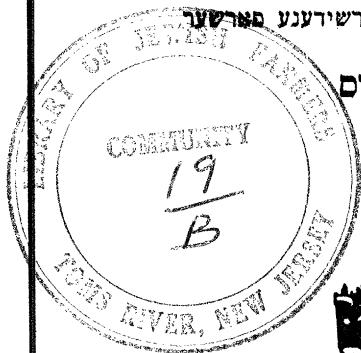
באנד III

פון דעם אויפטריט פון די ערשטע שריפטליכע נביאים
ביז דער אויפבויוונג פון צווייטען בית-המקדש

צוזאמענגעשטעלט לויט פארשירענע פארשער

פון

חיים שוים

ליטערארישער פארלאג

ניו יארק

1921

אינה אלט:

זייט

דער אונטערנאנג פון דער צפון-מלוכה ישראל — 7—78

ערשטע אפטיילונג.

דער נייער אויפטריט פון די נביאים — 9—47

פון ר. קיטעל.

1. די נביאים זינט דעם אכטען יארהונדערט — 9
2. די נביאים אלס נאט'ס-מענער, רעדנער און שריפטשטעלער — 20
3. עמוס און הרשע — 36

צווייטע אפטיילונג.

גלות שומרון — 48—78

פון ר. קיטעל.

1. עזריה-עוויה. מנחם — 48
2. די מלחמה פון ארם-אפרים געגען יהודה. דער אנהויב פון ישעיה'ס טעטיגקייט — 56
3. שומרון'ס ענד — 69

פון גלות שומרון ביז גלות ירושלים — 79—190

ערשטע אפטיילונג.

אישור אין יהודה — 81—110

לויט ר. קיטעל און ג. נאגעל.

1. חזקיה — 81
2. סנחריב אין פאלעסטינא. ישעיה — 89

צווייטע אפטיילונג.

זייט

פון מנחריב'ס צוריקצוג ביז יאשיהו — — — — — 111—128

פון ג. פ. לעהמאן-הויפט און ר. קיטעל.

1. די וועלט-לאגע — — — — — 111

מנחריב'ס לעצטע רעגירונגס-יאָהרען און זיין ענד. — אסר' חדן און דער מערב. — אסר'חדן געגען עגיפטען. — אשור' באניפאל און עגיפטען.

2. די לאגע אין יהודה — — — — — 115

די לעצטע יאָהרען פון חזקיה'ס רעגירונג. — מנשה. — ליטעראטור אונטער מנשה. — מנשה'ס געפאָנגענשאַפט. — אידען אין עגיפטען. — אמון.

דריטע אפטיילונג.

יאשיהו און זיין צייט — — — — — 129—168

לויט ר. קיטעל, ב. שטאדע, דזש. פ. מק'קורדי, ר. וו. ראָדושעריס און י. קעבערלע.

1. די וועלט-לאגע. דער נייער אויפטריט פון די נביאים — — — 129

2. דאָס געפונענע „בוז פון דער תורה“ און יאשיהו'ס רעפארם — — — 132

3. די באדייטונג פון דער רעפארם — — — — — 139

4. די כשרים, מדי און דער אונטערנאָנג פון נינה — — — — — 146

5. ירמיה — דער נביא, דער דיכטער און דער מענש — — — — — 149
(אָ כאַראַקטער-בילד).

6. ירמיה'ס אויפטריט — — — — — 154

7. יאשיהו'ס טויט. פרעה נכו — — — — — 155

פערטע אפטיילונג.

חורבן ירושלים — — — — — 169—190

לויט ר. קיטעל און ב. שטאדע.

1. צדקיה און דאָס ענד — — — — — 169

2. די לעצטע קאָנוואַלסיעס. גדליה — — — — — 184

די תקופה פון גלות כבל — — — — 191—272

לויט פארשידענע קוועלען.

1. די צעשפרייטונג — — — — — 193
2. די אידען אין פאלעסטינא און אין עגיפטען — — — — — 196
3. די סאציאל-עקאנאמישע צושטענדען פון די אידען אין באבילאניען 204
דער גלות כבל אלס עפאכע. — די פארטרייבונגען. — דער
אידישער ישוב אין באבילאניען. — די הויפט-באשעפטיגונג-
גען פון די אידען אין באבילאניען. — די גלות-אידען אלס
געמיינדע.
4. ליטעראטור אין דער תקופה פון גלות כבל — — — — — 228
5. דאס רעליגיעזע לעבען פון די אידען אין באבילאניען — — — — — 237
דער רושם פון דעם חורבן. — דאס לעבען אין דער פרעמד-
די נייע שטעלונג צו גאט און צו דער וועלט. — נייע אופנים
פון גאטסדינסט.
6. יחזקאל'ס לעהרע און ווירקונג — — — — — 247
יחזקאל'ס באדייטונג. — זיין באראקטער און זיין אויפ-
טריט. — זיין באטראכטונג פון דער פארגאנגענהייט. — זיין
לעהרע פון דער אחריות פון דעם יחיד. — זיין פלאן פאר
דער אידישער צוקונפט.
7. די לעצטע יאהרען פון דער באבילאנישער הערשאפט — — — — — 258
8. כורש און די פערסער — — — — — 260
9. נבואה אין די לעצטע יאהרען פון דער באבילאנישער הערשאפט 264
10. דער גרויסער אנאנימער נביא — — — — — 267

שיבת ציון — — — — — 273—301

לויט מש. פ. קענט.

1. די עראבערונג פון כבל און די פאליטיק פון כורש — — — — — 275
2. די אויפלעבונג פון דער אידישער געמיינדע אין פאלעסטינא — — — — — 280
3. די ווידעראויפבויוונג פון דעם בית-המקדש — — — — — 289
4. די האפענונגען און אנטווישונגען פון די בויער פון בית-המקדש — 294

ביבליאגראפיע

דער אונטערנאנג

פון דער

צפון-מלוכה ישראל

דער נייער אויפטריט פון די נביאים

1.

די נביאים זינט דעם אכטען יארהונדערט.

וואס ווייטער די היסטאריע געהט, אלץ מאגערער, זעהט עס אויס, ווערען די ידיעות אין ספר מלכים. נאר אלס אן אויסנאם ווערט נאך וואו ניט וואו געגעבען א באריכט בפרטות. ווען מיר וואלטען וועגען דער צייט פון נאך יהוא'ן און עתליה'ן געווען אנגעוויזען נאך אויף יענעם דערצעה-לונגס-בוד, וואלטען מיר דאן טאקע געווען אין זעהר א שלעכטער לאגע. עס איז פון אן אומאפשאצבארען ווערט פאר אונזער קענטעניש פון דער אידישער פארגאנגענהייט וואס גראד ווען די אינפארמאציעס אין ספר מלכים פארלאזען אונז, עפענט זיך פאר אונז א מקור פון נייע ידיעות אין די שריפטען פון די נביאים. דער מאגערער סקעלעט פון דער דערצעהלונג פון ספר מלכים ווערט דאן באלעבט דורך דעם פרישען הויד פון דירעקטע געפיהלען, וואס וועהט ארויס פון זייערע רייד. ער באקומט פלייש און בלוט און נאך דערצו די פרישקייט פון דער נאטור-פארב. די נביאים זייגען דורכגענומען דורך און דורך מיט דעם וואס עס געהט פאר אין זייער פאלק, זיין נויט קלאפט ביי זיי אין הארצען, זיין זארג איז איינגעגעסען אין זייער נשמה, זיין זינד ברענט אין זייער געוויסען. און דאס וואס עס באוועגט זיי אינערליך קומט ארויס צום אויסדרוק נאטורגעטריי אין שפרודעלדיגע אומגעפוצטע ווערטער.

אט אזוי באקומען מיר א בילד פון די פארהעלטענישען, ווי עמוס און זיינע נאכפאלגער האבען זיי געפונען זינט ירבעם דעם צווייטען אין ישראל און יהודה. דאס בילד דערגענצט אונזער שילדערונג פון דעם לעבען און

די אויפפיהרונגען אין דער צייט דירעקט פאר זייער אויפטרעטען. דעם פינעל איבער דעם בילד פיהרט דער הייליגער צארן פון עכטע פאטריאטען, די פארבען זיינען א וויילע ווי בלענדענדע פלאמען, א וויילע זיי-נען זיי טיף טונקעל — פונקט ווי מיר זעהען ווען אן אפגרונט ווערט בא-לויכטען פון די בליצען אין א געוויטער.

ס'איז אויבען דערמאנט געווארען, אז צווישען די, וואס האבען זיך ביי די אידען גערופען נביאים, זיינען געווען אלערליי לייט. יענע משרתים פון די גרויסע לייט און פון די פאלקס-מאסען און פאלקס-אינסטיטוטען, וועלכע רופען פרידען ווען זייערע צייהנער האבען וואס צו בייסען, "פיה רען נאך נאטירליך איצט אויך אן זייער טעטיגקייט. אט דער מיז פאר-שוניען, צו וואס פאר א קלאס זיי מעגען ניט געהערען, שטארבט אין קיין צייט ניט אויס צווישען מענשען. אבער די ערנסטקייט פון דער לאגע און די גרויסקייט פון דער אויפגאבע האט צו דעם אידישען גליק ארויסגערופט אין דעם פארדערונט יענע עלעמענטען צווישען די נביאים, פאר וועמען די אינערליכע איבערלעבונג אין ניט א זאך פון פרנסה, נאר א זאך פון גע-וויסען און פון הייליגער מאראלישער פארפליכטונג. פון זיי וועלען מיר דא איצט ריידען.

די מאראלישע צושטענדען ווערען געשילדערט פון די דאזיגע נביאים אלס דעגענערירט און פארדארבען. די פיעל מלחמות האבען דאס זייעריגע געטאזן. אבער אפילו אויך די בעסערע טעג, וועלכע די רעגירונגען פון ירבעם בן יואש און עזיהו האבען געבראכט מיט זיך, האבען אויך ניט געקאנט גוט מאכען דעם שאדען. זיי האבען העכסטענס פארגרעסערט די צרה. צו רויקייט און געוואלדטעטיגקייט איז צוגעקומען אפענע העזה און פרייע צע-לאזענקייט. „פאטער און זעהן געהען צוזאמען צו דער מיידעל“, זאגט עמוס (*). און ישעיה ווארפט פאר שומרון פונקט ווי ירושלים: „זיי זיינען פארשלאנגען פון זויזן און וואקלען זיך פון מעד... אלע טישען זיינען פול מיט אויסגעבראכענע אומריינקייט, אז ס'איז מעהר קיין פלאץ ניטא (**). די אומגערכטיגקייט אין האנדעל שרייט צום הימעל, דאס רעכט פון דעם

(* עמוס ב 7. דא האנדעלט זיך אין עיקר וועגען רעליגיעזער און קולט-אויס-געלאסענקייט; אבער זעלבסטפארשמענדליך ווערט דאס אויך באטראכט פון א מא-רעלישען שטאנדפונקט. פארגלייך הושע ד 11—14.
(** ישעיה כ"ה 7, 8; פארגלייך פסוק 1.

שטארקען האט פארנומען דעם פלאץ פון גאט'ס געזעץ. משפט און יושר אין ווי עס ווייזט אויס, מעהר ניטא, און די סאציאלע פראגע איז געלייזט דורך דער עקספלוואטאציע פון די שוואכע. „דעם גערעכטען פארקויפען זיי צוליב געלט, דעם אכיון — צוליב א פאר שיד. זיי לעכצען נאך דעם ערד-שטויב אויף דעם קאפ פון דעם ארימאן און צערדעהען דאס רעכט אין האנדלען מיט דעם עלענדען“ (*). „וועה צו די — זאגט ווייטער ישעיה — וועלכע רוקען צו א הויז צו א הויז, א פעלד צו א פעלד, ביז עס בלייבט מעהר קיין ברעקיל פלאץ ניט, און וועה צו די, וועלכע זיינען גבורים אין טרינקען ווייז און העלדען אין מישען מעד, וועלכע באפרייען דעם רשע פאר שוחד און גיבען דעם אומשולדיגען ניט זיין רעכט!“ (ה 8, 22, 28). „זיי נעהרען זיך פון דעם פלייש פון מיין פאלק, און זיי ציהען אראפ פון זיי די הויט פון לייב און צעברעכען זייערע ביינער“, זאגט מיכה (ג 1—3). אט דא האבען מיר דעם סאציאלען גייסט פון די רכבים.

מ'קאן צווייפלען, צי די דאזיגע שילדערונגען זיינען פולקום אביעקט טיון. מוסר-זאגער און מאראל-פרעדיגער ווילען גאר ניט פארדינען דעם שבח פון זיין אביעקטיון. דאס איז גאר ניט זייער עוברא. זייער עוברא איז אויפצודעקען די שלעכטע זייטען און דערביי ניט אריבערצוטרעטען די גרעניצען פון אמת. אט אזוי דארפען מיר באטראכטען אויך אט די שילדערונגען. אז עס זיינען גלייכצייטיג געווען הייזער און קרייזען, וואו עס האט גאנץ אנדערש אויסגעזעהן, אין דעם איז קיין ספק ניטא.

ניט בעסער ווי מיט דעם מאראלישען שטעהט עס מיט דעם דעליגייע-זען לעבען. אויך דא צערייסט די ערנסטקייט פון דעם נביא'ס שטראפענ-דען ווארט יעדען פארבלענדענדען שיין, און עס איז קיין ספק ניט, אז די שילדערונג איז בעצם ריכטיג. די כנעני'זירונג פון דער דעליגיאז, וואס איז אלץ מעהר און מעהר געווארען א סיסטעם, האט געבראכט מיט זיך א דאז פערטען שאדען. אויף איין זייט קנאה פאר יהוה און דער נאאיווער גלויב-בען, אז דער כמות איז דער עיקר און אז די אויסערליכע צערעמאניע איז בכוח גוט צו מאכען דאס וואס עס פעהלט אינערליך. אויף דער אנדערער

(* עמוס ב 6, 7; פארגלייך ח 4—6. די מלחמות און די בירגער-קריגען האָן בען רואינרט לאַנדווירטשאַפט און האַנדעל און האָבען געבראַכט אַסך צום בעסט לער־שטעקען. דער פּראָלעטאַריאַט וואַקסט, וואַוכער אין קענעמאַשפּט דורך חובות בליחען.

זייט — אַז אָפּענער איבערגאַנג צו פרעמדע געטער אָדער אַ יוהו־דינסט וואָס איז גלייך צו היידענטום. ביידע פּעהלערן ווערען אַהן רחמנות אויפגעדעקט. און די רעליגיעזע שטעלונג פון די נביאים באדייט דאָ ניט אנדערש ווי אַ סיסטעמאַטישער פּראַטעסט געגען דער היידניזירונג פון דער רעליגיעזן, וועל-כע איז אין אסר פונקטען שוין כמעט געוואָרען פּולשטענדיג.

עס הייסט ניט, אז דאָס אלץ איז ערשט געשעהן צום ערשטען מאל אין די טעג פון ירבעם און עזריהו. די צרה איז נאָר מיט דער צייט גע-וואַקסען, אבער בעצם איז זי שוין לאַנג געווען. דאָס נייע, וואָס יענע צייט האָט געבראַכט איז געלעגען ניט אין די פּאַרהעלטענישען גופא, נאָר אין'ס ליכט וואָס איז פּלוצלונג אויף זיי געפאַלען. די אידען האָבען פאַר-בראַכט זייערע טעג אַהן דאָנות און זיך נאָר געקיימערט וועגען דער דירעקט-טער געגענוואָרט. די מלחמות מיט די סיריער און מאַנכע אַנדערע נויטען פון דער צייט האָבען אפילו געבראַכט מיט זיך געוויסע זאַרגען. אָבער אַלע-מאל איז אזוי צי אזוי באַלד געקומען הילף. יהוה האָט קיינמאל זיין פּאַלס אין גאַנצען ניט פאַרלאָזען. איצט אבער האָט פּלוצלונג אַ העלער בליץ באַשיינט דעם הימעל, און די אידען האָבען מיט איינמאל דערזעהן, אז מ'שטעהט ביי אַז אָפּענעם אפּגרונט. דער בליץ איז געקומען פון מזרח, פון א ש ו ר.

זינט עמרי'ס צייט האָבען מיר זיך שוין מעהרערע מאל באַגעגענט מיט אשור. די מלכים פון ישראל האָבען שוין אויך מעהר ווי איין מאל גע-האַט מיט איהר אַ מגע'ומשא. אבער זינט דער צייט פון יואש און ירבעם דעם צווייטען איז אַריינגעטראָטען אַן אנטשיידענדע ענדערונג*.) אונטער די באַזונדערס גינסטיגע אומשטענדען איז יענע ענדערונג נאָר ניט געווען צו זעהן פון אויבען אויף, מחמת ארם איז נאָר באַשערט געווען זיך צו האַל-טען עטליכע יאהרצעהנדליג. אָבער זינט דעם אויפטריט פון תגלת-פלאַסר דעם דריטען האָט ביי די מענשען מיט אַ ווייטערען בליק מעהר קיין ספק ניט געקאָנט זיין: דאָס סירישע קעניגרייך פון דמשק, כאַטש עס האָט זיך נאָר אַ וויילע געהאַלטען ווי עס איז, האָט איצט נאָר אַ לאַנגען ראַנגלען באַקומען דעם טויט-קלאַפּ. עס האַלט דערביי, אַז אשור זאל ווערען דער שכן פון ישראל. ישראל האָט געמעגט אַ לאַנגע צייט ליידען פון דמשק: מ'האַט געמעגט אָפּט זעהן אין אשור, וועלכע האָט צעשלאָגען די אַראַמע-

(* זעה באַנד 2, ז. 223—225.)

אישע שכנים, דעם באפרייער פון ישראל. אבער ווער עס האט אריינגעקוקט אין דעם סאמע תוד פון דער זאך, האט זיך פון דעם ניט געקאנט לאזען פארבלענדען. אשור — ישראל'ס שכן: די געוואלדיגע מלוכה פון עראבער רער, וועלכע האט געזיגט מיט דעם שווערד און ברוטאלער מאכט, גע-שמעלט ביי דער זייט פון דעם קליינעם, שוואכען ישראל: — עס האט קיין ספק ניט געקאנט זיין וואס עס וועט זיך דערפון אויסלאזען. וואס עס איז געשעהן מיט דמשק און חמת, וועט זיכער אויך מוזען טרעפען ישראל (ישעיה י 9). מיט דער אידישער זעלבשטענדיגקייט איז עס געווען צו ענד. אויב ניט דורך גאט'ס א וואונדער, מוזען קעניג און פאלק אונטער-געהן.

דאס וואס אסך אידען האבען עס נאך ניט איינגעזעהן, האט די לאזען ניט בעסער געמאכט. אן אומגליק איז אלעמאל גרעסער, וואס מעהר אומד דערווארט עס קומט. ס'איז געווען דאס גליק פון די אידען און זייער רע-טונג—אזוי ווייט ווי עס איז דא נאך געווען וואס צו רעמען—וואס עס האבען לכל הפחות זיך געפונען צווישען זיי מענער, וועלכע האבען זיך ניט געלאזט פארנארען אין דעם אלגעמיינעם טומעל פון דער צייט. דאס זיינען געווען די נביאים פון יענער צייט, גענויער יענע צווישען זיי, פאר וועמען זייער אמת איז געווען א מאראלישער חוב. זיי אליין האבען געקוקט די פאקטען אין פנים אריין, און אלס דינער פון זייער גאט האבען זיי געפונען דעם מוט ארויסצוזאגען דאס שרעקליכע וואס זיי האבען געזעהען אפען פאר דעם קעניג און דעם פאלק און פאר אלע אידען וואס ווילען דאס נאך הערען. דערמיט טרעטען זיי אריין אין דעם מיטעלפונקט פונ'ם פאלקס-לעבען. זיי נעמען אריבער די נייסטיגע פיהרערשאפט פון זייער פאלק צי אין הארמאניע מיט די הערשער, צי אין אפאזיציע צו זיי, לויט ווי די צייט בריינגט מיט זיך. אין יעדען פאל האבען די אידען זיי שוין ניט געקאנט מעהר באזיי-טיגען אלס פיהרער, כל זמן עס האט נאך עקסיסטירט א אידישע מלוכה. און אפילו לאנג נאכדעם ווי די מלוכה איז פארשוואונדען, עד היום נאך, שטעהט דאס אידישע פאלק און דאס וואס איז פון איהם ארויסגעוואקסן-ען אונטער דער השפעה פון יענער אייגענארטיגסטער, געוואלדיגסטער ערשיינונג, וואס א פאלקס-לעבען האט ווען עס איז ארויסגעבראכט פון זיך. אין די נביאים האט דער זשעני פון אי-דישען גייסט געפונען זיין ריינסטען און העכסטען אויסדרוק. אויף אן אופן וואס האט זיין גלייכען ניט האבען די נייסטיגע גבורים פון ישראל, וועמען קיין פאלק האט ניט צו

שטעלען עפעס עהנליכעס ביי דער זייט, אריינגעקוקט אין דער טיפעניש פון זייער פאלק'ס נשמה. די נבואה האט מאַקע לכתחילה געמעגט זיין א פרעמדע זאך ביי אידען, אבער די נביאים האבען באַלד טיפער ווי ווער עס איז דער-פיהלט וואס די אידען זיינען געווען און וואס זיי האבען געקאנט ווערען לויט דעם סאמע תוד זייערען. די נבואה איז געקומען פון א קוואַל, וואס איז לגמרי ניט געווען ריין. זי האט דעריבער אויסגעקוקט משונה'דיג שוין פאר די אידען פון יענער צייט און נאך מעהר — פאר אונז היינט. אבער פון שטופע צו שטופע איז זי געווארען דורכאויס אן אריינגעלע און אלץ מעהר א נייסטיגע ערשיינונג, וועלכע געהערט אין איהר שפעטעריגער גע-שטאַלט און אויף איהר העכסטען פונקט צו דאָס גרעסטע, וואס די מענש-הייט האָט פון זיך ארויסגעבראַכט.

ווען מיר ווילען פארשטעהן די נביאים אין זייער נייער געשטאַלט, מוזן מיר ניט ווילענדיג ווארפען א בליק אויף צוריק, ס'איז ניט דאָס ערשטע מאָל וואָס מיר הערען דעם נאָמען נביאים, שוין שמואל און נתן און דערנאָך אליהו און אלישע האָבען געטראָגען דעם דאָזיגען נאָמען. וואו ליגט דאָס נייע אין דער נבואה פון אַט דער צייט, וואו מיר שטעהען? מיר מוזען זיך היטען און ניט לעגען צופיעל געוויכט אויף דאָס אויסערליכע, כאָטש אסך האָט זיך געענדערט און זיך אנטוויקעלט אין פארלוף פון דער צייט אויך בנוגע דער אויסערליכער ערשיינונג און דעם אויפטרעטען פון די נביאים. דאָס וואָס די נביאים שרייבען איצט טיילווייז אויף דאָס וואָס זיי האָבען צו זאָגען דעם פּאַלק און פארעפענטליכען עס אין דער פאַרם פון ביכער אָדער באשריבענע פּלוג-בלעטער, ניט זיי נאָטירליך צו אויסערליך אָן אַנדער אויס-זעהן. אבער פאקטיש איז דאָס ניט מעהר ווי דער נאָטירליכער פּועל-יוצא פון דער פארענדערטער צייט. די אידען זיינען איצט אריינגעטראָמען אין דער עפאכע פון ליטעראַטור. טאָ ווי האָבען די פיהרענדע גייסטער פון דער נאַציאָן זיך געזאָלט אנטזאָגען פון דעם ווירקזאמסטען מיטעל צו פארשפריי-טען זייערע געדאַנקען צווישען די מענשען, בשעת די אַנווענדונג פון דעם דאָזיגען מיטעל איז געוואָרען אן עפענטליכע געוועהנהייט?

די קאָמפּאָניעס פון עקסטאַטישע ענטוויאָסטען, ווי זיי פלעגען אין שמואל'ס צייטען ארומציהען איבער'ן לאַנד, געהערען לאַנג שוין צו דער פאַרגאַנגענהייט. זייער פּלאַץ האָבען שוין אין אליהו'ס טעג פאַרנומען די געזעלשאַפטען פון די „בני הנביאים“ — דער רוהיגער, געלייטערטער פּראָ-דוקט פון יענע ארומציהענדיגע פאַראיינען. אויך זיי, די בני הנביאים, האָ-

בען איצט פארלארען אסך פון זייער באדייטונג. פון דעסטוועגען איז נאך געבליבען אן ערינערונג אן זיי, אלס א מין געשלאסענער ארדען, א צעד*.) ווער עס צייכענט זיך אויס אין דעם ארדען דורך א באזונדערער נביאי'שער באגאבונג, דער פארנעמט נאטירליך דעם פלאץ אויבען און. עהנליך ווי אין שפעטערע צייטען דער „רבי“, פארנעמט ער די שטעל פונ'ם לעהרער. וואס פארזאמעלט ארום זיך אין אן ענגערען קרייז זיינע פארטרויטע תלמידים (ישעיה ח 16). אבער אויך יעדער איינער, וואס שפירט אין זיך דורך דעם אינערליכען אימפלוס פון גאט'ס גייסט דעם רוף צו ווערען א נביא, קאן ווירקען אלס א מאן פון גאט, אפילו ניט זיינענדיג קיין מיטגליד פון דעם נביאים-ארדען און ניט געהערענדיג צו די בני הנביאים (עמים ז 14). ניט דער ארדען און די חברה מאכט דעם נביא, יעדענפאלס ניט דעם גרויסע נביא. דער איינצעלנער טרעט ארויס און רעדט אין יהוה'ס נאמען אויף זיין אייגענער אחריות: וואס עס גיט איהם אויטאריטעט איז די קראפט פונ'ם גייסט, וואס שטראמט ארויס פון איהם. אבער כאטשי די פערזענליכקייט טרעט איצט ארויס אין דעם פאָדערונגט מעהר ווי פריי-הער, קאנען מיר ניט זאגען, אז זי איז פריהער פארשלאנגען געווארען פון דער געזעלשאפט, און אט אזוי זעהען מיר אויך אין דעם פרט. אז דער פארטשריט פון דער צייט האט ניט געבראכט קיין אבסאלוטען אונטער-שיר.

דאסזעלביגע איז אויך מיט דער פסיכאלאגישער אויסדרוקס-פארם פון דעם גייסט פון דער נבואה. אט דא ביי די נייע נביאים, פונקט ווי דארטען ביי די אלטע, איז דער גרונט-שטריך דאס דירעקטע פארבאט-ווערען פון גאט'ס גייסט, אן איבערלעבונג וואס איז אפט ניט אפהענגיג פון דעם מענ-שע'ס ווילען און וואס נעמט ניט זעלטען אן די פארם פון אן עקסטרעמישער זעהונג. אמת טאקע, אז פון איין זייט ווארפט די נבואה אלץ מעהר און מעהר אוועק די פארבינדונג, וואס זי האט לכתחילה געהאט מיט דער טרע-פערין (מאנטיק) און פון דער אנדערער זייט טרעט מיט דער צייט אלץ מעהר אפ אין דעם הינטערגרינט דער עלעמענט פון פאנאסטישען זעהער, אבער דאס באוואוסטזיין פונ'ם נביא, אז ער האט זיך גופא ניט גערופען. נאר אז זיין גאט האט איהם געצוואונגען און האט אריינגעטאן זיין ווארט אין איהם, בלייבט אלעמאל.

* (וועגען די עלטערע נביאים זעה באנד 2, ז. 14, 15 און 190, 191.)

נאטירליך זיינען די אלע ענדערונגען, וועלכע די צייט האט מיט זיך געבראכט, בשום אופן ניט אהן באדייטונג. זיי אלע העלפען צו פארנייסן טיגען אלץ מעהר און מעהר דעם כאראקטער פון דער נבואה. אט אזוי טרעט איצט אויף דער איינצעלנער פאר זיך אנשטאט אין א גרופע און ער האלט א פארזיכטיגע, אפגעוואויגענע קונסט־רעדע, וועלכע איז איצט גע- ווארען דער כלל. מ'קאן זעהן, אז אט דער מעהר גייסטיגער אופן האט אסך בייגעטראגען דעראז, אז די נביאים זאלען מעהר ניט באהאנדעלט ווע- רען מיט אזוי וועניג אכטונג ווי פריהער*.) פארקעהרט, זיי זיינען געוואר- רען א הויך־חשוב'ער קלאס און האבען זיך געשמעלט אין סאמע צענטער פון פאלקס־לעבען. זיי זיינען איצט אין אסך א העכערען זין ווי אליהו אדער מיכה בן ימלה זיינען עס געווען שוין פריהער, די פיהרער און יועצים פון קעניג און פאלק אין וויכטיגע פאליטישע און רעליגיעזע ענינים.

לגמרי ניי איז אבער נאר איין זאך: די דירעקטע אריינמישונג פון אשור אין דעם גורל פון אידישען פאלק און דער אופן ווי דאס שפיגעלט זיך אפ אין דער נשמה פון די נביאים. פאר זייערע אויגען אנטפלעקט זיך דער אפענער, משופע'דיגער אפגרונג, ביי וועלכען דאס אידישע פאלק שמעהט: זיי זעהען דאס שרעקליכע בילד פון א פאלקס־קרעפער, וועמעס קיום איז צעטרייסעלט דורך און דורך, און זיי הערען שוין דאס כארכלען פון דער גסיסה, דעם סימן פון א לעבען וואס ענדיגט זיך. אבער דאס לעבען פון א פאלק ווי ישראל דארף ניט און טאר זיך ניט ענדיגען, אפילו ווען עס האט געגען זיך אלס פיינד א וועלט־מלוכה! אט דער געדאנק רייסט די נביאים ארויס מיט געוואלד פון זייערע נאציאנאלע גרעניצען און לאזט זיי דערקע- נען דעם ציל און די באשטימונג פון אידישען פאלק אינ'ם א י נ ט ע ר נ צ י א נ א נ א ל ע ז ליכט, אינ'ם ליכט פון דער וועלט־געשיכטע. אט אין דעם ליכט פון דער וועלט־געשיכטע האט ישראל געלאזען הינטער זיך אשור און אלע וועלט־מלוכות, וועלכע האבען איהם אנגעטאן געוואלד. אט דאס האבען די נביאים דערקענט. און וואס זיי האבען דערקענט, האבען זיי אויסגעפיהרט.

צוויי פראגען לענען זיך ביי די געטליכע מענער שווער אויף דער נשמה: איין פראגע די פון דערקענונג און די צווייטע — פון האנדלען. די ערשטע מאכט זיי פאר אומפארנלייכליכע לעהרער, פאר באנייער פון דעם

* שמואל א, י 11 (איז אויך שאול צווישען די נביאים?); מלכים ב, ט 11 (אט דער משוגע'נער); עמוס ז 14 (זעהער, עס דיין ברויט!).

גלויבען פון זייערע פאטערס, די אנדערע מאכט זיי פאר אומפארגלייכליכע פאטריאטען און פאר רעפארמאטארס פון דעם מענשען'ס פיהרונג.

די ערשטע פראגע קאן פארמולירט ווערען אזוי: ווי איז נאך א י ב ע ר ה ו י פ ט מ ע ג ל י ד געווען דאס וואס איז פארגעקומען פאר זייערע אויגען? יהוה איז דאך פון אלעמאל דער גאט פון ישראל, וועל-כער האט איהם געמוזט באשיצען פון אלע סכנות. טא ווי אזוי האט דאס גאט געקאנט איבערגעבען זיין פאלק אין אשור'ס האנט? און ווי כאלך, אז ער האט עס פארט געטאן, דאן איז ער ענטוועדער ניט געווען מעהר ישראל'ס גאט אדער ישראל איז מעהר ניט זיין פאלק. ער האט עס געטאן. און אזוי ווי יהוה'ס געטריישאפט און מאכט האבען ניט געקאנט ווערען שוואך און וואקערדיג, איז דער לאגישער שלום פון דעם נביאי'שען געדאנק גע-ווען אומפארמיידליך: די אידען זיינען ניט מעהר דאס וואס אמאל, זיי זיינען א פאלק פון ווידערשפעניגער, אויסגעלאסענע קינדער, וועלכע הא-בען געבראכען די טריישאפט צו זייער האר. ישראל'ס שולד, זיין זינד איז עס, פאר וועלכער זיין גאט איז זיך אן איהם נוקם דורך דעם שונא'ס האנט. דער בידאיציגער צושטאנד פון דעם אידישען פאלק, דער רעלי-גיעזער פונקט ווי דער מאראלישער און סאציאלער, מיט זיינע פארשידענע פינסטערע זיימען, ערשיינט אט אזוי פלוצלונג אין א נייעם ליכט. פאר אט די פינסטערע זיימען איז דעם מעכטיגען פיינד ערלויבט זיך צו דער-נעהנטערען צו ישראל'ס טויערן. יהוה גופא ערשיינט דורך דעם פלוצלונג אין א נייעם ליכט: ער איז עס, וועלכער האט אין זיין מאראלישער היי-ליגקייט באשלאסען דעם אונטערזאנג פון ישראל, און האט באשטימט די פיינד אלס א בייטש איהם צו שטראפען.

ניי איז ניט יענע מאראלישע הייליגקייט אין יהוה. שוין משה האט געהאט א פאר-געדאנק וועגען יהוה'ס מאראלישען מהות: נתן האט עס קלאר אויסגעדריקט צו דוד'ן און אליהו צו אחאב'ן. ניי איז אבער וואס יהוה'ס מאראלישע הייליגקייט קאן ניט בלויז שטראפען ישראל, נאר איהם אויך לאזען אונטערגעהן. דער פייער-גייסט פון משה און אליהו לעבט ווידער אויף אין עמוס און ישעיה, אבער אין א נייער געשמאלט, ניט מעהר צוגעבונדען צו דעם ענגען גרעניץ פון דער נאציאן. דורך אליהו'ן און אלישע'ן האט יהוה געסטראשעט צו פארניכטען מיט שווערד און פייער אלץ וואס האט זיך איהם אין וועג געשמעלט, כדי ער זאל בלייבען דער גאט פון ישראל. דורך עמוס, הושע און ישעיה האט דער וועלמ-גאט באשלאסען דעם צוזאמענבראך פון זיין אייגענעם פאלק, כדי ער זאל גערעכט בלייבען אין

דער וועלט מיט זיין מאראלישער וועלט-ארדנונג. כאטש די נביאים פון דער נייער צייט האבען ניט ערפונדען דעם מאראלישען כאראקטער פון יהוה, דאך בלייבט עס זייער פארדינסט, וואס זיי האבן דאס מאראלישע אין גאט'ס מהות אוועקגעשטעלט אין מיטעל-פונקט פון דער באטראכטונג מיט אז ענערגיע און אויסגעהאלטענקייט, וואס איז ביו אהער נאך ניט געהערט געווארען. זיי האבען דערמיט געקרוינט דעם געדאנק פון משה'ס רעליגיאנס-גרינדונג און איהם דערהויבען צום אר-נווערסאלען עטישען מאנאטעאזם.

צו ערשט האבען די נביאים געקעמפט געגען די פלשתים, שפעטער געגען דעם „בעל“. מ'האט זיך דערפאר געקאנט ריכטען, אז זיי זאלען קעמפען אויך געגען אשור. אין א געוויסען זין איז דאס טאקע דער פאל פון ישעיה'ן און אזוי ווייט, הייבט עס, ווי אשור טרעט אריבער דעם אויפ-טראג, וואס יהוה האט איהר געגעבען*.) אבער הויפטזעכליך פיהרען זיי דעם קאמף ניט געגען אשור, נאר געגען ישראל. עס הייסט: ווייל ישראל האט פארלאזען גאט, דעריבער מוז ער פאלען, און אשור, וואס בריינגט איהם צום פאל, איז ניט מעהר ווי א בייטש פאר ישראל אין יהוה'ס האנט. דאס איז די שטעלונג, וואס די נביאים מוזען ממילא אננעמען לויט זייער השגה פון גאט. יהוה איז פאר זיי ניט בלויז דער גאט פון ישראל, נאר דער האר און דער היטער פון דער מאראלישער וועלט-ארדנונג, אפילו דארטען וואו די דאזיגע ארדנונג איז געגען ישראל. דערמיט איז אין איין ווארט כאראקטעריזירט די וועלט-היסטארישע באדייטונג אין דער שטעלונג און אין דער אויפגאבע פון די דאזיגע נביאים.

ווי אזוי זיי זיינען געקומען צו דער דאזיגער דערקענטעניש, קענען מיר וויסענשאפטליך ניט מעהר דערקלערען. דאס געהיימניש פון דער פער-זענליכקייט קאן ניט צעגלידערט ווערען היסטאריש, אזוי אז עס זאל קיין רעשט ניט איבעריג בלייבען. עס שפילט זיך אפ אין דער פארבארגעניש, בחדרי חדרים פון דער נשמה, און מיר קאנען נאר באשרייבען די אויסערליכע ווירקונג פון דעם וואס קומט אינערליך פאר צווישען דער נשמה און איהר גאט. אזויפיעל לאזט זיך אבער באשטימט זאגען, אז מיר האבען דא לחלוטין ניט צו טאן מיט דער קענטעניש, וואס קומט דורך ספעקולאציעס פון מוח אדער דורך וואסערע ניט איז נאכקלערונגען און נאכגריבלונגען, נאר

(* פארגלויך ישעיה י 5-7.)

מיט אינערליכער אינטואיציע אָדער בעסער מיט דירעקטער אויפפאַסונג. אין א גרויסען מאמענט ווערט גאט געשפירט אלס אַ מאכט, וואס באַ הערשט און באוועלטטיגט אלצדינג און האלט דעם מענשען געפאנגען. און אַט די פערזענליכע איבערלעבונג ציהט אריין דעם נביא ניט בלויז אין דעם דינסט פון זיין גאט, נאר זי אנטפלעקט איהם אויך דעם מהות פון זיין גאט אלס אַ מאַראַלישע מאכט, וועלכע באהערשט אלצדינג. די פראגע וועגען דער דערקענונג פון גאט איז דערמיט געווען געלויזט.

די צווייטע פראגע אבער, די פראגע פון האַנדלונג, איז געווען מעהר דרינגענד פאר די לעהרער פון יענער צייט. ביי ישראל'ס אונטערנאנג, וואס די מאַראַלישע וועלט־ארדנונג האט געפאדערט, האט מען ניט געקאנט בלייבען שטעהן. די נביאים וואלטען ניט געקאנט זיין קיין פאַטריאַטען און קיין מענער פון גאט און זיי וואלטען ניט געקאנט זיין די רעליגיעזע פיהרער פון זייער פאָלק, ווען זיי וואלטען ניט געזוכט קיין האַרמאָניע אין דער צע־ שפאַלטונג, קיין אויסגלייכערנדע אַפּשלוס פון דער גרויסער טראַגעדיע. וואס איז בכּו געווען צו טאן? איין וועג נאָר איז געווען: דער געגענווערטטיגער צושטאַנד פון דעם אידישען פאָלק האט געמוזט פאַלען, איצט אָדער שפּע־ טער. די רעליגיעזע, מאַראַלישע און סאַציאַלע איבלען אין פאָלק זיינען די אורזאך פון גאט'ס צאַרן: ווען זיי וועלען פארשווינדען, וועט אויך דער צאַרן מעהר ניט זיין. מיט אַ ראַדיקאַליזם, וואס דערמאָנט אַז דער עקס־ טרעמטער ערשיינונג פון סאַציאַל־פּאַליטישער און רעליגיעזער אַגיטאַציע איז דער היסטאָריע, פרעדיגען זיי אפּען דעם פונדאַמענטאַלען פּרינציפּ: וואס עס עקסיסטירט ביי די אידען איז ווערט, און עס זאָל געהן צוגרונט! נאָר א גרינטליכע באַנייאונג פון אלע צושטענדען אויף א פּולשטענדיג נייעם עס יסוד קאז העלפּען. אפּטמאָל האפּט מען צו דערגרייכען דעם נייעם צושטאַנד נאָך איצט דורך דעם וואס מ'וועט זיך אומקעהרען און טאן אמת'ע תשובה. באלד אבער ווייזט זיך ארויס, אַז די דאָזיגע האפּענונג האט אפגענארט. קודם כל מוז פאַלען די מלוכה, די נאַנצע איצטיגע גע־ זעלשאפטליכע אַרדנונג, אפילו די רעליגיאָז גופא איז דעם פאַרדאַרבענעם אופן ווי זי ווערט איצט פראקטיצירט. יהוה גופא, אזוי זיכער ווי ער איז דער גאט פון ישראל, וועט דורכפיהרען די באַנייאונג דורך דעם קעניג פון דער צוקונפט, דעם מ ש י ח. אונטער איהם וועט ישראל זיין א קעניג־ רייך פון גאט, א הייליג גאַטגעפּעליגעם פאָלק, גערעכטיגקייט און מאַראַל וועלען זיין לויט גאט'ס פאַדערונגען. די רעליגיאָז וועט פראקטיצירט ווע־ רען אין איינקלאַנג מיט זיין ווילען.

האבען די נביאים דערגרייכט דאס וואס זיי האבען געוואלט? צוויי-
שען זייער אייגען פאלק און אין זייער צייט זיינען זיי אפט גענוג באטראכט
געווארען אלס פאררעמער פונ'ם לאנד צום שונא. אבער אינ'ם ליכט פון
דער היסטאריע זיינען זיי די פאטריאטען, וועמען דאס אידישע פאלק האט
צו פארדאנקען, וואס עס איז ארויסגעקומען פון די פארבייגעהענדע שטור-
רעמס אפגעשוואכט און געבויגען, אבער ניט געבראכען. זייער פאלק, וואס
איז צו שוואך געווען צו קעמפען מיט'ן שווערד געגען די וועלט-מעכטען,
האבען זיי אריינגעדריקט אין האנט די פאָהן פון גלויבען און האפענונג. מיט
אט דער פאָהן האט דאס אידישע פאלק געזיגט. ניט בלויז האט עס אריבערגע-
לעבט די וועלט-אימפעריעס, נאר אינערליך, גייסטיג האבען די וועלט-אימ-
פעריעס זיך איהם געלעגט צו די פיס. — און כנוגע צו דער האנדלונג, סאי
דער מאַראַלישער און סאי דער רעליגיעזער, האט זייער שטימ נאָטירליך אין
אנהויב וועניג וואס אפגעקלונגען. אבער אונטער דעם דרוק פון דעם געט-
ליכען משפט האבען די אידען אלץ מעהר און מעהר זיך צוגעהערט צו זיי.
עס האט זיך דורכגעשלאגען א ריכטונג צו טאן גאט'ס ווילען, און זי האט
מעהר ניט אפגעלאזט די אידען און האט באלד צוגעגעבען צו זייער לעבען א
נייע ווענדונג.

2.

די נביאים אלס גאט'ס-מענער, רעדנער און שריפטשמעלער.

די אייגענארטיגקייט פון דעם נביא'ס באוואוסט-
זיין און פון דעם אינערליכען לעבען פון
זיין נשמה, וואס האט זיך שוין אויף די פריהערדיגע שטופעס געלאזט
צום טייל באמערקען, לאזט זיך אויף אט דער שטופע באמערקען מיט א
פארהעלטענישמעסיגער דייטליכקייט, ווייל מיר האבען דא אנדרייטונגען און
אויסדרוקען אין א גענוגענדער צאָהל.

קודם כל האבען אַלע יענע מענער בשותפות, דאס וואס זיי ווערען בא-
צייכענט אלס גאט'ס מויל* אדער אלס פארשפרעכער פון דער גאטהייט.

(* ירמיה ט"ו 10. פארגלויך כ"ו 2; ער זאל אזוי ריידען, ווי יהוה האט עס
איהם געגעבען — קיין ווארט ניט אראפנעמען.)

ווארים דאס איז די באדייטונג פון נביא*.) זיי ווילען קיין אנדער זאך
 ניט זיין ווי נאך די רעליגיעזע פיהרער און לעהרער פון זייער פאלק. אלע איי
 בעריגע זאכען, וועלכע שפילען מיט אין זייער מוהות און זייערע אינטער
 רעסען: דאס פאטערלענדישע, דאס סאציאלע, דאס פאלקסטימליכע האט
 פאר זיי א באדייטונג נאר אויף אזוי ווייט ווי עס ווערט געשטעלט אין דעם
 דינסט פון זייער רעליגיעזען אמת. זיי ווילען בעיקר זיין ניט מענער פון זייער
 לאנד אדער פון זייער פאלק. נאר גאט'ס מענער. זיי ווילען האבען די גאט
 הייט און זי בריינגען צו זייער פאלק — אלע אנדערע זאכען זיינען נאר א
 מיטעל צו אט דעם צוועק. זיי וויסען דעריבער ניט פון קיין העכערער זאך
 ווי דאס אין שטרענגסטען זין פערזענליכע פארהעלטעניש צו זייער גאט: זיי
 „שמעהען אין דעם ראט פון דער גאטהייט“ און צו האבען אין זיך גאט אין
 צו לעבען מיט איהם איז פאר זיי די אויפגאבע און דער צענטער פון לעבען.
 אבער אום צו זיין באמת די פארשפּרעכער פון גאט, האבען זיי פריי
 הער געמוזט פארנעמען די רייד פון גאט. דאס איז טאקע פאקטיש זייער
 איבערצייגונג. דער אויסדרוק: „אזוי האט געזאגט יהוה“ ביים אנהויב,
 אדער „דאס איז די רייד פון יהוה“ ביים סוף פון אסך רעדעס זייערע מוז
 ווערטליך גענומען ווערען: דאס וואס זיי זאגען דא איז ניט
 זייער אייגענאם, דאס זיינען ווערטער פון גאט. זיי האבען יענע
 ווערטער פארנומען אין שטונדען אדער אויגענבליקען פון עלית-נשמה, ווען
 די גאטהייט האט זיך דערנעהנטערט צו זיי אדער זיי האבען זיך געפיהלט
 אוועקגעטראגען נאנט צו איהר, דארטען וואו די הימלישע מעכטען באד
 שליסען דעם גורל פון די מענשען און פון די געשעהענישען אויף דער ערד*.)
 נאך מעהר, זיי האבען ניט בלויז געהערט און געזעהן דאס וואס זיי
 ריידען, זיי פארבינדען אויך דערמיט דאס באשטימטע באוואוסטזיין, אז
 זיי האבען נאר ניט קיין פרייען ווילען לגבי דאס געהערטע און גע

(* פארגלויך אין שמות ז 1, „זעה איך האב דיך געמאכט אלס גאט פאר
 פרעה'ן און אהרן דיין ברודער וועט זיין דיין נביא“, עס הייסט דוין פארשפּרעכער,
 וועלכער וועט ריידען אין דיין נאמען. פארגלויך אויך ד 16 („ער וועט זיין פאר דיר
 א מויל און דו וועסט זיין פאר איהם א גאט“). ת. ש.

** ירמיהו כ"ג 18, 22; פארגלויך ישעיהו ו און עתנליכע שמעלען אזוינע.
 עמוס ג 7: יהוה טוט איבערהויפט ניט קיין זאך, איידער ער טוילט פרויהער זיין
 באשלוס ניט מיט צו זיינע קנעכט די נביאים. פארגלויך בוי יחזקאל: יחזקאל
 האנט ליגט אויף מיר.

זעהנען. ירמיה באקלאַגט זיך. אז גאט האט איהם באצוואונד-
גען. ער לייטט אינערליך שווער אונטער דעם יאָד וואָס יהוה
האט אויף איהם אַרויפגעלעגט מיט זיין אַמט, און ער קאָן זיך פון
דעם יאָד ניט לויז מאַכען: זיין גאט איז פאר איהם צו מעכטיג. און עמוס
לאַזט אונז וויסען, אז א נביא ווערט ניט, ווען ער וויל, נאָר ווען
גאט וויל. וויל אבער גאט, דאן מוז ער עס. פארנעמט ער יהוה'ס
שטים אין זיך, איז דאן מעהר ניטאָ קיין פרעגען און באשליסען: ער מעג
יא וועלען אָדער ניט, מיט דער נויטווענדיגקייט פון א נאַטורגעזעץ ווערט
ער א נביא:

א לויב ברומט — ווער מוז זיך ניט שרעקען?
דער האָר יהוה רעדט — ווער מוז ניט ווערען קיין נביא?
(עמוס ג 8).

קלערער און דייטליכער קאן ניט געזאגט ווערען, ווי נאָריש עס איז די
פריהער אַפט פארטראַטענע מיינונג, אז ביי די זעהונגען און איבערלעבונג-
גען פון די נביאים האַנרעלט עס זיך כלומר'שט בלויז וועגען פאַעטישע
בילדער: אויסגעטראַכטע און אַנגעגעבענע איבערלעבונגען אָדער שאַפונגען
פון דער פאַעטישער פאַנטאַזיע: צי עס האַנרעלט זיך דערביי בלויז וועגען
רעדע-פאַרמען: די איינקליידונג פון דעם פערזענליכען מאַראַלישען באשלוס
אין א באַזונדערס וויכטיגער פאַרם, וועלכע רייצט די אויפמערקזאַמקייט
און ניט צו א העכערע אויטאָריטעט. גראַד דאָס אייגענע טאָן און וועלען
ווערט פון די נביאים לחלוטין צוריקגעוויזען. עס לעבט אין זיי דאָס פּעס-
טע באַוואוסטזיין פון מוזען. ניט דער פרייער ווילען אָדער די אייגענע
נייגונג טרייבט זיי, נאָר דער העכערע וואָס קומט אָן אויף זיי מיט געוואָלד און
קאַטעגאָרישען אימפּעראַטיוו, וואָס קומט אָן אויף זיי מיט געוואָלד און
באַצווינגט זיי מיט אַ שטאַרקערער מאַכט און ציהט זיי אַריין אַהן זייער
ברירה אין דעם דינסט פון זייער אַמט, דאָס הייסט פון זייער גאָט.

אַזאַ באַוואוסטזיין וואָס קומט כסדר צום אויסדרוק אונטער העכסט
מאַראַלישע אַפּעקטען, און ביי איינצלענע פון די נביאים אונטער אן אינער-
ליכען ווידערווילען, וואָס דרינגט אַריין ביז אין די טיפּענישען פון דער
נשמה, פאַרדינט אומבאַדינגט אונזער גלויבען. כּלל הפחות ביי די ערשטע
אויסדרוקען פון אַט דעם זאַרט, וועלכער באַשעפּטיגט אונז דאָ. מיר האָ-
בען דאָ ניט צו טאָן מיט פּראָדוקטען פון פאַעטישער פאַנטאַזיע, נאָר מיט
פאַקטיע און איבערלעבונגען פון א ספּעציפּישען זאַרט.

וואס פאר א זאָרט זיינען עס די דאָזיגע איבערלעבונגען? געוויסע פארגלייכונגען מיט עהנליכע ערשיינונגען אויסער ישראל קאָנען אונז העלפן פֿען צו פארענטפערען די פראגע. וועגען מוהאמעד ווייסען מיר פון דעם אראבישען היסטאָריקער און טעאלאָג טאַבאָרי, און בעת ער איז פארטיפט געווען איז זיינע כונות, נאָכדעם ווי ער האָט זיך פריהער יאהרען לאנג געפונען אין דער העכסטער רעליגיעזער אויפֿרעגונג, האָט ער פלוצלונג דער-הערט א שטים און דאָן, נאָך אַ לאַנגען אַרומקוקען זיך, האָט ער געזעהן אויפ'ן הימעל אַן ערשיינונג. דערביי איז איהם אנטפלעקט געוואָרען א שפּורד. לויט איבן איצחאק באשטייגט מוהאמעד אַ באַרג אין דער העכס-טער אומרוהיגקייט, אַרומגעעהנדיג מיט געדאַנקען פון זעלבסט-מאָרד. דאָ הערט ער א שטים פון הימעל: ס'איז דער מלאך גבריאל, וועלכער מאַכט איהם פאר גאָט'ס שליח. ער ווערט דערצו גערופען. ער בלייבט שטעהן און זעהט ארום זיך אויפ'ן האַרזאנט אַ וואונדערליכע ערשיינונג. עהנליכע זאַ-כעז באַריכטען אויך אנדערע וועגען מוהאמעד'ס צושטענדען און איבער-לעביגען. לויט בוכארי פלעגט מוהאמעד גאנץ פלוצלונג פארכאפט ווע-רען אזוי, אַז זיינע חושים פלעגען פאַרטונקעלט ווערען, דאָך, ווי עס ווייזט אויס, פלעגט ער ניט לגמרי פאַרלירען דאָס באַוואוסטזיין. ווען ער פלעגט זיך אויפכאַפּען, פלעגט ער קודם כל זיך אָפּווישען דעם שוויים פון שטערן און דאָן מיטטיילען וואָס ער האָט פאַרנומען.

פון אסך אַ פריהעריגער צייט באַריכטעט אונז דער פאַפירוס גאַלע-נישטשעה, וואָס איז געפונען געוואָרען אין 1891 און 1892 פון גאַלענישטשעה און ברוגש. די אַמאָן-פּריסטער פון טעבען בריינגען האַלץ פאר זייער געטער-שיף פון לבנון און גיבען דערפאר דעם קעניג פון ביבלאס געלד אָדער טיי-ערע חפצים. אַט אזוי קומט אויך אַ געוויסער ווען-אַמאָן אין פינפטען יאהר פון רעמסס דעם צוועלפטען, דאָס איז אַרום 1100, צום קעניג זעקאַר-

*אַן אַנדער פראגע קאָן זיין, אויב אין די שפּעטעריגע צייטען איז מיט מאַכע אַנדערע נאָכמאַכונגען פון דער עלטערער נבואה אויך די זעהונג ניט געוואָרען אַ זאך פון פאַרם. מיט דער דאָזיגער מעגליכקייט וועט מען זיך מוזען רעכענען; אָבער זיכערע ביישפּילען וועלען זיך שווערליך לאָזען אויפּוויזען. יעדענפאַלס מאַ-כען זעהונגען ווי די פון ישעיה כ"א אָדער פון זכריה דורכאויס אַן אורשפּרינג-ליכען איינדרוק. אויך ביי מוהאמעד דאַרף מען האַלטען אין זינען דעם אומבאַ-דינגטען גלויבען אין איהם פון זיינע געטרויע, צווישען וועלכע עס האָבען זיך געפונען אזוינע מענער ווי אַמאַר און אַבו-בעקר.

באאל (זכר-בעל) קיין ביבלאס. ער האט איהם געזאלט פרעזענטירען מיט א געטער-בילד, וואס איז אבער, ווייזט אויס, ניט געווען פאר דעם קעניג א גענוגענדער געצאהלט פאר זיינע טייערע צערער-האלץ. דאן איז געשעהן, אז „בעת ער האט געאפפערט צו זיינע געטער, האט דער גאט פארכאפט איינעם פון זיינע חשיב'סטע בחורים: ער האט איהם געמאכט טאנצען*“) און ער האט געזאגט: בריינג (דעם גאט) אהער! בריינג דעם שליח, וועל-כער האט איהם ביי זיך, צו אמאן! שיק איהם אפ! לאז איהם געהן! בעת דער טאנצענדער האט אט אזוי געמאנצט אין דער דאזיגער נאכט, האב איד געפונען א שיף...“ דער עניפטער ווערט פארטריבען פון לאנד

ס'איז קענטיג געווען אז אווענד-אפפער: דער וואס איז פון דער גאט הייט פארכאפט געווארען — מ'דארף פארגלייכען עהנליכעס דערצו אין תנ"ך — הייבט אז צו „טאנצען“ און טאנצט דורך די גאנצע נאכט. און ווי עס זעהט אויס רעדט ער אין מיטען טאנצען ארויס זיינע ווערטער. די ווערטער זיינען קלאר און פארשטענדליך, וועגען באוואוסטלאזיגקייט האנד דעלט זיך אויך דא ניט: און דער קעניג פאלגט דעם שפרוד פון דעם מאן אס וועניגסטען אויף אזוי ווייט, אז ער פארהאנדעלט פון דאס ניי מיט דעם עניפטער. דאס געטער-בילד נעמט ער על-כל-פנים ניט א: ער שטעלט צוערשט דאס האלץ צו, ווען וועז-אמאן האט אויסגעשריבען דאס נויטיגע גאלד און זילבער פון עניפטען.

לאמיר נאך נעמען די שילדערונג אין במדבר כ"ב—כ"ד פון דעם ניט-אירישען זעהער ב' ע.ס. בלעם לאזט אויפבויען מזבחות און מקריב זיין קרבנות. דאן געהט ער אוועק אז א זייט כדי מקבל צו זיין זיין אראקעל: אין א קורצער צייט ארום קומט ער צוריק און טיילט מיט וואס ער האט פארנומען. דאס וואס ער פארנעמט, איז ניט אין איינקלאנג מיט דעם וואס ער האט געוואלט הערען: אבער ער מוז עס ארויסריידען אזוי ווי עס קומט איהם אז אין דער איינזאמקייט, אפילו ווען ער וויל ניט. ער זוכט אהן ערפאלג צו באקומען אנדערע שפרוכען, דורך דעם וואס ער ענדערט די מיטלען, וועלכע ער ווענדט דערביי און. פון וואס פאר א מין די דאזיגע

(* דער זין פון דעם בעצם אומבאקאנטען ווארט איז אומגעפעהר געזיכערט דורך דעם צייכען פון א טאנצענדען מאן, וואס שטעהט דערביי, וואהרשויליך האט דאס ווארט א באשטימטערען זין ווי „טאנצען“, א שטייגער „ארויסגעחן אין עקס-טעז“. דאן האט עס בערך די באדייטונג פונ'ם העברעאישען ווארט „חתנבא“.

מיטלען זיינען, איז ניט גאנץ קלאר*), דערפאר איז זעהר דייטליך דאס וואס מיט איהם קומט פאר. דער אופן ווי אזוי די גאטהייט קומט צו איהם און ווערט באשריבען אין די פערזען:

„דאס איז דער שפרוד פון בלעם, דעם זוהן פון בעור,
און דער שפרוד פון דעם מאן וואס זיין אויג איז געשלאסען,
דער שפרוד פון דעם וואס הערט גאט'ס ווערטער,
וואס ווייסט דאס וויסען פון דעם העכסטען,
וואס זעהט די זעהונג פון דעם אלמעכטיגען,
ער פאלט אַנידער און זיין אויג איז געעפענט.“

(במדבר כ"ד 8, 4).

ס'איז קיין ספק ניט, אז דא ווערט באשריבען דער צושטאנד פון א מאן אין עקסטאז. דאס אויסערליכע אויג איז געשלאסען, ער ליגט בכּוּן אין א האלב־שלאפענדיגען צושטאנד, מיט פארמונקעלטע חושים ווי מוהאמעד, פון וועמען בוכארי זאגט, אז מ'האט איהם אין אזוינע פאלען צוגעדעקט מיט א געוואנט און איהם אונטערנעלעגט א קישען צירקאפענס, אבער וואס מעהר דער גוף שלאפט, ווי עס דוכט זיך, אלץ וואכזאמער ווערט די נשמה. ביי דעם אזוי אנידערנעפאלענעם עפענט זיך דאס אינערליכע אויג, דער אינערליכער כּוּן זיך: ער זעהט און הערט זאכען, וועלכע האבען געקאנט האבען א שייכות נאר צו דער גאטהייט — ער איז אריינגעטראטען אין דעם ראט פון דעם העכסטען.

ווען מיר נעמען ארויס די שותפות'ע שטריכען פון די דאזיגע בילדער, וועלכע געהערען צו פארשידענע צייטען און אומשטענדען, איז די אונטערסטע שורה דאן די פאלגענדע: ביי א גאט'ס־דינסט אדער ביי אן אנדער רעליגיעזער אויפרעגונג פונ'ם נעמיט קומט פאר, אז געוויסע פון אלעמען אויסגעצייכענטע און אייגענארטיגע פערזאנען פאלען אַרײַן אין א צושטאנד ווען זיי ווערען לגמרי אויסגעטאן פון דער דרויסענדיגער וועלט. אין יענעם צושטאנד ווערט אבער דוקא דאס אינערליכע לעבען פון דער נשמה שטאַר־

* במדבר כ"ד 1, צוערשט איז ער ארויסגעגאנגען אנטקעגען „נחשים“ (טרעף־סימנים? כּוּן?), איצט לאָזט ער דעם אַנקוּק פון ישראל ווירקען אויף זיך — צוערשט, הייסט עס, באשווערונגען, דאן דאס קוקען מיט אויסגעשטעלטע אויגען אויף א געגענשאַפֿט.

קער און דערהויבענער און איז גרייט מקבל צו זיין אזוינע פיינע השפעות. וואס קאנען בשום אופן ניט צוקומען צו אנדערע מענשען און אפילו אויך ניט צו זיי גופא אין א וואכעדיגען און וואכענדיגען צושטאנד. זיי זעהען און הערען זאכען וואס דער געוועהנליכער מענש וועט קיינמאל ניט דער-נעהן, און זיי ווייסען עס ניט אנדערש, ווי נאר אז דער ראט פון דער גאט הייט האט זיך געעפענט פאר זיי. ניט אלעמאל איז דער צושטאנד פון עקסטאז פולקום גלייך, אבער אלעמאל קומט דער עקסטאז פאר אונטער שטארקע אויפגענוגען און צעטרייסלונגען; מ'פאלט אנדער שלאף מיט פארטונקלטע אויסערליכע חושים אין א מין האלבען שלאף, אדער די נשמה ווערט געווארדיג אויפגערייצט דורך א ווילדער, שרעקליכער התלהבות, וואס נעהט ביז'ן נרעניץ פון משוגעת. פאר יענעם כנעני פון ביבלאס אין, ווי עס ווייזט אויס, ניט נויטיג געווען אויפצואוואכען און זיך צוריקצוקעהרען צו דעם אלטענליכען צושטאנד, כדי מיטצוטיילען פון דער ערינערונג דאס וואס ער האט פארנומען; און ביי מוהאמעד קומט די אנטפלעקונג אין אנהויב ניט געזוכטערהייך; דער גייסט קומט איבער איהם, פאלט אן, בעת בלעם געברויכט געוויסע מיטלען איהם צו קריגען. אבער דאס זיינען ניט קיין וויכטיגע חילוקים. בעצם הערשט אויך ביי בלעם'ען דער צוואנג פון א הער כערער מאכט, אזוי אז אויך ער קאן ניט טאן ווי ער וויל. און אויך ביי דעם נביא פון ביבלאס איז דער צושטאנד פון עקסטאז, דאס אריינפאלען די גאנצע נאכט דורך, עהנליך צו די בעל-נביאים פון כרמל, אין א הייליגער ווילדער התלהבות, נאר אז אויסדרוק פון זיין ווערען אויסגעטאן פון דער וועלט און פון דער שטורעמדיגער, געוואלדיגער קאנצענטראציע אויף זיין גאט. דאס וואס ער רעדט נאך, ווי עס ווייזט אויס, פארשטענדליכע ווער-טער, איז אויך ניט קיין וויכטיגער אונטערשייד.

ווען מיר קעהרען זיך צוריק צו די אידען, געפינען מיר אסך פאר גלייכוניגען צו קענען אפשצען אלץ וואס מיר האבען דא פריהער באגע-גענט. נאכדעם ווי מיר האבען זיך שוין באקענט מיט עטוואס עהנליכעס אויף דעם כנעני'שען באדען פון א פארהעלטענישמעסיג אלטער צייט, וועט אונז שוין מעהר ניט אויסקוקען אזוי משונה'דיג דאס וואס מיר האבען גע-טראפען אין די טעג פון שמואל און שאול און אויך ניט וועניגער דאס וואס מיר לייענען פון דער צייט און פון די קרייזען פון אליהו און אלישע. מיר דערקענען אין נביאים פון שאול'ס צייט, וועלכע ציהען ארום איבער'ן לאנד אונטער באגלייטונג פון מוזיק און רייסען מיט אנדערע מיט זיך אין זייער ווילדען ענטוויאזם, אדער אין אליהו'ן, וועלכער לויפט ווי א שטורם פאר-

אויס פאר אהאב'ס וואָנען, דאָס עהנליכע בילד צו יענעם טאנצענדרען. עקספּאַטישען כנעני. מיר פארשטעהען ווי אזוי זייער ווילדע צעבושע-וועטע התלהבות האָט געקאָנט פיהרען דערצו, אַז מ'זאָל זיי פארביימען מיט משוגעים: דער גרעניץ איז הפנים זעהר אָפּט געווען א גענוג פליסיגער*.) און אין אלישע'ן, וועלכער לאָזט זיך אריבערטראָגען דורך מוזיק אין א צור שטאַנד פון עקסטאַז, דערקענען מיר נאָך געוויסע שטריכען פון בלעם'ען, וועלכער זוכט דורך אלערהאנט מיטלען צו קריגען דעם שלאָף פון אנט-פלעקונג (מלכים ב, ג 15). און ענדליך דער אופן ווי מוהאמעד ווערט דער נביא פון אלאה. נעפינט זיין ווידערשפיל אין ישעיה און ירמיה.

דערמיט זיינען געגעבען די באדינגונגען צו פארשטעהן אויך די שפע-טערע נבואה. דער נאַטור-יסוד איז דערזעלביגער, נאָר ס'איז איינגעטראָמען א פראָצעס פון א כסדר'דיגער הייבונג און פארגייסטיגונג. די שפורען פון דעם פראצעס לאָזען זיך אומעטום דערקענען.

וואָס ישעיה און ירמיה דערצעהלען אונז ווי אזוי זיי זיינען גערופען געוואָרען צו דעם אָמט פון א נביא, לאָזט קיין ספק ניט איבער, אַז מיר האָבען דאָ צו טאן מיט איבערלעבונגען פון אַן עהנליכען זאַרט. אין צייטען פון רעליגיעזער אַנגעצויגענקייט און פון אויפגענונג פון זייער געמיט פיהר לען זיי זיך אין אַ געוויסען מאַמענט אַוועקגעטראָגען צו דער דירעקטער נאַהנטקייט פון יהוה, און זיי באַקומען דאָרטען טיפע איינדרוקען, וועלכע באַ-שטימען זייער גאַנצען לעבען. זיי זעהען און הערען יהוה גופא. דאָס זיינען ניט אנדערש ווי זעהונגס-איבערלעבונגען אין א צושטאַנד פון עקסטאַז. דעם פּסיכאָלאָגישען יסוד דערפון בילדען יענע אייגענארטיגע ערשיינונגען, ווע-מעס פארבינדונג עס איז א ניט נאַרמאַלע רייזונג פונ'ם נשמה-לעבען. די דאָזיגע ערשיינונגען ווייזען זיך באַזונדערס ארויס אין אַן אויסערגעוועהנ-ליכער פארשטאַרקונג פונ'ם כוח הרמיון, דערהויפּט אבער אין דער פאַר-שטאַרקונג פון דער פראַדוקטיווער און רעפראַדוקטיווער איינבילדונגס-קראַפּט.

ביי ישעיה'ן זעהען מיר פּולקום קלאַר, ווי ער פיהלט זיך איין טאַג — פילייכט בעת ער האַלט זיך אויף אין פאַר-הויף פון בית-המקדש פאַרוני-קען אין זיינע טיפע כּונות — ניט ווילענדיג אַוועקגעטראָגען אין דעם הימ-

(* שמואל א, י און באַזונדערס י"ט 24 (ער רויסט אַראָפּ די קליידער פון לויב און בלויבט ליגען נאָקעט אויף דר'ער אַ גאַנצען טאַג מיט אַ גאַנצער נאַכט — דאָס זיינען געוועהנליך סימפּטאָמען פון וואהנזין).

לישען הייליגטום, דאָס אורבילד פון דעם ערדישען. ער האָט בכּן פארר
לאָרען דעם וואַכענדיגען, אלטענליכען באַוואוסטניין און ער געפינט זיך אין
אַ צושטאַנד פון עקסטאַז. און דאָ זעהט ער זאכען, וועלכע מ'קאן אזוי ניט
זעהן, און ער הערט וואונדערליכע ווערטער. ער זעהט יהוה גופא זיצענדיג
אויף אַ קעניגליכען טראָן, איינגעוויקעלט אין אַ הייליגען קעניגליכען מאַנט-
טעל, וואס פילט אױס דעם גאַנצען היכל. הימלישע גייסטער רופען אױס
זיין לױב אזױ הױך און מיט אזא גערויש, אַז דאָס הױז הױבט אָן אױש צו
ציטערען. און אױף דעם הימלישען מזבח ברענט לכבוד איהם דאָס קרבן-
פױער, אזױ אַז דער דאַמף פון קרבן שטראָמט דורך דעם הייליגען רוים. ער
זעהט וואָס די שרפים טוען און ער הערט דאָן זױער שטים און דאָן יהוה'ס
שטים רױדענדיג צו איהם, אױן נאָכדעם ווי ער האָט פון דעם דאָזיגען צושטאַנד
פון עקסטאַזיזשן זיך צוריקגעקעהרט צו דעם וואַכענדיגען באַוואוסטניין.
שטעהט נאָר אלצױנג קלאָר און לעבעדיג פאַר זױנע אױגען, אזױ אַז זױן
זכרון קאָן עס האַלטען פעסט און זױן האַנט קאָן עס אױפשרױבען. אױף
אַז עהנליכען אױפן האַבען מיר זיך אױך פאַרצושטעלען די רופונג פון ירמיה
און יחזקאל, און געױיס האַבען מאַנכע אנדערע געהאַט עהנליכע אױבערלע-
בונגען*). אבער די אױבערלעבונגען זױנען ניט באשרענקט אױף דער רו-
פונג. זױ קומען אױך פאַר אנדערשוואַ, בױ מאַנכע נביאים, ווי, למשל,
בױ עמוס און זכריה, באַזונדערס אָפט, בױ אנדערע וועניגער רעגעלמעסיג,
אַבער דאָך אין ספּעציעל וויכטיגע סיבות און אין פאַלען, וואו עס ווערען
זױ מיטגעטױלט אױסערגעוועהנליך וויכטיגע זאכען.

דער מהות און דער אױפפיהר פון די נביאים האָט אױסגעקוקט עפעס
משונה'דיג אלעמאַל, אױך פאַר די מענשען פון זױער צױט. שױן דער אױפ-
גופא פון זױער צױכען-שפראַך בריינגט דאָס מיט זיך. אױך אין זױער
קלױדונג האַבען זױ, ווי עס ווױזט אױס, זיך אױסגעצױכענט ניט בלױז אין
דער אלטער, נאָר אױך אין דער נױער צױט**). בכלל אבער האָט דער מהות
פון די נביאים געמוזט ווערען מיט דער צױט רוהיגער און קלאָרער.

(* פארגלױך ישעיה ו; ירמיה א; יחזקאל א. פארגלױך אױך דערצו אַזעלכע
אױסדרוקען ווי ישעיה ח 11 („יהוה האָט מיר געזאָגט, מיך אַנעמענדיג בױ דער
האַנט“, עס הױסט: אין אַ באַזונדערס פאַרטרויטער צורופונג).

** פארגלױך ישעיה כ 2: „נעם אַראָפּ דעם זאַק פון דינע לענדען“ —
ישעיה, הױסט עס לױט דעם, האָט געטראָגען געוועהנליך דעם זאַק אַנשטאַט אַן אױ-
בער-מלבוש.

אט אזוי האט יענער ניט נארמאלער צושטאנד פון עקסטאז אנגענומען ביס-
לעכווייז רהיגערע, מילדערע פארמען. פון הייליגער צעבושעוועטקייט און
ווילדע, צעהולעטע פארמען פון אויפטערטען הערען מיר מעהר ניט פון 8טען
יאהרהונדערט אן. זייער פלאץ פארנעמט איצט א צושטאנד פון א געווי-
סער לעטארגיע, פון א פארזינקען אין א האלבען שלאף, ווען מ'נעמט קיין
אנטייל ניט אין דער אויסערליכער וועלט. אפילו אין דער אנווענדונג פון
דער זעהונג קענען מיר שוין באמערקען א געוויסען עלעמענט פון פאר-
נייסטיגונג. ביי עמוס'ן למשל (קאפ. ז און ח) קומען נאך פאר זעהונגען.
גלייך אבער נאך דער זעהונג קומט איהר אויסטייטשונג און פון דער דא-
זיגער אויסטייטשונג פליסט ארויס די איינפאכע מוסר-רעדע: אדער ביי
ישעיה'ן ווערט געגעבען דער פראגראם פון זיין לעבענס-ארכיטעקטור דער
זעהונג, וואו ער קריגט דעם רוה צו ווערען א נביא: דער פראגראם גופא
אבער ווערט דאן אויסגעפיהרט אין אסך איינצעלנע רעדעס. ערשט ביי
יחזקאל'ען געפינען מיר ווידער אנדערע פארמען, וועלכע האבען אבער קע-
טיג זייער פיזישע אורזאך אין קראנקשאפטע צושטענדען, וואס האבען א
נאהנטע שייכות צו עפילעפסיע אדער קאטאלעפסיע.

אבער דער עקסטאז פון א שטורעמדיגען אדער זאנפטערען זארט איז
דורכאויס ניט די איינציגע פארם, אין וועלכע יהוה'ס ווארט און ווילען
קומט צו יענע מענער, אפילו ניט וואו זיי קריגען דעם רוה צו ווערען
נביאים. שוין דער פריהער דערמאנטער אריבערגאנג צו דער איינפאכער
מוסר-רעדע לאזט דאס דערווארטען. מיר געפינען פאקטיש ניט דערמאנט
ביי עמוס'עס רוה קיין עקסטאטישען פארגאנג. דורך א שטארקער אינער-
ליכער זיכערקייט, וועלכע זיין געוויסען האט אויסגעטייטשט אלס גאט'ס
רוה, איז צו איהם געקומען דער אימפולס און דער הייליגער צוואנג צו ריי-
דען אין יהוה'ס נאמען. מיר לייענען א גאנצע מאסע רעדעס פון נביאים,
אין וועלכע ס'איז ניטא די מינדסטע אנדייטונג, אז זייער אינהאלט זאל זיין
אינספירירט עפעס דורך א זעהונג. בנוגע צו דעם פרט האט ניט קיין
זעהר וויכטיגע באדייטונג וואס אמאל שמעהט געזאגט, און אמאל ניט, אז
דאס איז די רייד פון גאט. צי דעם נביא'ס רעדע שטאמט פון א זעהונג אדער
ניט, אין ביידע פאלען אבער וויל זי האבען די וויכטיגקייט פון יהוה'ס
ווארט. מעהר ניט אין איין פאל איז דאס ווארט פון יהוה אנטשטאנען
אויף אז אנדער אופן ווי אין דעם אנדערען פאל.

מיר האבען דא צו טאן ניט מיט א דירעקטער, נאך מיט אז אינדירעקט
טער אינספיראציע. דאס וואס עס ווערט דעם נביא געוויזען אדער געזאגט

אין יענע שטונדען פון באזונדערער הייליגונג, אנטהאלט מעהר ווי איינצעל-
נע ווערטער אדער בילדער. עס פליסען פאר איהם ארויס פון דעם רייכע
געדאנקען און השפעות, וועלכע שטאמען אויך פאר איהם פון יהוה'ס ראט.
אבער זיי דארפען ערשט פארמולירט און אויסגעפיהרט ווערען. דאס וואס
דער נביא ווערט דא געוואהר, מוז ער דעריבער זעלבשטענדיג אויסארביי-
טען און ווייטער אנטוויקלען. דאס קערענדיל וואס ער געפינט וואקסט
ביי איהם; פון די אנגענומענע הנחות ווערען שליסען ארויסגערונגען, און
אט אזוי ווערען געשאפען יענע רעדעס — טיילווייז גענוי אויסגעפיהרטע
קונסט-רעדעס. — זיי זיינען פאר די נביאים דורכאויס דאס ווארט פון זייער
נאט, אבער באמת זיינען זיי שוין דורכגעגאנגען דורך זייער שטארקער
סוביעקטיוויטעט. אט די סוביעקטיוויטעט פון די נביאים האט צוגעגעבען
א נייע געשטאלט צו דעם קערענדיל, וואס זיי האבען מקבל געווען. כאטש
זיי גופא איז דאס גאר ניט אזוי קלאר באוואוסט.

העכסט אייגענארטיג און ווידער דורכאויס אונטערווארפען אונטער
דער פארענדערונג פון די צייטען איז דערביי די שייכות פון דער פערזאן
צו דער זאך. אין אנהויב שטעהען די נביאים פולקום פאסיוו צו דער
זאך. די אלטע נביאים גיבען איבער גאר דאס וואס זיי זעהען און הע-
רען. נאכצוקלערען וועגען דעם איז ניט זייער זאך און עס פאלט זיי גאר
ניט איין. אזוי איז עס גאר ביי עמוס, יהושע, ישעיה. זייער פערזאן געהט
גאר אויף אין דער זאך גופא: דארטען וואו זיי קלערען וועגען דעם גאר.
טוען זיי עס ריין אביעקטיוו און אויף אַזאַ אופן, אז זיי טיילען מיט דאס
וואס זיי דרינגען ארויס פון דעם געזעהענעם. אלצדינג וואס זיי זאגען, איז
פאר זיי ניט אנדערש ווי יהוה'ס ווארט. מיט דער צייט אבער ענדערט
עס זיך. ירמיה איז כאַראַקטעריסטיש פאר דעם. איצט האט אויך דער
סוביעקט אויפגעוואכט אין דעם נביא. ער הייבט אן נאכצודענקען וועגען
דאס געהערטע און נעמט א שטעלונג צו דעם. אט אזוי ברעכט זיך דורך די
אייגענע פערזענליכקייט געבען דער גאטהייט, און ביידע, זאך און פער-
זאן, גאט און די אייגענע אינדיווידואליטעט קענען אפילו זיך שטרייטען.
דער נביא'שער איד איז אויפגעוועקט, דער נביא איז געווארען א
רעליגיעזער דענקער. דערמיט איז עטוואס דערגרייכט גע-
ווארען, וואס קאן באטראכט ווערען אלס דאס העכסטע. — אבער אויך עט-
וואס וואס איז פרעמד געווען דעם מהות פון דער נבואה. סוף-כל-סוף מוז
די נבואה ענטוועדער זיין א זאך פאר זיך אליין אדער זי קאן גאר ניט
זיין. דעם באווייז פאר דעם ניט די ווייטעריגע אנטוויקלונג. דער באטרא-
כט

מענער וועג ווערט פארטגעזעצט, און זינט דעם צווייטען ישעיה (ישעיה פון חאפ. מ אן) קומט דער סוביעקט אלץ מעהר און מעהר ארויס שטארקער, אזוי אז מיט דער צייט זעהט אים ווי עס וואלט שטעהן א מחיצה צווישען יהוה אין דעם נביא*.) און א נייע פערזאן מוז אריינגעפיהרט ווער רען אלס פארמיטלער צווישען זיי, דאס איז דער מלאך פון זכריה, אזא'ן אבסטראקטער גאט האט ניט קיין נביאים, נאר כהנים; ס'איז דערמיט צוגעגרייט דער וועג פאר דער תקופה פון דער כהונה. —

ס'איז זעלבסטפארשטענדליך, אז מענער, וועלכע האבען אזויגע איבערלעבונגען זאלען ווערען פאלקס-רעדנער און אז אונטער געוויסע אומשטענדען זאלען זיי ווערען שריפטשטעלער. דאס וואס זיי איבערלעבען איז דאך זיי געגעבען געווארען, כדי זיי זאלען עס קאנען מיטטיילען צו אנדערע. עס זיינען קענטיג פון אנהויב אן געווען צוויי הויפטפארמען פון מיטטיילונג. אין דעם עקסטאז גופא ווערען ארויסגעלאזען איינצעלנע, פילייכט נאר האלבפארשטענדליכע ווערטער, וואס מ'זען אויסגעמיינט און דערקלערט ווערען, אדער קלאנגען וואס זיינען א מיזרידען מיט'ן צונג, אדער אויך איינצעלנע אפגעריסענע ווערטער אדער זאץ-טיילען און נאנץ קורצע זאצען. אן דאס ריידען אומפארשטענדליכע ווערטער דערמאנט אונז דער אופן ווי אזוי ישעיה מאכט חוזה פון זיינע געגנער (כ"ה 10): זיי שטאמלען ווי שיכור'ע. דאס ריידען אין אפגעריסענע ווערטער און קורצע זאצען זעהט זיך נאך אין די אפגעריסענע באפעלען פון דעם אויבען דערמאנטען כנעני פון ביבלאס אין זיין עקסטאז. אין די אויפגערגענטע זשעסטען פון יחזקאל'ען בשעת ער רעדט דערקענען מיר נאך דאס נאכציטערען פון ריידען אין עקסטאז גופא**). אבער דער כלל איז הפנים פון אנהויב אן געווען, אז דאס איבערגעלעבטע ווערט ערשט מיטגעטיילט אין וואכענדיגען צושטאנד, צי אלס פשוט'ע דערצעהלונג און ווידערהוילונג, צי אין א פרייער פארם. אין אט דעם פאל ווערען די נביאים ממילא עפענטליכע רעדנער. מיר מוזען זיך פארשטעלען ווי זיי טרעמען אויף ביי די פארשידענע געלעגענהייטען. וואו נאך זיי קענען געפינען מענשען פארזאמעלט אין א גרעסערער צאהל: ביים טויער פון

(* פארגלויך ישעיה מ 8, 6 די שמים פון דער יענזוייטגער וועלט; ישעיה כ"א דעם וועכטער, דעם ארויסקוקער נעכען יהוה און דעם נביא.
(** יחזקאל ו 11 (אין די הענט קלאפען, מיט די פיס טופען).

שטארט, אויף פרייע פלעצער, אין פארהויף פון א טעמפל, באזונדערס אין די טעג פון יום-טוב**).

די רעדעס זיינען אפט גענוג געהאלטען געווארען אין דער העכסטער אויפרעגונג. פון איינצלענע רעדעס פון עמוס אדער ישעיה וועהט אונז נאך היינט אנטקעגען א געוואלדיגע ליידענשאפט און א שטורעמדיגע וויר-קונג. און באגלייט זיינען די רעדעס געווען ניט בלויז מיט לעבהאפטע זשעסטען. כדי בולט צו מאכען דאס וואס זיי ווילען זאגען, באגלייטען די נביאים זייער רעדע ניט זעלמען דורך אייגענארטיגע „צייכענס“. דאס זיי-נען סימבאלישע האנדלונגען, אילוסטראציעס פון דער רעדע דורך אז איר מישנע משונה'דיגען אויפפיהר וואס ווארפט זיך אין די אויגען, כדי צו רייצען דערמיט די אויפמערקזאמקייט און צו דערוועקען די פראגע: „וואס קאן דאס באדייטען?“ „וואס וויל ער זאגען דערמיט?“ די דאזיגע ציי-כענס זיינען אהן א ספק אוראלט און שטאמען פון א צייט, ווען מ'האט נאך ווינציג וואס געשריבען און אויך פאר דעם נביא אין נאך די צוזאמענ-הענגענדע רעדע ניט געווען דער געוועהנליכער מיטעל אויסצודריקען זיינע געדאנקען. אין אזעלכענע אומשטענדען דריקט דעם עיקר אויס א האנדלונג וואס ווארפט זיך אין די אויגען, און דער נביא באדארף נאך געבען א קור-צע דערקלערונג. אינ'ם ווייטעריגען פארלויף פון דער צייט האט זיך די דאזיגע צייכענ-שפראך אפט דערהאלטען, דאס רוב כדי צו רייצען די אויפ-מערקזאמקייט און כדי צו געבען א שארפע אילוסטראציע פאר א רעדע אדער א שפרוד. ווי משונה'דיג און כמעט אפשטויסענד די דאזיגע צייכענס זיי-נען אפטמאל, איז באקאנט. שוין איינער פון די געגנער פון מיכה בן ימלה לאזט זיך מאכען אייזערנע הערנער, אז אנדער נביא פון דערזעלביגער צייט זאל זיך האבען געלאזט בלויז צעשלאגען, יענער כדי אנצודייטען א נצחון, דער צווייטער כדי אנצודייטען א נידערלאגע פונ'ם קעניג (מלכים א, כ"ב 11: 35—37). ווען ישעיה געהט ארום האלב נאקעט, ווען ירמיה לאזט זיך ארויפציהען א יאד אויפ'ן האלז ווי אז אקס, ווען יחזקאל באלאגערט מיט א בראט-פאז דאס בילד פון ירושלים וואס איז אויסגעקריצט אויף א ציגעל-שטיין — איז אלע דריי פאלען כדי אפצומאלען דעם גורל פון זיין לאנד אדער פון די שכנות'ע פעלקער — דארף מען פיליכט אננעמען על-פי השערה, אז דא האנדעלט זיך וועגען דעם צו געברויכען אומישנע פארעלטערטע אויסדרוק-מיטלען, וועלכע זיינען געווען גאנצבאר ביי די אל-

** פארגלייך עמוס ו 18: „דאס איז א קעניגליך הייליגטום.“

טע עקסמאדמענער און וועלכע די שפעטעריגע האבען נאכגעטאן (ישעיה ב: ירמיה כ"ז; יחזקאל ד).

אבער וואס ווייטער די צייט געהט, אלץ מעהר ווערען די אידען א פאלק וואס שרייבט און לעזט. אויך די נביאים באנוצען זיך מעהר מיט דער שריפט. זיי ווערען ש ר י פ ט ש ט ע ל ע ר. אין א קלענערער מאס זיי נען זיי עס שמענדיג געווען. אויב מ'האט געוואלט רופען שריפטשמעלער איינעם, וועלכער האט אויפגעצייכענט איינצעלנע ווערטער אדער שפרוכען און האט זיי אויף אזא'ן אופן באקאנט געמאכט צו לייט. וואָרים מיר האָבען קיין גרונט ניט אַנצונעמען, אז געוואוינהייטען, וואס מיר קענען פעסט־שמעלען זינט עמוס און ישעיה, האבען זיך נאָר וואס געהאט אַנגעהויבען מיט זיי. שפורען פון איינצעלנע אראקלען וואס זיינען שוין פריהער געווען אויפגעשריבען*), גיבען אינז אַ מעגליכקייט זיך משער צו זיין, אַז מאַנכע על־טערע נבואות זיינען אונז פארלאָרען געגאנגען. פון עמוס'ן אַן האָבען מיר יעדענפאלס גענוג ראיות, אַז די דאָזיגע געוואוינהייט צו שרייבען איז געוואָרען אַן אַפטע ערשיינונג, און מיר מוזען דערין זעהן דעם נאטירליכען פועל־יוצא דערפון וואס די אידען זיינען זינט אַ געוויסער צייט אריינגע־טראָטען איז דער עפאָכע פון ליטעראַטור. נאטירליך איז נאָר דערווייל קיין רייד ניט פון פארפאַסטען ביכער פון נבואות. אַהוי וואס די נביאים צייר כענען אויף אייניגע ווערטער פאר עדות, כדי מ'זאָל אין דער צוקונפט האָבען אַ געשריבענעם באווייז, אַז געוויסע פאַקטען זיינען לאַנג שוין פאַראויסגע־זאָגט געוואָרען**). הייבען זיי הפנים אַן זייער שריפטשמעלערישע ארבייט דערמיט וואס זיי שרייבען אויף איינצעלנע שפרוכען אדער איינצעלנע קיר־צערע אדער לענגערע רעדעס און פארטיילען דאָס צווישען מענשען, כדי צו געבען די מעגליכקייט די צוהערער איבערצוליינען אין דערהיים דאָס וואס זיי האָבען געהערט און דאָס איינצוקריצען אין געדאַנק און אין זכרון: נאָך מעהר אָבער כדי אַז די וואס זיינען ניט דערביי געווען זאָלען הערען דאָס וואס זיי, די נביאים, האָבען צו זאָגען דעם פאַלק. אַט אזוי דארפֿען

(*) די נביאות אויף מואב, ישעיה ט"ו; בלעם'ס אראקלען; יעקב'ס און משה'ס ברכות פון בראשית מ"ט און דברים ל"ג. די גאַט־שפרוכען אין בראשית ג 14—18; י"ב 1—3; כ"ז 27—29 און אזוי ווייטער.

(**) פארגלייך ישעיה ח 1: „למהר שלל, חש בן“ ווערט אויפגעשריבען אויף אַ מאָועל; ח 16; באשטימטע ווערטער ווערען באהאלטען פארויגעלעטערהייט. פאר־גלייך 8 5.

מיר זיך פארשטעלען די ערשטע התחלות פון די נביאים-ביכער אין דער פארם פון איינצעלנע רעדעס און קורצע זאמלונגען פון איינצעלנע שפריר-כען און רעדעס, אשטייגער ווי די פלוג-בלעטער און פלוג-שריפטען אין פאך-ליטיש און רעליגיעז אופגערגענטע צייטען ביי אנדערע פעלקער: ווי, למשל, אין דער צייט פון דער רעפארמאציע. פון די איינצעלנע בלעטער ווערען מיט דער צייט קלענערע זאמלונגען און פון די זאמלונגען ווערען ביכער. אזוי אס וועניגסטען ביי ישעיהו'ז*) און קענטיג אויך ביי עמוס'ז און ביי מאנכע אנדערע. בעת ירמיה ווארט 23 יאהר און ניט ראן ארויס א גרעסערע זאמלונג פון רעדעס.

האבען די נביאים געשריבען און גערעדט אין פראזא אדער דיאליז פאזיע? מיר ווייסען, אז די אראקלען און שפרוכען פון די זעהער ביי די גריכען האבען דאס רוב געטראגען די געבונדענע פארם. זע-הער און דיכטער זיינען איינס, אין ביידען לעבט א גאט. די נבואות וואס דער נביא באקומט אין א מאמענט פון הייליגער באגייסטערונג טראגען ממילא אין זיך דעם כאראקטער פון דעם באוועגטער נשמה-שטימונג, פון וועלכער זיי זיינען ארויסגעפלאסען. אט אזוי מערקען מיר א ריטם אין בלעם'ס שפרוכען אָדער אין די גאט-שפרוכען פון בראשית**), הגם אט די לעצטע האבען ניט קיין דירעקטע שייכות צו נביאים. דאסוועלביגע מוז מען אויך אננעמען ביי נתן, אליהו און אנדערע, אפילו וואו מיר קענען עס היינט מעהר ניט נאכווייזען. ס'איז דערפאר בשום אופן ניט קיין חידוש, נאר דורכאויס גאנץ נאטירליך, וואס מיר געפינען די געבונדענע פארם אויך שטארק פארטראטען ביי די קומענדיגע שריפטליכע נביאים. מיר מעגען אננעמען, אז לכתחילה איז די געבונדענע פארם געווען די הערשענדע, צי אין דער שטרענגערער פארם פון דעם קונסט-געדיכט, צי אין דער פרייערער ריטיש באוועגטער פאזיע. ביי אט דער לעצטער פארם זיינען די גרעני-צען צווישען פאזיע און פראזא ניט זעלטען פליסענדיג און מיר זיינען אפט-מאל בספק, צי מיר האבען דא צו ריידען פון ריטיש באוועגטער, רעטאר-שער פראזא אָדער פון פרייער פאזיע. דאס איז ניט דערפאר ווייל מיר

* קיין דירעקטע ראיות, אז ס'איז אט אזוי צוגעגאנגען, האבען מיר ניט; אָבער פון דעם סדר ווי די רעדעס זיינען אראנזשירט אינ'ם בוך איז דאס וואהר-שויןליך.

** זעה די ערשטע באַטערקונג אויף דער פרייערדיגער זייט.

זיינען ניט זיכער אויב דער טעקסט האט זיך ריכטיג דערהאלטען, נאר דאס ליגט ניכער אין דעם כאראקטער פון דער זאך גופא. וואס מעהר די נבואה געהט אריבער פון דעם קורצען שפרוד צו דער לענגערער רעדע, און וואס מעהר די סוביעקטיוויטעט און די נאכקלערונג ווערט אריינגעמישט אין דער רעדע, אלץ מעהר האט געמוזט צוריקטרעטען דאס רירעקטע, דאס וואס דריקט אויס די באוועגונג פון דעם נביא'ס נשמה. אנשטאט דעם קומט איצט א רוהיגע שטימונג פון דער נשמה, וועלכע דריקט זיך אויס אין א וועניגער געבונדענער פארם און צולעצט אין דער פראזא.

נאטירליך וואקסט צוזאמען דערמיט דער שריפטשמעלערישער כאַראַקטער פון די נביאים און דער איבערגאנג פון דער נבואה ביסלעכווייז פון אַ מונדליכער רעדע צו ריינער ב ו ד - נ ב ו א ה. שוין ביי ירמיה'ן, נאך מעהר ביי יחזקאל'ען און אין גאַנצען ביי חגי און זכריה, מוז מען זיך פרעגען, אויב געוויסע טיילען פונ'ם בוך זיינען גאָר איבערהויפט ווען גערעדט געוואָרען אין זיינען ניט זיכער לכתחילה געשריבען געוואָרען. כדי אויפ'ן פלאץ פון דער אמאָליגער פאַלקס־רעדע צו ווירקען נאָר אלס בוך און אויסשליסליך אלס בוך. דער נביא איז דאָ בכלל ניט מעהר קיין רעדנער, נאָר בלוז אַ שריפטשמעלער, און די פאַרם פון די רייד איז בעיקר דאמאָלסט געווען געהויבענע, רעטאָרישע פראָזא. נאטירליך איז אויך דאָ דער כלל ניט געווען אַהן אַן אויסנאָם. דער צווייטער ישעיה (פון קאָפּ. מ אַז) איז אויך קענטיג געווען אַ בוך־נביא; שוין די אויסערליכע אומשטענדען פונ'ם גלות האָבען שווער געמאַכט דאָס אויפטרעטען אין אַן עפענטליכער רעדע; ער אָדרעסירט זיין פאַלק דורך דער שריפט, כאַטש ער איז גלייכצייטיג אויך אַ גרויסער דיכטער. דאָך האָבען מיר שוין דאָ צו טאָן מיט עטוואָס ווי קונסט־דיכטונג; זיין בוך אַנטהאַלט ניט מעהר נביאים־רעדעס אין שטרענגען זין. נאָר דערהויפט דרשות און איבערצייגענדע (פאַרענעטישע) געדיכטען, זיך סומך זיינענדיג אויף עלטערע נביאים־רעדעס, באַזונדערס אויף די רעדעס פון ישעיה'ן. אבער עס געפינען זיך אין די טיילען פון ספר ישעיה, וועלכע שטאַמען פון גלות בכל און נאָך פון שפּעטער, ניט וועניג אויסנאָמען פון נבואה אין אַ שטרענגען זין. טיילווייז זיינען זיי דער נאָר־וואָקס פון דער עכטער אַרט נבואה, טיילווייז זיינען זיי קינסטליכע נאָכבילרונגען.

אַבער אויך דאָ. פונקט ווי אויבען ביים פאַרהעלטעניש צום אַביעקט. איז עס זעלבסטפאַרשטענדליך, אַז מיט אַזא גרינטליכער אומענדערונג פון דעם עצם פון דער זאך איז די זאך גופא געשטעלט געוואָרען אין געפאַהר.

דערמיט וואס די נבואה הייבט אן צו ווערען בעצם א ליטערארישע ערשיי-
נונג, גראבט זי זיך אליון אונטער. זי געהט אריבער צו די הייליגע גע-
שריבענע זאכען און ווערט אן ענין פאר די סופרים, א זאך פון דער שריפט-
ליכער געלערזאמקייט. דעם פלאץ פון דער לעבעדיגער רעדע פאר'ן פאר-
זאמעלטען פאלק פארנעמט די פארלעזונג פון א טעקסט פון די נביאים פאר
דער געמיינדע ביים גאט'ס דינסט, און נעבען דער תורה שטודירט מען
אויך די ביכער פון די נביאים. אט אזוי האבען איין חלק פון דער ירושה
פון די נביאים אריבערגענומען די כהנים, דעם אנדערען טייל די סופרים.

3.

עמוס און הושע.

ניט ביי אלע שריפטליכע נביאים גיט זיך אונז איין ארויסצוקריגען
עפעס זיכערעס בנוגע צו דער צייט פון זייער אויפטערמען. דער ערשטער
צווישען זיי, וואס מיר זיינען זיכער מיט זיין צייט, איז ע מ ו ס. פון
יהודה לויט געבורט, שאַמענדיג פון דעם שטעטל תקוע וואס ליגט ביי
בית-לחם, טרעט ער אויף אונטער ירבעם דעם צווייטען, פאראויסזאגענדיג
אומגליק אויף דעם קעניגרייך ישראל. זיין צוזאמענהאנג מיט די רכבים איז
לייכט צו דערקענען. וואס איהם טרייבט איז ניט מחמת ער געהערט צו דעם
קלאם פון די נביאים אדער ווייל ער האט זיך לאנג צוגעגרייט דערצו איז
דעם קרייז פון די בני הנביאים. לויט זיין בעשעפטיגונג גיט ער זיך גאר
אפ מיט'ן האדעווען בהמות* און פלאנצען סיקאמארען (שקמים). אבער
דער רוף פון יהוה, וועלכער איבערוועלטיגט דעם מענשען פונקט ווי אן איי-
בערמעכטיגער נאטור-כוח, האט איהם „אוועקגענומען פון דער סטאדע“ אין
איהם דאס מויל געעפענט:

(* דאס באדייט „נוקד“, ניט א פאסטויך-קנעכט וואס דינט ביי אן אנדערען.
אזוי ווי תקוע ברוינגט היינט ניט ארויס קיין סיקאמארען, בית-לחם און די אומ-
געגענד אבער יא, קאן עס דערפאר געמאלט זיין, אז ער איז געווען א פארמעגליכער
אויגענטימער (דער אויסדרוק „אוועקגענומען פון דער סטאדע“ איז ז 14 איז ניט
קיין סתירה דערצו), וועמעס פלאנצונגען האבען זיך געפונען אויסווערסט. אט אזוי
דערקלערט זיך בעסער עמוס'עס בילדונג און זיין ווייטער און זיכערער פאליטישער
בליק אידער ווען מ'נעמט אן, אז ער איז געווען א פשוט'ער קנעכט.

דער נייער אויפטריט פון די נביאים

„געהען צוויי צוזאמען, ניט האָבענדיג פריהער אפגערעדט?
ברומט א לייב אין וואלד, אויב ער האָט ניט קיין פארצוקונג?
לאַזט הערען דער יונגער לייב זיין שטים פון זיין הייחל, אויב ער האָט
ניט געפאַנגען? ...“

דער לייב ברומט — ווער מוז זיך ניט שרעקען?
דער האר יהוה רעדט — ווער מוז ניט ווערען קיין נביא?
(עמוס ג 8, 4, 8).

וואס ער האָט צו זאָגען אין יהוה'ס נאָמען איז ניט קיין קלענערע זאך ווי
דאָס, אז עס האָלט ביים ענד מיט דער מלוכה, דעם פאַלק און דעם קעניגטום
פון ישראל. יהוה, וועלכער האָט באשאפען דעם הימעל און די ערד און קי-
רעוועט די שטערן, איז א גערעכטער גאָט, די מאַס פון ישראל'ס זינד איז
שוין אבער לאַנג פול, עס קומט באלד דער טאָג פון יהוה'ס משפט, עס פאלט
באלד אראָפּ די צייטיגע פרוכט (עמוס ח 1, 2). מ'הערט ווי עס רעדט דער
פאסטוד פון בית-לחם און פון מדבר יהודה ווען ער רופט אויס:

„אַזוי האָט געזאָגט יהוה:
פונקט ווי א פאסטוד ראַטעוועט פון דעם לייב'ס מויל
צוויי קניה אָדער א לעפעל פון אן אויער,
אַזוי וועלען זיך ראַטעווען די קינדער פון ישראל,
וועלכע ליגען אין שומרון אויפ'ן ברעג פון די וואלד
און אויפ'ן דאמאסטענעם קישען.“

„וועה, די וואס וואַרשען אויף דעם טאָג פון יהוה!
וואָס וועט איהר האָבען פון דעם טאָג פון יהוה?
ער איז פינסטערניש און ניט ליכטיגקייט: —
אַזוי ווי א מענש וואָס אנטלויפט פון דעם לייב,
און עס טרעפט איהם דער בער:
ער קומט אַרײַן אין הויז,
לעהנט אָן זיין האַנט אָן וואנט,
און עס ביסט איהם איין אַ שלאַנג.“

(עמוס ג 12; ח 18, 10).

עס הייסט ניט, אז יהוה'ס גרויסער טאג וואס שמעהט פאר איז דער ערשטער משפט איבער זיין פאלק. שולד און זינד זיינען לאנג שוין געווען, דעריבער האט מען אויך געהאט צו פיהלען גאט'ס שטראף. אבער קליינע שלעק, ווי א שלעכט גערעטעניש און א יקרות, א טרויקעניש, א בראנד און א היישעריק, אפילו פעסט און ערד-ציטערניש, פון וועלכע מ'האט גע-ליטען איז דער לעצטער צייט, האבען ניט געבראכט די געוויינטמע רע-זולטאטען*.) עס בלייבט נאר איבעריג, אז יהוה זאל הייסען ישראל גופא אונטערגעהן, כדי צו דערגרייכען דערמיט זיין ציל. עמוס זעהט שוין די לוייה און ער פארנעמט דאס קלאגען און יאמערען, ער אליין באקלאגט שוין זיין פאלק מיט א קלאג-ליד אויף א טויטען:

„געפאלען, ניט מעהר אויפצושטעהן,
איז די יונגפרוי פון ישראל!
אויסגעשטרעקט אין איהר אויגענעם לאנד,
און קינער הייבט זי נישט אויף!“

„אויף אלע פלעצער איז אַ קלאַג,
אין אלע גאסען רופט מען: אוי! וועה!
דעם לאַנדמאָן רופט מען צו דעם טרויער,
און די קלאַג-געלערענטע צום קלאַג.
אין אלע וויינגערטנער איז א יאָמער —

וואָרים איך געה דורך ביי דיר אין מיטען, זאָגט יהוה.“
(עמוס ה 2, 16, 17).

די סיבה פון אַט דעם גאנצען אומגליק און חורבן איז ממש מיט דער האַנט אַנצונעמען. אומעטום זעהט מען אומרעכט און עולות, אומדערבא-רימליכע דריקונג פון די אַרימע, מיאוס'ע קארופציע צווישען די ריכטער, אַפענע עקספּלואַטאַציע פון די שוואכע, דערביי לוקסוס, וואוילטאָג און א באַקוועם לעבען מיט דער הילף פון אומגערעכטע געוויינטען: בעלי-חובות, וואָס קענען ניט צאָהלען, ווערען פאַרקויפט פאַר קנעכט צוליב א פאַר שיד:

(* עמוס ד 6—11. די ערד-ציטערניש געפאלט לויט א 1 (פארגלייך זכריה י"ד 6) צוויי יאהר נאָך עמוס'עם ערשטען אויפטריט. עס געהערט בכן אין דער צייט צווישען זיין ערשטען אויפטריט און דער אויפשריבונג און ארויסגעבונג פון זיין **בז**.

פון זשערנעקייט נאך אומגערעכטע ריוחים קאז מען שוין קוים דערוואר-טען, אז די רוהע-טעג, שבת און ראש-חודש, זאלען פארביי, כדי מ'זאל זיך שוין האסטיג קענען נעמען צו וואוכער און באטרונ מיט פאלשער מאס און געוויכט (עמוס ב 6 ה 10—13; ה 4—6). מאן און ווייב האבען א גליי-כען חלק אין די עולות; נאך מעהר, די ווייב טרייבט נאך דעם מאן אן צו נידערטרעכטיגע פארדינסטען: „שאף געלט, כדי מיר זאלען טרינקען!“ (עמוס ד 1). אחוץ פעטע סעודות פארשטעהט מען אויך ווי זיך צו באנר-צען מיט דעם זינדיגען געלט. פּרעכטיגע בנינים פון געהאקטע שטיינער מיט טייערען איינזאץ פון עלפענביין, וואוינונגען אין שטאדט פאר וויי-טער און הייזער צו לאנד פאר זומער, גערטנער און וויינגערטנער, פּרעכטיגע דיוואנען פאר לוסטיגע סעודות, זאלב-אויף, שפיל און געזאנג דינען דערצו. אז מ'מאכט זיך אין שומרון זיס דאס לעבען און מ'פארגעסט דעם כראך פון יוסף (עמוס ג 12, 15; ה 11; ו 1—6).

אבער נאך ערנער ווי דאס אלצדינג איז די עפענטליכע אַפּקעהרונג פון יהוה. מען איז אפילו זעהר היציג אין דינען גאט אויסערליך. אבער צי קען מען דען אפּקויפּען יהוה מיט געשאַנקען ווי מ'קויפט אפּ די אידישע ריב-טער ביי א משפט? קאן מען דען געווינען זיין לייטזעליגקייט דורך ימים-טובים און קרבנות, דורך לידער און האַרפּען-שפּיל? (עמוס ה 21—25). און אלס צוגאב נאך: וואלט לכל הפחות אט דאס נאך צוגעגאנגען ווי עס געהערט צו זיין! אבער וואס די אידען טוען איז פשוט'ער געצענדינסט. זייערע היי-ליגע ערטער, בית-אל, גלגל, באר-שבע, זיינען געצען-ערטער, זייערע מזבחות זיינען געווארען פלעצער פון עברות, וואס מוזען פאלען. צו שווערען ביי דעם גאט פון דו און ביי דעם עולה-רגל זיין קיין באר-שבע איז א זינד (עמוס ג 14; ד 4 ה 5; ז 9; ח 14). עס הייסט ניט, אז זיי פראקטי-צירען אז אמת פרעמדען קולט, ווי אשטייגער דעם בעל-דינסט. יהוא'ס די-נאסטיע האט געהאט צו פארדאנקען איהר טראן דעם קאמף געגען בעל, און אין עמוס'עם צייט, ווי עס איז פון אלעמאל געווען אין דעם קעניגרייך פון צפון, איז בית-אל דאס קעניגליכע הייליגטום. בנוגע צו רעליגיאז האט ירבעם בן יואש קענטיג ניט אנדערש געדענקט איידער ירבעם בן נבט און יהוא. די נביאים האבען אבער אונטערדעסען געלערענט די אידען צו קוקען אנדערש אויף די אלע זאכען. דעם בילדער-דינסט פון בית-אל און דו האט אליהו נאך געדולדעט; די ערטער וואו דאס איז פראקטיצירט געוואר-רען זיינען נאך געהערט און פארהערליכט געווארען פון דעם יהוי'סט און דעם אלהי'סט; אבער איצט איז דער בילדער-דינסט געווארען גלייך צו גע-

צענדינסט און זיינע הייליגע פלעצער זיינען געווארען גלייך צו די כמות פון בעל.

עס איז מערקווירדיג וואס עמוס זאגט צומאל ניט איין ווארט וועגען דעם, דורך וועמען און ווי אזוי יהוה'ס פסקדין וועט דורכגעפיהרט ווערען איבער ישראל. ער באנוגענט זיך צו געבען די רעזולטאטען פון דער שטראף פאר'ן קעניג און פאלק. ער איז כולל אלצדינג צוזאמען אין די ווערטער:

„דורכ'ן שווערד פון ירבעם שטארבען

און ישראל מוז פארטריבען ווערען פון זיין לאנד.

(עמוס ז 11).

דאך וואס און וועמען ער זיינט דערמיט איז פולקום קלאר, און זיין ווארונג האט געמוזט זיין ווירקזאמער, ווען ער האט געקענט אנווייזען אויף אשור אלס אויף א מאכט, וועלכע איז באקאנט יעדערען אין לאנד, און וועלכע ער דארף גאר אפילו ניט דערמאנען מיט'ן נאמען.

כאטש יהוה האט געשווארען, אז ישראל זאל איצט אונטערגעהן, דאך זאל ישראל פארט ניט אפגעווישט ווערען פון דער ערד. גאט'ס גנאד איז גרעסער איידער די שולד פון די מענשען. אמת טאקע, דאס הויז פון ישראל זאל צעטרייסעלט ווערען צווישען אלע פעלקער, ווי מ'שאקעלט ווייז אין א זיפ; און וואהרשיינליך נעמט ער אן, אז אויך מיט יהודה וועט ניט בעסער געהו? אבער אמאל איז דער צוקונפט וועט יהוה ווידער אויפריכטען זיין פאלק, וואס וועט געלייטערט ווערען דורכ'ן אומגליק, כדי עס זאל ווידער שטעהען אין זיין פולען גלאנץ ווי פריהער. דאן וועט קומען איבער ישראל א צייט פון שפע. די בערג וועלען טריפען פון זאפט, און די היגען וועלען פליסען. און איד וועל זיי ווידער איינפלאנצען אין זייער לאנד, און זיי זאלען מעהר ניט אויסעריסען ווערען פון זייער לאנד וואס איד האב זיי געגעבען, האט געזאגט יהוה, דיין גאט (**).

(* פארגלייך ו 1 „וועה, איהר זארגלאזע אין ציון“). לויט דעם זיינען צו

באארטוילען אזוינע שטענלעך ווי ט 11.

(** עמוס ט 13—15. לויט אסך ביבעל-פארשער איז עמוס ט פון פסוק 8 ביז'ן ענד: די שארפע אונטערשיידונג צווישען ישראל און יהודה און דער ארויס-קוק אויף א פרעהליכער, גליקליכער צוקונפט, א תוספת צוגעשטעלט פון אן איבער-שרויבער פונ'ם בוך נאכ'ן גלות בבל.

ח. ש.

ס'איז גאר קיין חידוש ניט, וואס עמוס האט מיט זיינע שארפע רייד זיך פארשאפט וועניג פריינד אין דער צפון-מלוכה. בעת ער האט פאראויס-געזאגט אין בית-אל דעם אונטערנאנג פון ישראל'ס הייליגטימער צוזאמען מיט ירבעם'ס הויז האט איהם דער כהן אמציה פאר'מסר'ט ביים קעניג, און ער איז א לעסטערער און ער האט איהם ארויסגעשיקט פון לאנד (ז 10). וואס פון איהם איז געווארען, ווייסען מיר ניט; ס'איז גענוג, אז ער האט אונז א בוך געשאנקען. —

אבער עמוס'עם זאט איז ניט געווען אומזיסט. א קורצע צייט נאך איהם, נאך אונטער ירבעם דעם צווייטען, טרעט ארויף אויף דער סצענע א מאן פון אפרים גופא, וועלכער זעצט פארט עמוס'עם טעטיגקייט, דאס איז הושיע בן בארי. ער ווירקט נאך אויך נאך ירבעם'ס טויט און האט יעדענפאלס איבערגעלעבט די מהומות נאך ירבעם'ן און מנחם'ס אונטערוואר-פונג אונטער אשור: פיליכט האט ער נאך אויך איבערגעלעבט די נעכסטע פאלגענדע צייט, אויף שריט און טריט ווערט אָנגעדרייט אויף דעם יאָמער, וואס דער חיל פון אשור בריינגט אויף די פעלקער, און אויף די זעלבסט-מערדערישע פארטיי-שטרייטיגקייטען אין ישראל. אויך אין הושיע'ס בוך ניט דער צוזאמענברוד פון דער נאציאָן דעם גרונט-טאָן וואס באהערשט אלצדינג. גלייכצייטיג אבער ציטערט הושיע פון שרעק פאר דעם גערענק. וואס עס קאן ווערען פון אזא פאלק ווי ישראל, ווען עס זאל אמאל פאר-פלאנצט ווערען אין א טמא'ן לאנד*).

א פערזענליכע איבערלעבונג מאכט הושיע'ן פאר א נביא**).

(* דער טעקסט פונ'ם בוך איז שרעקליך פארגרייזט, דערצו נאך איז עס אין יחודה איבערגעארבייט געוואָרען. וואהרשוינליך האט מען פון די וועניגע עקזעמפ-לארען, וועלכע זיינען געווען בכמצא אין 722, דעם יאהר פון חורבן שומרון, נאך אוינעם געראטעוועט. יענער עקזעמפלאַר איז דאן, פיליכט שוין ביי דער אויס-ראבירונג פון שומרון, געקומען באשעדיגט קיין ירושלים און איז דארטען דער-גענצט געוואָרען, ניט שטענדיג אויף א גלייכען אופן.

(** הושיע'ס פארהעלטעניש צו זיין פרוי ווערט פארשידענארטיג אויסגעטיימט אין דער מאָדערנער ביבעל-פאַרשונג. לויט מאַנכע פארשער איז זיין נבואה ניט דער רעזולטאַט פון זיין פערזענליכער איבערלעבונג מיט זיין אומגעטרייער פרוי, נאָר פונקט אומגעקעהרט: זיין פארהעלטעניש צו זיין פרוי איז א פראָדוקט פון זיין טעטיגקייט אלס נביא. ער נעמט, הייסט עס לויט דעם, אומישנע אן אומגעטרייע פרוי, כדי דורך דעם צו סימבאָליזירען די אומגעטרייהייט פון ישראל צו יחודה.

וועלכע ער ליבט הארציג, ווערט איהם אומגעטריי. ווי אזוי האט יהוה איהם געקאנט אנטאן זאג וועהטאג? דער אייגענער שמערץ און די פארדארבענדיקייט פון זיין פרוי פליסען צוזאמען אין זיין געדאנק מיט דעם, וואס ער זעהט מעגליך ביי זיין פאלק. איינע איז איהם א בילד פון דער אנדערער, און אט אזוי שטעהט עס קלאר פאר איהם אין זיין נשמה: דאס וואס ער האט איבערגעלעבט, איז געשעהן, כדי ער זאל אין זיך גופא שפירען און זאל אנדערע דערקלערען ווי ישראל באהאנדעלט זיין גאט און ווי גאט באהאנדעלט ישראל. די נאציאן איז געווארען אומגעטריי צו איהר האר. אט די אנערקענונג מאכט הושע'ן פאר א נביא און זי בלייבט אויך דער מיטעלפונקט פון זיין נבואה. אבער צי ליבט ער דען ניט איצט גופא נאך די פרוי וואס ער האט אויסגעקליבען, ניט קוקענדיג אויף אלץ וואס איז פארגעקומען? פונקט אזוי פארשטויסט יהוה זיין אומגעטריי פאלק, און דאך ליבט ער עס נאך, און ער וועט עס נאך אמאל מוזען בריינגען צוריק צו זיך.

ישראל איז געגליבען צו דער אומגעטרייער, פארדארבענער פרוי, יהוה איז געגליבען צו דעם טריי געבליבענעם מאן: דערמיט זיינען צוויי באגריפען אריינגעפיהרט געווארען אין דער אידישער געדאנקען-וועלט, באגריפען, וואס האבען זי מעהר ניט פארלאזען. הושע איז דער נביא פון דער געטליכער ליבע: קיין שריפטשטעלער פון תנ"ך האט ניט גערעדט וועגען איהר האר-ציגער און טיפער ווי ער. אין הארטע, קורצע אפט פלוצלונג אפגעריסענע ווערטער אבער פול מיט א הויכען שוואונג און רייד אין זעלטענע בילדער און ווענדונגען גיסט ער אויס זיין גאנצע הארץ. הושע איז אפט משונה'דיג און כמעט אפשוויסענדיג. שטעהענדיג אין דינסט פון יהוה און פון זיין גרויסער זאך איז ישראל, שרעקט ער זיך ניט צו לאזען די גאנצע וועלט אריינקוקען אין די טיפענישען פון זיין נשמה און אין די געהיימנישען פון זיין הויז און זיין הארץ.

פאר איהם איז דער עיקר צו געבען א טריי בילד פון ישראל'ס זינד אין איהר אמת'ער געשטאלט און אין איהר גאנצער פארדארבענקייט. די הויפט-צרה, פון וועלכער הושע זעהט אז זיין פאלק ליידיט, איז, וואס ישראל האט פארלאזען דעם אמת'ן גאט. ס'איז פאר איהם אלץ דאסזעלביגע צי זיי לויפען נאך בעל און אנדערע געצען, אדער זיי דינען יהוה גופא אויף אן אופן וואס פאסט ניט פאר איהם — דאס אלץ איז געצענדיגסט. ישראל פארלאזט איהר אייגענעם מאן און לויפט נאך נאך פרעמדע מענער, נאך די געמער פונ'ם לאנד, וועלכע גיבען איהר די גוטע מתנות פונ'ם לאנד. ער רופט דעריבער צו די קינדער פון ישראל:

„קריגט זיך מיט אייער מוטער, קריגט זיך |
 וואָרים זי איז נישט מיין ווייב (און איך בין נישט איהר מאן) :
 און זאל זי אָפּטאָן איהר זנות פון איהר פנים
 און איהר הורעריי פון איהרע ברוסטען...
 וואָרים מזנה געווען האָט זייער מוטער,
 שענדליך פיהרט זיך אויף די וואָס האָט זיי געבאַרען ;
 זי זאָגט : איך וויל נאָכלויפּען נאָך מייענע ליבחהַבער,
 וואָס גיבען מיין ברויט און מיין וואַסער,
 מיין וואָל און מיין פּלאַקס, מיין וויין און מייענע געטראַנקען...
 זי אַבער ווייסט נישט, אז איך האָב איהר געגעבען
 די קאַרן און די וויין און די אויל,
 און זילבער האָב איך איהר אסך געגעבען,
 און גאַלד, וואָס זיי האָבען דערפון א בעל געמאַכט.“
 (הושע ב 4, 7, 10).

דער גרעסטער טייל פון הושע'ס נבואות, ווי די אויפשרייבונג פון זיין
 בוך בכלל, שטאַמט פון דער צייט פון נאָך ירבעם דעם צווייטען'ס טויט.
 מיט דעם פאל פון יהוא'ס דינאַסטיע איז אַהן ספק אויך דער פרעמדער
 קולט פון דאָס ניי אריינגעדונגען אין ישראל. שוין פריהער האָט דער נביא
 פארדאַמט דעם דינסט צו דעם אַקס און צו די במות, ווייל די מגושם'דיגע
 פארשטעלונג פון גאט פארלייקענט דעם הייליגען כאַראַקטער פון יהוה און
 ווייל עס זיינען נאָך דערצו געווען פארבונדען דערמיט די אויסגעלאַסענע
 הולאַנקעס פונ'ם כנעני'שען נאַטורדינסט. זיין כעס האָט זיך דעריבער
 געמוזט נאָך מעהר אָנצינדען. זעהענדיג ווי יענער נאַטורדינסט גופא האָט
 ווידער אָנגעהויבען זיך איינצופעסטיגען עפענטליך אין ישראל :

„זנות, וויין און טרויבען-זאַפט נעמען דעם פארשמאַנד אַוועק :
 מיין פאַלק פּרעגט אן עצה ביי זיין האַליק,
 און זיין שמעקען דערקלערט צו איהם...
 אויף די שפּיצען פון די בערג שעכטען זיי,
 און אויף די בערגלעך רייכערען זיי,
 אונטער אייכען, מאַפּאַלען און מערעבינטען,
 ווייל ס'איז גוט זייער שאַמען :
 אַט אזוי זיינען אויסגעלאַסען אייערע מעכטער

און אייערע שניר זיינען מונח.
 איך קאן ניט שמראפען אייערע מעכטער,
 וואָס זיי זיינען אויסגעלאסען,
 און ניט אייערע שניר,
 וואָס זיינען מונח,
 וואָרעם זיי גופא געהען אוועק מיט די זונות
 און זיי שעכטען מיט די „קדשות“ (געחיליגטע זונות).

(חושע ד 11—14).

אבער די זינד פון דעם קעלבער און בילדער־דינסט איז געוויס שוין
 גענוג גרויס: נאָכדעם ווי דורך דער אָפּקעהרונג פון בעל און דער צוריקקעהרונג
 צו יהוה אונטער יהוא איז ישראל ווידער אויפגעהויבען געווארען, איז ער דורך
 דעם דאָזיגען דינסט פון דאָס ניי געזונקען:

„ווען אפרים האָט גערעדט, האָט מען געצימערט,
 הויך איז ער געשטאַנען אין ישראל:
 דאָ האָט ער זיך פארזינדיגט מיט דעם בעל
 און ער איז אונטערגעגאַנגען.
 און איצט זינדיגען זיי פון דאָס ניי און מאכען זיך בילדער
 פון זייער זילבער נאָך דעם מוסטער נאָך פון געצען,
 די אַרבייט פון מייסטערס זיינען זיי אלע:
 אמורים זיינען זיי*“.

מענשען וואָס שעכטען קושען די קעלבער!

(חושע י"ג 1, 2).

דערצו נאָך האָט ישראל'ס זינד פארמעהרט די מאַראַלישע הפקרות, און
 וועלכער הויכע און נידעריגע האַבען אנטייל גענומען, מעהר ווי אלע אבער
 די באַרופענע פיהרער פון פאָלק, די כהנים און די נביאים**). טראָץ־פאַרכאַ-
 פונג, געוואלד־הערשאפט און אַנאַרכיע, וועלכע זיינען געווען אויף דער
 טאַגעס־אַרדנונג זינט ירבעם'ס טויט, קענען ניט פארבעסערען די פארהעל־

(* „חם אמורים“ אין י"ג 2 ווערט אויסגעבעסערט פון אַסך מאַדערנע מבארים
 אין „אמורים חם“.
 **) חושע ד; ח 1; ו 8, 9; ז 1; ט 15; י"ב 9.

פּענישען*). אויך מנחם'ס פּאַליטיק צו קריגען אויף זיין זייט די אשורים, וועלן זיינען זינט דעם פאל פון סיריען געשטאַנען נאָהנט צום גרעניץ פון ישראל, קאָן לויט הושע'ס אורטייל ניט צוריקהאַלטען דעם חורבן, פונקט אזוי וועניג ווי די שטרעבונגען, וועלכע זיינען אויפגעטראָטען קענטיג אין דער זעלביגער צייט, צו מאַכען עניפּטען פאר ישראל'ס פריינד**). זיי צע-טומלען נאר די מוחות און ווענדען אָפּ די בליקען פון דעם, וואָס קאָן נאר אליין העלפען, ווען ער וואַלט נאָר געוואַלט זיין גנעדיג: — אָבער כאַטש ער האָט איצט פאַרשטויסען זיין פאַלק און עס געמאַכט הפקר פאר די פיינד, דאָך קאָן ער, איבער זיין ליבע צו איהם, עס אויף אלעמאַל ניט פאַרלאָזען. ישראל מוז פאַלען צוזאַמען מיט זיין קעניגטום, וואָס איז פון לכתחילה אָן געווען דערווידער צו יהוה'ס ווילען. אָבער דערנאָך, ווען דער משפט וועט איהם האַבען אויסגעלייטערט, וועט זיך נאָט ווידער דערבאַרימען אויף איהם:

„דיון צעשמערונג בין איך, ישראל — ווער קאָן דיר העלפען?

וואו איז דיון קעניג, וואו? — זאָל ער דיר ראַטעווען!

און אלע דיינע פירשטען? — און זאָלען זיי דיר א משפט געבען! (***)

דו האַסט דאָך געזאָגט: גיב מיר א קעניג און פירשטען!

איך גיב דיר א קעניג אין מיין כעס,

און נעם איהם אוועק אין מיין צאַרן...

וואו זיינען דיינע פעסטען, טויט?

וואו דיינע פּלאַגען, „שאל“?

הרמה איז פאַרבאָרגען פון מינע אויגען...

פאַרוויסט מוז ווערען שומרון,

דורכ'ן שווערד מוזען זיי פאַלען,

איהרע קינדער וועלען צעשמערט ווערען,

איהרע שוואַנגערע וועלען צעריסען ווערען.“

(הושע י"ג 9--11, 14).

איצט אָבער ביט זיך דאָס בילד. גאַט'ס דערבאַרימדיגע ליבע ברעכט

(* הושע ז 7; ה 8, 4; י 8, 15; י"ג 10.

(** הושע ה 13; ז 11; ה 9; י 6; י"ב 2; י"ד 4. זעה דערצו דעם פאַל-

גענדען קאַפיטעל אין אונזער בוך וועגען דעם ענד פון דער צפון-מלוכה.

(***) מ'דאַרף לויט דעם לעזען פּסוק 9 און 10: „שחתוך, ישראל, כי מי בעזרויך? איה מלכך אפוא ויושיעך, וכל שריך וישפטוך.“

זיך דורך א וועג. וואָרים קומט דאָס אומגליק — דער צוזאַמענברוד פון דער מלוכה און דער גלות — וועט אייך קומען אין פאַלק חרטה און ביינס' שאַפט נאָך יהוה. דאמאָלסט וועט ישראל זאָגען:

„איך וויל געהן און זיך צוריקקעהרען צו מיין פריהערדיגען מאן, וואָרים ס'איז מיר דאמאָלסט בעסער געווען ווי איצט. און זי וועט דארטען אָפענטפערען ווי אין די טעג פון איהר יוגענד, און ווי אין דעם טאָג ווען זי איז ארויסגעגאַנגען פונ'ם לאַנד מצרים“...

„און איך וועל דיך פאר'קנס'ען צו מיר אויף אייביג, און איך וועל דיך פאר'קנס'ען צו מיר מיט גערעכטיגקייט, און מיט רעכט, און מיט גוטסקייט, און מיט דערבאָרימד'יגקייט... און עס וועט זיין אין יענעם טאָג, זאָגט יהוה, וועל איך ריידען צו די הימלען, און זיי וועלען ריידען צו דער ערד. און די ערד וועט ריידען צו דעם קאָרן, און דעם פרישען וויין און דעם אויל, און זיי וועלען ריידען צו יזרעאל (ישראל)... איך וועל אויסהיילען זייער ווידערשפעניגקייט, איך וועל זיי גערן ליב האָבען, יאָרים מיין נאָרן האָט זיך אָפגעווענדט פון זיי... אפרים — וואָס האָט ער נאָך צו טאָן מיט די געצען? איך וועל איהם ענטפערען און איהם אַנקוקען. איך בין געגליכען צו א גרוינער ציפרעסע: פון מיר קומט דוין פרוכט.“

(הושע ב 9, 17, 21, 23, 24; י"ד 5, 9).

נאָך מעהר ווי עמוס האָט הושע געווענדט זיין בליק מיט האָפענונג אויף „דוד'ס איינגעפאלען ביידעל“. ווי וועניג יהודה איז איהם פאר- געקומען פריי פון זינר, די צוקונפט געהערט אָבער פאַרט צו איהר און צו איהר קעניגס-הויז. אמאָל, נאָכדעם ווי די אידען פון דער צפון-מלוכה וועלען זיין א לאַנגע צייט אַהן יהוה און אַהן א קולט, וועלען זיי זיך דאָן צוריק- קעהרען צו יהוה, פון וועמען זיי האָבען זיך אָפגעקעהרט, און זיי וועלען

ווי דער אנערקענען דוד'ן — דעם צווייטען דוד פון דער נייער צייט — אלס זייער געזעצליכען קעניג (הושע נ 4, 5). דאס דארף אונז נאך קיין חידוש ניט זיין. ווי אזוי האט הושע, אויב ער האט דערווארט, אז ישראל זאל אמאל תשובה טאן און אויפגעריכט ווערען, זיך איבערהויפט דאס געד קאנט פארשטעלען אנדערש ווי נאך אין א פאראייניגונג מיט א באנייטער און צו נאט צוריקגעקעהרטער יהודה? ניט קוקענדיג אויף דער פאליטישער צעשפאלטונג האט דער באנד צווישען יהודה און אפרים שווערליך געקאנט זיין אין גאנצען אפגעשניטען אין די קרייזען פון די איבערגעבענע צו יהוה, און די האפענונג אויף דוד, וועלכע איז לאנג שוין געווען לעבעדיג אין ירושלים, האט אויך אין אפרים ניט געקאנט בלייבען אומבאקאנט*.) ס'איז דעריבער קיין אורזאך ניטא צו דערקלערען אט די אלע צוקונפט־דערווארט טונגען אין הושע אלס שפעטערע הוספות, ווי עס טוען אסך ביבעל־פארשער. האט מען נאך אנערקענט אלס נישטיג אפרים'ס קולט, „דאס קאלב פון בית־אל און שומרון“ (הושע ח 6, י 5), האט אויך א נביא פון אפרים געקאנט ריכטען זיין בליק אויף ירושלים און איהר בית־המקדש אדער, אויב דער בית־המקדש זאל הרוב ווערען, אויף איהר נייעם קעניג. ניט אין זייער איצטיגער נעשטאלט, נאך אין דער נעשטאלט וואס זיי וועלען קריגען דורך דער אויפריכטונג פון דוד'ס באנייטען קעניגרייך, זיינען יהוה און ירושלים געשטאנען פאר איהם אין א נייעם גלאנץ, און אויך פאר יעדען אידען אין אפרים מיט א טיפערען אריינקוק האט שוין איצט געמוזט שמעהן דוד'ס הויז, וואס האט אריבערגעלעבט די שמורעמס פון די יאהרהונדערטען, הויך דער־הויבען איבער דעם קעניגטום פון אפרים, וואס האט זיך גופא אויפגעפרעסען.

* זעה אין צווייטען באנד ז. 270.

צווייטע אפטיילונג.

נלות שומרון

1.

עזריה-עזויה. מנחם.

דער נאָכפאלגער פון יענעם אמציה פון יהודה, וועלכער האט העכסט וואוהרשיינליך באצאהלט מיט'ן לעבען פאר זיין העזה געגען ישראל, איז געווארען זיין זוהן עזריה. ביי ישעיה'ן און אין דברי הימים טראגט ער דעם נאמען עזריה. דערזעלביגער נאמען איז אויך טיילווייז אריינגעדרונגען אין ספר מלכים, אבער פון לכתחילה געהערט ער דארטען ניט. די שייכות צווישען ביידע נעמען איז ניט אין גאנצען קלאר, דאך איז עזריה הפנים דער ריכטיגער נאמען און עזויה די געבען-פארם, וואס איז ארויסגעקומען פון עזוה, א פארקירצונג פון עזריה.

דער ספר מלכים רעדט זעהר קורץ וועגען זיין לאנגער רעגירונג, וועלכע ער גיט אן אויף 52 יאהר (? 730-782). דאס איינציגע וואס ווערט דער-צעהלט פון זיינע אויפטואונגען באציהט זיך אויף דער באפעסטונג פון אילת, וואס ווערט צו איהם צוגעשריבען. דער דאזיגער אויפטו שטעהט על-כל-פנים אין צוזאמענהאנג מיט זיין פאטער'ס גליקליכע פערד-צוגען געגען אדום. פון דער נאטיץ, אז ער האט ווידער געבראכט אילת צו יהודה (מלכים ב, י"ד 22), קאן מען פילייכט דרינגען, אז די דאזיגע שטאדט איז שוין עראבערט געווארען פון זיין פאטער, אבער נאך זיין טויט, פילייכט אויך נאך זיין שענדליכער מפלה רודף יואש פון ישראל, איז זי פארלארען געגאנגען. אזוי אז עזריה האט זי ווידער געמוזט פארנעמען. יעדענפאלס באדייט דאס

פארנעמען פון אַט דער וויכטיגער האַפען־שטאָרט ביים רויטען ים א נייע אויפֿלעבונג פון האַנדעל און פראַספעריטעט. *) „און יהוה“ שטעהט עס, „האַט געפֿלאַגט דעם קעניג און ער איז געווען א מצורע ביז דעם טאָג פון זיין טויט“ (מלכים ב, ט"ו 5). אזוי ווי ער איז מעהר ניט געווען בכוח צו פיהרען די ענינים פון דער מלוכה, איז ווי עס ווייזט אויס זיין זוהן יותם געווען א מין רעגענט נאָך איז דער צייט פון דעם קעניג'ס לעבען. דאָס קאָן מען ארויסדרינגען פון דעם טעקסט פון ספר מלכים. עס שטעהט טאָקע, אז פאַרמעל האָט ער איבערגענומען די רעגירונג ערשט נאָך עזריה'ס טויט, אָבער דרך אגב ווערט דערצעהלט, אז בעת דעם קעניג'ס קראַנקהייט האָט שוין יותם געטאָן די וויכטיגסטע רעגירונגס־אַרבייט, דאָס משפּט'ען. מיט אַט דער הנחה ווערען אויך לייכטער די גרויסע כראַנאָלאָגישע שווערקייטען פון דער צייט פון די מלכים**). העכסט וואַהרשיינליך פאַלט יותם'ס רע־גענטשאַפט צוזאַמען אין גאַנצען אדער צום גרעסטען טייל מיט זיין רעגירונג. דאָס יאָהר פון עזריה'ס טויט מוז ליגען רעכט נאָהענט צו דעם יאָהר פון יותם'ס טויט.

מעהר ידיעות ווי אין ספר מלכים געפינען מיר וועגען עזריה'ן אין דברי הימים, וואו ער הייסט עזריהו. לויט'ן ספר דברי הימים האָט עזריהו אָפּגע־האַלטען ניט קיין אומבאדייטענדע נצחונות איבער די שכנים פון יהודה אין דרום, אין מערב און אין מזרח, נצחונות מיט וועלכע ער האָט זיך קונה שם געווען. ער זאָל אויך האָבען גרינטליך אויפגעשטעלט די מויער פון ירושלים, געשאַפען אין מדבר טורעמס און וואסער־רעזערוואַרען און פאַר־בעסערט די גרייטקייט פון זיך צו מלחמה. זיין שפעטערדיגע קראַנקהייט אָבער איז פאַרבונדען אין דברי הימים מיט א קאַנפליקט וואָס ער האָט גע־האַט מיט די כהנים פון בית־המקדש. עס ווערט דאַרטען דערצעהלט, אַז דער ערפֿאָלג פון זיינע מלחמות האָט אריינגעבראַכט גלות אין זיין האַרץ, אזוי אַז ער האָט געוואַנט אריינצודרינגען אין היכל מיט „קטרת“ (רויכער־אַפּפּער).

(*) פארגלייך ישעיה ב 7, 16.

(**) ווען מ'רעכענט צוזאַמען לויט'ן ספר מלכים די יאָהרען פון די מלכים פון ישראל פון יהוא ביז דעם חורבן שומרון קומט ארויס א סך־הכל פון 148 יאָהר מיט 7 חדשים. רעכענט מען אָבער צוזאַמען די יאָהרען פון די מלכים פון יהודה פונקט פון דערזעלביגער צייט קומט ארויס א סך־הכל פון 165 יאָהר. די יאָהרען וואָס מ'נעמט אראָפּ פון יותם'ס רעגירונג קומען דערפאַר שטאַרק צוניץ וואַס צוגלייכען די דאָזיגע דיפערענץ פון גענויע 22 יאָהר. ח. ש.

אומזיסט האבען די כהנים געזוכט איהם אפצוהאלטען דערפון; דערפאר אבער האט איהם יהוה געשטרעפט מיט א צרעת (דברי הימים ב. כ"ו).

צוליב אינערליכע נעמים קאן מען די ערשטע פון אט די דערצעהלונגען ניט לגמרי פארווארפען. פון ישעיה מוז מען אָננעמען אלס פארבאדינג, אז ביים אויסברוך פון דעם קריג פון סיריען און אפרים געגען יהודה האט גער הערשט א געוויסע מאס פון פראספעריטעט און מיליטערישע מאכט אין יהודה. נאך דער קלענליכער מפלה דורך ישראל, מיט וועלכער אמציה האט געענדיגט זיין לעבען, איז אוממעגליך צו פארשטעהן די שילדערונג, וואס ישעיה גיט אונז פון עזריה'ס און יוח'ס צייטען. סיריען אויב עס האט זיך עזריה'ן אונטערדעסען איינגעגעבען ווי עס איז גוט צו מאכען דעם שאדען. אז ערפאלג אויף יהודה'ס זייט געגען דער צפון-מלוכה אין, כל זמן ירבעם בן יואש האט געלעבט, ניט וואהרשיינליך. אדרבה: דאס וואס אונזערע באריכטען שווייגען לגמרי מכוה א צוזאמענשטויס פון די ביידע אירישע מלוכות אין יענער צייט איז א שטיקעל ראיה, אז יהודה איז אין א געוויסער מאס געווען אפהענגיג פון ישראל. וואס מעהר די מלוכה פון ישראל האט אונטער ירבעם דעם צווייטען באקומען א פרייע האנט געגען די סיריער, אלץ וועניגער האט זי געמוזט זיין גענייגט צו לאזען ניט אויסגענוצט דעם ער פאלג, וואס זי האט געוואונען געגען אמציה'ן. אט פון דעם אלצדינג איז צו דרינגען, אז דער באריכט פון דברי הימים וועגען עזריה'ס געוויסע נצחונות אויף די איבעריגע גרעניצען פון זיין קעניגרייך האט פאר א יסוד היסטארישע ערינערונגען. פאר דעם פרייז פון א געצוואינגענעם בונד מיט דער צפון-מלוכה האט עזריה געקאנט אומגעשטערט ארויסטרעטען געגען זיינע שכנים. אלס פאקט דארפען מיר יעדענפאלס אָננעמען, אז פונקט ווי דאס קעניגרייך פון צפון אונטער ירבעם'ען, אזוי האט יהודה אונטער עזריה'ן זיך געפינען אין א בליהענדען צושטאנד, וואו רייכקייט און מסחר זיינען געווען הייך אנטוויקעלט. נאך אויף אזא אופן פארשטעהען מיר ישעיה'ס ערשטע רעדעס.

אויך דעם אנדערען באריכט פון דברי הימים וועגען עזריה'ס א פינדר ליכען צוזאמענשטויס מיט די כהנים פון בית-המקדש, וואס האט געהאט ערנסטע רעזולטאטען פאר איהם, קען מען ניט אט נאך אזוי מיט דער האנט אוועקמאכען. ווען מיר באטראכטען וואס פאר אן איינפלוס אויף דעם גורל פון דעם קעניגליכען הויז דער כהן יהודע האט געהאט אונטער עתליה'ן, קענען מיר אויך דא גאָר ניט זאגען געגען דעם, אז עזריה'ס באזייטיגונג פון

דער רעגירונג האָט געהאט א שייכות צו א קאָנפליקט, וואָס איז אויסגע-
בראַכען צווישען איהם און די כהנים פון בית-המקדש. עפעס באשטימט
טעם לאָזט זיך נאטירליך וועגען דעם ניט זאָגען, מחמת עס פעהלען אונז די
מיטלען צו קאָנטראָלירען די ידיעות פון דברי הימים.

אונטער עזריה'ס זוהו יותם (פון 740—751 ביז 735) האָבען זיך אַנ-
געהויבען לויט דעם ספר מלכים די ערשטע אַטאַקעס געגען יהודה פון די
פאַרבינדעטע מלוכות פון סיריען און אפרים. יענע אַטאַקעס זיינען דער
אַנהייב פון דעם קריג פון סיריען און אפרים געגען יהודה, וואָס וועט אונז
נאָך באשעפטיגען. אונזער קוועלע איז ספר מלכים ווייסט נאָר נישט צו
באַריכטען פון יותם'ען, אחוץ די איינציגע זאָך, אז ער האָט געבויט דעם
אויבערסטען טויער אין בית-המקדש.*

אין דעם קעניגרייך פון צפון פאַלט מיט ירבעם דעם צווייטען'ס טויט
דער שטערן פון יהוא'ס דינאַסטיע און גלייכצייטיג אויך דער שטערן פונ'ם
קעניגרייך. איין אוורופאַטאַר נאָך דעם אַנדערען פאַרכאַפט דעם טראָן מיט
געוואָלד. דער שווערד פון איין טראָן-פאַרכאַפער ראַמט אָפּ פון וועג דעם
אַנדערען, ביז סוף-כל'סוף ווערט דער לעצטער פון זיי, און צוזאַמען מיט
איהם דאָס קעניגרייך, דער רויב פון א שטאַרקערער מאַכט. פון די ווענגי
מלכים פון אפרים, וועלכע זיינען געשטאַרבען מיט א נאטירליכען טויט, איז
ירבעם בן יואש דער לעצטער. איהם פאַלגט זיין זוהו זכריה, וועלכער ווערט
דערמאָרדעט נאָך א רעגירונג פון זעקס חדשים (740) פון ש' ל' ו' ב' ז'
י' ב' ש', דעם אַנפיהרער פון א קאָנספיראַציע געגען איהם (מלכים ב, ט"ז
12-8).

דער מערדער גופא האָט זיך געהאַלטען אויפ'ן טראָן נאָר איין חודש.
ט' נ' ח' ב' ז' נ' ד' י' מאַרשירט ארויס „פון תרצה אהער“ געגען איהם,
עראַבערט שומרון און טויטעט איהם (מלכים ב, ט"ז 13—15). דאָס ווייזט
אונז, אז שלום איז קיינמאַל ניט געווען קיין קעניג אומבאַשטריטען. מיר
קענען גלייכצייטיג אויך א בליק טאָן אין דער קאָכעדיגער אַנאַרכיע נאָך
ירבעם דעם צווייטען'ס טויט. תרצה איז אַמאַל געווען די הויפּשטאַדט
פון דער צפון-מלוכה. זי איז נאָך דעמאַלט אויך געווען א שטאַרקע פעס-
טונג און מנחם געוועלטיגט דאָרטען — יעדענפאַלס אין שלום'ס צייט, וואָהר-

* דער ספר דברי הימים (ב, כ"ז) דערצעהלט נאָך פון א מלחמה געגען עמון.
ס'וועט דאָרפֿען אורטיילען וועגען דעם עהנליך ווי וועגען עזריה'ס מלחמה.

שיינליך אויך שוין אונטער זכריה'ן. עס הייסט, אז נאך ירבעם'ס טויט האט מנחם בן גדי געקראָגען אויף זיין צד איין העלפט און שלום בן יבש די אנדערע העלפט פונ'ם קעניגרייך. שלום איז הפנים געווען דער שנעלערער און אזוי גיט זיך איהם איין צו באזייטיגען זכריה'ן און צו פארקאָפּען אויף א רגע דעם טראָן. אָבער ער האָט דאָ צו טאָן מיט א קאָנקורענט וואָס באַהערשט תרצה, און וואָס אַטאַקירט פון זיין דאָרטיגער הויפט-קוואַרטיר מיט פייער און מיט שווערד אלץ וואָס וויל זיך גיט בייגען פאר איהם, און איז משך פון א חודש געוועלטיגט ער שוין איבער שומרון גופא. אָבער ווי עס ווייזט אויס איז אויך דערמיט דער בירגער-קריג נאָך גיט געענדיגט. העכסט וואהרשיינליך שפילען איצט שוין א געוויסע ראלע אין ישראל די ביידע שכנות'ע גרויס-מעכטען, עגיפטען און אשור. איין פארטיי איז קעגן טיג געשטאַנען פאר א פארבינדונג מיט עגיפטען*, די אנדערע פאר א פאר-בינדונג מיט אשור.

מיר קענען לעבעריג מיטפיהלען וואָס פאר אן איבערוועלטיגענדען רושם עס האָבען געמוזט מאַכען אויף די מענשען פון יענער צייט די צושטענדען, אין וועלכען דער ספר מלכים לאָזט אונז דאָ א קוק טאָן. ווי באַשיידען עס האָבען גיט געמעגט זיין די פארהעלטענישען אין קעניגרייך יהודה, האָט עס אָבער פאָרט געהאט די מעלה פון א פעסטער דינאַסטיע, וואָס האָט גיט צוגעלאָזען אזעלכע צעמרייכלונגען, וועלכע שטעלען אין סכנה דעם גאַנצען קיום פון דעם קעניגרייך. קיינמאל האָט זיך נאָך גיט אזוי שארף ארויס-געוויזען, אַז די זאָט פון מרידה, פון וועלכער די צפון-מלוכה איז ארויס-געוואָקסען, איז געווען גלייכצייטיג די קללה פון דעם גאַנצען קעניגרייך. אלץ מעהר און מעהר האָט מען אָנערקענט, אז עס איז קראַנק ביז אין וואַרצעל און עס קאָן מעהר גיט געהיילט ווערען. אַנאַרכיע און טראָד-פאַרכאַפונג איז געווען און געבליבען דער קי-צייכען פון דער דאָזיגער מלוכה. „מלכים האָבען זיי זיך אויסגעקליבען“, רופט הושע אויס, „אַהז מיר, האַרען, פון וועלכע איד האָב גיט געוואוסט... זיי אלע גליהען ווי אַן אויווען און פרע-סען אויף זייערע ריכטער; אלע זייערע מלכים פאלען, קיינער צווישען זיי

(* דער אומשטאַנד וואָס עגיפטען האָט זיך דאַמאלסט געפונען אין א געוויסער צעפאלענקייט, דאַרף גיט צו שטאַרק באַמאַנט ווערען. א געוויסע השפעה אויף דער פאליטיק פון די סירישע, באַזונדערס פון די דרום-סירישע קלוינע מדינות, האָבען נאָך אלץ געקאָנט האָבען די לאַקאלע פירשטען אָדער אויך די לפנים-הערשער פון דער 22טער דינאַסטיע.

רופט ניט צו מיר" (הושע ח 4 ; ו 7). און ישעיה זאגט פון אפרים מיט א קלארער אנדייטונג אויף יענע צייטען פון בירגער־קריג : „איטליכער פרעסט דאס פלייש פון אייגענעם ארעם, מנשה אפרים און אפרים מנשה" (ישעיה ט 19, 20).

די רעזולטאטען פון דער דאזיגער זעלבסט־צערייסונג האבען זיך באַלד געוויזען. „אין זיין צייט", זאגט דער ספר מלכים וועגען מנחם'ען, „האָט זיך פול דער מלך פון אשור אריינגעריסען אין לאַנד און מנחם האָט געגעבען פול'ן 1000 טאלענטען זילבער, כדי ער זאָל האַלטען מיט איהם און ער זאָל באַפעסטיגען זיין הערשאַפט*)." ס'איז דאָס ערשטע מאל וואָס אשור שטעלט איהר פוס אויף דעם הייל־מישען באַדען פון ישראל.

דער צוזאמענשטויס פון ישראל מיט אשור אין אייגענעם לאַנד אין געווען אומפארמיידליך. נאָכדעם ווי דער ווידערשטאַנד פון דמשק אין געווען געבראַכען, איז עס נאָר געווען א פראגע פון צייט. אָבער עס איז געוויס ניט קיין צופאַל וואָס דער צוזאמענשטויס איז גראַד איצט פאַרגע־קומען. געוואלד־הערשאַפט און בירגער־קריג האָבען אָפגעשוואַכט דאס קע־ניגרייך, קיין פאַרטיי איז ניט געווען בכוח צו קריגען די הערשאַפט אין לאַנד מיט איהר אייגענער קראַפט. איין פאַרטיי, ווי הושע זאָגט אונז, האָט גע־זוכט איהר שטיצע אין עניפטען, די אַנדערע אין אשור. אויך מנחם פיהלט זיך נאָך ניט זיכער אויף זיין טראָן. דער אינערליכער קריג, הייסט עס, דויערט נאָר ווייטער. אפילו אויב מנחם וואַלט ניט געהאַט קיין געגנער, וואַלט עס אויך געווען לייכט פאר אשור, נאָר דעם וואָס איז פריהער געשעהן, צו אונטערנעמען אן אַנפאַל אויף ישראל. ווען מיר לאַזען צוערשט ריידען דעם תנ"ך פאר זיך, לעגט זיך אויב נאָהנט די השערה, אז פול, גערופען פון מנחם און זיין פאַרטיי, האָט געוואוסט ווי אויסצונוצען די מהומות אין ישראל, כדי צו אונטערנעמען אן עראָבערונגס־צוג געגען שומרון. עס ווייזט אויך אויס וואהרשיינליך, אז פול האָט געהאַט נאָך אַנדערע גרוי־טען צו מאַרשירען געגען ישראל. מנחם קויפט דעם ריקצוג פון פיינד און גלייכצייטיג די זיכערונג פון זיין טראָן געגען זיינע אינערליכע געגנער מיט א שטענדיכען טריבונט.

דער אופן, ווי אזוי מנחם שאַפט דעם טריבונט, איז זעהר אינטערעסאַנט.

* פאר "כל ימיו" ביים ענד פון פסוק 18 לעזט דער תרגום השבעים „בימיו" אלס אָנהויב פון פסוק 19.

דער סכום פון דעם טריבוט ווערט ארויפגעלייגט אויף די געוועהר-פליכטיגע (מלכים ב, ט"ו 20). דאס קאן נאך געמאלט זיין, ווען די געוועהר-פליכטיגע זיינען צוגלייך אויך געווען די פארמעגליכע. עס זעהט דערפון אויס, אז אין יענער צייט האט נאך געהערשט דער אלטער מנהג אין ישראל, אז די וואס פארמאגען ניט קיין זאך זיינען אויסגעשלאסען פון מיליטע-דינסט. די איי-גענטימער פון נחלאות טיילען צווישען זיך די לאסטען פון דער מלוכה און אויך די לאסטען פון דינען אין דער ארמיי. אזוי ווי דער טאלענט (ככר) ווערט גערעכענט צו 3000 שקלים* און אזוי ווי יעדערער האט געהאט צו צאהלען צו 50 שקל, לערנען מיר דערפון, אז אין דער צפון-מלוכה זיינען געווען אין מנחם'ס צייט 60.000 פאמיליעס, וועלכע האבען פארמאגט אן אייגענע נחלה**).

מיר זיינען איצט אין דער גינסטיגער לאגע צו באלייכטען יענע עקס-פעדיציע פון דעם אשורישען קעניג פול געגען מנחם פון ישראל מיט דער הילף פון די אשורישע מאנאמענטען. פול, ווי מ'האט לאנג זיך שוין משער געווען און איצט מיט זיכערקייט נאכגעוויזען, אין ניט קיין אנדערער ווי תגלת-פלאסר דער דריטער, איינער פון די מעכטיגסטע אשורישע עראבערער (727—745). ער האט געבראכען מיט דער פאליטיק פון אפגעלאזענקייט, ביי וועלכע זיינע געהענסטע פארגעהער האבען זיך געהאלטען, און האט ווידער אויפגענומען די טראדיציעס פון די גרויסע אשורישע עראבערער-מלכים, וועלכע האבען ארויסגעקוקט אויף דער עראבערונג פונ'ם מערב. איצט זאלען דורכגעפיהרט ווערען יענע פלענער און דאס ווערק זאל געקרוינט ווער דען. אט אזוי הייבט זיך אן מיט תגלת-פלאסר'ן די רייה פון יענע ציל-באוואוסטע הערשער, וועלכע האבען מיט א שטארקער האנט געפיהרט די אשורישע מלוכה פון שמופע צו שמופע. די דירעקטע אורזאך פון זיין אריינמישונג אין מערב-לאנד אין געווען דאס קעניגרייך א ר פ ד אין צפון-סיריען. זינט אשורנירארי דעם פערטען (754) אין ארפד געשטאנען

* דאס אין גרינג צו בארעכענען לויט שמות ל"ח 25, 26. 608550 נפשות האבען לויט פסוק 26 געגעבען צו א האלבען שקל. דאס ווערט א סך-הכל פון 801775 שקל. לויט פסוק 25 ווערט דערפון 100 ככר און 1775 שקל. א ככר איז בכן געווען 6000 שקלים. ח. ש.

** ווי חושע דענקט וועגען מנחם'ס האלמונג, קאן מען ארויסדרינגען פון שמעלען ווי ח 13 (ער איז געגאנגען צו אשור און האט געשיקט צום גרויסען קעניג, שבער ער קאן ניט ניט היילען); ח 9; י"ב 2.

אונטער דעם אשורישען איינפלוס. דורך דער אריינמישונג אָבער פון דעם מעכטיגען קעניגרייך פון אורארטו (אררט) האָט אשור פארלאָרען איהר איינפלוס אויף ארפד און דערמיט דעם צוגאַנג פאר איהר האַנדעל צום ים. נאָך מעהרערע פעלר־צוגען מאַכט תגלת־פלאַסר ארפד אין יאָהר 740 פאר אַן אשורישער פּראָווינץ. עס פאַרשטעהט זיך ממילא, אַז דורך דעם טריאומפירענ־דען מאַרש פון דעם גרויסען קעניג ווערען אויך די אנדערע סירישע מדינות דערמאָנט אַז דעם, אַז זיי זיינען אונטערטעניג צו אשור און זיי שיקען פריי־וויליג טריבוט; באַזונדערס טוען עס רצין פון דמשק און חירם פון צור. אשור'ס מאַכט ווערט איצט ווידער שנעל אויפגעשטעלט אין גאַנץ סיריען. אויך ח מ ת, זועלכע האָט זיך געהאַט געווענדט נאָך הילף צו איינעם א קעניג א ז ר י א ו פון י א א ו ד י (*), ווערט אונטערוואַרפען. פון יענע אלע געגענדען ווערט געמאַכט א באַזונדערע פּראָווינץ. דמשק און צור אונטערוואַרפען זיך פון דאָס ניי, מיט זיי אויך מנחם. תגלת־פלאַסר באַריכטעט לויט דעם אין זיינע כראָניקעס, אַז פונקט ווי פון חירם פון צור און רצין פון דמשק. האָט ער אויך געקראָנען טריבוט פון מנחם פון שומרון. מיר דערווייטען זיך אויך פון די אשורישע אויפשריפטען, אַז די דאָזיגע אונטערוואַרפונג מנחם'ס אונטער דעם קעניג פון אשור איז פאַר געקומען אין תגלת־פלאַסר'ס אַכטען רעגירונגס־יאָהר, דאָס איז כּכּן אין יאָהר 738 פאר דער קריסטליכער צייטרעכענונג.

אָבער תגלת־פלאַסר גופא באַריכטעט ניט, אַז ער האָט טאַקע אונטער־נומען א פעלד־צוג געגען ישראל, אויך ניט אפילו, אַז זיינע חיילות זיינען ערשינען פאר שומרון. פון זיינע באַריכטען טראַגט מען גיכער ארויס דעם איינדרוק, אַז ער האָט זיך געפונען עפעס וואו אין צפון־סיריען און אהין זיינען געשיקט געווארען צו איהם די טריבוטען, צווישען זיי אויך דער טריבוט פון א קעניגין פון אַריבי (אַראַביען). אָבער דער טעקסט פון תנ"ך לאַזט ניט איבער קיין ספק וועגען דעם, אַז תגלת־פלאַסר האָט געשיקט אַן אָפ־טיילונג פון זיין חיל קיין דרום, און דאָס לענט זיך אויך בעסער אויפ'ן שכל. מיר וועלען זיך כּכּן דארפען פאַרשטעלען דעם גאַנג פון די געשעהענישען

(* מ'האָט לאַנג געהאַלטען בטעות, אַז דאָס איז עזריה פון יהודה. ווינקלער אין זיינע „אַלטאָריענטאַלישע פאַרשונגען“ (ערשטער העפט) האָט אָבער אויפגע־וווּזען, אַז דאָס איז א גענענד אין סיריען און האָט מיט אונזער אידישער יהודה לחלוטין ניט צו טאָן. דער גלויבער קלאַנג פון די נעמען איז אָבער פאַרט מערק־ווירדיג און וואַרט נאָך אויף א באַפרידיגענדער דערקלערונג.

אויפ'ן פאלגענדען אופן. באלד ווי חמת ווערט אונטערווארפען, נעמט זיך תגלת־פלאסר צו דער איבעריגער סיריען. אויך ישראל, וואו די עניפטישע פארטיי איז געווען מנחם'ס געגען־פארטיי, זאל אונטערווארפען ווערען און די עניפטישע פארטיי באשטרעפט ווערען. פאר מנחם'ס פארטיי, דער אשר־רישער, אויב זי האט אפילו ניט דירעקט גערופען אשר'ס הילף, ווי ס'איז אויבען אנגענומען געווארען, איז אבער על־כל־פנים אשר'ס אריינמישונג געווען ווי געוואונשען, מחמת זי האט געשטיצט מנחם'ס נאך אלץ זיך וואקס לענדיגען טראן. נאטירליך איז עס געווען נאך א צרה־דיגער ערפאלג פאר א רגע. איבעריגענס זעהט עס אויס, אז תגלת־פלאסר'ס הילף איז צוגעקומען אזוי ווייט ווי ביז שומרון. פילייכט איז דער טריבט געווען דער איינציגער אויסוועג זיך צו ראטעווען פון א פולער עראבערונג און ניט צו ווערען קיין פראווינץ פון דער אשרישיער אימפעריע.

2.

די מלחמה פון ארם און אפרים געגען יהודה. דער אנהויב פון ישעיה'ס טעטיגקייט.

מנחם האט ניט לאנג געקאנט האבען אריבערגעלעבט זיין שאנד. ווארים שוין איז 734 געפינען מיר אויפ'ן טראן זיין צווייטען נאכפאלגער. ער האט לויט דעם געמוזט שטארבען באלד נאך 738. אט טאקע צוליב דעם לענט זיך ניט אויפ'ן שכל, אז די צעהן רעגירונגס־יאָהרען, וואָס ווערען איהם צוגעשריבען אין ספר מלכים זאלען שטימען מיט די ווירקליכע פאקטען. זיין נאכפאלגער איז זיין זון פֿקֿחֿה, וועלכער האט לויט'ן ספר מלכים רעגירט בלויז צוויי יאָהר (735—737). ער ווערט אומגעבראכט פון זיין אַרְיֹטְאַנט פֿקֿחֿ בן רמליהו (734/3—735), וועלכער איז אריינגעדורונגען אין קעניגליכען פאלאץ בראש פון א באנדע פון פופציג גלעדים (מלכים ב, ט"ז—26).

פקחיה'ס באזייטיגונג איז זיכער געווען דער רעזולטאט פון דעם שענד־ליכען אפמאך, וואָס זיין פאָטער האט געהאט געמאכט מיט אשר. ווארים אויב מען איז אין סיריען ניט געווען אין נאנצען געשלאגען מיט בלינדקייט.

האט מען געמוזט איינזעהן, אז די איינציגע הילף געגען אשור'ס באנייטען און אומדערבארמליכען פארמארש איז נאך געווען צו דערווארטען פון אן ענגער פארבינדונג פון אלע סירישע מלוכות צווישען זיך. ווען דאס וואלט זיך איינגעגעבען, דאן וואלט נאך געווען א שטיקעל האפענונג, אז עהנליך ווי מיט 120 יאהר צוריק, וועט סיריען אויך איצט זיין בכוח צו באגעגענען נאך אמאל דעם שטורעמדיגען אנפאל פון פינדל. נאטירליך האט אויך די עגיפטישע פארטיי באנייט איהר מעטיגקייט. עס קאן זיין אז פקח איז עס געווען דאס ווערקצייג פון יענער פארטיי. אבער לויט ווי דער מצב איז געווען אין עגיפטען אין יענעם מאמענט, איז ניט געווען צו דערווארטען קיין שום הילף פון דארטען. די נאציאנאלע עגיפטישע הערשער האבען געמוזט אנטשטרענגען די לעצטע כוחות כדי זיך צו העלפען פון דער אינערליכער צע-פאלונג און פיליכט אויך שוין זיך אפצואוועהרען פון די עטיאפער, וועלכע האבען כסדר געמאכט נייע אמאקעס אויף זיי. ווי שטארק זיי האבען ניט געמוזט זיין פאראינטערעסירט אין אפוועהרען זיך פון דער אשורישער גע-פאהר, האבען זיי נופא אבער ווינציג וואס געקאנט בייטראגען דערצו.

אט אזוי פארשטעהען מיר, ווי מ'האט אין סיריען אויסגענוצט די ערשטע געלעגענהייט, וועלכע האט זיך נאך געמאכט, אויפצוגעבען די אלטע קריגערייען, כדי זיך צו שטעלען מיט פאראייניגטע כוחות געגען דעם אייבער-מעכטיגען פינדל. אין די יאהרען 735—737 איז תגלת-פלסר געווען פאר-נומען אין ווייטען מזרח, און ער וואלט געהאט גענוג אורזאכען זיך דארטען לענגער אויפצוהאלטען, ווען די דרינגענדע לאגע וואלט איהם ניט צוריק גערופען קיין סיריען. אט דא, אין סיריען, האבען אין זיין אפוועזענהייט צוויי אלטע פינדל זיך ווידער געאייניגט. די שותפות'ע נויט צווינגט פקח פון ישראל און רצין פון דמשק צו פארגעסען די קרויזעס צווישען די ביידע מלוכות, וואס זיינען שוין הונדערטער יאהרען אלט געווען. עס שליסען זיך אן זיי אן די ביידע פעניקישע הויפטשטעדט צור און צידון, אויך אז אראר בישע קעניגין שאמשי.

פון דער אנדערער זייט אבער האלט זיך ווייט פון דער אליאנץ א ניט אומבאדייטענדער טייל פון סיריען. דער גורל פון דער אליאנץ איז דערפאר געווען אין פאראויס פאר'חתמ'עט, אויב עס האט זיך איהר ניט געלאזט אייני-געבען צו צווינגען מיט געוואלד די וואס האבען זיך געקווינקעלט. צו די וועלכע האבען זיך נאך געשלאגען מיט דער דעה, געהערען אויף איין זייט די צווייפעניקיער און באזונדערס די חתים, אויף דער אנדערער זייט די

דרום-פאלעסטינער: יהודה, עמון, מואב, אדום און די פלשתים. זיי צו געווינען איז נאטירליך געווען דער גרויסער ציל פון די פארבינדעמען. אין יהודה האָט ארום דער דאָזיגער צייט (בערך 736) רעגירט קעניג יותם, זינט אייניגע יאָהר אלס אליוויהערשער, נאָכדעם ווי ער האָט א לענגערע צייט געפיהרט די רעגירונג אלס רעגענט פאר זיין קראנקען פאָטער (*). דער ספר מלכים דערצעהלט אונז, אז אין זיין צייט האָט יהוה אויפגערייצט די ביידע מלכים רצין פון ארם-דמשק און פקח פון ישראל געגען יהודה (מלכים ב, ט"ו 37). אויב ס'איז אונז בכלל ערלויבט צו פארשטעהן די מאָגערע נאָטיצען פון אונזער ביבלישער קוועלע איז צוזאמענהאנג מיט די וועלט-געשעהענישען, האָבען מיר דאן א רעכט צו באַטראַכטען רצין'ס און פקח'ס שותפות'ע אַטאַקע געגען יהודה אלס פּוּל־יוצא דערפון. וואָס יותם האָט זיך אַנמזאגט אריינצוטערעמען אין דעם בונד געגען אשור. אין ספר מלכים קומט גלייך נאָך יענער נאָטיץ די נאָכריכט וועגען יותם'ס טויט**): און פון דעם אופן ווי אזוי דאָס שטעהט זעהט עס אויס, אז יותם איז געשטארבען באַלד נאָך דעם אָנהויב פון דעם קריג. דאָס איז אין איינ-קלאַנג מיט דעם בילד וואָס מיר באַקומען בכלל פון די געשעהענישען. דער קריג איז לויט דעם פּאַרטגעזעצט געווארען אין דער רעגירונגס-צייט פון אחז פון יהודה.

דער קריג וואָס איז אויף אזא אופן אויסגעבראַכען אין פּאַלעסטינא נופא איז באַקאַנט אין דער היסטאָריע אלס די מלחמה פון סי ריען און אפרים געגען יהודה. וועגען די געשעהענישען אין איהר האָבען מיר דריי באַזונדערע קוועלען פון אינפארמאַציע: דעם ספר מלכים, די אויפשריפטען פון תּגלתי־פּלאַסר און ישעיה. און מיר קענען ניט דערמאָנען דעם דאָזיגען קריג, ניט טראַכטענדיג בעת מעשה פון יענעם געוואלדיג-גרויסען מאָן, וועלכער איז זינט עטליכע יאָהר שוין אויפגעטראַטען אין דער עפענטליכקייט און האָט אויף זיין גאַנצער צייט ארויפגעלעגט דעם שטעמפּעל פון זיין כאַראַקטער.

ישעיה בן אמוץ איז א געבאָרענער פון יהודה, אבער זיינע געדאַנקען זיינען ניט באַשעפטיגט מיט יהודה אליין. פון די טעג פון עזויהו ביז חזקיה'ס ענד, דאָס איז בכן מעהר ווי א דור, האָט ער באַהאַנדעלט אַלע

(* זעה אויבען ז. 49.

** מלכים 2, ט"ו 38. פסוק 87 און 88 געהערען צוזאמען אלס חוספת צו דער געשיכטע פון יותם'ען.

באדימטערע געשעהענישען פון זיין פאלק אין זיינע נביא'ישע רעדעס. ער האט דורכגעלעבט דעם קריג פון סיריען-אפרים געגען יהודה, דעם פאל פון שומרון, די געפאהר, אין וועלכער ירושלים האט זיך געפונען דורך סנחריב'ן, און אין אט די אלע ווענדונגען פון שיקואל האט ער פארטראטען יהוה'ס שטים צו זיין פאלק. זיינע געדאנקען זיינען ניט אומעטום ניי. ער שטעהט אויף די פלייצעס פון זיינע פארגעהער עמוס און הושע. אבער ער שטייגט זיי ביידען אריבער אין פיעלזייטיגקייט, טיפקייט און קראפט פון די געדאנקען און אין ענערגיע און ווייטקייט פון דער רעליגיעזער באטראכטונג. זיין שפראך איז איידעל און דערהויבען, אפט אן עכטע בלומען-שפראך און הויך-פאעמיש, אבער אסך מאל אויך הארט און אומישנע שטייף, דאך אלע מאל פול מיט קראפט און אריגינעל; זיין פאנטאזיע איז רייך אין שארפע ווארטשפילען און פאסענדע בילדער, אפטמאל צו רייך, אזוי אז איין בילד האלב אויסגעפיירט ווערט ארויסגעשטופט פון א נייעם; ישעיה איז א מייסטער פון דער ווארט-שענקייט און פון דעם מעכטיגען רעמארישען עפעקט.

דער עיקר אבער איז ישעיה דער טיפ פון גאט'ס א נביא אין ישראל. וואס עס פאסט בכלל פאר די אידישע נביאים*, פאסט ספעציעל פאר איהם. ער איז א הויכער רעליגיעזער פערזענליכקייט, פול אנגעזאפט מיט די גרויסע רעליגיעזע געדאנקען, וועלכע ער האט געשעפט פון דער יהוה-רעליגיעזן. אט פון די געדאנקען האט ער זיך געלאזט אוועקטראגן צו דער העכסטער שטרענגקייט, פונקט ווי צו דער העכסטער באגרייט-טערונג און האפענונג. פונקט ווי משה און אליהו געהערט ער אויך צו די רעליגיעזע העלדען פון זיין פאלק, אין וועמען עס האט זיך פולקום אויסגע-דריקט דאס טיפסטע פון אידישען נאציאנאלען כאראקטער און די וועלט-היסטארישע שליחות פון דעם אידישען פאלק צו דער פעלקער-וועלט. ישעיה'ס געשטאלט הייבט זיך ארויס ווי א ריזיגער מאָנומענט וואָס לאָזט זיך זעהן ברייט און ווייט ארום. ער געהערט צו יענע לייכט-טורעמס, פון וועלכע א לייכטיגקייט שטראהלט ארויס ווייט איבער די גרעניצען פון אידישען פאלק. זיינע געדאנקען זיינען געווארען געשיכטע. זיי האבען א נייעם אטעם אריין-געהויכט אין דעם שטארבענדען ישראל און האבען א ניי לעבען געבראכט צו אסך נאך שפעטערדיגע דורות. דער וואָס אָנערקענט און עהרט גאט'ס

* זעה וועגען דעם אויבען ז. 9—86.

שפירען אין דער היסטאריע, דער וועט אין אזא געשטאלט ווי ישעיה דער זעהען דעם מאן פון גאט.

אין לעצטען יאהר פון עזריה־עזויה טרעט ישעיה דאס ערשטע מאל ארויס אין דער עפענטליכקייט. די מאכט פון יהודה איז נאך ניט געבראכען, „זייער לאנד איז פול מיט זילבער און גאלד און ניטא קיין ענד צו זייערע אוצרות, זייער לאנד איז פול מיט פערד און ניטא קיין ענד צו זייערע רייט־וועגען“^(*). אבער אונטער דעם אויסערליכען גלאנץ זעהט ישעיה די אינער־ליכע פארדארבענקייט: עולות און אונטערדריקונג געגען די ארימע, לייכט זיניגע לויט צו תענוגים ביי דער זייט פון אבערגלויבען און א העזה־דיגער אפקעהרונג פון גאט. פארדאמענדיג די עולות צו די ארימע, ווערט ישעיה, ווי אמאל עמוס, א רעליגיעז־סאציאלער פארטיידיגער פון די פאלקס־רעכטען:

„וועה צו די, וואס רוקען צו א הויז צו א הויז,
בריינגען נאָהנט א פעלד צו א פעלד,
ביז ס'איז מעהר קיין פלאץ ניטא
און איהר אליון קענט וואוינען אין לאנד!...
פארוואהר! פיעל הויזער וועלען ווערען וויסן,
גרויסע און שענע אָהן אינוואוינער...“

„וועה צו די, וואס שמעהען אויף באַגינען
נאָכצולויפען נאָך דעם מעד,
וואס שפעט אין אווענד
דעהיצען זיי זיך מיט דעם וויין!
וואס צו זייער הולאָנקע געהערט
גיטאר, האַרף, צימבעל, פלויט און וויין,
אַבער אויף יהוה'ס ווערק קוקען זיי ניט,
און די טראַנג פון זיינע הענט זעהען זיי ניט!^(**).
מיון פאלק וועט דעריבער אין גלות געהן,
ווייל עס פעהלט איהם אינועהעניש.
זיינע אדעליגע מוזען ליידען הונגער
און זיין המון שטאכטען פון דאָרשט!“

(ישעיה ח 8, 9, 11—18)

^(*) ישעיה ב 7: אויך איז דאָס לאַנד רייך אין שויערע חפצים, ס'זען 16.
^(**) יהוה'ס טראַנג איז זיין משפט וואס קומט באלד.

א שרעקליכער משפט מוז קומען איבער יהודה. דער הייליגער פון ישראל לאַזט ניט שפּאַטען פון זיך. נאַטירליך קומט עס פון אשור. א „טאג פון יהוה פון די הערשאַרען“ האַלט אין אַנקומען אויף אלע פרעכטיג-קייטען פון יהודה, וואָס עקסיסטירען נאָר :

„אויף אלע צעדערן פון לבנון,
 וואָס זיינען הויך און דערהויבען,
 און אויף אלע אייבענבויער פון בשן...
 און אויף אלע תרשישישופען,
 און אויף אלע טויערע בילדער-ווערק...
 און די אָפּגעטער וועלען אין גאַנצען פארשווינדען |
 און זיי וועלען דעמאָלט אריינקריכען
 אין פעלד-היהלען און ערדלעכער
 פון לויטער שרעק פאר יהוה
 און זיין מאַיעסטעטישער פרעכטיגקייט,
 ווען ער וועט זיך דערהויבען,
 צו צעטריוסלען די ערד.“

(ישעיה ב 12, 13, 16, 18, 19).

אַבער גלייך ווי עס ווייזען זיך די פינסטערע וואַלקענס אויפ'ן האַר-
 זאָנט פון יהודה און עס ווערט קלאַר, אַז דער בונד צווישען ארם און אפרים
 וועט פריהער פאר אלעמען טרעפען יהודה, מוז אויך ישעיה אַננעמען א נייע
 שטעלונג. דער משפט איבער יהודה וועט טאַקע קומען — אַבער די געפאַהר
 וואָס שמעהט איצט פאַר איז ניט די בייטש פון גאַט, נאָר דאַס ווערק פון
 מענשען; און אויסגעברענטער פאַקעל האָט נאָר רויך, ניט קיין פייער. די
 פּאָליטיק פון אפרים און איהר גאַנצע האַנדלונג איז פון יאָהרען שוין פאַר-
 בלענדעט, איהר גורל איז א קייט פון גאַט'ס משפּטים, וואָס האָט נאָר אלץ
 איהר ענד ניט דערגרייכט. „אפרים און די איינוואוינער פון שומרון“ האַבען
 זיך געטראכט, ווען די ערשטע קלעפּ זיינען געקומען :

„ציגעל זיינען איינגעפאלען
 אַבער מיר וועלען איצט בויען מיט געהאַקטע שטיינער |
 מוילבער-בויער זיינען אונטערגעהאַקט,
 אַבער מיר וועלען זיי אויף צעדערן פאַרביימען |

און יהוה האָט אויפגעהויבען זיינע דריקער געגען איהם*.)
 און זיינע פיונד האָט ער אָנגעהעצט:
 ארם אין מזרח, די פלשתים אין מערב,
 און זיי האָבען ישראל געפרעסען מיט א פולען מויל...
 אָבער דאָס פאָלק האָט זיך ניט צוגעווענדט
 צו דעם וואָס שלאָגט איהם...
 און יהוה האָט אָפגעהאַקט פון ישראל
 קאָפּ און ווידעל, פאָלמען-צווייג און מייד-רימעל אין און אין מאַג...
 אָבער דאָך האָט זיין צאָרן זיך ניט אָפגעווענדט,
 און נאָך איז זיין האַנט אויסגעשטרעקט.**)

(ישעיה ט 8—18).

אזוי ווי די אלע קלעפּ האָבען ניט געקאָנט צוריקפיהרען ישראל צו יהוה.
 דעריבער מוז איצט קומען דער לעצטער, אנטשיידענדער קלאָפּ: „יהוה
 הייבט אויף א פאָהן פאר א פאָלק פון ווייטען און ער פייפט איהם צו פון
 עק פון דער וועלט“ — אשור.

און ניט בעסער ווי אפרים זאָל עס געהן איהר פארבינדעמען דמשק.
 פונקט ווי אפרים'ס פעסטונגען מוזען ווערען גלייך צו די פארוויסטעמען
 רואינען פון די חוים און די אמורים***) , וואָס זיינען אַמאָל אַנטלאָפּען פאר
 ישראל, אזוי מוזען אויך ווערען דמשק און איהרע לאַנד־שטערט. „וואָרים
 צו סטאַדעס בהמות זאָלען זיי געהערען, זיי וועלען דאַרטען הויערען און
 קיינער וועט ניט דערשרעקען. און עס וועט אויפהערען א פעסטונג פון
 אפרים און א קעניגטום פון דמשק, און די איבערבלייבעכץ פון ארם וועט
 זיין ווי די פראַכט פון די קינדער פון ישראל, זאָגט יהוה פון די הער־
 שאַרען!“ (ישעיה י"ז).

אַט אזוי אומגעפעהר האָט ישעיה געקאָנט אורטיילען ביים אָנהויב פון

(* רצין אין ט 10 איז א שפעטער צוגעשטעלטע באַמערקונג.

** די שטיק בליקט צוריק אויף די פארשידענע קאָמאָסטראָפּעס, וואָס האָבען
 געטראָפּען אפרים אין פארלויף פון דער צייט, ניט דערגרױכענדיג דעם ציל. דער
 פאר מוז איצט יהוה דערלאַנגען דעם לעצטען קלאָפּ. אַט דאָס ווערט באַשריבען
 אין ה 25-29, וואָס איז דער אַפּשלוס פון אונזער שטיק.

*** „החוי והאמורי“ אנטשאט „החרש והאמיר“, לויט'ן תרגום השבעים,

קריג, בשעת יותם האט נאך געלעבט און די טראדיציעס פון עזריה'ן זייגען נאך געווען לעבעדיג. אבער יותם שטארבט און עס ווערט מקוים וואס ישעיה האט שוין געזעהן פאראויס: „איד וועל זיי געבען אינגלעד פאר פירשטען און קינדער וועלען איבער זיי הערשען... מיין פאלק! זיינע באצווינגער זיי-נען קינדער און ווייבער באהערשען עס!“ (ישעיה ג 4, 12). יותם'ס שמעל פארנעמט זיין נאך יונגער זוהן אחז (מלכים ב, ט"ז). יהודה, וועלכע האט גראד איצט אזוי נויטיג באדארפט א שטארקען, אנטשלאסענעם פיהרער, פאלט אריין אין די הענט פון א צוואנציג-יעהריגען, וועמען עס פעהלט אי די געניטקייט פון לעבען, אי די מאראלישע קראפט און האלטונג פון פעס-טען במחון אין גאט. א היבשער טייל פון דער זארג וועגען דעם מצב פון לאנד ליגט איצט, ווי ס'איז שוין פיעל מאל פארגעקומען, אויף די פלייצעס פון די נביאים — די בעסטע ראיא וואס פאר א באזונדערע באדייטונג די נבואה האט געהאט ביי די אידען.

עס קאן גריילעך געמאלט זיין, אז יותם'ס טויט און דער אויפטריט פון דעם יונגען אחז אויף זיין פלאץ האט פון דאס ניי אנגערעגט די פארבינד-דעטע צו פרובירען קריגען יהודה אויף זייער זייט. יעדענפאלס קומט פאר זייער הויפט-האנדלונג אין דער זאך אונטער אחז'ן. רצין אונטערנעמט א פעלד-צוג (געען דרום*) , דורך וועלכען יהודה פארלירט אילת, דער קוואל פון איהר רייכקייט אונטער עזריה און יותם. אילת געהט צוריק צו איהרע אלטע באלעכאטים, די אדומים. דאן אבער נעמען זיך די פארבינדעטע צו אטאקירען אחז'ן דירעקט. זיי מארשירען מיט פאראייניגטע כוחות געגען יהודה, כדי צו עראבערען ירושלים און אויב מעגליך צו באזייטיגען דעם ווידערשפעניגען אחז גופא (מלכים ב, ט"ז; ישעיה ז).

איז יענער לאגע האט מען אין יהודה ניט געוואוסט ווי זיך אז עצה

(* דער קרי פון „ואדומים“ (אין מלכים ב, ט"ז 6) איז „ואדומים“. ממילא מוז מען שוין אויך אנשטאט „לארם“ לעזען „לאדום“. ס'איז דעריבער אסך וואהר-שוניליכער, אז דער נוסח פון פסוק איז לכתחילה געווען: „בעת ההיא השיב מלך אדום את-אילת לאדום...“ און „רצין“ איז צוגעשטעלט געווארען במעות שפעטער ווען „אדום“ איז שוין געווען פארגרייזט אין „ארם“. רצין האט לויט דעם גאר ניט געשיקט קיין עקספעדיציע אזוי ווייט אין דרום, נאר דער מלך פון אדום האט אויסגענוצט אחז'עס געדריקטע לאגע און האט צוריק פארבראט אילת, א זאך וואס לעגט זיך אויך בעסער אויפ'ן שכל. זעה וועגען דעם בענציגער'ס קאממענטאר אויף מלכים אין מארטי'ס האנדיקאממענטאר און „נאָטס אן דהי היברו מעקסט פון דהי בוקס און קינגס“ פון בורניו. ח. ש.)

צו געבען. די אישורישע פארטיי אין ירושלים און אין אחז'עס הויף האט געקאנט נעמען אלס ביישפיל מנחם'ען, וועמען תגלת-פלאסר האט מיט עטל'יכע יאהר צוריק געדאטעוועט פון גרויס נויט. דארטען, פונקט ווי דא, זיינען עס געווען אשור'ס פיינד, געגען וועמען מ'האט זי גערופען. שוין בלויז דערהערענדיג, אז דער פיינד מארשירט געגען יהודה האט אחז און נאנץ ירושלים דעם קאפ פארלארעו*.) און דער קעניג האט ווי עס זעהט אויס, געפאסט א באשלוס איידער די עצה פון די פארזיכטיגע איז געווען בכוח איהם דערפון אפצוהאלטען. ער שיקט שלוחים צו תגלת-פלאסר און אונטערזארגט זיך אונטער דעם גרויסען קעניג מיט ווערטער פון גרויס הכנעה. זיין הכנעה'דיגע בקשה נאך הילף געגען זיינע פיינד באקרעפטונג ער דערמיט וואס מ'שיקט נאך דאס גאלד און זילבער, וואס האט זיך געפונען אין בית-המקדש און אין קעניגליכען אוצר (מלכים ב, ט"ז 7—9).

אחז האט געהאט אויף זיין זייט די עפענטליכע מיינונג אין ירושלים אין דער דאזיגער פאליטיק זיינער, אין וועלכער אסך האבען געזעהן דעם קלינגסטען שלום. אויך נייערע היסטאריקער האבען אחז'ן אונטער זייער שוין גענומען. ישעיה אבער ארטיילט אנדערש, און ער ווייסט, אז ער איז דערין איינס מיט יהוה'ס ווילען און עצה. ער דענקט אהן ספק אויך פון דער קורצזיכטיגער פאליטיק פון אסא, אן אורזיידע פון דעם איצטיגען קעניג, וועלכער האט אמאל אין אן עהנליכער לאגע געהאנדעלט עהנליך און האט געבראכט אהן א שיעור צרות אויף זיין לאנד און אויף זיין פיינדליכען שכן. אפרים איז ניט בלויז יהודה'ס ברודער, נאך ער איז אויך מיט יהודה צוזאמען די לעצטע פעסטע וואנט, וואס שמעהט נאך צווישען אשור און עגיפטען. בעת אחז מאכט די נויטיגסטע צוגריימונגען ביי דער וואסער-לייטונג פון אוי-בערסטען טייל** פאר דעם פאל פון א באלאגערונג פון דער הויפטשטאדט, זוכט איהם אויף ישעיה מיט די ווערטער: „נעם זיך איז אכט און האלט זיך רוהיג, שרעק זיך ניט און דיין הארץ זאל ניט פארצאגט ווערען צוליב אט די צוויי נאך רויכערענדיגע האלעוועשקעס ביי דעם גליהענדיגען צארן פון רציון, ארם און דעם זוהן פון רמליהו! ... ניט קומען וועט עס און ניט געשעהן!“

(* ישעיה ז 2. — פיליכט האט עס אחז ביי דער דאזיגער געלעגענהייט געאפ-
פערט זיין זוהן, מלכים ב, ט"ז 8.

** וועגען דער לאקאליטעט ווייסט מען ניט צו זאגען עפעס זיכערעס.

„וואָרים נאָר דער קאָפּ פֿון אַרם איז דמשק
 און נאָר דער קאָפּ פֿון דמשק איז רצין;“*)
 נאָר דער קאָפּ פֿון אַפרים איז שומרון
 און נאָר דער קאָפּ פֿון שומרון איז דער זוהן פֿון רמליהו:
 גלויבט איהר נויט, דאָן בלויבט איהר נויט!
 (ישעיה ז 7—9).

דער נביא פרעדיגט דאָ צו זיין קעניג גלויבען, במחוז אין גאט.
 ישעיה איז קוים געווען אזא נאָר צו מיינען, אז מ'קאָן באַגעגענען א פיינד-
 ליכע אַטאַקע מיט צונויפגעלעגטע הענט און מיט אויגען אויפגעהויבען צום
 הימעל. אָבער זיין איבערצייגונג איז, אז אין דעם איצטיגען מצב האָט
 קיינער ניט געקאָנט העלפען יהודה אחוץ גאט אלײן. העלפט ער ניט, דאן
 איז יהודה פארלאָרען — וואוהין זי זאל זיך ניט ווענדען צווישען מענשען.
 צו געווינען יהוה'ס הילף, איז נאָר דאָ איין מיטעל: צו זיין שטיל און זיך
 פארלאָזען אויף גאט. די רעזולטאַטען האָבען געוויזען, אז ישעיה איז גע-
 רעכט געווען. אין יענער נויט איז זיין עצה געוויס געווען די ריכטיגע.
 אויף א וויילע האָט די באַפעסטיגטע ירושלים געקאָנט אויסהאַלטען די באַ-
 לאַגערונג. אונטערדעסען האָט תגלת־פלאַסר, אויב די אינטערעסען פון
 זיין אימפעריע זיינען איהם געלעגען נאָהנט צום האַרצען, געמוזט פון זיך
 אלײן ארויסמאַרשירען געגען די פארבינדעטע, וועמעס זאָך איז פון אָנהויב
 אַז געווען פארלאָרען, ווען גאנץ סיריען איז ניט געשטאַנען צוזאַמען. אין אַט
 דעם פאַל וואָלט אשור איבערהויפט ניט געהאַט קיין אורזאָך זיך צו פאר-
 נעמען מיט יהודה, און אחז וואָלט דערווייל געקאָנט ראַטעווען לבל הפחות
 יענע מאָס פון זעלבשטענדיגקייט, וואָס זיינע פאַטערס האָבען איהם גע-
 לאָזען בירושה.

אַט אזוי האָט זיך די זאך פאַרגעשטעלט ישעיה'ן, זי באַטראַכטענדיג
 ריין פאַליטיש. ישעיה איז אָבער קודם כל ניט קיין מאַן פון פאַליטיק, נאָר
 א מאַן פון גאט. דער רעליגיעזער פיהרער פון זיין פּאָלק. מעסטענדיג מיט
 אַט דער מאָס ערשיינט איהם אחז אלס איינער, וואָס האָלט אין באַגעהן א
 נאַרשיקייט און א פאַרבירעכען צוזאַמען, און ער ארבייט דעריבער מיט אלע
 כוחות, כל זמן ס'איז נאָך ניט צו שפעט, צו איבערצייגען דעם קעניג וואָס

*) די אנדערע העלפט פון פסוק 8 איז א שפעטערדיגע חספּה.

פאר אן אומגליק אשור'ס אריינמישונג מוז זיין פאר יהודה. ער זעהט אין נייסט ווי אשורישע מחנות פון איין זייט און עגיפטישע מחנות פון דער אנדערער זייט צעשפרייטען זיך איבער די פעלדער פון יהודה, און ער זעהט שוין יהודה אין דער ראלע פון דעם אומגליקליכען שטרייט-פונקט צווישען די צוויי וועלט-מעכטען, ווען אחז זאל פרייוויליג אראפרייסען די לעצטע פעסטע וואנט, וואס שייטט נאך אפ צווישען אשור און מצרים. זיינענדיג זיכער מיט זיין זאך און פול מיט זיין גאט, נעמט זיך ישעיה צום לעצטען מיטעל. ער כאט אן דעם קעניג א וואונדער, כדי איהם צו איבערצייגען, אז ער זאגט דעם אמת. אבער אויך דאס ווירקט ניט אויף דעם שאזאכען אחז: ער וויל ניט פרוברען גאט.

אט אזוי איז דער גורל געפאלען, די שלוחים צו אשור ווערען ניט צו ריקגערופען, ישעיה'ס רעדעס און זיין טרחה זיינען אומזיסט. ער זעהט וואס עס מוז דערפון ארויסקומען, און ער לאזט עס וויסען. יהודה'ס שרעק-ליכער גורל און איהר עלענדער אונטערגאנג שטעהען איהם פאר די אויגען. אבער אלס באווייז, אז אט דער גלויבען זיינער איז פארט ניט קיין פוסטע אילוזיע דערהייבט ער זיך דוקא אין יענער דריקענדער לאגע צו דעם העכסט-טען שפיץ פון האפענונג און בטחון. כאטש דער גורל פון יהודה איז איצט נאר יאמער און עלענד און כאטש דוד'ס הויז גופא איז טיף געזונקען, אבער דאס „גלויבט איהר, דאן בלייבט איהר“ מוז זיך דאך ארויסוויזען אלס אמת. א נייער דור, וואס וועט ארויסוואקסען פון דעם טרער-זאמען פון דער איצטיגער צייט, וועט דאס זיך דערוויסען פון אייגענער איבערלעבונג. יענער נייער דור וועט מיט א שטארקער האנט ארויסטרייבען די פיינד פונ'ם לאַנד און וועט זעהן בראש פון זיך א נייעם קעניג פון דוד'ס שטאם — אבער ניט מעהר פאר א קעניגרייך פון מלחמה, נאר פאר א מלוכה פון פרידען און יושר.

די שעה, אין וועלכער ישעיה האט זיך גע-
שיידט פון אחז'ן, האט געגעבען דער וועלט
דעם משיח-געדאנק.*

„הערט נאר, איהר פון דוד'ס הויז; איז עס וועניג פאר אייך מיד צו מאַכען מענשען, אז איהר מאַכט אויך מיד מיין גאט? דערפאר וועט דער

(* זעה אין צווייטען באַנד ז. 271, 272.)

האר גופא אייך געבען א צייכען: די יונגע פרוי וועט שוואנגער ווערען און א זון געבארען און זי וועט איהם רופען ע מ נ ו א ל (גאט-מיט אונז). דיקע מילך און האניג וועט ער עסען ביז ער וועט וויסען צו פאר-מיאוס'ען דאס שלעכטע און אויסצואוועהלען דאס גוטע; ווארים איידער דער אינגעל וועט וויסען צו פאר'מיאוס'ען דאס שלעכטע און אויסצואוועהלען דאס גוטע וועט פארלאזען ווערען דאס לאַנד, וואָס דיר גרוילט פאר זיינע צוויי מלכים: אָבער יהוה וועט בריינגען אויף דיר און דיין פאלק און דיין פאמיליע טעג, אזעלכע וואָס זיינען שוין ניט געווען זינט אפרים האט זיך אוועקגעקעהרט פון יהודה" (ישעיה ז 13—17). אשור וועט פארוויסטען דאס לאַנד, אז עס וועט בלויז בלייבען פאשע פאר רינדער און שאף און אנשטאט מיט ברויט און ווייז וועלען די איינוואוינער זיך נעהרען מיט מילך און ווילדען האַניג.

ווען און וואו אזוי'עס געזאנדטע האָבען געטראָפּען תּגלת־פּלאַסר', איז אונז ניט באַקאַנט. ס'איז ניט אוממעגליך, אז ער האָט זיך שוין געפונען אויפ'ן וועג קיין סיריען, וועלכע תּגלת־פּלאַסר האָט אַזוי אַחו'ז אויך געמוזט אונטערוואַרפּען. יעדענפאלס טרעפּען מיר שוין דעם גרויסען קעניג אין יאַהר 734 פּאַקטיש אין סיריען, אום צו שטראַפּען די בונטאָושיציקעס. ווי ישעיה האָט שוין פאַראַויסגעזעהן, איז דאָס פאַר איהם ניט געווען קיין שווערע אַרבייט ביי דער אומאייניגקייט פון די איינצעלנע קליינע מלוכות צווישען זיך. בלויז דמשק האָט, ווי עס זעהט אויס, אַרויסגעוויזען אַן ענערגישען ווידערשטאַנד.

דער ספר מלכים דערצעהלט, אז תּגלת־פּלאַסר האָט אוועקגענומען פון פּקח'ן ע י ו ז, א ב ל ב י ת מ ע כ ה י נ ו ח, ק ד ש א ו ז ח צ ר, ג ל י ל און דאָס גאַנצע לאַנד נ פ ת ל י, דערצו פּילייכט איינצעלנע געגענדען אין גלעד און האָט זייערע איינוואוינער פאַרשיקט קיין אשור (מלכים ב, ט"ו 29). דאָס זיינען אין דער הויפטזאך דיזעלביגע געגענדען. וועלכע די סיריער האָבען שוין געהאַט צוגענומען אַמאָל אונטער בעשא'ן און וועלכע זיינען ערשט אונטער ירבעם בן יואש צוריק אַריבער צו ישראל. דערמיט שטימט אַי דאָס וואָס מיר ווייסען פון ישעיה'ן (ח 23), אַי דאָס וואָס דער גרויסער קעניג גופא באַריכטעט. שומרון גופא האָט זיך נאָר דעם מאָל געראַטעוועט פון עראַבערונג און צעשטערונג דערמיט וואָס די גענער-פאַרטיי פון פּקח האָט איהם שנעל דערמאַרדעט און האָט זיין מערדער ח ו ש ע ב ו א ל ה פּאַרגעשטעלט פאַר דעם גרויסען קעניג אלס זיין

נאכפאלגער (734/3).*) דער ערשטער אקט פון גלות שומרון האט זיך דער- מיט אנגעהויבען. די צפון-מלוכה איז דורך דעם געבליבען באשרענקט אויף דעם בערגלאַנד אפרים און דעם טאָל יורעאל. נאָכדעם ווי ישראל איז אויף אזא אופן באשטראַפט געווארען און ירושלים איז באפרייט געווארען. וועגנט זיך תגלת־פלאסר אין 733 געגען דמשק. די ביבעל דערצעהלט קורץ, ער האט איינגענימען דמשק, איהרע איינוואוינער פארטריבען און רצין'ען גע- לאַזט הינריכטען (מלכים ב, ט"ז 9). פון די אויפשריפטען פון דעם גרויסען קעניג גופא דערגעהען מיר, אז מיט דער באַלאַגערונג און עראַבערונג פון דער פעסטער סירישער הויפטשטאָדט איז ער געווען פארנומען צוויי יאָהר. אחו האַט אויף א וויילע דערגרייכט זיין צוועק; זיינע ביידע געגנער זיינען אומגעקומען דורכ'ן שווערד און זייערע לענדער זיינען איז גאַנצען אָדער צום טייל אריינגעפאלען אין די הענט פון פיניד. אָבער פאר וועלכען פרייז אחו האַט געקויפט דעם שוץ פון גרויסען קעניג, ווייזט אונז א דער- צעהלונג אין ספר מלכים. פון יענער דערצעהלונג זעהען מיר, אז די זאך איז נאָך ניט געווען געענדיגט דערמיט וואס ער האַט איינמאַל געצאָלט מרי- בום. דער גרויסער קעניג האַט דערווארט נאָך צושווערונגען פון טרייהייט, און ס'איז דעריבער געווען זעלבסטפארשטענדליך, אז אחו, זיין טרייער ווא- סאל, זאל איצטער נאָכמאָן אשורישע זיטען און מנהגים איז טעגליכען לעבען ווי אויך אין קולט. נאָך דער עראַבערונג פון דמשק קומט אחו אהין ארויס- צוואווייזען זיין יראת־הכבוד פאר תגלת־פלאסר'. אַט דאָ קריגט ער צו זעהן א מזבח, און ער שיקט גלייך א מאַדעל דערפון צו זיין כהן אוריה אין ירושלים און לאַזט מאַכען אזא פאר'ן בית־המקדש. דער נייער מזבח פארנעמט דעם פלאץ פון דעם ביזאציטיגען מזבח פון בראנד־אָפּפער (מזבח העולה, מלכים ב, ט"ז 10—16**). דאָס הייסט ניט בשום אופן, אז דער יהוה־קולט איז

(*) בעת תגלת־פלאסר'ס ארמיי שמעהט נאָך אין גליל, קומט פאַר פקח'ס דער- מאַרדונג אין שומרון. אשור אָבער פאַרלאַנגט גאַראַנטיעס פון הושע'ן און מאַר- שירם דעריבער געגען איהם. ער אונטערזאָרפט זיך דאן אַהן באַדינגונגען. פסוק ג אין מלכים ב, י"ז באַציהט זיך נאָך לויט דעם אויף תגלת־פלאסר'ן און דעם נאָמען שלמנאסר איז דאָרטען צו שטרייכען. וואָרים די גאַנצע שטיק י"ז 6-1 רעדט נאָר פון א קעניג פון אשור אַהן א נאָמען. דער נאָמען איז א הוספה, וואָס א שפעטריגער איבערשרייבער האַט דאָ בטעות אריינגעשטעלט פון י"ח 9.

(**) ביז אויף אחו'ן האַט שלמח'ס איינפאַכער בראַנזענער מזבח געמאָן זיין דינסט אויף דעם הוייליגען פעל; איצט אָבער מוז ער מאַכען פלאַץ פאר א שטענדיגן און גרעסערען. ס'איז וואָרשיינליך געווען א הויכער געבוי מיט טרעפען ארויפ-

באזייטיגט געווארען. אבער עס האנדעלט זיך אויך ניט וועגען רציו'ס א מזבח. אזוי גיך ווי דמשק איז געפאלען אין די הענט פון די אשורים, האבען זיי דארטען הפנים איינגעפיהרט זייער פאָרם פון קולט. אחז זעהט דעם אשורישען הויפט־מזבח אין דמשק און ער מיינט, אז נאכמאכענדיג איהם וועט ער זיך מאַכען געפעליג אין די אויגען פון דעם גרויסען קעניג. אויך בכלל ווייזט אחז ניט ארויס קיין צופיעל פרומקייט לגבי דעם בית־המקדש פון ירושלים (מלכים ב, ט"ז 17, 18*). די מעהרסטע פון די מיטלען, וועל־כע אחז האָט אָנגענומען אין צוזאמענהאַנג מיט דעם, ווערען ערקלערט מיט דער נויט צו שאַפען געלד, אבער אַנדערע שפורען ווייזען אויף דעם, אז אחז האָט איינגעפיהרט אין ירושלים דעם אשורישען שטער־און זון־דינסט און האָט אפילו געהאַלטען ביים בית־המקדש אין ירושלים הייליגע זון־פערד**).

3.

שומרון'ס ענד.

ביידע מלוכות, ישראל און יהודה, האבען אין דער נעכסטער צייט געקאנט לעבען אומגעשטערט אין פרידען אונטער אשור'ס שוץ, ווען זיי וואַלטען זיך געהאַלטען רוהיג און וואַלטען זיך צופרידען געשטעלט מיט דעם פאקטישען צושטאנד, וואָס איז דאמאלסט געשאַפען געווארען. אחז האָט באטראַטען יענעם וועג און עס האָט זיך איהם איינגעגעבען זיך צו האַלטען יאָהרען לאַנג אויף זיין טראָן. אין ישראל אבער ווערט די צערודערונג ניט איינגעשטילט. זינט 732 איז תגלת־פלאסר פארנומען אין מזרח, און אין 727 טרעט ער דעריבער אראַפּ פון דער סצענע. זיין נאַכפאלגער איז

צוגעהן. — אחז האָט ווי עס ווייזט אויס, אויך אויפגעשטעלט אן אשרה (מלכים ב, י"ח 4) און האָט אויך באַגינסטיגט דעם מנהג פון קינדער־אַפּפער (ט"ז 3).
 * ער האָט געלאָזט צעשניידען די געשטעלען און די ראַמען זייערע אין דעם קעסעל פון זיי אראַפּנעמען און דעם בראַנזענעם באַסיין האָט ער געלאָזט אראַפּ־נעמען פון די בראַנזענע אַקסען, אויף וועלכע ער איז געשטאַנען, און איהם אוועק־געשטעלט אויף אן אונטערבוי פון שטיינער (מלכים ב, ט"ז 17). ח. ש.
 ** מלכים ב, כ"ג 11, 12. צו די „מלכים פון יהודה“, וועלכע ווערען דארטען דערמאָנט, האָט אחז יעדענפאַלס געהערט; אויב נאָך פריהעריגע מלכים, איז אַ פּראָגע.

שלמנאסר דער פערטער (722—727). די אַפּוועזענהייט פון דעם גרויסען קעניג און, נאָך מעהר, דער בייט אייף דעם טראָן פון אשור, גיט אריין נייע האַפענונג אין דער פּאַרטיי פון אומאַפּהענגיקייט אין שומרון.

עניפּטען טוט דאָס איהריגע צו האַלטען ווארים די דאָזיגע האַפענונג. ווארים וואָס ווייטער אשור אין דער לעצטער צייט אריינגעדרינגען אין סיריען, אלץ מעהר האָט די מלוכה פון די פּרעה'ס געמוזט פיהלען. אז עס שטעהט פאַר אן ערנסטע געפּאהר פאר דער פּאַזיציע וואָס זי האָט ביז דאָ כּאַלסט פּאַרנומען. אויב זי זאָל גיט ארבייטען מיט איהרע לעצטע כוחות צו פּאַרהאַלטען אשור און אויפּצוהעצען די סירישע מדינות צו א ווידער־שטאַנד גענען דעם גרויסען קעניג, וואָלט עס הייסען זיך גופּא שלאַגען. ס'איז געווען די העכסטע צייט פאר עניפּטען אויפּצוגעבען איהר ביד־איצטיגע פּאַר־ליטיק פון גאר נישט טאָן. צו וואס די אינערליכע פּאַרהעלטענישען האַבען זי געהאַט פּאַר־משפט. אסך געלעהרטע נעמען און, אז דער נצחון פון דעם עמיאָפּער סאַבאַקאָ, וועלכער האָט, נאָך לאַנגע אינערליכע מלחמות, געבראַכט ענדליך עניפּטען אין די הענט פון די עמיאָפּישע הערשער. האָט איצט שוין געשאַפען, לכל הפּחות פאר א געוויסער צייט, אן ארדנונג אין עניפּטען און האָט איהר דערמיט געגעבען די מעגליכקייט זיך צו פּאַרנעמען מיט די ענינים פון סיריען. עס לעגט זיך אָבער בעסער אויפ'ן שכל אז פּיאנכי האָט דעמאַלט געהאַט די אויבער־ממשלה*). יעדענפּאַלס געפינען מיר איהם גלייך אין פּאַרבינדונג מיט די סירישע מלוכות, און עניפּטען בלייבט פון איצט אָן ביז אס־יחדן די באַשטענדיגע רוה־שטערעין, וועלכע זוכט צו העצען די סירישע

(* וועגען די פּאַרהעלטענישען אין עניפּטען פאר סאַבאַקאָ ווייסען מיר אומ־געפּהר פּאַלגענדעס: פון פּיאנכי'ס אויפּשריפט מוז מען אָננעמען אלס פּאַרבאדינג א צושטאַנד פון צעפּאַל (פּיאנכי צעהלט אויף אין דער פון איהם אונטערוואַרפּענער געגענד גיט וועניגער ווי 20 מלכים און פירשטען, בכּן איינצעלנע הערשער). דעם דאָזיגען צושטאַנד האָבען אויסגענוצט די עמיאָפּער אום צוערשט ארוינצודרינגען אין טעבען און פון דאַנטע אויס ארוינצודרינגען ביסלעכווייז אין אונטער־עניפּטען. אָט דאָ טרעפען זיי א ווידערשטאַנד; פון דעם אלגעמיינעם צעפּאַל איז אויפּגעקומען א שטרעבונג אויפּצושטעלען ווידער די איינחייט. די פירשטען פון דער דעלטאַ ווערען אָבער דאָך אונטערוואַרפּען און פּיאנכי צווינגט זיי צו אַנערקענען זיין אויבער־הערשאַפט. אלס צייט פאר די דאָזיגע געשעהענישען נעמט ברעסטער אָן די יאָהרען קורץ פאר 720. דאן ערשט קומט פאַר דער ארוינפּאַל פון סאַבאַקאָ. ער האָט מעהר ערפּאַלג ווי פּיאנכי און האַלט אונטערוואַרפּען גאַנץ עניפּטען ארום 12 יאָהר, בערך 701—713.

מלכות געגען זייער אונטערדריקער. האנגא פון עזה, וועלכער האט זיך געהאט אויפגעהאלטען אלס פליכטלינג אין עגיפטען, קעהרט זיך צוריק אהיים, גלייך נאך תגלת-פלאסר'ס טויט אדער אייניגע יאהר נאכדעם, כדי אונטער דעם עגיפטישען איינפלוס צו העצען צו אן אויפשטאנד; און פון הושע פון ישראל ווערט דערצהלט אין תנ"ך, אז ער האט אויפגעהערט צאהלען דעם טריבוט צו אשור און אז דאס איז געווען בהסכם מיט דעם קעניג סוא פון מצרים, צו וועמען ער האט געשיקט א געזאנדטשאפט (מלכים ב, י"ז 4). דעם דאזיגען סוא קענען מיר פון די אשורישע אויפשריפטען אלס סיבו פון מוצוריו*). מאנכע האבען אידענטיפיצירט סוא און סאבאקא. די כראנגא-לאניע איז אבער געגען דעם. עס לעגט זיך גאנץ גוט אויפ'ן שכל צו אידענטיפיצירען סוא מיט פיאנכי; אויב ניט, האט סוא געמוזט זיין איינער פון די אנפיהרערדע פירשטען פאר פיאנכ'ים אויפטרעטען און פיליכט אויך נאך ביי זיין צייט. ס'איז כדאי צו באמערקען, אז לייט די אויפשריפטען הייסט סיבו פאקטיש קיינמאל ניט קעניג, נאר שטענדיג ט ו ר ט א ז, עס הייסט אויבערגענעראל, פון מוצוריו.

שלאנאסר האט ניט געקאנט רוהיג צוקוקען ווי שומרון רעוואלמירט, ווייל די אשורישע אויבער-ממשלה איבער גאנץ סיריען איז דא אין קאן געשטאנען. גלייך נאך זיין באשטייגען דעם טראן, בערד איז זיין צווייטען יאהר, האט ער שוין געמוזט ארויסמארשירען. ווארים אויב ס'איז ריכטיג, ווי עס שטעהט אין ספר מלכים, אז הושע האט רעגירט ניין יאהר, האט שלמנאסר געמוזט ארויסטרעטען געגען איהם שוין אין יאהר 725. עס ווייזט אויס, אז ווי נאר דער גרויסער קעניג איז געקומען געהנטער מיט זיין חיל, האט זיך הושע איבערגעגעבען אין זיינע הענט. ס'איז דערפון צו דרינגען, אז סוא האט אין אנטשיידענערען מאמענט איהם געלאזען אין פארלעגענהייט. הושע ווערט גענומען געפאנגען און האט הפנים געהאט דעמועלביגען גורל ווי די איבעריגע געפאנגענע. זיין הויפטשטאדט שומרון אבער איז ניט געדיינט זיך איבערצוגעבען גאר אזוי אין אשור'ס הענט. שלמנאסר מוז זיך נעמען צו א רעגעלמעסיגער באלאנערונג, און דורך איהר פעסטער לאגע גיט זיך שומרון איין זיך צו האלטען פולע דריי יאהר. שלמנאסר'ן איז ניט באַ

(* אז סוא (סעווע) פון תנ"ך און סיבו פון די אויפשריפטען איז איין און דערזעלביגער קאן מען זעהן דערפון, וואס ביידע טוען די גלויבע זאך: סוא אונטערשיצט הושע'ן, סיבו אונטערשיצט האנגא'ן געגען אשור.

שערט צו דערלעבען די עראָבערונג פון דער שטאָדט*). לויט די גלויב-
ווערדיגע אשורישע באריכטען איז שומרון ערשט געפאלען אין דער האַנט
פון שלמנאסר'ס נאָכפאלגער ס ר ג ו ז (722).

אין דער צייט, ווען שלמנאסר האָט זיך גערוקט ווייטער און האָט בא-
לאַגערט שומרון, האָט זעלבסטפארשטענדליך אויך יהודה געווארפען איהרע
בליקען מיט געשפאָנטער אויפמערקזאמקייט אויף איהר שכן אין צפון. ס'איז
אַהן ספק צו פאראַנקען ישעיה'ן, וואָס אַחוּ איז געבליבען רוהיג און איז
בייגעשטאַנען אלע פראַבעס, וואָס זיינען געוויס געמאַכט געווארען אויך איהם
צוצוציהען צו דעם אויפשטאַנד. וואָלט אַחוּ אַנדערש געהאַנדעלט, וואָלט
שוין איצט געקומען דער סוף צו יהודה. אָבער ישעיה איז איבערצייגט, אז
שומרון וועט אויך דעם מאָל ווינציג וואָס געווינען פון איהר געוואַנטער
און געמעהרליכער אונטערנעמונג. די מאַס פון שומרון איז פול, אָבער יהודה
מעג זיך אראָפּגעהמען א מוסר, זעהענדיג וואָס עס קומט דאָרט איצטער פאַר.
„וועה צו דער שטאַלצער קרוין פון די שיכורים פון אַפּרים“, רופט ער אויס
איבער שומרון, „און צו דער וועלקענדער בלוּם פון זיין פּרעכטיגער צירונג.
אויף דעם אויל-פעטען טאָלקאָפּ פון די באַרוישטע פון וויין! אַט קומט אַז א
שטאַרקער און געוואַלטיגער פון דעם האַר! ווי אַ האַגעל-שטראָם, ווי אַ
וועטער-שטורם, ווי אַ שטראָם פון מעכטיגע וואַסער-גוסען וועט ער זיי מיט
געוואַלד צו דער ערד וואַרפען, כדי זי זאָל מיט די פּיס צעטראַטען ווערען.
די שטאַלצע קרוין פון די שיכורים פון אַפּרים“ (ישעיה כ"ח 1-3).

בערך אין דערזעלביגער צייט שמעהט אויף אין יהודה נעבען ישעיה'ן
אַ גלויבגעזונענער נביא, פּיליכט ישעיה'ס א תלמיד, מ י כ ה פון מורשת
(מיכה המורשת). אויך פאַר איהם איז אַ זיכערע זאַך שומרון'ס חורבן און
אונטערנאָנג :

„שוין געהט יהוה ארויס פון זיין אָרט,

און נידערט אראָפּ און טרעט אויף די הויכען פון דער ערד.

און עס צעשמעלצען די בערג אונטער איהם,

און די טאָלען צעשפאַלמען זיך

ווי וואַקס פאַר דעם הייער,

ווי וואַסערן וואָס גיסען זיך אין אַ נידערונג.

(* אין מלכים ב, י"ז 5, 6; י"ח 9, 10 איז ניט גענוי. פאקטיש איז דער
ערשבערער סרגון.)

איבער יעקב'ס פארשולדיגונג איז אַט דאָס אלץ
 און איבער די זינד פון ישראל'ס הויז :
 וואָס איז יעקב'ס פארשולדיגונג? — ניט שומרון?
 און וואָס יהודה'ס זינד? (*) — ניט ירושלים?
 דעריבער וועל איך מאַכען שומרון פאר א וויסער קופע אין פעלד,
 פאר פלאנצונגען פון ווינגערטנער,
 און איך וועל אין מאָל אראָפּוואַרפען איהרע שטויבער,
 און איהרע גרונטען וועל איך אנטבלויזען." (**)

(מיכה א 3—6)

אז ירושלים וועט חרוב ווערען, קאן מיכה איצט קיין מורא ניט האבען.
 וואָרים אזוי ווי זי האט זיך ניט געשמעלט געגען אשור, איז קיין גרונט ניט
 געווען פאר קיין קריג. ס'איז אבער געווען גרינג צו זעהן, אז די כוואליעס
 וואָס האָבען אראָפּגעשווענקט שומרון, וועלען אויך ניט לאָזען יהודה אין
 גאַנצען אומבאַשעדיגט. דערצי נאָר זיינען יהודה'ס זינד געווען גלייך צו
 אפרים'ס: וועט יהוה ווידער אויפהייבען ווען עס איז זיין בייטש, וועט דאָן
 קומען אויך יהודה'ס ענד (מיכה א 8, 9). די קלעפּ וואָס פאלען אויף אפרים
 זיינען טויטליך ניט בלוז פאר שומרון — „זיי קומען ביז צו יהודה, גרייכען
 ביז צום טויער פון מיין פּאָלק, ביז ירושלים.“ —

וואָס עס איז געווארען פון די איינוואוינער פון דעם עראַכערטען לאַנד,
 לאַזט זיך נאָר טיילווייז מיט זיכערקייט זאָגען. א טייל פון זיי ווערען אוועק-
 געשלעפט פון זייער היים. דאָס איז געווען דער מנהג ביי די אשורישע און
 באַבילאָנישע מלכים, א מנהג פון וועלכען מיר הערען דעם ערשטען מאָל ביי
 תּלַת-פּלאַסר'ן. לויט סרנון'ס אויפשריפטען האָט ער אוועקגעפיהרט אין גע-
 פּאַנגענשאַפט 27290 איינוואוינער פון שומרון. די געבליבענע האָט ער געלאָר-
 זען אין לאַנד אונטער אַן אשורישען גובערנאַטאָר און שוין איצט האָט ער דאָ
 באַזעצט לייט פון איינגענומענע לענדער. די פארטריבענע זיינען אַהן ספּס
 געווען די אָנפיהרענדע שיכטען אין דער מלוכה: באַצמטע און פארמעגליכע,
 קרינס-לייט און כהנים. לויט דעם באַריכט פון ספר מלכים זיינען זיי פאר-

(*) מיכה א 5. לויט'ן תרגום און לויט דעם תרגום השבעים דארף מען לעזען
 „ומי חטאת בית יהודה.“
 (***) די נבואה, קאן מען זעהן בפירוש שטאַמט פון פאר דעם חורבן שומרון
 (722). דעם שטימט מיט דער צווייט-באַשטימונג פון מיכה א 1.

טריבען געווארען קיין מעסאפאטאמיען און מעדיען (מדי); צווישען אנדערע ווערט דערמאנט אלס זייער נייער וואוינארט דער ח ב ו ר, א נעבען-טייד פון פרת, און „די שטעדט פון מדי“ (מלכים ב, י"ז 6).

די געבליבענע, וועלכע זיינען נאטירליך געווען די גרויסע מאסע פון פאלק, זיינען אשורישע אונטערמאנען, דאס לאַנד איז פון אן אונטערוואַר-פענער וואסאל-מלוכה געוואָרען א רעגולערע אשורישע פראַווינץ. אַבער איידער דאָס לאַנד האָט זיך אונטערוואַרפֿען אונטער דעם דאָזיגען שיקזאל האָט עס נאָך איינמאַל געפרובירט זיך צו ראַטעווען דורך אן אויפשטאַנד. איז תנ"ך ווערט דערפון ניט דערמאָנט; מיר ווייסען עס אַבער פון סרגון'ס אויפֿשריפטען. פון זיי ווייזט עס אויס, אַז גלייך ווי סרגון האָט פאַרלאָזען סיריען האָט פון דאָס ניי זיך אַרגאַניזירט דער ווידערשטאַנד געגען אשור. בראש פונ'ם אויפשטאַנד איז געשטאַנען אילובידי פון חמת. כמעט גאַנץ סיריען איז צפונדייט פון שמרון האָט זיך אָנגעשלאָסען. שומרון גופא, צי זי האָט יאָ געמאַגט וועלען אדער ניט, איז אריינגעצויגען געוואָרען אין דער באַוועגונג. אין דרום שטעהען צו די פאַרבינדעטע צו האַנאָ פון עזה און אן אראביש-עניפטישער קאַרפּוס אונטער דעם גענעראַל סעווע (סוא, סיבו). יהודה, כאַטש מ'האַט געזוכט דורך געזאַנדטע צו קריגען איהר הילף, געהערט צו וועניג אויסנאַמען, וועלכע האַלטען פאַר אסך גלייכער צו בלייב בען אויף אשור'ס זייט*.) אין יאָהר 720 קומט דערפאַר סרגון ווידער אין סיריען. אילובידי פון חמת ווערט גיך צעשלאָגען ביי קאַרקאַר. דער גרוי-סער קעניג מאַרשירט דאן ווייטער קיין דרום און שלאָגט די איבעריגע פאַר-בינדעטע ביי ראַפּיח, אַהן ספּק די שפּעטערע ראַפּיח פון די גריכען, ניט ווייט פון עזה ביים עניפטישען גרעניץ. סרגון ריהמט זיך אפילו אַז ער האָט געקראָגען טריבוט פון פּרעה'ן („פּירו“). דערמיט איז שומרון'ס ווידער-שטאַנד אויף שטענדיג געבראַכען, לכל הפחות ווערט אין די אשורישע נאָכ-ריכטען ניט דערמאָנט מעהר פון קיין פּראַכע אראַפּצואוואַרפען דעם פרעמדען יאָד.

וואהרשיינליך האָט סרגון ספּעציעל צוליב אָט די אומרוהען איצט און ביי שפּעטערע געלעגענהייטען באַזעצט פרעמדע קאָלאָניסטען אין דער גע-

* סרגון דערמאָנט אפילו א לאַנד „יאאודו“ אויף זיינער אן אויפֿשריפט אויף א שטיין-פלאַטע פון יאָהר 717. ס'איז אַבער דערמיט געמיינט די סירישע „יאודו“, מיט וועלכער מיר זיינען שוין אויבען באַקאַנט געוואָרען אונטער תּגלתי פלאַסר'ן. א שטיקעל ראיט דערצו אין וואָס עס שטעהט אין צוזאַמענהאַנג מיט חמת.

גענד פון שומרון. אזוי רעדט סרגון גופא וועגען „געפאנגענע פון פארשיר-
דענע לענדער“, וועלכע ער האט באזעצט אין שומרון. צווישען די געפאנג-
ענע רופט ער אָן באזונדערס מיט נעמען אייניגע אראבישע מדבר-שבטים.
וועלכע האָבען זיך ניט געוואָלט אונטערוואַרפען און זיינען דעריבער פאר-
טריבען געווארען פון זייער היים. נעבען זיי ווערען אין תנ"ך דערמאָנט
באַבילאָנישע שטעדט, וועמעס איינוואוינער דער קעניג פון אשור האָט פאר-
פלאַנצט אין די שומרונישע שטעדט*.) דאָס זיינען אפשר דיזעלבינע,
וואָס זיינען לויט סרגון'ס אייגענעם באַריכט פארטריבען געווארען איבער
די אומרוהען אין באַבילאָניען אין דעם לאַנד פון די חתים. דערצו נאָך
קומען צו אייניגע יאָהרצעהנדליג שפעטער אונטער אסרחרן נאָך אַנדערע
פרעמדע עלעמענטען**).

די צפון-מלוכה האָט דערמיט דערגרייכט איהר ענד. הגם די גרויסע
מערהייט פון די איינוואוינער בלייבען אין לאַנד, האָט אָבער די נאַציאָן איהר
לעבענס-קראַפט פארלאָרען, און דערצו נאָך איז אויך פארשוואַנדען דער
לעצטער שאַמען פון פרייהייט אום ניט מעהר צוריקצוקומען. אַ פֿרעמדע
נאַציאָנאַליטעט און אַ פֿרעמדע רעליגיאָן מישען זיך דורך מיט ישראל;
אשורישע גובערנאַטאָרען און באַאַמטע געוועלטיגען אין לאַנד; אשוריש.
באַבילאָניש און אראביש בלוט דרינגט אריין אין די היימישע משפחות.
אויסלענדישע נעטער דרינגען אריין אין די הייליגע ערטער פונ'ם לאַנד. אין
אַנהויב וועהרט מען זיך געגען זיי, אזוי ווייט ווי עס לאָזט זיך. בית-אל האָט

דאָסזעלביגע לאָזט זיך אויך ארויסדרינגען פון ישעיה ו"ד 28—32. די רעדע
איז אַ וואַרונג צו די פלשתים, צי ביי שלמנאסר'ס טויט אדער ביי דער נידערלאַגע
וואָס סרגון האָט געליטען ביי דורילו (אויפ'ן גרעניץ פון עילם), אז זיי זאָלען
זיך ניט מאַכען צו גרויסע האָפענונגען, און ער זאָגט זיי פאָראַויס גרויס אומגליק.
ווען יהודה וואָלט געווען באַמיליגט, וואָלט גענוים ישעיה אויך איהר געסראַצשעט.
נאָך שלותים, מיט'ן צוועק אריינצוזיהען יהודה אין דער באַוועגונג, זיינען געווען
אָדער זייגען נאָך דא (פסוק 32). דער אַנווייז אויף יהודה, אלס דעם אַלוינגען
באַשיצער פון ציון, זאָל זיין דער איינציגער ענטפער צו זיי.

(* מלכים ב, ו"ז 24. די דאָרטען דערמאָנטע סירישע שטעדט (עוא, המת)
זיינען פילויכט אַ שפעטערדיגע הוספה, מהמת אַ דעפאָרטאַציע פון סיריער צו דער
נאָהנטער פאלעסטינא איז אוממעגליך. „ספרים“, נעמט ווינקלער אָן, איז פאר-
גרייט געוואָרען פון סיפאָר בייס פרת.

** פארגלייך עזרא ד 2. עזרא ד 10 דענקט פילויכט פון דערזעלביגער פאסי-
רונג. דאָך איז וואהרשויליך, אז עס זיינען צוגעקומען פרעמדע עלעמענטען נאָך
שפעטער אונטער אשורבאניפאל (אסנפר רבא ויקורא).

נאך אויף א וויילע אָנגעהאלטען איהר כאַראַקטער אלס הייליגטום פון יהוה. און זי זוכט אפילו אויסצושפּרייטען איהר השפעה אויף די פרעמדע קאָלאַר ניסמען*.) ביז צו א געוויסען גראד האָט זיך איהר דאָס אויך געמוזט איינגעבען, וואָרים נאָך אונטער יאשיהו'ן שטעהט דער מוכה פון בית־אל**), און בשעת די אידען פון יהודה קעהרען זיך צוריק פון גלות בבל געפינען זיי

(* מלכים ב, י"ז פון פסוק 24 אָן. עס קלינגט דורכאויס גלויבחהפט וואָס דאָ ווערט דערצעהלט, אז ווייל די נייע קאָלאַניסטען האָבען ניט געוואוסט „דאָס רעכט פונ'ם גאָט פון לאַנד“ האָט זיי דערפאר דער מלך פון אשור געשיקט פון גלות א כהן פון יהוה, וועלכער האָט זיך באַזעצט אין בית־אל. לכל הפחות שפּיגעלט זיך דערין אָפּ דער פּאָקט, אז אי די געבליבענע, אי די צוגעקומענע האָבען געדינט יהוה. א'ניט וואָלט זיך ניט געלאָזט דערקלערען די עקסיסטענץ פון די שומרונים, וועלכע ווילען דאך זיין יהודינער. דער פּאָקט ווערט אויך געפּאָדערט דורך דער פארהעלטענישמעסיג קלוינער צאָהל פון די פארטריבענע, אפילו אויב מיר זאָ לען שוין אָנגעמען, ווי ס'איז שוין אויבען געזאָגט געוואָרען, אז הושע'ן האָט געהערט נאר נאָך די שפעטערע געגענד פון סאמאריען, איז אלץ צו באשיידען די צאָהל פון 27290. עס האָבען כּכן געמוזט בלייבען אסך לויט פון געמיינעם שטאַנד און די געוועזענע אנהענגער פון דער אשור־פארטיי. ס'איז זעלבסטפארשטענדליך, אז זיי דינען צו יהוה. מ'לעזט נאָך מוזען געהן ווייטער: ווען לויט ירמיה מ"א 4, 5 זיינען לויט פון באַרג אפרים עולה־רגל קיין ירושלים נאָך איהר חורבן, דאן האָבען זיי עס מסתמא פרוהער נאָך גיכער געמאָן. דער צובונד צו ירושלים איז הפנים אין דער צפון־מלוכה, ניט קוקענדיג אויף דער פּאָליטישער שפּאַלטונג, קיינ־מאָל ניט און גאַנצען אויסגעשטאַרבען, און נאָך דעם פּאַל פון שומרון האָט יענער צושטאַנד נאָך געמוזט שטאַרקער ווערען ביי די פרומע. וואהרשיינליך האָט דאָ אויך אסך מיטגעהאַלפּען דאָס וואָס די מלכים פון יהודה האָבען פון נאָכ'ן חורבן שומרון אָן געזוכט ארויסצודוקען זייער גרעניץ ווייטער אין צפון. אָט אזוי גע־פינט יאשיהו אויך דאָ א גרונטלאגע פאר זיינע שטרעבונגען (מלכים ב, כ"ג 15—20).

** מלכים ב, כ"ג 15. ס'איז כדאי צו באַמערקען, אז יאשיהו'ס רעפּאָרם האָט דאָ ניט באַגעגענט קיין היינטישען ווידערשטאַנד. דערמיט שטימט אויסער ירמיה מ"א 5 אויך עזרא ד 2, וואו די שומרונים טענה'נען, אז זינט אסר־חדן'ס צייט דינען זיי דעם אידישען גאָט. דאָס באווייזט ניט, אז זיי זיינען געווען „יודעאיש“, נאָר אז זיי זיינען געווען געזונען יהו'סמיש. די אידישע עלעמענטען האָבען כּכן געמוזט גויסטיג אַרצופוועגען די היינטישע קאָלאַניסטען, אָבער זיי האָבען נאָטורליך אויך געמוזט גלויכצייטיג באאיינפלוסט ווערען פון זיי. דאָך אָבער ווייזט עס אויס, אז מ'האָט ביז אויף יאשיהו'ן זיך געהאלטען אין בית־אל ביי דער פּאָלקס־רעליגיאָן, ווי זי שפּיגעלט זיך אָפּ אין עמוס, הושע און ישעיה. מיט יאשיהו'ן טרעט איין אן ענדערונג; אָבער זינט מנשה'ן און דעם גלות בבל האָט מען זיך נאָטורליך צוריקגעקעהרט צו דער אַלטער פּאָלקס־רעליגיאָן. ערגער פאר אָט דער

דא א פאלק, וואָס האָט זיך געהאַלטען פעסט אין דינען יהוה. אָבער די צור-
 ריקגעקעהרטע דערקענען פאַרט אין זיי ניט מעהר פלייש פון זייער פלייש
 און אין איהר גאָט דערקענען זיי מעהר ניט זייער אייגענעם גאָט, וועלכער
 האָט נאָטירליך אונטערדעסען זיך שטאַרק דערווייטערט פון דעם אַמאָליגען
 יהוה פון די נביאים. די צוריקגעקעהרטע פארשמעהען מעהר ניט די אַלטע
 פאַלקס־רעליגיאָן, נאָר וועניגער פארשמעהען זיי איהר פסולת, וואָס איז צור-
 געמישט געוואָרען פון פרעמדע לענדער. אַט אזוי שידען זיי זיך פון די
 שומרונים, וועלכע ווערען פון דאמאָלט אַז א זעלבשטענדיגער רעליגיעזער
 קיבוץ. און כאָטש די שומרונים האָבען זיך באטראכט אלס זיין פון דעם
 אַלטען פאַלק ישראל, דאָך איז עס ניט געווען בלויז גאון מצד פון די צור-
 ריקגעקעהרטע פון בבל, וואָס עס איז זיי שווער געווען צו דערקענען אין זיי
 די שטריכען פונ'ם אַלטען ישראל, לויט ווי זיי האָבען זיך עס פאַרגעשטעלט
 (מלכים ב, י"ז 24—41).

באזונדערס אינטערעסאַנט איז אָבער פאַר אונז די מעטאָדע, וואָס די
 אשורים האָבען דאָ אָנגענומען. זי איז אָנגעווענדט געוואָרען פון זיי זינט
 א געוויסער צייט אויך צו אנדערע פעלקערשאפטען און געהערט ביסלעכט
 וויין צום רעגירונגס־סיסטעם. איהר ציל איז איינצוגלידערען די פעלקער
 פולשטענדיג אין דער אשורישער אימפעריע און צו מאַכען אוממעגליך יעדע
 פראָבע צו רעוואָלטירען. די אויבערסטע שיכטען פון דער באַפעלקערונג:
 רעגירענדע, קינסטלער, האנטווערקער, בוימיסטער ווערען דערפאַר דעפאַר-
 טירט אינ'ם לאַנד פון דעם זיגער. דאָרטען ווערען זיי הפנים באזעצט אלס
 קעניגליכע קאָלאָניסטען, וועלכע האָבען זייער אייגענטום אלס שוידגוט פונ'ם
 קעניג (*). זיי ווערען דורך דעם געשטעלט אין א גינסטיגער פאַזיציע, יעדענ-
 פאַלס עקאָנאָמיש גוט פאַרזאָרגט, און זיי ווערען דערמיט שטאַרק צוגעבונדען
 צו דעם קעניג און צו דעם לאַנד, נאָטירליך ניט מען אויף זיי אויך גוט אכ-
 טונג. אַט אזוי זאָרגט מען דערפאַר, אַז זיי זאָלען שנעל פאַרגעסען זייער

פאַלקס־רעליגיאָן איז וואהרשיינליך ניט געווען די רעליגיאָן פון די שומרונים
 נאָכ'ן גלות בבל, נאר מיט דעם תּלוּק וואָס אַנשטאַט א כנעני'שע האָט זי ארייני-
 גענומען אין זיך א שטאַרקע ביימישונג פון אן אַנדער היידענטום.

(* פאַרגלייך די שילדערונג אין מלכים ב, י"ח 32, וועלכע מעג זיין אין
 איינקלאנג מיט דער ווירקליכקייט אויף אזוי פיעל, אַז מ'האָט געזוכט מיט אלע
 מעגליכקייטען צו מאַכען די פאַרטריבענע פאַרגעסען אַז דער אַלטער היים און אַז
 דער קעניג האָט זיי געגעבען לאַנד־אויגענטום.

נאציאנאלע אייגענארטיגקייט. אין דעם לינט א סיסטעם, וואס האט פאלי-טיש געמעגט זיין גוט אויסגעריכענט, אבער מאראליש באטראכט האט עס שוין געמוזט אויפטרייסלען די פיינערע געפיהלען פון די מענשען פון יענער צייט. דער סיסטעם האט באדייט ניט וועניגער ווי די פולקומע צעשמערונג פון פעלקער און דאס ארויסרייסען מיט געוואלד נאנצע נאציאנען פון זייער היימישען באדען. פאר ישעיה'ן איז אט די מעטאדע א ברוטאלע, בארכא-רישע צעטרעמונג פון די פעלקער.

פון די איינוואוינער פון שומרון איז פאקטיש ניט געבליבען היסטאריש קיין שריד ופליט אין דער אשורישער אימפעריע. דער סיסטעם האט זיך גלענצענער איינגעגעבען. איינצעלנע שפורען פון טיילען פון א אירישער באפעלקערונג אין ווייטען מזרח ביז צו אינדיען און כינא קענען פילייכט שטאמען אין זייערע ערשטע התחלות פון יענע קאלאניסטען. אבער זיי זיינען דער „יוצא מן הכלל“, אלס כלל זיינען די אלטע איינוואוינער פון דעם קער-ניגרייך ישראל פארשלאנגען געווארען אין יענע אימפעריעס פון מזרח, ניט לאזענדיג קיין סימן פון זיך. די סיבה דערפון איז אהן ספק געלענען אין דעם, וואס זייער רעליגיאן האט געהאט אריינגענומען אין זיך צופיעל עלע-מענטען פון דער היינדיש-כנעני'שער פאלקס-רעליגיאן און זי האט דעריבער ניט געקאנט דינען פאר זיי אלס נאציאנאלע מחיצה געגען יענע היינדישע פעלקער. די לעהרע פון די נביאים האט צו קורץ געווירקט צווישען זיי און איהר רושם האט דעריבער ניט געקאנט לאנג אנהאלטען*.)

* ס'איז וואהרשיינליך א פועל-יוצא פון דער פארשווינדונג פון דער צפון-מלוכה, וואס מיר לעזען אין דברי הימים א, 21—23 פון א פארבינדונג פון אסא' ליגע משפחות פון גלעד מיט יהודה. אלע אין דער מעריטאריע פון דער צפון-מלוכה, וועלכע האבען עינסט געטראכט צו בלויבען ביים פאלק ישראל, האבען, קאן זיין, געוויס געוואנדערט קיין דרום, כרי זיך איינצוגלידערען אין דעם פארבאנד פון יהודה. דער ספר דברי הימים טיילט עס מיט וועגען די איינוואוינער פון די אמאליגע יאיר-דערפער (חות יאיר) אין צפון פון עבר-הירדן אין אוא נוסח, וואס כריינגט ארויף די השערה, אז מיר האבען דא צו טאן בלויז מיט א פראגעמעט און אז אויך אנדערע משפחות האבען דאסזעלביגע געטאן.

פון גלות שזמרזון ביז גלות ירושלים

ערשטע אפטיילונג.

אשור אין יהודה

1.

חזקיה (686—719)

בעת די געוואלדיגע שטורעמס האבען געברויזט איבער שומרון און האבען זי ארויסגעריסען מיט די ווארצלען. האט עס אפגעגליקט אחז'ז פון יהודה צו בלייבען אומבאשעדיגט. באטראכטענדיג קלוג די אומשטענדען. האט ער זיך געהאלטען פעסט אן דער אשורישער הערשאפט און האט דער-מיט אויפגעהאלטען דעם טראג ביז צום ענד פון זיין לעבען און האט איהם ביי זיין טויט איבערגעגעבען צו זיין זוהן חזקיה'ן. דער בייט אויפ'ן טראג איז וואהרשיינליך פארגעקומען אין יאהר 720 אדער 719.

דורך די געשעהענישען פון דער לעצטער צייט זיינען די פאליטישע פארהעלטענישען געווארען פאר יהודה נאך ערגער ווי פריהער. דער פאל פון שומרון האט געמאכט די וואסאל-מלוכה יהודה פאר א דירעקטען שכן פון דער אשורישער אימפעריע. ביז אהער זיינען אלץ נאך געשטאנען קליינע מדינות אלס מחיצה צווישען יהודה און אשור, צוערשט דמשק און ישראל. צולעצט ישראל אליין. די אונטערווארפענע מלוכה יהודה איז דורך דעם ניט געווען אזוי שטארק נאהנט צו דעם גרויסען קעניג פון אשור; די רייבונג איז געווען פארטיילט צווישען מעהרערע מלוכות און די דירעקטע סיבות פאר רייבונגען זיינען געווען וועניגער. איצט אבער איז ישראל אן אשורישע פראווינץ, און עטליכע שעה אין צפון-זייט פון יהודה, איז דער געגענד פון

בית־אל, רמה און מצפה, קענען די בירגער פון ירושלים און יהודה זעהן ווי עם געוועלטיגען די גובערנאטארען און באאמטע פון דעם גרויסען קעניג. ווער ס'איז אין יהודה ניט געווען לגמרי בלינד, האט געמוזט דערקענען די שרעק־ליכע לאגע, אין וועלכער די מלוכה האט זיך געפונען. ס'איז געווען פולקום קלאר, אז יעדער צוזאמענשטויס מיט אשור האט געמוזט בריינגען ירושלים און יהודה אין א דירעקטער סכנה און אז די צוקונפט פון לאנד איז אפגע־האנגען בלויז פון צוויי מעגליכקייטען. ענטוועדער עם גיט זיך איין די פאראייניגטע כוחות פון אלע נאך פעהיגע קליינע מלוכות פון פאלעסטינא און די שכנות'ע לענדער אין פארבינדונג מיט עניפטען און בכל צוזאמענ־צונעמען אלע הילפסמיטלען וואס זיי פארמאגען און ארויסצורייסען דאס לאנד פון אשורישען ריז און זיך צו באפרייען פון דער טריבט־צאהלונג; אדער די מלוכות פון פאלעסטינא, יהודה פאראויס, נעמען אן זייער נויט פאר גוט און אונטערווארפען זיך אונטער דעם שווערען יאד, וואס איז אויף זיי ארויפגעצוואונגען געווארען. אויב יהודה, פארגעסענדיג די אַמאָליגע זעלבשטענדיקייט, האט געוואלט איינארדנען איהר לעבען אונ־טער דער באַשיצונג פון דער אשורישער ממשלה, דאן זיינען איהר מלך און איהר פֿאָלק אפילו ניט געווען מעהר וואָס אַמאָל, אָבער זיי האָבען גע־קאָנט פארבריינגען זייערע טעג אַהן סכנות און אין פרידען, אזוי לאַנג ווי אשור גופא האט זיך געהאַלטען. אזוי האט הפנים אהן געאורטיילט, און וואָהרשיינליך האט עהנליך אזוי געטראכט ישעיה אין דער צייט בשעת אהן איז געשטאַרבען און חזקיה האט איבערגענומען די רעגירונג. ביי ישעיה'ן האבען דאָ געווירקט מעהר רעליגיעזע מאַטיווען איידער פּאַליטישע: ער האט אויף אזא אופן דערקלערט יהוה'ס ווילען בנוגע צו יהודה. אלץ איז איצט אָפּגעהאַנגען דערפון, וואָס פאר א שטעלונג דער נייער קעניג וועט אָננעמען אין יענער לאגע.

חזקיה האט איבערגענומען די רעגירונג יעדענפאלס אין די יונגע יאהרען, פילייכט ווען ער איז נאָר וואָס געוואָרען בחור. ס'איז געווען זיין גליק, וואָס עם זיינען איהם געשטאַנען ביי דער זייט אזעלכע מענער ווי ישעיה און מיכה. צו זייער, הגם אויך אומדירעקטער, השפעה וועט מען מוזען צושרייבען געוויסע מיטלען, וואָס חזקיה האט אָנגענומען צו רייניגען דעם יהוה־דינסט. דער שרייבער פון ספר מלכים דערצעהלט וועגען דעם אין צוזאמענהאַנג מיט חזקיה'ס טראַן־כאַשטייגונג. חזקיה האט לויט דעם דאָר זיגען באַריכט צעבראַכען א בראַנזענע שלאַנג, וואָס מ'האַט גערופען „נחשתו“ און צו וועלכער די אידען האָבען געדינט אין אדער ביי ירושלים שוין פון

אלטע צייטען און, אן איבערבלייבעכץ נאר פון אמאל ווען מ'האט געדינט צו שלאנגעזען*). אחוץ דעם האט ער אויך באזייטיגט די במות, מצבות און אשרית**).

דער דאזיגער באריכט פון ספר מלכים, אזוי ווייט ווי ער רעדט פון במות, מצבות און אשרות, איז לעצטענס באצייכענט געווארען פון אסך פארשער אלס אומהיסטאריש. מ'האט געבראכט געגען איהם אי גראמאט־טיקאלישע, אי היסטארישע ארגומענטען. פאקטיש איז טאקע דער אופן פון אויסדרוק אין אט דעם פסוק לחלוטין ניט אין איינקלאנג מיט די געזעצען פון דער עלטערער און קלאסישער העברעאישער שפראך. עס קענען דעריבער אויפקומען ספקות וועגען דעם, צי א דערצעהלער פון פאר'ן גלות בכל האט געשריבען דעם זאץ אין זיין היינטיגען נוסח. אויך דאס וואס אין פסוק 22 ווערט די באזייטיגונג פון די במות אנגענומען אלס פארבאדינג, באווייזט נאך ניט די היסטארישע עכטיקייט פון אט דעם פאקט. ווארים עס איז גאנץ פשוט: אויב די דאזיגע שטיק איז געשריבען געווארען פון א שפעטערען פארפאסער, האט יענער אויך געקאנט אריינלעגען רבשקה'ן אין מויל אזעלכע זאכען, וועלכע ער האט באמת נאר ניט געזאגט. דערצו נאך טענה'ען די פארשער, אז ניט ישעיה, ניט קיין אנדער נביא פון אכטען יארהונדערט, האט ניט געפיהרט קיין שארפען קאמף געגען די במות, מצבות און אשרות, וועלכע חזקיה זאל האבען באזייטיגט. ס'איז אבער אויסגעשלאסען, אז חזקיה איז גענאנגען ווייטער ווי די נביאים גופא.

מ'דארף פון דעסטוועגען ניט אויפגעבען דעם באריכט וועגען חזקיה'ס רעפארם אלס אומהיסטאריש. וואס איז שייך די שפראך לאזט זיך ניט באשטימען איז איהר קיין גענויער גרעניץ צווישען פאר'ן גלות און נאכ'ן גלות אויף אייניגע יארהרצענדליג אדער א האלבען יארהונדערט. דער עיקר איז דא די רעליגיאנע-געשיכטליכע באטראכטונג: צי איז עס מעגליך, אז מ'האט אין חזקיה'ס צייט אונטערגענומען אזא רעפארם. אט די זייט פון

* פארגלייך דעם שלאנגען־שטיין ביי ירושלים אין באנד 2 ז. 98. פילויכט האט דער „נחשתן“ געהערט צו איהם. יעדענפאלס שטעהט אין ערגיץ ניט, אז ער איז געשטאנען אין ביתהמקדש.

** מלכים ב י"ה 4. פארגלייך אויך פסוק 22. אין טעקסט רעדט זיך וועגען איין אשרה. אויב אט דער נוסח איז ריכטיג, האט זיך דא געמוזט האנדלען וועגען אן אשרה, וואס איז אונטער אחוץ אריינגעדרינגען אין ביתהמקדש.

דער זאך מוז צוליב דער וויכטיגקייט פון דעם ענין ארומגערעדט ווערען אביסעל מעהר באריכות.

ס'איז שוין אויבען גערעדט געווארען וועגען דעם, אז אפילו נאך דער צעשפאלטונג פון דער מלוכה איז דאס איבערגעוויכט פון דעם בית-המקדש אין ירושלים געגען די עלטערע הייליגטימער געווען אן אומבאשטריטענער פאקט, וואס ירבעם האט אפט אנערקענט און אהן א ספק אומזיסט בא-קעמפט. דארטען איז אויך געזאגט געווארען, אז די מענשען מיט א ווייטען בליק אין אפרים האבען העכסט וואהרשיינליך באדויערט די צעשפאלטונג צוליב א רעליגיעזען גרונט און אז ביי זייער גאנצער פאליטישער טריישאפט צו זייער היים זיינען זיי פארט אין א רעליגיעזען זין געבליבען אנהענגער פון ירושלים. און פון גאנץ זעלבשטענדיגע באטראכטונגען זיינען מיר געקומען צו דער וואהרשיינליכער הנחה, אז ביי מענער פונ'ם קרייז פון יהוי'סט און באזונדערס פון אלהי'סט, ביי וועמען די במות זיינען בלוז געווען פלעצער וואו יהוה האט זיך אנטפלעקט און די מצבות האבען בלוז פארגעשטעלט ערינערונגס-צייכענס, און וועמען די בילדער פון די אקסען זיינען געווען דערווירער, — אז ביי די מענער פון אט דעם קרייז האט זיך אנטוויקעלט א שטרעבונג, וואס האט זיי ארויסגעהויבען איבער דער פאלקס-רעליגיעזען און האט זיי גענייגט געמאכט צו א רעפארם אין דענקען און אין לעבען פון אידישען פאלק. דערמיט האט א נייסטיגער און רעליגיעזער באנד ממילא צונויפגעקניפט אט די מענער מיט ירושלים און איהר בילד-לאזען קולט, ניט קוקענדיג אויף דער פאליטישער צעשפאלטונג*.)

פון דאנעט איז צו פארשטעהן די שטעלונג פון די נביאים צו ירושלים און דעם בית-המקדש. מאנכע פארשער מאכען א טעות, ווען זיי זוכען אין עמוס, הושע, ישעיה אדער מיכה אויסדרוקען געגען די במות און לטובה פון ירושלים, כדי דערפון צו באווייזען, אז אט די נביאים האבען ענערגיש געארבייט פאר חזקיה'ס רעפארם. נעבען שטארקע אויסדרוקען געגען דעם בעל-און געצענדינסט אויף די במות און געגען דעם דינסט פונ'ם אקס געפינט מען דא פונקט אזוינע שטארקע אויסדרוקען געגען דעם קרבנות-קולט אויך אין בית-המקדש פון ירושלים און ביי מיכה אפילו געגען דעם בית-המקדש גופא. געגען אט די לעצטע אויסדרוקען קענען ווינציג וואס אראפגעגען איינצעלנע ירושלים-פריינדליכע גוערטער פון הושע און ישעיה,

(* זעה אין צווייטען באנד ז. 270.)

כדי צו באווייזען פון זיי, אז די נביאים האבען אונטערשטיצט די קעניגליכע רעפארם־שטרעבונגען אדער כדי אפצושלאגען מיט זיי די טענות געגען דער היסטארישער עכטיקייט פון דער רעפארם איבערהויפט.

פאקטיש זיינען די נביאים, פון וועלכע דא ווערט גערעדט, אויך אין אט דער זאך, קודם כל מענער פון רעליגיאָן, ניט פון פאליטיק אדער פון קולט. אויב ס'איז פארגעקומען א רעבאָרם אין קולט, האָט זי ניט געקאנט שטאַמען פון זייערע פלענער און שטרעבונגען. נאָך מעהר, עס קאן זיין, אז די רעפארם האָט גאר געמוזט דורכגעפיהרט ווערען געגען זייער ווייִלען — הגם אויך שווערליך געגען זייער אַפענעם פראָטעסט — מהמת מ'האָט געקאנט מורא האָבען, אז זי וועט נאָך פארמעהרען און פארגרעסערען די אויסערליכע זייט פון דעם קולט. לכל הדעות האָט די רעפארם געקאנט באַלד ארויסרופען זייער טיפע אומצופרידענקייט. אָבער דאָס שליסט ניט אויס, אז ווען ס'איז באפוילען געווארען, צוליב פאליטישע טעמים אדער צו־ליב טעמים פון דער אַפיציעלער מלוכה־רעליגיאָן אויף דער איניציאטיווע פון די כהנים, צו שליסען אלע אנדערע קולט־פלעצער אין יהודה אויסער ירושלים און אין פארבינדונג דערמיט צו רייניגען דעם בית־המקדש אין ירושלים פון פרעמדע עלעמענטען, וואָס זיינען דערווידער די שטרענגע יהודה־דינער — זיינען די נביאים געצוואונגען געווען לויט זייער רעליגיעזער שמע־לונג אינערליך צוצושטימען דערצו.

די נביאים האָבען אוממעגליך זיך געקאנט איינשמעלען פאר אזוינע קולט־פלעצער ווי אשטייגער בית־אל און דו אדער באר־שבע און גלגל; זיי האָבען זיך ניט געקאנט איינשמעלען פאר די אקסען־און געצען־בילדער און געגען דער בילדלאָזער ירושלים. דערצו נאָך איז עמוס צו שאַרף אויפגע־טראַטען געגען די כמות און הייליגטימער פון יצחק און ישראל, בעת געגען דעם בית־המקדש אין ירושלים געפינען מיר לכל הדעות קיין וואָרט ניט ביי איהם. אויך הושע האָט צו קרעפטיג געשטרומט געגען דעם בעל־און געצען־דינסט פון אפרים און דעם קאַלכ פון בית־אל, און פון דער אַנדערער זייט ווידער, איז ניט בלוין וואָס ער קעמפט ניט מיט קיין וואָרט געגען ירושלים, נאר אדרבה, כאַטש ער איז א בירגער פון אפרים, קוקט ער מיט ביינקשאַפט אין האַפענונג אויף ציון*.) אלס צוגאַב נאָך האָט ישעיה אזוי אַפּען אויס־

* זעה וועגען דעם אויבען ז. 46, 47. אויך הושע קען געוויס די שוואַכקייטען פון דעם בית־המקדש אין ירושלים און זיין קולט. דאָך, כל־זמן זיין אידעאל פון קאפ. ו 6 איז ניט געווען דורכגעפיהרט, האָט ער געמוזט אנערקענען די רעלאַטיווע

געדריקט דעם גלויבען, אז יהוה וואוינט אין ירושלים און ציון און דערצו איז זייער בית-המקדש געווען דער אָרט וואו ער האָט פּערזענליך פּאַרבראַכט דעם דערהויבענסטען מאַמענט פון זיין לעבען, ווען ער האָט געזעהן דעם הייליגען פון ישראל גופא.

נאָך אזוינע אויסדרוקען און איבערלעבונגען, נאָך מעהר לויט זייער נאַנצער אינערליכער רעליגיעזער שטעלונג און זייער צוזאַמענהאַנג מיט די רעליגיעז־העכערע קרייזען פון דער געגענווארט און פון דער אינגסטער פּאַר־נאַנענהייט, האָבען די נביאים געמוזט איינזעהן די געפּאַהרען, וואָס זיינען ארויסגעקומען פון די קליינע קולט־פּלעצער אינ'ם לאַנד אַלס די נעסטען פון דער פּאַלקס־רעליגיעז, און זיי האָבען געמוזט צושטימען צו דער נייער רע־פּאַרם, אפילו אויב זיי האָבען פּאַראַויסגעזעהן די צרות און די פּלאַגען וואָס וועלען ארויסקומען פון די נייע צושטענדען. ווען די נייע פּלאַגען האָבען זיך שוין אבער באַוווּזען, האָבען די נביאים געקאַנט עפענטליך נעמען א שטעלונג געגען זיי, און מיכה האָט אפילו געמעגט נעמען א שטעלונג געגען דעם בית־המקדש גופא. אַט דאָס אַלצדינג וואָלט געווען משונה־דיג, ווען זיי גופא וואָלטען געווען די איניציאַטאָרס פון דער רעפּאַרם, ניט אבער ווען די רעפּאַרם האָט געשטאַמט פון דעם קעניג און די כהנים, און זיי, די נביאים, זיינען געווען בלויז די רעליגיעז־פּאַראַינטערעסירטע צוקוקער.

וואָס חזקיה און די וואָס זיינען געשטאַנען הינטער איהם האָבען גע־וואָלט אויפּטאָן מיט דער באַשרענקונג פונ'ם קולט אויף ירושלים, קאן קיין ספּק ניט זיין. שומרון'ס אונטערנאַנג איז געווען א קלאַרע אַזּהרה, אז יהוה'ס צאָרן פּלאַקערט געגען זיין פּאַלקס. כהנים און נביאים זיינען געווען אייניג דערין, אז ישראל'ס אומגליק איז געווען דאָס וואָס ער האָט זיך אָפּגעקעהרט פון דעם בילדלעזען יהוה אין ציון. דאָסזעלביגע אומגליק איז אויך פּאַר־געשטאַנען יהודה און ירושלים, אויב זיי וועלען ניט גרינטליך תשובה טאָן*.) ווי די נביאים האָבען געדענקט וועגען אַט דעם תשובה טאָן, ווייסען מיר; ווי די פּאַרטרעמער פון דער אָפיציעלער רעליגיעז פון דער מלוכה האָבען וועגען דעם געדענקט, קענען מיר זיך אויך נאָך גוט פּאַרשטעלען. מ'קאָן לייכט באַגרייפּען, אז דער יונגער קעניג האָט זיך צוגעהאַרט צו די אָפיציר־

חזקיהו פון דעם בילדלעזען בית־המקדש, פּאַרגליכען מיט דעם וואָס ער האָט טעג־ליך געזעהן ארום זיך (י"ג 2; ד 12; י 5).

* פּאַרגלויך מיכה ג 12. אויך אייניגע פון ישעיה'ס סטראַשענדע רעדעס קענען געהערען צו דער צייט.

עלע פארטרעטער פון דער רעליגיאָז, און זיי האָבען איהם אוראי געזאָגט, אז אויב מ'וויל אויסהיטען יהודה פון ישראל'ס גורל, מוז מען האַלטען דעם יהודהדינסט פריי פון דאָס וואָס האָט געבראַכט דעם אונטערנאנג פון ישראל. לויט זייער מיינונג האָט מען אבער געקאָנט דערגרייכען פּוֹלְקוּם דעם דאָזיגען ציל נאָר ווען ניט בלויז דער בית־המקדש און ירושלים גופא זיינען גערייך ניגט געוואָרען, נאר ווען עס זיינען אויך אויסער ציון געפאלען אלע אנדערע הייליגטימער. וואַרים כאַטש מ'האַט אויך אין זיי געדינט צו יהוה, איז אַבער פאַרט געווען צו נאָהנט די סכנה, אז מ'וועט קוקען אויף דעם יהוה פון חברון אָדער באַר־שבע ווי אויף אַן אנדערען איידער דעם יהוה פון ציון, און פּעל־געטעריי און היידענטום וועלען קריגען דערמיט פון דאָס ניי אלע זייערע רעכטען. ווען מ'וואַלט געפרעגט די נביאים, וואַלטען זיי געוויס בע־סער געהייסען דינען גאָט מיט'ן האַרצען איידער צו רעפּאַרמירען און באַנייען דעם אויסערליכען קולט; דאָך וועט מען מווען צוגעבען, אז אין יענע רע־פּאַרשיטערעכונגען איז געלעגען א גרויסער און צוקונפּט־רייכער געדאַנק. ס'איז ניט דער לעצטער געדאַנק פון א רעליגיאָז פון גייסט, און די וועלכע האָבען איהם פארטראָטען זיינען אין זייערע מאַטיווען פילייכט ניט געווען אין גאַנצען פריי פון עגאָאיסטישע פניות; אַבער נאָך אַלעמען איז עס געווען א וויכטיגער טריט פארווערטס. דאָך גראַד אין דער גרויסקייט און אין דער ווייט־גרייכענדער באדייטונג פון דעם געדאַנק ליגט אויך דער גרונט פון זיין שוואַכער דורכפיהרונג אונטער חזקיה'ן. די רעוואַלוציע, צו וועלכער מ'האַט אין יענער צייט געשטרעבט איז געווען צו גרויס זיך צו לאָזען דורכפיהרען מיט דער ערשטער אַטאַקע. מ'האַט צוגעלעגט די האַק צום וואַרצל פון בוים; די אנטשיידענדע קלעפּ, וואָס האָבען איהם לגמרי אונ־טעריגעהאַקט זיינען געקומען שפעטער אין יאשיהו'ס צייט. אַבער דאָס וואָס די ערשטע קלעפּ האָבען ניט אנידערגעוואָרפען דעם בוים אויף ד'ערד, הייסט נאָך ניט, אז זיי זיינען אין גאַנצען ניט פארגעקומען. —

חזקיה איז ווינציג וואָס געווען עהנליך אויף זיין פאַטער אחז. גיכער קאָן מען זאָגען, אז אין פּעל פונקטען האָט ער זיך גענומען צוריק צו די פּרינציפען פון זיין עלטערזיידען עזיה. ווי עזיה אזוי האָט אויך חזקיה אַנגענומען געוויסע מיטלען פאַר דער מיליטערישער זיכערקייט פּוֹנ'ס לאַנד און באַזונדערס פון דער הויפּטשטאָרט; ווי אין עזיה'ס צייטען, אזוי זיינען אויך איצט יהודה'ס אוצרות און ארסענאלען פול געווען. צום באַדויערען האָבען מיר ווינציג ידיעות וועגען דער כראַנאַלאָגישער אַרדנונג פון די גע־שעהנישען אין דער צייט פון זיין לאַנגער רעגירונג. ניט ווייסען מיר.

ווען ער האט באזיגט די פלשתים (מלכים ב, י"ח 8); ניט אין וועלכער צייט פון זיין רעגירונג ער האט געלאזט מאכען די וואסער-לייטונג, וואס ווערט איהם צוגעשריבען (מלכים ב, כ 20)). עס קאן געמאלט זיין, אז דער קריג מיט די פלשתים איז נאך געווען א ירושה פון זיין פאטער אחז, צוליב דעם וואס יהודה האט זיך אנטזאגט צו נעמען אן אנטויל אין דעם אויפשטאנד אונטער האנא פון עזה. און אזוי ווי מיר ווייסען, אז חזקיה'ס ווידערשפע-ניגונג געגען אשור איז צוגעגרייט געווארען א גאנצע צייט פריהער, לעגט זיך דעריבער אויפ'ן שכל, אז דער בוי פון זיין וואסערלייטונג איז געפאלען אין דער ערשטער צייט פון זיין רעגירונג.

זיין וואסערלייטונג האט אהן א ספק געהאט דעם צוועק צו פאר-טיידיגען ירושלים אין פאל פון א באלאגערונג. אינוועניג פון שטאדט-מויער פארמאגט ירושלים איבערהויפט קיין פליסיג וואסער ניט. דער איינ-ציגער באדייטענדער קוואל גאד נאהנט צו דער שטאדט איז דער גיחון ביים דרום-מזרח'דיגען שיפוע פונ'ם בארג, וואס האט אמאל געטראגען די דור-פעסטונג און האט איצט געטראגען דעם קעניגליכען פאלאץ. ס'איז געלעגען נאהנט ביי דער האנט אריינצופיהרען דאס וואסער פונ'ם גיחון אויף דער-זייט פונ'ם שטאדט-מויער, כדי צו זיין באזארגט מיט וואסער אין אלע אומשטענדען, וואס מעגען פארקומען. אויב מ'האט דאס אין אנהויב פילייכט פרובירט דורכפיהרען פון אויבען אויף דער ערד, האט מען אבער באלד איינגעזעהן, אז ס'איז גלייכער צו לעגען די וואסערליי-טונג אונטער דר'ערד. אט אזוי זיינען געשאפען געווארען וואסערלייטונגען. אזוינע ווי דער קאנאל, וואס געהט פון גיחון צום שלח-טייד. פון דער אלט-העברעאישער אויפשריפט, וואס איז געפונען געווארען אין אט דעם קאנאל אין יאהר 1880 דערווייסען מיר זיך עפעס ווי אזוי די ארבייט איז געמאכט געווארען. די אויפשריפט זאגט אונז אבער גאר נישט וועגען דער צייט ווען דער קאנאל איז דורכגעגראבען געווארען. אזוי אבער ווי דער ספר מלכים דערצעהלט פון חזקיה'ן, אז „ער האט געמאכט דעם טייד און דעם קאנאל און ער האט געבראכט דאס וואסער אין דער שטאדט“, און דער ספר דברי הימים פארבינדט אט די נאכריכט בפירוש מיט דעם שלח-קאנאל, איז דעריבער קיין ספק ניט, אז חזקיה איז עס דער בויער פון יענעם שלח-קאנאל און פון איינעם פון די שלח-טייכען.

אויב דער יונגער חזקיה האט געזוכט פון אנהויב אן פון זיין רע-גירונג צו פארשטארקען זיינע פארטיידיגונגס-כוחות און צו באפעסטיגען זיין צוגעגרייטקייט פאר מלחמה, מעגען מיר דערפון דרינגיי, אז פונקט

ווי אין רעליגיעזען, אזוי אויך אין פאליטישען לעבען פון יהודה, איז איינגעטרעטען א נייער גייסט מיט דעם בייט אויפ'ן טראגן*.) די אשור-פיינדליכע פארטיי, וועלכע איז געווען באאיינפלוסט פון עגיפטען, די פאר-טיי פון די „פאטריאמען“, וועלכע האָט געטריבען ווידערצושפעניגען געגען אשור, האָט באַלד געמוזט געווינען דעם יונגען קעניג'ס אויער. ווען עס איז ניט געקומען צו א צערייסונג שוין פריהער איידער דאס איז פאקטיש געווען דער פאָל, קאָן דאָס, ווייזט אויס, צוגעשריבען ווערען נאר צו ישעיה'ס השפעה.

2.

סנחריב אין פאלעסטינא. ישעיה.

באַלד ווי סרגון האָט נאָך דער שלאַכט ביי ראפּיא***) נאָך פאַרלאָזען פאַלעסטינא, איז דאָ דער ווידערשטאַנד פון דאָס ניי ארגאַניזירט געווארען. דעם פּלאַץ פון דער צעשלאָגענער עזה פאַרנעמט איצט אשדוד אלס צענטער פון דער באַוועגונג. און עס ווייזט אויס, אז עס האָט זיך איינגעגעבען איהר קעניג אזורי, דורך דער אויסזיכט אויף עגיפטען'ס הילף, צו באַוועגען די פעלקער און שבטים פון דרום-פאַלעסטינא, צווישען זיי אויך יהודה, זיך צו שטעלען צוזאַמען אַנטקעגען אשור. לְכָל הַפְּחוֹת דַּעֲרַצְעֵהֶלֶט אַזוּי סַרְגוֹן אִינוּ זְיִינֵע אויפֿשריפטען; פאַרקעהרט ווידער אין תנ"ך ווערט חזקיה'ס באטיי-לינג און אשדוד'ס אונטערנעמונג אין גאַנצען פאַרשוויגען אין ספר מלכים אדער עס ווערט אין ישעיה קאַפּ. כ בלוין געגעבען א וואונק אויף דעם. ס'איז וואהרשיינליך, אז ווען סרגון האָט געשיקט זיין ארמיי קיין פאַלעסטינא, האָבען די פאַרבינדעטע זיך נאָך אין צייט צוריקגעצויגען פון אזורי, אזוי

*) עס קאָן גרוילעך געמאַלט זיין, אז אויך נאָכ'ן פּאַל פון שומרון און אין דער מהומה, וואָס האָט געהערשט באַלד נאָכדעם, האָט שוין חזקיה געזוכט ארויסצורוקען זיין גרעניץ אביסעל ווייטער צו צפון און דאָס האָט זיך איהם אויך איינגעגעבען. אויך די געגענד אין מזרח צווישען בנימין און יריחו האָבען די מלכים פון יהודה אָהן א ספק גאַנץ פריה צוגענומען. דאָס דערקלערט אויך, וואָס עס האָבען גאַנץ פריה זיך געפונען אין יהודה עלעמענטען פון בנימין און מ'האָט מיט דער צייט גערעדט פון דער מלוכה פון יהודה אזוי ווי זי וואָלט באַשטעהן פון יהודה און בנימין.

**) זעה אויבען ז. 74.

אז דער אשורישער קאמאנדיר, וועלכער הייסט ביי ישעיה'ן תרתן, האט פאקטיש נאָר געהאט צו טאָן מיט אשדוד. די באַלאַגערונג פון אשדוד האט זיך געענדיגט, ווי ס'איז געווען צו דערווארטען, מיט דער עראַבערונג פון דער שטאָדט. איהרע איינוואוינער זיינען אוועקגעשלעפט געווארען איז געפאנר געשאפט.

אויך דא האט שטארק מיטגעוויקרט דאס לאַזען זיך פארפיהרען פון עניפטען. וואָס ישעיה האט וועגען דעם געדענקט, זאגט ער אונז קלאַר אין איינער פון זיינע וועניג רעדעס, פאר וועלכע מיר קענען מיט פולער זיכער־קייט פעסטשמעלען דעם דאָמום. ביי דער געלעגענהייט פון דער באַלאַגערונג פון אשדוד זאָגט ער פאראויס, אז אין א משך פון דריי יאָהר וועלען עניפטען און עטיאָפיען אונטערגעהן דורך אשור, און פאר יהודה, וואָס פארלאָזט זיך אויף דעם אומזיכערען פרוינד, וועט עניפטען'ס אונטערגאנג בריינגען שאַנד און שרעק. „אויב דאס איז געשעהן מיט די, אויף וועמען מיר האָבען גע־האָפט, צו וועמען מיר זיינען אנטלאָפּען נאָך היִלף און רעטונג פון דעם קעניג פון אשור — טאָ ווי קענען מיר אנטרונען ווערען?“ דאָס איז בקיצור גע־ווען הפנים די לאַזונג פון יהודה און פון דער איבעריגער פאלעסטינא (ישעיה כ).

פונקט אזוי באשטימט ווי ישעיה איז אין אנהויב אויפגעטראָטען גענען דער אַנשליסונג אָן אשור, אזוי וועניג האט ער איצט געקאָנט זיך באַפריינדען מיט דעם געדאַנק זיך פון איהר אַפצוזאָגען. די רעדע פון קאפ. כ אַנטהאַלט לויט דעם א שטאַרקע אזהרה צו חזקיה'ן און זיינע פּאָליטיקער. כאַטש זיך צו באַשיצען אונטער אשור'ס הערשאַפט איז געווען א דערנידעריגונג פאר יהודה, און די צאהלונג פון א יעהרליכען טריבוט איז נאָר ניט געווען דאס ערנסטע דערביי, האט אָבער עניפטען'ס פריינדשאַפט אויסגעזעהן פאר ישעיה'ן ניט וועניגער אייגעננוציג און אסך אומזיכערער.

אזוי לאַנג ווי סרגון האט געלעבט, האט נאָך אשדוד'ס פּאַל קיין אשור ישע ארמיי מעהר ניט בעטראָטען פאלעסטינא. סרגון איז ביז צום ענד פון זיין לעבען געווען כסדר פארנומען אין צפון און אין מזרח. נאָך א זיבעצעהן יעהריגער רעגירונג, רייך אין אויפטאונגען און געקרוינט מיט אן אומפאַר־גלייכליכער הצלחה, איז סרגון געשטאַרבען אין יאָהר 705, וואהרשיינליך דורך א מערדער־האַנט. זיין שטעל פאַרנעמט זיין זוהן סנהריב (681—705) — דער גרויזאמסטער עראַבערער און דער געוואלדיגסטער לענדער־פאַרכאַ־פער, וואָס די אשורישע אימפעריע האט ווען עס איז ארויסגעבראַכט. אין דער לאַנגער צייט וואָס קיין אשורישער חיל האט זיך ניט געפונען אינ'ם

מערב האט ביי די סיריש-פאלעסטינישע פעלקער פון דאס ניי אויפגעלעבט דער געדאנק צו באקומען ווידער זייער זעלבשטענדיגקייט. די מהומות וואס זיינען אויפגעקומען אין אשור און בכל צוליב סרגון'ס דערמאָרדונג זיינען, ווייזט אויס, אויסגענוצט געווארען אלס דער פאסענדער מאַמענט צו באַ- נייען דעם בונד געגען אשור.

די אומשטענדען האָבען אויסגעזעהן איצט צו זיין באַזונדערס גינסטיג. אין עגיפטען, וואו די נידערלאַגע ביי ראפּיא און דער פּאַל פון אשדוד האָבען געמוזט זיך שלעכט אָפרופען אויף די אינערליכע צושטענדען, האָט ארום דער צייט פון סרגון'ס טויט נאָך געהאַלטען דעם טראַן דער עטיאָפּישער אוזורפּאַטאָר סאַבאַקאַ. ער האָט געהאַט יעדען גרונט פּאַרטצוועצען די פּאַ- ליטיק פון באַקעמפען דעם אשורישען אינפּלוס אין סיריען, הו צוליעב דעם שווערען מצב פון זיין מלוכה, הו מיט דער כונה צו באפעסטיגען דורך דעם זיין טראַן*). שוין אונטער איהם האָט זיך אויסגעצייכענט מיט זיינע אויפ- טואונגען דער שפעטערדיגער אוזורפּאַטאָר תּר ה ק ה, וועלכער האָט געהאַט מיטגעמאַכט סאַבאַקאַ'ס פעלד-צוג קיין אונטער-עגיפטען און האָט פון דאר- טען זיך מעהר ניט צוריקגעקעהרט קיין עטיאָפּיען; עס ווייזט נאָר אויס, אז ער האָט איצט שוין באהערשט די פּאַליטישע לאַגע אין עגיפטען. דעם טראַן גופא באשטייגט אייניגע יאָהר נאָכדעם ווי סנהריב האָט איבערגענומען די רעגירונג (בערך 689—701) סאַבאַקאַ. אויך אונטער איהם איז קענ- טיג יענער תּרהקה געווען דער גייסט אין דער מלוכה-פיהרונג, ביז ער נעמט אליון איבער אין 690/89 פון דער רעגירונג. פון דער אַנדערער זייט איז אויפ- געשטאַנען געגען אשור אז ערנסטער געגנער אין בכל אין דעם כאלדעער מרדד- בלאדן. בשעת סרגון האָט איבערגענומען די רעגירונג האָט מרדד-בלאדן זיך געלאָזט אויסרופען צום קעניג אין בכל און עס האָט זיך איהם איינגעגעבען זיך צו האַלטען נעבען סרגון'ען פולע 12 יאָהר. ערשט ביים ענד פון זיין רעגירונג (710 אדער 709) איז סרגון געווען כּוּח בייצוקומען מרדד-בלאדן'ען. ער איז אנטלאָפּען אין עילם. אָבער ווי נאָר סרגון האָט די אויגען צוגעמאַכט

* א דורכאויס זיכערען באווייז פאר דעם האָבען מיר אין ישעיה'ס פיעל ווארנונגען געגען א בונד מיט עגיפטען, וועלכע געהערען צו דער דאָזיגער צייט.

** באריכות וועגען די כאלדעער (כשדים) ווייטער ז. 146—148.

איז קענטיג דער אומדערמידליכער מרדד-בלאדן ווידער ערשינען אויף דער סצענע. און אין 702 גיט זיך איהם איין צו ווערען ווידער איבער געוואלד דער קעניג פון בבל.

מרדד-בלאדן האָט, זעהט אויס, פאַרבראַכט זיין לאַנגען לעבען קעמפענדיג די געגען אשור. ווי ערנסט אָט דער פאַרביסענער און אונטערנעמענדר קריגער האָט דורכגעפיהרט די אויפגאַבע פון זיין לעבען, קאַן מען זעהן דערפון, וואָס ער זוכט א פאַרבינדונג מיט די געגנער פון אשור אויף און ווייטען מערב. דער ספר מלכים האָט אונז דערהאַלטען אן ערינערונג אָ דעם אינ'ם באריכט, אַז מרדד-בלאדן האָט געשיקט צו חזקיה'ן ביי דער געלעדיגענהייט פון זיין געגענונג פון א שווערער קראַנקהייט געזאנדעטע מיט גליק וואונשען, און אַז חזקיהו האָט זיי געוויזען זיינע רייכע אוצרות און זיינע פולע אַרסענאַלען. ס'איז קיין ספק ניט, אַז דער הויפט-צוועק פון דער געזאַנדטשאַפט, וואָס ווערט נאַטירליך פאַרשוויגען פון דעם ביבלישען שריפט-שמעלער, איז געווען אויפצומנטערען חזקיה'ן ער זאָל צושטעהן צום בונד געגען אשור, עס מאַכט ניט אויס צי יענע שלוחים זיינען שוין פריהער געקומען אָדער ערשט איצט*.)

פאַקטיש איז געווען שווער פאַר די פאַלעסטינישע מלוכות צו בלייבען רוהיג, ווען עניפּטען אין דרום און בבל אין מזרח האַבען געטריבען צו האַנדלען און האַבען פאַרשפּראַכען זייער הילף. ווער האָט געקאַנט וויסען צי עס וועט אויך זיי ניט אַפּגליקען דאַס וואָס עס האָט זיך מרדד-בלאדן/ען איינגעגעבען אין בבל צום צווייטען מאל? דער עיקר איז דאַ געווען זיך צו האַלטען צוזאַמען אין אַהרות און אויסנוצען דעם ריכטיגען מאַמענט. אין

(* די דערצעהלונג געפינט זיך אין מלכים ב, כ. פאַראויס געהט די דער-צעהלונג פון דעם קעניג'ס קראַנקהייט און געגענונג. הגם דער ביבלישער דער-צעהלער ווייסט שוין מעהר ניט דעם צוזאַמענהאַנג פון אָט די געשעהענישען, דאָך זיינען ביידע דערצעהלונגען, לכל הדעות די דערצעהלונג וועגען די שלוחים, באַגרינדעט אויף א היסטאָרישער ערינערונג. נאַטירליך איז ניט אויסגעשלאָסען, אַז שוין ביי חזקיה'ס טראַן-באַשטייגונג, וואָס פאַלט אויס אומגעפעהר ניט ווייט פון דער צייט ווען סרגון האָט איבערגענומען די רעגירונג און מרדד-בלאדן איז אויפ-געטראַטען צום ערשטען מאל, האָט מען פרובירט איהם אַרוינציהען אין דעם בונד. אַז עס זיינען דאַמאַלסט געקומען שלוחים צו איהם לעגט זיך גאַנץ גוט אויפ'ן שכל (זעה אויבען ז. 74, 76 אין דער באַמערקונג). און אין 711 האַבען זיי מאַקע געהאַט אויף א וויילע אויך אן ערפּאָלג. עס קאַן דעריבער זיין, אַז אין ישעיה ג'ד 32 רעדט זיך פון אַן אַזוי אַזוי פון מרדד-בלאדן. גיכער אָבער איז דאַרטען געמינט אַ געזאַנדטשאַפט פון די פלשתים אָדער פון אן אנדער נאָהנטען לאַנד.

צפון אין, ווייזט אויס, צידון געשטאנען אין צענטער פון דער באוועגונג; אין דרום זיינען עס, נאכדעם ווי די קראפט פון עזה און אשדוד אין גע-
בראכען געווארען, די פלשתיים-שטערט א ש ק ל י ז און ע ק ר ו ו. אלס
באזונדערס וויכטיג האָט מען אבער געהאַלטען הוֹקִיָה'ס מיטוויינקונג אין דער
אונטערנעמונג. דאָס ווייזט די געזאנדטשאַפֿט צו איהם, אין פאַל אויב דאָס
געהערט צו יענער צייט, און אויך די פראַמינענטע שטעלונג, וואָס ער האָט
שפּעטער פאַקטיש פאַרנומען אין דעם פונד.

מיר קאָנען היינט ניט זאָגען, ווי ווייט חזקיה אין פון אנהויב אָן געניגט
געווען זיך צוצוהערען צו די שטימען, וועלכע האָבען געטריבען צו א צע-
רייסונג מיט אשור. זיין ביראָיצטיגע אויפפיהרונג מאַכט פאַר וואַהר-
שיינליך, אַז דאָס אין איהם ניט שווער אַנגעקומען. דערצו נאָך אין די
מלחמה-פאַרטיי געווען אַהן א ספּק שטאַרק פאַרטראַמען אין ירושלים און
אין הויף. די דאָזיגע פאַרטיי, ווי די פאַרטייען פון די איבערטריבענע פאַר-
טריאַמען אין אלע צייטען, האָט ניט געהאַט קיין שווערע אַרבייט אַריינצו-
קריגען אויף איהר זייט די בלינדע מאַסע. אויף דער אַנדערער זייט אבער
איז געשטאַנען די פאַרטיי פון די נישטערע און באַזונגענע. זי אין, ווי אומע-
טום, הפנים געווען אין דער מינדערהייט, אין איהר שפיץ שטעהט ישעיה.
אין א צערייסונג מיט אשור קאָן ער נאָר זעהן די זריעה פון נייע אומגליקען,
וואָס וועלען קומען אויף יהודה. ניט פון פריינדשאַפֿט פאַר אשור האָט
ישעיה געהאַט אזא מינונג, דאָס האָט ער שוין געוויזען אונטער אחו"ו, נאָר
פון א קלאָרען אַריינבליק אין דער לאַגע און נאָך מעהר דורך רעליגיעזע
באַטראַכטונגען, וואָס זיינען געווען באַגרינדעט אויף יענער לאַגע.

שוין אין יאָהר 711, ווען אשדוד אין געווען דער צענטער פון דער מרידה
געגען אשור, האָט ישעיה אזוי שטאַרק ווי מעגליך געוואַרענט יהודה זיך צו
היטען פון אן אומבאַזונגענעם טריט. און איצט, בעת דער פלאַן פון דעם אויפ-
שטאַנד אין אלץ מעהר און מעהר רייף געוואַרען, שטעלט ער ירושלים פאַר מיט
די קרעפטיגסטע פאַרבען, וואָס פאַר א גורל עס וואַרט אויף איהר; — אפּשר
וועט זיך איהם נאָך איינגעבען אַפצוהאַלטען דעם לעצטען טריט. ס'איז
וואַהרשיינליך, אַז צו אַט דער צייט פון ישוב הדעת און פון פלאַנעווען גע-
הערט א גאַנצע רייה פון ישעיה'ס רעדעס (קאפ. כ"ה—ל"א). זיי שטאַמען
פון פאַרשידענע פּאָזען פון דער פאַרהאַנדלונג און דערנרייכען דירעקט ביז

צו דער קאמאסטראָפּע*). ער ווענדט אָן זיין גאַנצע קראַפּט פּון דער רעדע קונסט, אום צו דערהאַלטען דעם קעניג און דאָס פּאַלק אויף דעם וועג פּון איבערלעבנסקייט און אויסגערעכענטקייט.

„וועה, אריאל, אריאל!“

די שטאָרט וואו דוד האָט זיין לאַגער געהאַלטען |
לעגט צו יאָהר צו יאָהר,
זאַלען די ימים־טובים קומען אין אוועקגעהן,
דאן וועל איך דריקען אריאל,
און עס וועט זיין א יאָמער אין א קלאַג...
און איך וועל אויפשטעלען א לאַגער ארום און ארום,
און איך וועל דיך באַלאַגערען מיט א באַפעסטיגונג,
און איך וועל אויפשטעלען שאַנצען געגען דיך“...
(ישעיה כ"ט 1—8).

באַזונדערס איז ישעיה שטאַרק באַזאָרגט ווענען דעם בונד מיט עגיפּט טוען. טריט נאָך טריט פארפּאָלגט ער מיט זיינע רייד די פארהאנדלונגען. וואָס געהען אָן אין געהיים. ער רעדט דערביי מיט דער גרעסטער פארזאכט טונג פון דער מלוכה פון די פרעה'ס. ער דערווארט ניט קיין גוטס פון איהר פאר יהודה און ער שרעקט זיך נאָר פאר ווייטערע פארוויקלונגען: די עגיפּטער זיינען פאר איהם מענשען און ניט קיין גאָט און זייערע פערד זיינען פלייש און ניט קיין גייסט.

„וועה, איהר ווידערשפעניגע זיהן, זאָגט יתוה,

צו מאַכען ווענער ניט פון מיר,
און צו שליסען א בונד ניט מיט מיין ווילען...
וועלכע נידערען אראַפּ קיין מצרים
און מיין מויל ניט געפרעגט,
זיך צו באַשיצען אין פרעה'ס מאַכט,

(* כ"ח 1—4 שטאַמט פון א פריהעריגער צייט (קורץ פאר 722), ווערט אָבער איבער'גע'הור'ט, כדי אַנצוקניפען פון פסוק 7 אָן די רעדע געגען ירושלים.
**) א נאָמען, מיט וועלכען ישעיה רופט אָן ירושלים. די עטימאָלאָגישע באדייטונג פונ'ל וואָרט איז זעהר א באַשטרימענע זאך ביי די מבארים. ת. ש.

און זיך צו פארבארגען אין דעם שאַמען פון מצרים...
 דורך א לאַנד פון אַנגסט און ענגעניש,
 וואו עס האַלטען זיך אויף דער לייב און די לייבין,
 דער פיפערנאָמער און די געפליגלעלעך שלאַנג,
 טראָגען זיי אויפ'ן רוקען פון די אייזלען זייער גומס,
 און אויפ'ן הויקער פון די קעמלען זייערע אוצרות
 צו א פּאָלק וואָס קאָן זיי ניט נוצען!..."

(ישעיה ל 1, 2, 6, 7).

די דאָזיגע רעדעס פון ישעיה'ן געגען עגיפטען ווייזען, אז דעם נביא'ס
 טרחה איז געווען אומזיסט. חזקיה'ס שלוחים זיינען שוין אונטערוועגענס
 — באַלאַדען נאָטירליך מיט רייכע אוצרות. ישעיה קאָן העכסטענס נאָר
 האַפען, אז מ'וועט זיי צוריקרופען און דער בונד וועט צורנישט ווערען. אויך
 אט די האַפענונג ווערט ניט ערפילט. די אַנטיאשורישע, עגיפטען־פריינד
 ליכע פארטוי אין ירושלים האָט קענטיג אלץ מעהר געוואונען די אויבער-
 האַנט. חזקיה איז אַנטשלאָסען ניט פארבייצולאָזען דעם ניסמיגען מאַך
 מענט, כדי ווידער אויפצושטעלען יהודה'ס זעלבשטענדיגקייט און פיליכט
 זאָגאר דוד'ס טראָן. זיך ניט צוריקהאַלטענדיג, שליסט ער זיך אָן אַז דעם
 אַלגעמיינעם אויפשטאַנד, און פארנעמט, ווייזט אויס, א פראַמינענטען פּלאַץ
 אינ'ם קרייז פון די אליאירטע; דער קעניג פּאָד י פון עקרון, וועלכער
 האָט זיך געהאַלטען פעסט אָן אשור, ווערט פון חזקיה'ן באַצוואונגען און גע-
 נומען געפאַנגען.

צום צווייטען מאָל ווייזט זיך דאָ ישעיה אין זיין גאַנצער רעליגיעזער
 גרויסקייט. אויך איצט, כאַטש ער זעהט זיין פּאָלק אויף א פארקעהרטען
 וועג, ניט ער די האַפענונג ניט אויף. טראָץ איהר גאַרישער אויפפיהרונג
 קאָן יהודה איצט ניט אונטערגעהן. יהוה וועט ניט פארלאָזען דוד'ס הויז
 און וועט ניט מפּקיר זיין זיין הייליגען אָרט. אָבער די רעטונג וועט
 געוויס ניט קומען אויף דעם וועג, וועלכען יהודה'ס פיהרער זוכען פאר
 איהר, לבל הדעות וועט זי ניט קומען פון עגיפטען. י ה ו ה א ל י י ן
 וועט זיין איהר הילף. זיינע גרויסע געדאַנקען כּנוגע צו יהודה'ס צוקונפט
 האַלט ישעיה פעסט אויך איצט, אין דער צייט פון דער גרעסטער נויט.
 די גלענצענדע צוקונפט שמעהט פאר זיין אויג נאָך געהנטער כמעט
 איידער פריהער. אָבער ניט פון יהודה'ס פארניכטונג וועט זי ארויסקומען.
 די נויט און דאָס עלענד פון דער באַלאַגערונג דורך אשור ערשיינט פאר

איהם אלס א לייטערונגס־משפט, פון וועלכען יהודה וועט ארויסקומען גע-
ראטעוועט און געלייטערט אלס א נייער, גאטנעפעליגער שטאם. נאר די
זינדיגע וועט דער משפט אומבריינגען, יהוה'ס שטאדט און בית־המקדש
אבער וועלען איבערקומען דעם משפט. ציון איז א פעסטער ווינקעל־שטיין.
אן וועלכען יעדע פיינרליכע מאכט וועט צעשלאָגען ווערען.

צוויי זאכען שטעהען פאר ישעיה'ן פעסט אויך אין יענער צייט, ווייל
זיי געהערען צו די אומפארענדערליכע יסודות פון זיין וועלט־באטראכטונג:
דער גלויבען אין יהוה און, אלס פועל־יוצא דערפון, דאָס אָפּזאָגען זיך פון
יעדער זעלבסט־הילף. אויף דעם איז באגרינדעט ישעיה'ס רעליגיעזע און
פאליטישע איבערצייגונג אין דער דאָזיגער אומרוהיגער צייט. דאָס וואָס
ער האָט אַמאָל צוגערופען אחו'ן, חור'ט ער איצט איבער כמעט מיט דיזעל-
ביגע ווערטער: „ווער עס גלויבט, דער וועט ניט צו שאַנד ווערען“ (*). ער
האַט דעם פעסטען צוטרוי, אז יהוה וועט ריכטיג פיהרען זיין פאָלק, ווען
דאָס פאָלק וועט זיך אויף איהם פארלאָזען (*). אין אַט דעם פאָל איז נויטיג
פאר יהודה צו טאָן נאָר דאָס, וואָס ישעיה האָט שוין אַמאָל — נאָטירליך
אַהו ערפאָלג — פארלאָנגט פון אחו'ן, נעמליך זיך רוהיג צו פארלאָזען אויף
גאָט: „דורך אומקעהרונג און זיך רוהיג האַלטען האָט איהר געקאָנט זיך
ראַטעווען; איז זיין שטייַל און האַבען בטחון איז געלעגען אייער גבורה —

(* „המאמין לא יבוש“ איז דער נוסח פון תרגום השבעים אין ישעיה כ"ח
16. מאַנכע אַנדערע מאַרים שלאָגען פאַר „המאמין לא יבוש“, וואָס פאַסט זיך בעסער
צו דעם בילד פון פעסטען גרונט־שטיין. ח. ש.

(** אויף וואָס פאר אן אופן ישעיה שטעלט זיך פאַר, אז יהוה וועט פיהרען
זיין פאָלק, קענען מיר אומגעפעהר ארויסנעמען פון קאפ. כ"ח. איהם שוועבט פאר
די אויגען, וויזט אויס, א באשידענע קלוינע מדינה אונטער דער אשורישער אוי-
בער־משלה; אָבער אלס באַצאָהלונג פאר דער פארלאָרענער פרויהייט דערנווארט ער
עטוואָס וואָס איז העכער און שווערער ווי דאָס אַלי, נעמליך די זאמלונג פון די
פרומע און דעם אויפבויע פון דער גאָט'ס - מ ל ו כ ה אין ירושלים — ביז די
וועלט־אימפעריע וועט צעפאלען פון זיך אליין, און דאן וועט די נייע מלוכה (די
משיח־מלוכה) זיך גרינדען אויף דעם ווינקעל־שטיין אין ציון און אויף גערעכט-
טיגקייט — הגם אויך דורכגעעהנדיג דורך א לויטערונגס־משפט. אַט דאָס אלצדינג
קאָן זאָבער נאָר גאָט אליין מאַכען, דעריבער זאָל מען איהם לאָזען געוועלטיגען. א
בונד מיט עגיפּטען קאָן ניט בריינגען געהענער צו אַט דעם ציל; אדרבה, אלע אוי-
גענע פאליטישע מאַכענאַציעס קענען נאר שאַדען טאָן: זיי קאָנען בריינגען גאַט'ס
משפט און שמראַף; פארגלייך פסוק 16—19.

אָבער איהר האָט ניט געוואָלט!*) יעדע זעלבסט־הילף אָבער דורך איי־גענע פּאָליטישע, און ווער רעדט נאָר דורך קריגערישע, האַנדלונגען וועט כריינגען אומגליק, מעהר ווי אלץ — דער כּונד מיט עניפטען.

אַט דאָ דערקענען מיר ווידער דעם ישעיה פון אחז'עס צייט. פאר איהם איז אויך די פּאָליטיק קודם כל א רעליגיעזער פּראָבלעם. נאָט מאַכט זי און מיר מענשען קענען נאָר דינען איהרע צוועקען אדער ווערען צו שאַנד. עס איז דיזעלביגע דרייסקייט און גרויסקייט פון דעם רעליגיעזען אידע־אליזם, דיזעלביגע הויכקייט און ריינקייט פון דעם רעליגיעזען, גלויבענדען אופן פון באַטראַכטונג.

פון אַט דער שטעלונג, וואָס אינזער נביא האָט אָנגענומען אין מיטען פון א דרייטען רעליגיעזען אידעאליזם, דרינגען מאַכענען מבארים ארויס פון זיין בוך, אז בעת יהודה האָט געגען ישעיה'ס ווילען באַטראַטען דעם וועג פון פּאָליטישער זעלבסט־הילף, האָט דער נביא זי איבערגעלאָזען צו איהר אייגענעם גורל, הפנים מיט דעם געדאַנק, אַז דורך דעם דאָזיגען משפט וועט יהוה אויסלייטערען זיין פּאָלק, אָבער ער וועט די זינדיגע לאָזען אונטער־געהן. די דאָזיגע מבארים האַלטען עס פאר אוממעגליך, אַז דערזעלביגער מאן, וועלכער פאָדערט אומעטום נאָר גלויבען און מעסט אלצדינג מיט אן עטישער מאַס, זאָל אין דער שעה פון געפאהר כלומר'שט זיך גופא ווערען אומגעטריי און זאָל פאראויסזאָגען ירושלים'ס רעטונג צוליב ציון. אויב אַט די הנחה פון די מבארים וואָלט געווען ריכטיג, וואָלט מען געמוזט אננעמען דערפון אַלס פּועל־יוצא, אַז אלע שטעלען אין אונזער היינטיגען ספר ישעיה, וואָס זייער תּוֹר איז דער אונטערגאַנג פון אשור און די רעטונג פון ירושלים, שטאַמען ניט פון אונזער נביא, נאָר זיינען א פּראָדוקט פון א שפעטערער צייט.

אזוינע שטעלען געפינען זיך אָבער אין אונזער בוך ישעיה אין א גרוי־סער צאָהל און ביי די מעהרסטע פון זיי איז ענטוועדער מ'קאן זעהן, אַז זיי זיינען כאַראַקטעריסטיש פאר ישעיה'ן אדער עס פאסט זיך לכול הפחות זעהר גוט אזוי אָנצוגעמען. מיר קאָנען דעריבער אויף אַט דעם וועג בשום אופן ניט געהן. עס האָט געמוזט זיין בנמצא א גרעסערע אדער קלענערע צאָהל רעדעס דירעקט פון ישעיה'ן גופא, וועלכע האָבען געסטראַשעט אשור מיט

*) ישעיה ל 15. „זיי האָבען פאַרגעצויגען צו פליהען אויף פּערד, צו רייטען אויף לויכע לויפערס אויס'ן שלאַכט־פעלד, דערפאר וועט זייער נאַרישע פיהרונג זיי בריינגען צום ראַנד פון אונטערגאַנג.“

אונטערגאנג און האבען פארשפראכען ירושלים רעמונג. כאזייטיגען אט די אלע רעדעס איז אוממעגליך, ווען מ'ויל זיי דערקלערען אהן פאראורטייל לען*).

מיר זעהען דאָ בכו, אז ס'איז קיין אנדער ברירה ניטא ווי צו בריינגען די דאָזיגע שטעלען אין א באַציהונג מיט דעם ווירקליכען באוואוסטזיין פון אונזער נביא, וואָס איז אונז באַקאנט פון די אַנדערע אומבאשטרימענע רעדעס זיינע. מיר ווייסען ווי סרגון און פריהער שוין תגלת־פלאסר האבען באַהאַנדעלט דאָס קעניגרייך אפרים. אין יאָהר 733 און באַזונדערס דער־נאָך אין 722 האָט ישעיה דאָס ערשטע מאָל געזעהן גאַהנט געבען איהם דעם סיסטעם פון דער אשורישער פּאַליטיק, וואָס איז געווען באַרבאַריש אפילו פאר די מאַראַלישע השגות פון אַלטערטום, א סיסטעם וואָס האָט באַצוועקט צו מאַכען פּעלַקער בוינזאם און נאַכגיביג דורך דעם, וואָס זיי וועלען איבער געוואָרד ארויסגעריסען ווערען פון זייער הימישען באַדען און עס וועלען זיך אויף אזא אופן אפרייסען אין זיי די כוחות פון לעבען. אזוי ווי נאָך 722 האָבען אשורישע ארמיען זיך אַפּט באוויזען אין פאַלעס־טינא, האָט מען בלי ספק געהאַט אסך געלעגענהייטען זיך ווייטער צו באַקער נען מיט דער ברוטאַליטעט און דער אוממענשליכער אויפפיהרונג פון די אשורים.

אזוי האָט זיך אויסגעבילדעט אין ישעיה'ן די געוויסקייט, אז די וועלט־אימפעריע פון אשור איז פ א ר ' מ ש פ ט צו ם א ו נ ט ע ר נ א נ ג. אויך די דאָזיגע געוויסקייט איז לכתחילה ניט קיין פּאַליטישע, נאר א רעלי־גיעזע און מאַראַלישע. אויך אַט דא איז די פּאַליטיק א פּועל יוצא ביי איהם פון דער רעליגיאָן און מאַראַל. די מאַס פון דער מאַראַלישער וועלט־ארדר נונג, וואָס איז ביי איהם א פּעסטשטעהענדיגע זאך, ווענדט ער אָן אויף אשור'ס אויפפיהרונג. געמאַסטען לויט דער דאָזיגער מאַראַלישער וועלט־ארדרונג און לויט יהוה'ס מאַראַלישען ווילען, וואָס דריקט זיך אין איהר אויס קאן אשור קיין תקומה ניט האַבען; פון דעם פּססדין פון דער וועלט־געשיכטע איז זי פאר'משפט צום אונטערגאַנג*).

(* די שטעלען, וועלכע קומען דא אין פראגע זיינען: י 82—84; י"ד 24—27, 32; י"ז 12—14; כ"ט 5—8; ל"א 8, 9.

** ישעיה י 19—19 „יהודה האָט געמאַכט אשור פאר דער בייטש פון זיין צאָרן צו שטראַפען זינדיגע פּעלַקער. אשור אבער דענקט ניט אזוי, נאָר וויל זיי אין

דער גלויבען אין אשור'ס אומבאזיגבארקייט איז דערמיט פאר ישעיה'ן, אויב ער האט אזא גלויבען ווען געטראגען איז זיך, צעטרייסעלט. אז ער גופא זאל פון אט דער נייער געוויסקייט האבען געצויגען פאליטישע שלוסען, קאן בשום אופן ניט געמאלט זיין. אבער די פאליטיקער און איינצעלנע פרומע פון יהודה האבען, קאן זיין, אט אזוי איהם פארשטאנען און האבען געצויגען חיות פון זיינע רייד פאר זייערע באזונדערע פלענער און געדאנקען (*). פאר איהם גופא שטעהט פעסט זיין פראגראם, אז יהוה און נאר יהוה אליין וועט בריינגען די מפלה אויף אשור און אז מענשליכע פאליטיק און אליאנצען קאנען גאר ניט אויפטאן דערביי. געגען ישעיה'ס ווילען ווערט יהודה פארפלאנטערט אין די דאזיגע פאליטישע אליאנצען און דער פועל-יוצא דערפון איז וואָס יהודה און ציון שטעהען אין סכנה. זאל אט די לאַגע פון דער זאך, ווי ווינציג זי איז ניחא געווען ישעיה'ן, איהם האָבען באַוואויגען אויפצוגעבען זיין איבערצייגונג פון אשור'ס גורל? געוויס זיינען זינדיג די מענשען פון יהודה און ציון און האָבען פארדינט א שטראף אלס לייטערונג; אָבער אשור האָט זיך געמאַכט פאר יהוה'ס פינד דורך איהר סטראַשען ירושלים, וואָרים ציון איז יהוה'ס הייליגע וואוינונג. ווי נאר אשור ריהרט אָן ציון, דעם אָרט וואו יהוה האָט זיין מזבח און וואו ישעיה גופא האָט איהם געזעהן אין דעם העכסטען מאַמענט פון זיין לעבען, דאן איז יהודה'ס שולד פארגעסען אויף א רגע — ניט אויף תמיד — און דער פסק דיין איבער אשור טרעט אריין אין קראַפט.

ישעיה בלייבט ביי זיין וואָרט פון גלויבען, און זיך האַלטענדיג דערביי

אויגענעם נאָמען, ניט אלס יהוה'ס ווערקצייג, שטראַפען און גלויכצייטיג אויך פאר ניכטען. „מיט דעם כוח פון מיין האַנט האָב איך עס אויפגעטאָן און מיט מיין קלוגקייט, ווארים איך בין פארשטענדיג. די גרעניצען פון פעלקער שאף איך אָפ.... ווי מ'זאָמעלט צונויף פארלאָזענע אייער, אזוי האָב איך צוזאַמענגענומען די גאַנצע ערד.“ ס'איז אוינע פון ישעיה'ס גראַנדיעזעסטע רעדעס און גלויכצייטיג אויך די ערשטע פראָבע פון א געשיכטס-פילאָזאָפיע אין א גרויסען סטיל, וואָס איהר יסוד איז דאָס געזעץ פון דער מאַראַלישער וועלט-ארדנונג אין דער געשיכטע: די וועלט געשיכטע איז דער וועלט-משפּט. די שטיק שטאַמט פון דער צייט נאָך 717, וואַהר-שיינליך ארום 711.

(* שוין חזקיה'ס רעפּאָרט און נאָך מעהר מאַכע ווערטער ישעיה'ס האָבען געקאָנט שאַפען דעם מעות, אז מ'האָט כלומר'שט ניט באַדאַרפט אריינטאָן א פינגער אין קאַלט וואַסער, אדער אז יהודה'ס פרומקייט איז איבער יעדען ספק און דער באַרג ציון איז א באַשיצונג פאר אלערליי עולות וואָס מ'טוט, מיכה ג 11. אין ג 12 נעמט מיכה א שטאַרקע שמעלונג געגען דעם.

איז ער געגען זעלבסט-הילף. אדרבה, מיט זיין באציהונג צו ציון וויל ישעיה אָהן א ספק ווירקען, אז מ'זאל זיך פארלאזען אויף יהוה און זיך אנטזאגען פון יעדער אייגענער הילף. מען מוז זיך אבער היטען פון וועלען ארויס-בריינגען א פולקומע איינהייט אין ישעיה'ס רייד און אין זיין באוואוסטניין, כדי זיך צו שאפען א פאנטאסטיש בילד פון דעם נביא, וואס האט באמת גאר ניט עקסיסטירט. קיינער קאן אונז ניט ערב זיין, אז אויך אין זיין באוואוסטניין האבען זיך ניט געפונען קוויינקלונגען בנוגע פארשידענע פראגען. ס'איז גלייכער צו לאזען אט די פארשידענקייטען אין מאנכע פונקטען צורוח איידער זיי צו וועלען אויסגלייכען מיט קליינליכע קונצען אין דעם פירוש פון די פסוקים. קיינער קאן אונז קודם כל ניט ערב זיין, אז אויך אין זיין גייסט, כאטש ער איז געווען פולקום קלאר וועגען יהוה'ס שטעלונג צו קולט און קרבנות, דארטען וואו זיי שטעהען אין וועג דער מאראל, האט נאך ווייטער ניט געלעבט די פארשטעלונג, אז אויך יהוה, אזוי לאנג ווי ער האט אָנגענומען קרבנות, האלט אין כבוד זיין אָפּפערפלאץ אויף דעם ציון. ווי דרייטט און פריי זיין גלייכען איז און ווי מעכטיג ער באקעמפט די פאלקס-רעליגיאָן, קאן ער אבער פאָרט אין אַט דעם פונקט — צום טייל פילייכט בלויז דורך דער מאַכט פון די פארהעלטענישען און דער אייגענארטיגקייט פון יהודה'ס געגנער — זיך ניט באפרייען פון די השגות, וועלכע ער גופא באקעמפט אומעטום אזוי שטארק. — דאָך לאַמיר זיך אומקעהרען צו סנחריב'ן.

סנחריב האָט געוויס קלוג געהאַנדעלט, וואָס ער האָט צוערשט קיין אויפמערקזאמקייט ניט געשאַנקען דעם אויפשטאַנד אין פאלעסטינא, כאַטש הינטער איהם איז געשטאַנען עניפּטען. ער נעמט זיך קודם כל צום וואַרצעל פונ'ם אויפשטאַנד, וועלכער איז געלעגען אין בבל. די ערשטע זאַך האָט געמוזט באַצוואונגען ווערען דער אַלטער רעבעל מרדך-בלאַדן. אין יאָהר 702 האָט זיך סנחריב'ן איינגעגעבען איהם צוצושלאָגען און אין פריהלינג פון יאָהר 701 האָט ער מאַרשירט צום מערב-לאַנד. אין ריזיגע מחנות האָט זיך באַוועגט די אשורישע ארמיי. איבער 185000 מאן האָט באַטראַפען די שטרייט-מאַכט פון אשור. קיין חידוש דעריבער ניט, וואָס „די מורא פאר דעם גלאַנץ פון דער אשורישער הערשאַפט“ איז דעם חיל פאראוויסגעגאַנגען און האָט געמאַכט ציטערען די הערצער. אָהן א ספק האָט סנחריב מאַר-שירט דורך דעם אלטען מיליטערישען וועג: צוערשט דעם פּרת ארויף צו, דאַן אריבער צום ברעג פון מיטעללענדישען ים אין פון דאַרטען צו דרום. אַט אזוי האָט פעניקיען די ערשטע דערפיהלט זיין האַנט. דאַרטען איז לולי,

דער קעניג פון צידון, געווען דער פיהרער פון די רעבעלען. אבער ער האט געזוכט זיך צו ראטעווען דורכ'ן אנמלויפען, און אויך די איבעריגע שמעדת ביים ברעג ים, אין צפון און אין דרוםזייט פון צידון, ביז אראפ צו עכו האבען מעהר ניט ארויסגעוויזען קיין מוט. ניט ארויסציהענדיג דעם שווערד האבען זיי זיך אונטערווארפען אונטער דעם קעניג פון אשור. נאר צור האט קענטיג זיך געשטעלט פעכט. די עראבערונג פון אט דער שטאלצער אינזעל-פעסטונג האט זיך סנהריב'ן ניט איינגעגעבען. ער האט עס וואהרשיינליך גאר ניט פרובירט. יעדענפאלס בלייבט צור לחלוטין ניט דערמאנט אין סנהריב'ס באריכט. אבער אזוי פיעל האט זיך סנהריב'ן פארט איינגעגעבען: דעם איינפלוס פון צור האט ער פאר דעם מאמענט געהאט געבראכען דורך דעם, וואס ער האט איינגעזעצט אין צידון א נייעם קעניג און האט איהם אלס אשורישען וואסאל איבערגעגעבען די ממשלה איבער אכט פעניקיי-שע שטעט. דערשראקען פון דעם דאזיגען ערשטען ערפאלג סנהריב'ס אין פאלעסטינא, זיינען גלייך געקומען פירשטען פון דעם דרום פון לאנד, אום ארויסצואווייזען דעם אשורישען זיגער זייער אונטערווארפענקייט, פאראויס פון אלעמען אשור, וועלכע האט נאך ניט געהאט פארנעסען איהר מפלה פון יאהר 711, דאן עמון, מואב און אדום. אבער עס זיינען נאך פארט געבליבען אייניגע פירשטען, וועלכע האבען בשום אופן ניט געוואלט ווידער אוועקגעבען אזוי לייכט די פרייהייט, וואס זיי האבען נאך וואס געוואנט צו פארשאפען. זיי האבען געזוכט צו באפעסטיגען זייערע הויפטשטעט אין פאל אויב עס זאל קומען צו א באלאגערונג. דאס זעהען מיר אין ירושלים. א לעכהאפטע טעינגקייט קומט דארטען פאר; די וואסער-רעזערוואארען אויסערן שטאדט ווערען צוגעדעקט, כדי די מלכים פון אשור זאלען קיין וואסער ניט געפינען ווען זיי קומען (דברי הימים ב, ל"ב 3, 4); דער אלטער שטאדט-מויער ווערט גוט צורעכטגעמאכט, טורעמס ווערען געבויט און אין איין שטעל ווערט אפילו דער מויער פארשטארקט דורך א צווייטען מויער; אין די ווארשטאטען פון די שמידען און די געוועהר-מאכער ווער געאר-בייט מיט פיבערהאפטער אנטערענגונג. דער קעניג גופא מושטירט זיינע סאלדאטען, וועמעס צאהל ער האט פארמעהרט דורך אראבישע זעלנער, אויף דעם ברייטען פלאץ ביים טויער פון שטאדט און ער דערמוטיגט אלע מען זיך צו פארלאזען אויף יהוה (ישעיה כ"ב).

אין פעניקיען האט סנהריב, ווייזט אויס, זיך לאנג ניט אויפגעהאלטען. פון מיליטערישע אויפטואונגען דארט ווייסט ער גאר ניט צו באריכטען. ניט ארויסווייזענדיג קיין ווידערשטאנד האבען זיך דא איהם אלע אונטער-

וואָרפֿען. אַט אזוי האָט ער געקאָנט שנעל ווייטער מאַרשירען. דער וועג פֿונ'ם הויפּט־היל האָט זיך געצויגען פֿאַר לענגס ביים ברעג ים צו אַשקלון צו. דאָך ווייזט אויס, אַז סנחריב האָט אין פעניקיען אָפּגעזונדערט קלענערע אָפּ טיילונגען פֿון זיין הויפּט־ארמיי און האָט זיי אַרויסגעשיקט אויסראַבעווען די געגענדען פֿון יענע פֿירשטען, וועלכע האָבען זיך נאָך ניט געהאַט אונטער־וואָרפֿען און צו וועלכע ער האָט ניט געקאָנט צוקומען גלייך מיט דעם הויפּט־חיל. אַזעלכע מיליטערישע טרופֿעס, האָבען זיך אַויד געמוזט אַריינרייסען אין יהודה און האָבען דאָרטען פֿאַרניכטעט דעם תּבֿוֹה־שניט פֿונ'ם פֿריה יאָהר 701 (מלכים ב, י"ט 29).

אונטערדעסען האָט די הויפּט־ארמיי אַלץ ווייטער מאַרשירט ביים ברעג ים צו דרום צו. נאָנץ לאַנגזאַם האָט זי זיך באַוועגט פֿאַרווערטס, מחמת פֿאַרשידענע שטערט, צווישען זיי בני־ברק, יפו און בית־דגון האָבען אַרויס־געוויזען עקשנות און האָבען געלאָזט קומען צו א באַלאַנגערונג. ערָאָבערענ־דיג אַט די שטעדט איינע נאָך דער אַנדערער, האָט סנחריב מיט מיה פֿריי געמאַכט דעם וועג פֿאַר זיין ווייטעריגען מאַרש און ער האָט נאָטירליך פֿאַר־לאָרען דערביי אַסך צייט. ענדליך האָט ער דערגרייכט אַשקלון. צירקא (צדק), דער קעניג, איז אַראָפּגעזעצט געוואָרען און צוזאַמען „מיט די געמער פֿון זיין פֿאַטער'ס הויז, זיין ווייב, זיינע זיהן, טעכטער און ברידער“, אַויד מיט אַלע קרובים זיינע פֿון דעם פֿאַטער'ס צד איז ער אַוועקגעשיקט געוואָרען אַלס געפֿאַנגענער קיין אשור. אַנשטאַט איהם, איז אַרויפּגעזעצט געוואָרען אויפֿ'ן טראָן שאַרלודאָרי, דער פֿריהערדיגער קעניג, וועלכער איז הפּנים אַראָפּגעזעצט געוואָרען פֿון די רעבעלען צוליב זיין אַשור־פֿריינדליכער שטע־לונג.

איצט איז מען געגאַנגען פֿון דעם ים־ברעג אין לאַנד אַריין. עקרון איז געווען דער נעכסטער ציל פֿון דער אַשורישער אַרמיי. אַז אימה איז געפֿאַלען אויף די איינוואוינער פֿון עקרון, בשעת זיי האָבען עס דערהערט; „עס האָט זיך געשראַקען זייער האַרץ“, און ציטערענדיג האָבען זיי זיך אַרומ־געקמט, צי די צפּוֹן־אַראַבישע פֿירשטען פֿון מוצרי און מלוכה, ביי וועמען זיי האָבען געבעטען הילף, קומען ניט אָן. זיי האָבען זיך ניט גענאַרט אין זייער דערוואַרטונג. נאָך איידער סנחריב האָט דערגרייכט עקרון, איז דער אַראַבישער חיל געקומען צו הילף. אָבער ער איז צעשלאָגען געוואָרען פֿון סנחריב'ן ביי אַלתקח*.) איצט האָבען עקרון און די שטעדט, וואָס האָבען

* צווישען חמנה און עקרון; ווערט אַויד דערמאָנט אין יהושע י"ט 44.

געהערט צו איהר, זיך שוין מעהר ניט געקאנט ראטעווען פון סנהריב'ס צארן. אפילו אויב זיי וואלטען זיך איצט אונטערגעגעבען, וואלטען זיי אויך ניט געקאנט דערווארטען זיין גנאד. ס'איז בכן געווען די עקשנות פון פארר צווייפלונג, ווען זיי האבען אויך איצט נאך ניט געעפענט זייערע טויערן. סנהריב איז צוגעקומען מיט זיין חיל, און נאך א העלדישער פארטיידיגונג איז איין שטאדט געפאלען נאך דער אנדערער; צולעצט אויך עקרו. ווי עס איז געווען צו דערווארטען האט סנהריב זיך נוקם גיווען מיט גרויס אכזריות: די פארשטעהער פון שטאדט זיינען געטויט געווארען און זייערע טויטע קערפערס זיינען אויפגעהאנגען געווארען אלס אן אזהרה אויף די זיילען פון שטאדט-טויער. אלע איבעריגע איינוואוינער, וועלכע זיינען גע- ווען פאר דעם אויפשטאנד געגען אשור, זיינען געמאכט געווארען פאר קריגס-געפאנגענע.

ערשט איצט איז געקומען די רייה צו יהודה. חדשים פון אָנסט און געדריקטייט האט מען פארבראכט אין ירושלים זינט מ'האט דערזעהן די ערשטע אשורישע סאלדאטען-אפטיילונגען אינ'ם בערגלאנד פון יהודה. איין אומגליקלאזאגער נאך דעם אנדערען האבען געבראכט די טרויעריגע ידיעה, אז דער זיגרייכער אשורישער היל מארשירט כסדר אלץ ווייטער. ניט זיינענדיג אין ערניץ פארהאלטען, און אז עס האבען זיך פרייוויליג אדער גע- צוואונגען אונטערווארפען אלע מדינות און שטעט, וועלכע האבען ערשט מיט אייניגע חדשים צוריק, צוזאמען מיט יהודה, זיך אזוי באגייסטערט פאר דעם פרייהייטס-קאמף געגען אשור. אבער מ'האט ניט פארלארען דעם מוט. א טייל פון דער באפעלקערונג פון ירושלים האט אומגעוולדיג געווארט צו הערען פון הילפס-ארמייען, וואס קומען פון די ברעגען פון טייך נילוס; חזקיה אבער האט זיך פארלאזען אויף זיין גאט. אז ער וועט איהם ראמען ווען פון אשור'ס האנט.

אנב האט נאך געדויערט א היבשע צייט ביז מ'האט געזעהן די אשור'ים פאר די מויערן פון ירושלים. סנהריב איז הפנים דערנאָנגען, אז ירושלים איז צוליב איהר נאטירליכער לאַגע כמעט אומבאָויבאר. ער איז דעריבער ניט געקומען גלייך צו ירושלים, נאר האט פארוויסט מיט זיין חיל דאס לאַנד פון יהודה ארום און ארום ירושלים. ער האט געמיינט, אז דערמיט וועט ער צווינגען ירושלים זיך אונטערוגעבען. „46. פעסטע, ארומגעמויערטע

שטערט", אזוי דערצעהלט סנהריב אין זיין באריכט*). „און די קליינע שטערט ארום זיי און א צאהל האב איד באלאגערט און איינגענומען דורך אראפרייסענדיגע שטורם-ווידערס און דורך אטאקעס פון שטורם-מאשינען, דורך דעם קאמף פון די פוסנגעהער, דורך מינען, איינברעכונגען און... 200.150 איינוואוינער**). גרויס און קליון, מאן און ווייב, פערד, מויל-אייזלען, אייזלען, קעמלען, רינדער און שאף האב איד פון זיי ארויסגעפיהרט און צוגענומען אלס רויב". עם הייסט ניט, אז די גאנצע ארמיי האט זיך אפגעשטעלט ביי יעדער איינצעלנער שטאָרט. די הויפט-ארמיי האט הפנים נאָר איינגענומען די גרעסערע שטערט, בעת קלענערע אָפטיילונגען האָבען פאַרענדיגט די צעשטערונג אויפ'ן אָפענעם לאַנד. וואָכען זיינען קענטיג פאַרגאַנגען דערמיט, אין ירושלים אין די שטימונג אלץ געוואָרען דריקענדיג דער. הגם די שטאָרט אין נאָר ניט געווען איינגעשלאָסען פון פיינדליכע מחנות, איז אָבער פאַרט איהר לאַגע ניט געווען קיין בעסערע ווי פון א באַד לאַגערטער שטאָרט. צו ווייט האָט מען ניט געמאַרט וואָגען ארויסגעהן, ווייל אומעטום האָט זיך געפונען דער פיינד. דערצו נאָר האָט מען ווייט ארום געקאָנט געפינען ווינציג וואָס פראַוויאַנט אָדער דאָסגלייכען. נאָר דאָ און דאָרטען האָט עם אָפגעגליקט א שליח אָדער איינצעלנע אַנטלאָפּענע זיך דורכצו'גאַנג'ענען קיין ירושלים אומבאַמערקט פון פיינד. אָבער אויך אָט די וועניגע האָבען ניט געבראַכט קיין טרויסט. אדרבה, זיי האָבען נאָר פאַרמעהרט די גרויסע צאַהל אַנטלאָפּענע, וועלכע האָבען געזוכט זיך צו באַשיצען הינטער די מויערען פון ירושלים און האָבען אויף אזא אופן פאַר קלענערט די לעבענסמיטלען פון שטאָרט. און אז די אַראַבישע זעלנער, וועלכע חזקיה האָט געקראָגען צו פאַרשטאַרקען די שטרייט-קרעפטען פון שטאָרט, און, וואַהרשיינליך איבערגערעדט פון זיי, אויך אירישע סאָלדאַטען פון דער גאַרניזאָן האָבען דעזערטירט***), האָבען דאָן די איינוואוינער פון ירושלים פאַרלאָרען דעם מוט. צי האָט חזקיה גופא איצט געראַמען צו אונטערהאַנדלען מיט סנהריב', אָדער זיינע אונטערטאָנען האָבען איהם דערצו געצוואונגען — דאָס ווייסען מיר ניט. יעדענפאַלס האָט אין יענעם מאָמענט זיך געוואַקעלט דער צוטרוי צו ייִהוה. ניט זייער נאָט, נאָר זייערע

(* אין געפונען געוואָרען אין די תּוּרבוֹת פון נינוּה אין זאָהר 1880 און געפינט זיך איצט אין בריטישען מוזעאום.

(** עם האַנדעלט זיך דאָ ניט וועגען אַן אַוועקפיהרונג אין גלות, נאָר וועגען אַ דעמאָנסטראַציע פאַר דער אַנערקענונג פון דער אַשורישער הערשאַפּט.

(***) לויט סנהריב'ס אויבען דערמאָנטען באַריכט.

רייכע אוצרות זיינען איצט געווען די לעצטע האַפענונג פון די עלענדע און צעשראַקענע.

פון אַט דעם פונקט אָן האָבען מיר שוין ידיעות אין תנ"ך. חזקיה האָט געשיקט צום קעניג פון אשור, וועלכער איז דאַמאַלסט געשטאַנען גראַד ביי לכיש, אין צפון־מזרח־זייט פון עזה, און האָט איהם געלאָזט זאָגען: „איד האָב געזינדיגט, ציה אוועק פון מיר; וואָס דו וועסט ארויפלעגען אויף מיר, וועל איך טראָגען.“ סנחריב האָט געפאָדערט 300 טאַלענטען זילבער און 30 טאַלענטען גאָלד, לויט אונזער געלט ארום 6.200.000 מאַרק, אַלס שטראַף־סומע צו באַצאָהלען גלייך אויפ'ן שמעל און דערצו האָט סנחריב לויט זיין באַריכט נאָך געהעכערט דעם יעהרליכען טריבוט. חזקיה האָט גע' מוזט אַנשטרענגען די לעצטע כוחות צוזאַמענצונעמען די געוואַלדיגע סומע. אפ'י' דעם אוצר פון בית־המקדש האָט מען געמוזט אויסלעדיגען, און די גאַלדענע בלעכען, מיט וועלכע די טירען פון בית־המקדש זיינען געווען באַ' צויגען, האָבען געמוזט אראַפגעריסען ווערען און מ'האָט זיי אויפגעלאָדען אויף די וואַגענס, וואָס האָבען אוועקגעפיהרט די אוצרות פון ירושלים אין דעם אשורישען לאַגער (מלכים ב, י"ח 13—16). אויך דעם קעניג פאַדי פון עקרון האָט חזקיה דאַמאַלסט איבערגעגעבען צו סנחריב'ן, וועלכער האָט איהם ווידער געמאַכט פאַר א קעניג איבער עקרון און איהם דערמיט פון דאָס ניי איינגעזעצט אין די רעכטען און פליכטען פון א קעניג מיט אשור'ס גנאָדען. אָבער סנחריב האָט געוואַלט נאָך טיפער דערנידעריגען ירושלים. כדי צו ברעכען דעם איינפלוס פון ירושלים אין דרום, פונקט ווי ער האָט געבראַכען דעם איינפלוס פון צור אין צפון, האָט ער פאַרטיילט די עראַבער־טע שטעט פון יהודה צו די פירשטען ארום, צו די מלכים פון אשדוד, עקרון און עזה.

איצט לכל הפחות האָט ירושלים געהאַפט אַן ס'איז געקומען א סוף צו די צרות. זי איז ביז צום טיפסטען גראַד דערנידעריגט געוואָרען. זי האָט ערפילט די אומדערהערטע הויכע פאָדערונגען סנחריב'ס און זי האָט גע' גלויבט, אַז דערמיט האָט זי זיך אויסגעקויפט פון איהם. אָבער סנחריב האָט ניט געמאַכט די מינדסטע הכנות זיך צוריקצוהיען. רוחיג איז ער געבליבען ביי לכיש, וועלכע ער האָט נאָך ניט געהאַט איינגענומען, פונקט ווי לבנה און פיליכט נאָך א פאַר אַנדערע שטעט, און באַלד האָבען די ירושלים'ער באַמערקט, אַז זיי זיינען מיאום אָפגענאַרט געוואָרען און אַן סנחריב איז אַנטשלאָסען ניט אוועקצוהיען ביז ער וועט ניט מאַכען אַן ענד צו זייער שטאָרט. זייער פאַרמעגענס, זייער לעצטע האַפענונג האָבען זיי

אוועקגעגעבען, כדי מ'זאל זיי שאַנעווען, אָבער זייער לאַגע איז דורך דעם נאָך הילפלאזער און פאַרצווייפעלטער געוואָרען. זיך אונטערוואַרפען אָהן תנאים אָדער א קאַמף פאר לעבען און טויט, דאָס זיינען געווען די צוויי ברירות, וואָס זיינען פאר זיי איצט נאָך געבליבען. און זיי האָבען אויסגע- קליבען דעם קאַמף.

סנחריב האָט זעהר גוט געוואוסט, פאַרוואָס ער ציהט זיך ניט צוריק. ער האָט געוואָלט מאַרשירען ווייטער צו דרום, צו עגיפטען צו. ס'איז איהם בכּו פאַרגעקומען אַלס העכסט ריזיקאַליש צו לאָזען הינטער זיך זאָל'ן אומ- זיכערען וואַסאַל ווי חזקיה אין דער שטאַרקסטער פעסטונג פּונ'ם לאַנד. אַט ווען ער קאָן עראַבערען די שטאָרט און מאַכען אומשערליך די אשור- פיינדליכע פאַרטיי מיט דעם קעניג כראש, ווי ער האָט אשטיינער געטאָן אין אשקלון און עקרון, דאָן וואָלט ער געקאָנט אָהן האַנות מאַרשירען ווייטער צו דרום. אָבער איידער דאָס איז געשעהן האָט סנחריב ניט געהאט קיין אַנדער ברירה ווי נאָר צו בלייבען אין פאַלעסטינא. ער האָט מסתמא באַר קומען ידיעות, אַז די שטימונג אין ירושלים האָט זיך איבערגעדעהט, און באַלד האָט ער געשיקט, נאָך פון לכּיש אויס, א היבשע אָפּטיילונג פון זיין אַרמיי, אַנגעפיהרט פון זיינע דריי אויבערסטע גענעראַלען: רבשקה, תרתן און רב־סרים קיין ירושלים צו פּוּעל'ען, אַז די שטאָרט זאָל זיך אונטערגע- בען. פאַר די מויערן פון ירושלים, אויף דעם פרייען פּלאַץ אין מערב־זייט פון דער שטאָרט, וועלכען די וואַלקערס האָבען באַנוצט פאר זייער האַנט- ווערק, ביים וועג וואָס פיהרט פאַרביי דעם אויבערסטען טייך קיין יפו, האָ- בען די אשורים אויפגעשטעלט זייער לאַגער, „און זיי האָבען גערופען צו דעם קעניג.“ הגם חזקיה האָט געזעהן, אַז סנחריב זוכט צוערשט צו דערגרייכען זיין ציל דורך אונטערהאַנדלונגען, איז ער אָבער פאַרט געווען גענוג פאַרזיכ- טיג ניט צו געהן אַליין צום טויער פון שטאָרט. ער האָט געשיקט דריי פון זיינע הויכע באַאמטע: דעם פּאַלאַץ־מיניסטער אליקים בן חלקיה, דעם מלוכה־שרייבער שבנה און דעם קאַנצלער יואח בן אסף און זיי האָט עס רבשקה מיטגעטיילט די שליחות, וואָס סנחריב האָט איהם געגעבען צו חזקיה'ן. סנחריב קאָן כלומר'שט אוממעגליך באַגריפען, ווי אזוי חזקיה טראַכט נאָר איצט פון ארויסווייזען א ווידערשטאַנד, בעת ער קאָן זיך לחלוטין ניט פאַרלאָזען ניט אויף עגיפטען, ניט אויף זיין גאַט, ניט אויף זיינע אייגענע שוואַכע קריגס־כוחות.

רבשקה'ס ווערטער האָבען ניט געקאָנט בלייבען אָהן א רושם אויף דעם

פאלק, וואָס איז געשטאַנען אויפ'ן מויער און זיך צוגעהערט. חזקיה'ס באאמטע האָבען דעריבער געבעטען רבשקה'ן, ער זאָל ניט ריידען קיין העב־רעאיש נאָר אראמעאיש*); כרי די לייט אויפ'ן מויער זאָלען ניט אַלצדינג פאַרשטעהן. אָבער גראַד דאָס טאַקע האָט דער אשורישער גענעראַל געוואַלט. וואָס בעסער עס האָט זיך איהם איינגעגעבען צו מאַכען דאָס פאַלק מוטלאַז און דערשלאַגען, אַלץ ניכער האָט ער געקאָנט זיין ציל דערגרייכען. אָפּזאָר גענדיג די בקשה פון די אידישע באאמטע, האָט רבשקה, פאַרקעהרט, זיך געווענדעט דירעקט צום פאַלק אויפ'ן מויער. מיט א הויכען קול האָט ער זיי געווארענט געגען זייער אייגענעם קעניג. זיי זיינען פאַרנאָרט און פאַר פיהרט, ווען זיי לאַזען זיך טרייסטען, אַז זיי וועלען נאָך געהאַלפּען ווערען. זאָלען זיי זיך בעסער אונטערגעבען אונטער דעם קעניג פון אשור. ער וועט זיי באַהאַנדלען מיט דער גרעסטער מילדקייט. פאַרלויפּיג קאָנען זיי נאָך יעדערער בלייבען אויף א וויילע רוהיג אין לאַנד: „עסט איטליכער זיין וויינטאַק און איטליכער זיין פייגענבוים און טרינקט איטליכער דאָס וואַ סער פון זיין גרוב, ביז איד וועל קומען און וועל איד בריינגען אין א לאַנד וואָס איז גלייך צו אייער לאַנד, אין א לאַנד פון קאַרן און וויין, פון ברויט און וויינגערטנער“.

מיט געשפּאַנטער אויפּמערקזאַמקייט האָט דאָס פאַלק זיך צוגעהערט צו רבשקה'ס ווערטער. אָבער קיינער האָט ניט געוואַנט צו ענטפּערען; וואַרים חזקיה, נעמענדיג אין באַטראַכט, אַז די אשורים וואָס לאַגערען ניט ווייט פון מויער און דער אידישער עולם אויפ'ן מויער קאָנען זיך לייכט צעווערטלען און דערביי קאָן אַן אומפאַרויכטיג וואַרט בריינגען גרויס שאַדען, האָט פאַראויס פאַרבאַטען דעם פאַלק צו האָבען וואַסערע ניט איז געשפּרעכען איבער'ן מויער. חזקיה'ס באאמטע האָבען הפנים ניט געוואַרט ביז רבשקה האָט געענטדיגט זיין רעדע צום פאַלק, נאָר גלייך ווי ער האָט אָפּגעבראַכען מיט זיי די פאַרהאַנדלונגען האָבען זיי, ווייזט אויס, זיך צוריקגעקעהרט אין שטאָרט. מיט צעריסענע קליידער זיינען זיי צום קעניג געקומען און האָבען איהם איבערגעגעבען וואָס סנחריב האָט איהם געלאָזט זאָגען (ישעיה 37:36). אַז סנחריב וועט פאַדערען די פולע אונטערוואַרפונג פון ירושלים, האָט

* אראמעאיש איז געווען אין דער פּערישער אימפּעריע (עזרא ד 7) און, ווי מ'קאָן פון דאָנעם זעהן, שוין אויך אין דער אשורישער אימפּעריע, די שפּראַך פון אינטערנאַציאָנאַלען פאַרקער אין פאַדעראַזיען. ת. ש.

מען געקאנט זעהן פאראויס. אבער ווען חזקיה האט איצט דערהערט מיט וואס פאר א רמאות רבשקה האט פרובירט אונטערנאָבען דעם צוטרוי פון פאלק צו זיין קעניג און צו זיין נאָט, האָט ער זיך געפיהלט אין גאַנצען ניד דערנערדיקט. מעהר פעהלט נאָך ניט ווי נאָר, אז דאָס אייגענע פאלק זאל נאָך גענען איהם רעבעלירען, דאָן איז עס אויס מיט איהם. איצט איז געקור־ מען פאר איהם דער טיפסטער פונקט פון דער נויט. פון דרויסען איז קיין הילף ניט געקומען, די צאָהל פון זיינע קריגס־לייט איז אסך פארקלענערט געוואָרען, די אוצרות זיינען געווען אויסגעלעדיגט, אן אשורישע אַרמיי איז געשטאַנען פאר ירושלים'ס מויערן, די לעבענסמיטלען האָבען זיך געהאַלטען ביים ענדיגען (מלכים ב, י"ח 27) און דערצו נאָך איז ער מיט זיין אייגען פאלק ניט געווען מעהר זיכער. אויף וועמען האָט ער זיך איצט געזאַלט פארלאָזען? יהוה איז איהם נאָך געבליבען. אָבער עפעס א זאך איז איצט איז וועג געשטאַנען, וואָס האָט איהם ניט געלאָזט זיך ווענדען צו זיין נאָט מיט דעם אַמאָליגען בטחון. אין אָנהויב, בשעת סנהריב האָט מאַרשרט מיט זיין חיל, האָט ער זיך פארלאָזען אויף יהוה אליין און האָט אויך זיין פאלק מערער געווען דערצו (דברי הימים ב, ל"ב 7, 8). דאָך אז די נויט איז גרעסער געוואָרען, איז זיין גלויבען שוואַך געוואָרען: זיין גאָלד און זילבער האָט איהם אויסגעזעהן א פעסטערע שטיצע איידער זיין נאָט. איצט אָבער איז יענע שטיצע געווען צוזאַמענגעבראַכען. די נויט האָט איהם געטריבען צוריק צו זיין נאָט. אין אַט דעם טאָג פון דרוק און שטראַף האָט ער ווידער זיך געווענדט צו זיין נאָט נאָך הילף. ער נופא איז מיט צערי־ סענע קליידער אין בית־המקדש געגאַנגען, אָבער גלייכצייטיג האָט ער געשיקט צו ישעיה'ן „ער זאל תפלה טאָן פאר דאָס איבערגעבליבענע וואָס געפינט זיך נאָך.“ מיט א צאַרטקייט און דייטליכקייט וואָס לאָזט זיך ניט נאָכ־ מאַכען קומט בולט ארויס חזקיה'ס גאַנצע שטימונג, אין די ווערטער: „פֿי־ לייכט וועט יהוה, זיין נאָט, הערען“ (מלכים ב, י"ט 4).

ישעיה אָבער איז נאָך איצט אויך זיכער מיט זיין זאך, און ער לאָזט זאָנען חזקיה'ן אַלס נאָט־שפרוד: „איך וועל אריינגעבען אין איהם א גייסט און ער וועט דערהערען א קלאַנג און וועט זיך צוריקקעהרען צו זיין לאַנד און איד וועל איהם מאַכען פאַלען דורכ'ן שווערד אין זיין לאַנד“ (*).

(* דער גייסט, וואָס יהוה וועט אין איהם אריינגעבען, איז א גייסט פון זאָרג און שרעק. וואָס פאר א קלאַנג ער וועט דערהערען שטעהט דאָ ניט, קענטיג ווייל פסוק 9 גיט תיכף די דערקלערונג. דערפון מעג מען דרינגען, אז ישעיה

איצט איז שוין קיין ספק ניט געווען, אז יהוה וועט העלפען זיין פאלק און באַ- שטראַפען דעם קעניג פון אשור; און חזקיהו האָט די שטאָרט ניט איבערגע- געבען.

א געוויסע צייט האָט די אשורישע אַרמע נאָך געמוזט שמעהן פאר ירושלים. אין אַט דער צייט האָט אָהו א ספק רבשקה פרובירט דורכפיהרען מיט געוואָלד דאָס וואָס ער האָט ניט דערגרייכט דורך פאַרהאַנדלונגען. ווי ער איז זיך דערביי באַגאַנגען, באַשרייבט דער סנחריב-באַריכט: „ווי א פויגעל אין א שטייג האָב איך איהם (חזקיהו) איינגעשלאָסען אין זיין קע- ניג'שטאָרט ירושלים. שאַנצען האָט איך אָנגעוואַרפען געגען איהם, און ווער ס'איז ארויסגעקומען צו זיין שטאָרט-טויער, דעם האָב איך באַשטראַפט.“ אָבער רבשקה האָט דערמיט גאָר נישט דערגרייכט, און ווען ער האָט דער- הערט, אז די הויפט-אַרמיי האָט פאַרלאָזען לביש, האָט ער, מסתמא אויף א פריהערדיגער אָפּריידונג, אויפגעהויבען אויף א ווילע די באַלאַגערונג פון ירושלים, כדי דערנאָך צוריקצוקומען; און ער האָט מיט זיין חיל זיך צוריק- געקעהרט צו דער הויפט-אַרמיי און מיט איהר צוזאַמען באַלאַגערט די שטאָרט לבנה (ישעיהו ל"ז 8).

איז דער צייט ווען מ'האָט אין ירושלים געוואַרט מיט שרעק און שפּאַ- נונג, אז ישעיהו'ס נביאות זאל מקוים ווערען, האָט מען פּלוצלונג דערהערט פון דעם אשורישען לאַגער אין לבנה, אז תרהקה, דער עטיאָפען-קעניג („מלך כוש“), מאַרשירט מיט א חיל, פילייכט איז שוין די אויפהייבונג פון דער הויפט-קוואַרטיר אין לביש געשטאַנען אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם קלאַנג, אז תרהקה קומט. לויט איין באַריכט אין ספר מלכים האָט אַט דער קלאַנג באַוואויגען סנחריב'ן ניט בלוין אויפצוגעבען די באַלאַגערונג פון ירושלים, נאָר איבערהויפט זיך צוריקצוציהען פון פאַלעסטינא*.) עס איז איהם נאָך פיר לייכט געלעגען אין זינען דער צווייפעלשאפטער רעזולטאַט פון דער שלאַכט ביי אלתקה. גלויכצייטיג האַבען דאָ אויך געקאָנט ווירקען באַאומרוהיגענדע ידיעות, וואָס זיינען אָנגענומען פון מזרח. עס לאָזט זיך לייכט באַגרייפען.

האָט דאָ געהאט אין זינען ניט די אומרוהען אין מזרח, נאר די ארויסמאַרשירונג פון תרהקה'ן מיט זיין חיל.

(* דער המשק פון „וישמע אל תרהקה מלך כוש לאמר הנה יצא להלחם אתך“ אין ישעיהו ל"ז פסוק 9 איז פסוק 37 אין זעלביגען קאפיטעל. דאָס וואָס שמעהט אין מיטען איז א צווייטער נוסח פון דערזעלביגער געשיכטע, אינגער איידער דער ערשטער נוסח. פון ישעיהו'ס קורצע ווערטער אין פסוק 6, 7 איז דא געווארען א לאַנגע רעדע.

אז דער ביבלישער דערצעהלער האָט ניט געוואוסט עפעס באַשטימטעס וועגן געזען דעם. א צווייטער באַריכט פון ספר מלכים, וועלכער שפּיגעלט זיך אויך אָפּ ביי העראדאָט*), ווייסט פון א גרויסער מנפה אין אשורישען לאַגער, מיט וועלכער דער מאָאָד פון יהוה האָט געטויט 185.000 אשורים אין איין נאַכט. עס קאָן גרייַלעך געמאַלט זיין, אז אויך אין דעם באַריכט איז עפעס פאראן וואָס שטימט מיט דעם גאַנג פון די געשעהענישען און אז פאַקטיש האָבען די מעהרערע אומשטענדען געווירקט צוזאַמען.

אַט דאָס איז בעצם געווען דער גאַנג פון די געשעהענישען לויט דעם באַריכט פון תנ"ך און לויט די אשורישע באַריכטען. וועלכע שטימען און באַשטעטיגען זיך געגענזייטיג אויף א מערקווירדיגען אופן. נאַטירליך מוז מען אראַפּרעכענען פון סנחריב'ס באַריכט זיינע אָפּענע גוזמאות בניגע צו דער צאָהל פון די געפאנגענע און צו דעם סכום פון דעם טריבונט. ווען מ'באַטראַכט נאָך אַז סנחריב גופא דערמאָנט לחלוטין ניט, אַז ער האָט עראָבערט ירושלים, נאָר ער רעדט פון א הויכען טריבונט, וואָס מ'האַט צו איהם געשיקט, דאָן קען מען זעהן. אַז אין די אשורישע באַריכטען קוקט זיך נאָר דיטליך דורך דער פאַקט, אַז סנחריב האָט געמוזט זיך צוריקציהען איידער עס האָט זיך איהם איינגעגעבען צו ווערען דער האַר פון ירושלים. על-כּל-פּנים שטעהט פּעסט דער פאַקט וועגען עפעס א קאָמפּאָסיראַפּע.

דעם גלענצענדרסטען נצחון האָט דאָ אָפּגעהאַלטען ישעיה און מיט איהם זיין גאַט יהוה. קיינמאַל איז נאָר א נביאות ניט מקוים געוואָרען אזוי גראַנד דיען ווי די נביאות, וועלכע ישעיה האָט פאַראויסגעזאָגט צו זיין פּאָלק און צו זיין קעניג אין אַט דעם שרעקליכען קרויז פון אירישען לעבען.

* דער גריכישער היסטאָריקער העראדאָט (בוך 2 § 141) דערצעהלט פון פּעלד-מייז, וואָס האָבען זיך באַוויזען אין סנחריב'ס לאַגער. די מייז איז דאָס בילד פון דער פּעסט, פאַרגלייך שמואל א. ו.

צווייטע אפטיילונג.**פון סנהריב'ס צוריקצוג ביו יאשיהו**

1.

די וועלט-לאגע.

**ס נחריב'ס לעצטע רעגירונגס-יארהרען
און זיין ענד.**

דער ספר מלכים דערצעהלט ביים ענד פון די באריכטען וועגען סנהריב'ן. אין צוזאמענהאנג מיט זיין צוריקציהען זיך קיין נינוה, אויך ווען גען זיין טויט דורך די הענט פון זיינע זיהן (מלכים ב, י"ט 37).

באמת האט סנהריב אריבערגעלעבט זיין דורכפאל אין פאלעסטינא נאך פולע צוואנציג יאהר. די ערשטע גרעסערע העלפט פון אט דער צייט האט ער פארבראכט אין באקעמפען די באבילאָניער, כאלדעער און עילמ'ער.

דעם פיהרער פון די כאלדעער מושעזיב-מארדוק, דעם נאכפאלגער פון מרדך-בלאדן, האט זיך אונטערדעסען איינגעגעבען צו פארכאפען דעם טראָן פון בבל און זיך צו האלטען אויף איהם פיער יאהר.

עס קאָן געמאלט זיין, אז דאָס איז איינע פון די סיבות, וואָס האָבען באַוואויגען סנהריב'ן זיך צוריקצוציהען פון פאלעסטינא. ענדליך אָבער האָט סנהריב באַזיגט דעם כאלדעאישען פיהרער, האָט צעשטערט די שטאָרט בבל און האָט אוועקגעפיהרט איהר הויפט-נאָט מאַרדוק קיין אשור פאר א צייכען. אז בבל האָט אויפגעהערט צו עקסיסטירען אַלס זעלבשטענדיגע

מדינה. די פארוואלטונג פון דער פראווינץ פון באבילאניען האט ער איבער-געגעבען זיין זוהן אסר'הדן.

די צעשטערונג פון בבל האט פאר'חתמ'עט סנחריב'ס גורל. ער איז גע-פאלען אלס קרבן פון א קאנספיראציע, וואס איהרע אָנפיהרער זיינען גע-ווען צוויי פון זיינע זיין אדרמלך און שראצר. איינער פון זיי האט געטויט דעם פאָטער, בשעת ער האט געהאלטען אין תפלה טאָן אין טעמפל פון דעם גאָט נוסקוס (*). אַז באבילאנישע פלענער האָבען געהאַט א חלק אין דער דאָזיגער קאנספיראציע קאָן מען זעהן פון דעם באַריכט, אַז דער אשורישער קעניג אשורבאניפאל האָט געשאַכטען באבילאנישע געפאָנגענע אויפ' זעל-ביגען פלאַץ, וואו מ'האַט דערמאָרדעט זיין זיידען סנחריב'ן, אלס קרבן פאר איהם.

דער חורבן פון בבל און די פארניכטונג פון באבילאנישען קעניגטום האָבען זיך ארויסגעוויזען אין יעדען פרט אלס אומגליק פאר דער אשורישער אימפעריע. סנחריב'ס זוהן און נאָכפאלגער אסר'הדן (668—681) האט דעריבער באַטראַכט פאר זיין הויפט־אויפגאבע ווידער גוט צו מאַכען דאָס וואָס זיין פאָטער האָט פארדארבען. נאָכדעם ווי ער האָט באַקעמפט מיט ערפאלג זיינע ברידער, די פאָטער־מערדער, וועלכע זיינען אַנטלאָפען אין לאַנד אררט (אַרמעניען), און האָט באַשטיגען דעם טראָן, האָט ער זיך גלייך גענומען ווידער אויפבויען בבל. אסר'הדן איז אָבער געשטארבען איידער די צעשטערטע הייליגטימער פון בבל זיינען אויף אזוי ווייט פארטיג געוואָרען, אַז דער גאָט בל־מרדך זאָל קאָנען צוריק געבראַכט ווערען פון אשור קיין בבל.

דאָס אויסצופיהרען איז געבליבען פאר זיין זוהן שאמאשמומקין, וועל'כען זיין באבילאנישע פרוי האָט איהם געבאָרען. אַט דער זוהן, וועמען אסר'הדן האָט וואַהרשינליך לכתחילה באַשטימט פאר דעם איינציגען יורש פון זיין טראָן, האָט געזאָלט זיך באַזעצען אין בבל און פון דארטען באַהער-שען דאָס פאַראייניגטע לאַנד פון די צוויי שטראָמען. דאָס האָט נאָטירליך געמוזט ארויסרופען די אומצופרידענקייט פון די אשורים, און א נאַציאָנאַל־ליסטיש־אשורישע פאַרטיי האָט אויסגע'פועל'ט, אַז אסר'הדן זאָל באַשטימען איינעם פון זיינע זיין און אַנדער — אשורישער פרוי אלס טראָן־יורש פון אשור. נאָך דעם פאָטער'ס טויט, ווי ס'איז גאָר אַנדערש ניט געווען

(* אזוי איז וואהרשינליך צו לעזען אין מלכים ב, י"ט 37 אנשטאט „נסרך“ נוסקוס איז געווען א גאָט פון פייער.

צו דערווארטען, האט זיך די לאגע איבערגעקעהרט: דער זוהן פון אשור האט געפאדערט די אויבער-ממשלה איבער דעם ברודער וואס איז אוועקגעזעצט געווארען אין בבל. עס איז אויסגעקומען א געוואלדיגער ברודער-קריג, וואס האט אריינגעצויגען אין זיך גאנץ פארער-אזיען און וואס האט צוגעגרייט דעם אונטערגאנג פון אשור.

א ס ר - ח ד ו א ו ז ד ע ר מ ע ר ב .

הגם אסר-חדו'ס באבילאנישע פאליטיק איז געווען להיפוך פון זיין פאטער'ס, האט ער אבער אין מערב פארטגעזעצט דאס, וואס יענער האט אָנגעהויבען.

סנהריב האט נאך דער צעשמערונג פון בבל געקעמפט מיט ערפאלג געגען די אראבער, אבער געגען עניפטען האט ער מעהר ניט אונטערגענומען קיין מיליטערישע אפעראציעס; ער האט אויך ניט מעהר באטראטען פאר לעסטינא. ער האט זיך ניט געפיהלט גענוג שמארק געגען תרהקה'ן, וועל-כער איז זינט 689, דעם יאהר פון בבלי'ס צעשמערונג, געזעסען אויף דעם טראץ פון כוש אלס מעכטיגער אויבער-האר פון עניפטען.

ניט האבענדיג מעהר קיין שמערונגען פון סנהריב'ס זייט, האט תרהקה אָנגעקניפט פארבינדונגען אין פאלעסטינא. אן אויפשטאנד, וואס צידון און צוויי פון איהרע פארבינדעטע שטערט האבען געמאכט אין אנהויב פון אסר-חדו'ס רעגירונג, האט הפנים צו פארדאנקען תרהקה'ס געהיימע העצע-רייען.

צוליב דער הארטגעקיגייט פון זיינע געגנער איז דער אין גרונט מילדער אסר-חדו זיך באגאנגען שטרענג געגען צידון און איהרע צוויי פאר-בינדעטע, ווען ער איז זיי סוף-כל-סוף בייגעקומען. ער האט דערגרייכט זיין צוועק: 22 פירשטען פון מערב: 12 פון פעסטען לאנד און 10 פון ציפערין, האבען זיך געאיילט איהם צו פארזיכערען מיט זייער טריישאפט צו איהם און ארויסצושיקען זייערע געשאנקען קיין ניוה. פאראויס פון אלע מען קומט צור, דאן ביבלאס און ארפד, אשרוד, אויך אשקלון, עקרון, עזה און די העברעאישע ברידער-פעלקער: עמון, מואב, אדום און — יהודה אונ-טער איהר קעניג מנשה („מינאסי שאר יאאודי").

א ס ר - ח ר ו נ ע נ ע ז ע נ י פ ט ע ז .

דער אפענער צוזאמענשטויס צווישען אשור און עניפטען האט זיך אָנִי געהויבען אין יאָהר 675. דער דאָזיגער פעלד־צוג האָט הפנים ניט געבראַכט קיין לאַרבערן פאר אסר־חדן. פינף יאָהר שפעטער אָבער האָט אסר־חדן פאַקטיש באַצוואונגען עניפטען און האָט באשרענקט תרהקה'ן אויף עטיאָפֿיען.

אַלס געגענגעוויכט געגען דער עטיאָפֿישער און אַלס שטיצע פאר דער אשורישער אויבער־הערשאַפט האָט אסר־חדן ווידער צוריק אויפגעשטעלט אַלע קליינע מלכים, צו וועמעס ממשלה תרהקה האָט געמאַכט א סוף, אָדער ער האָט זיי באַשטימט אַלס אונטערקעניגען פון אשור. דער וויכטיגסטער צווישען די אשורישע אונטערקעניגען אין עניפטען איז געווען נכו. תרהקה האָט נאָטירליך זיך ניט צופרידענגעשטעלט מיט אַזאַ צושטאַנד. אסר־חדן האָט דערפאר אונטערגענומען אין יאָהר 669 א דריטען פעלד־צוג געגען עניפטען; און אַז ער איז אין מיטען געשטאַרבען, איז זיין נאָכפֿאַל־גער אשורבאניפאל געווען געצוואונגען ארויסצושיקען גלייך זיין הויפט־גע־נעראַל געגען עניפטען.

א ש ו ר ב א נ י פ א ל א ו ז ע נ י פ ט ע ז .

תרהקה האָט דערווייל אויסגענוצט די געלעגענהייט פון אסר־חדן'ס טויט. ער האָט פאַרטריבען די אשורישע וויצע־קעניגען און איז אריינגע־דרונגען ביז אין דער דעלטאַ. צעשלאָגען פון דעם אשורישען חיל, האָט ער זיך באַלד צוריקגעצויגען קיין אויבער־עניפטען און האָט זיך פאַרשאַנצט אין טעבען.

אשורבאניפאל האָט געשיקט א נייע ארמיי אונטער דעם הויפט־קאָ־מאַנדיר, וועלכער האָט געטראָגען דעם טיטעל רבשקה, און איז אונז שוין באַקאַנט פון חזקיה'ס צייט. צו יענעם פעלד־צוג האָבען צוגעשטעלט טור־פען און קריגס־מאַטעריאַלען מלכים פון די 22 מדינות, וועלכע האָבען אויס־געדריקט זייער טרייהייט צו אסר־חדן'ען, צווישען זיי ווידער מ נ ש ה פ ו ז י ה ו ד ה.

תרהקה האָט אונטערדרעסען געהאַט צו פאַרצייכענען דעם ערפֿאַל. וואָס דריי פון די חשוב'סטע עניפטישע אונטער־קעניגען פון אשור, צווישען זיי דער וויכטיגסטער פון אלעמען נכו, האָבען זיך פאַראייניגט מיט איהם.

אזוי אז ס'איז פארגעשטאנען פאר אשור די געפאהר צו פארלירען אויך אונטער-עגיפטען אלס שטיצפונקט. דער פלאן איז אבער אנטדעקט געוואָרן רען, און נכו און איינער פון זיינע חברים זיינען אוועקגעשיקט געוואָרען געשמידט אין קייטען קיין נינוה. תרהקה האָט זיך דאָן ניט געקאָנט האַל-טען געגען אשורישע פארשטארקונגען, צווישען וועלכע עס האָבען אויך גע-מענט זיין מנשה'ס טרופען, און ער האָט זיך צוריקגעצויגען קיין עטיאָפיען. אשורבאניפאל האָט אבער געהאלטען פאר ראטזאָם זיך איינצושאָפען דורך נכו'ס באַננאָדיגונג א דאנקבארען און געטרייען פארטרעטער פון זיין הער-שאַפט. עגיפטען איז ווידער איינגעאַרדערט געוואָרען ווי אין אסר-חד'ס צייט, אבער מיט א בעסערער השגחה אויף די עגיפטישע וויצע-קעניגען. אונטערדעסען איז תרהקה געשטאַרבען (664), און זיין זון, וועלכער האָט איבערגענומען דעם טראָן פון עטיאָפיען, איז מיט ערפאלג אריינגע-דרונגען אין עגיפטען. דאָס האָט געבראכט א נייעם אשורישען פעלד-צוג און דער עטיאָפישער קעניג איז ווידער געבליבען באַשרענקט אויף זיין היי-מישען קעניגרייך.

אין עגיפטען האָט געהערשט פסאמעטריך, א זון פון נכו, וועלכער איז געשטאַרבען אין יאהר 663. צוערשט בלויז אלס אשורישער וואסאל און אלס ערשטער צווישען די אונטער-קעניגען. אבער צוליב דער אַפשוואַכונג פון אשור'ס מאַכט אונטער אשורבאניפאל'ס הערשאַפט האָט ער באַקומען די מעגליכקייט צו פארשטאַרקען עגיפטען פון דאָס ניי אונטער זיין אלייך-הערשאַפט און זי איבערצולאָזען פאר זיינע נאָכפאלגער אלס איינהייטליכע, אומאַפהענגיג מלוכה, וועלכער עס איז באַשערט געווען אריבערצולעבען די אשורישע און די ניי-באבילאנישע אימפעריעס.

אַט אזוי האָט די אשורישע עראַבערונג נאָר געהאַט די ווירקונג צו באַפרייען סור-כל-סוף עגיפטען פון דער עטיאָפישער אויבער-הערשאַפט און זי צו פיהרען צו א נייער פאראיינגונג און פארשטאַרקונג.

2

די לאַגע אין יהודה.

די לעצטע יאהרען פון חזקיה'ס רעגירונג.

וואָס עס איז ווייטער געשעהן אונטער חזקיה'ס רעגירונג, ווייסען מיר לחלוטין ניט. אויך ישעיה פארשווינדט פון אונזערע אויגען פון יאהר 701

אז. די לאגע פון יהודה נאך הנחריב'ס צוריקצוג איז ניט געווען וואס מקנא צו זיין. חזקיהו איז און בלייבט דער וואסאל פון אשור. אמת איז אז איז פאלעסטינא איז סנחריב טאקע ניט געקומען מעהר, דערפאר אבער האט ער געהאט גרויסע ערפאלגען אין מורח. עס גיט זיך איהם אפילו איין צו עראבערען און צו צעשטערען די שטאדט בכל. און חזקיה'ס לאנד האט נאך די צרות פון דער מלחמה און פון דער איינשליסונג זיך געמוזט געפינען אין א שרעקליכען צושטאנד*.) אבער דער גאנצער עלענד און יאמער פון דער געגענווארט האבען דאך געפונען זייער געגענועוויכט אין דעם שטאצטען, דערהויבענעם געפיהל, אויף וועלכען בלויז יהודה אליין האט צוויי שטען אלע מדינות פון דרום-פאלעסטינא געהאט א רעכט. דער ריז צווישען די הערשער פון דער וועלט, פאר וועמען אלע קעניגרייכען פון דער וועלט האבען זיך געבויגען, איז צעשמעטערט געווארען און דעם פעלז פון ציון! אט דאס פרעהליכע באוואוסטזיין פון נצחון האט געקאנט העלפען דערצי, אז יהודה זאל זיך באלד ווידער דערהוילען פון איהרע וואונדערן. פילייכט געהערט אויך ערשט צו דער צייט די ידיעה פון חזקיה'ס גליקליכע מלחמות געגען די פלשתים, ווארים עס קאן גריילעד נעמאלט זיין, אז נאכדעם ווי די אשורים האבען זיך צוריקגעצויגען האט עס חזקיה'ן אפגעגליקט אפצונעמען צוריק יענע געגענדער, וועלכע סנחריב האט אוועקגעגעבען צו איינצעלנע פירשטען פון די פלשתים**.) לכל הרעות אבער האט די באריהמטקייט פון יהוה און ציון געמוזט אהן א שיעור געווינען דורך דעם וואונדערליכען סוף פון דער מלחמה. ישעיהו איז גערעכט געווען ווען ער האט געזאגט, אז דער בארג ציון שטעהט העכער איבער אלע בערג און אז יהוה וועט באשיצען זיין געטליכע וואוינונג. עס איז זעהר שטארק וואהרשוינליך, אז ישעיהו האט נאך דערלעכט דעם טריאומף צו זעהן ווי עס זיינען פארשוואונדען די געצען-בילדער, וואס זיינען נאך געווען אסך ביי דעם פשוט'ען פאלק, און ווי חזקיהו האט מיט א שטרענגערער ערנסטקייט ווי ביז אהער דורכגעפיהרט די אונטערדריקונג פון די במות***.) ווען חזקיה'ס נאכפאלגער וואלטען גע-

(* פילויכט באציהט זיך אויף דעם ישעיהו א 1—9. פילויכט איז דער אויס-דרוק „כעיר נצורה“. ווי א באלאגערטע שטאדט, אן אנווייז אויף דעם, אז עס איז ניט געקומען צו א ווירקליכער באלאגערונג, אבער די רעזולטאטען פאר דער שטאדט זיינען געווען דיזעלביגע ווי פון א באלאגערונג.

** מלכים ב, י"ח 8. פארגלייך אויבען ז. 88.

*** אסך פארשער נעמען איצט אן, אז חזקיה'ס גאנצע רעפארם געהערט צו דער גאנצער צייט, ניט צום אנהויב פון זיין רעגירונג.

גאנגען ווייטער אין זיינע וועגען, וואָלט די אַליין־הערשאַפט פון דעם בית־המקדש אין ירושלים זיך געלאָזט אויפהאַלטען אַהן שוועריגקייטען.

מ נ ש ה.

מיט חזקיה'ס טויט באַווייזט זיך אַבער פֿלוצלונג א גאַנץ אַנדער בילד. פון זיין זוהן מנשה'ן (641—686), וועלכער זאָל האָבען באַשטימט דעם טראָן אלס אינגעל פון 12 יאָהר, דערצעהלט דער ספר מלכים*, אז ער האָט אסך היידנישע מנהגים צוריק איינגעפיהרט און נייע — אריינגעבראַכט אין יהודה. ער האָט געלאָזט ווידער אויפשטעלען די במות, וואָס חזקיה האָט אָפֿגעשאַפט, האָט געבויט מזבחות פאר דעם בעל און האָט ווידער איינגעפיהרט די אשרה אין בית־המקדש. ער האָט אָפֿגעגעבען א בכבוד'יגען פּלאַץ דעם כנעני'שען מנהג פון אָפּפּערען די קינדער, דערצו אַלערליי שוואַרצע כישוף, וואָס איז עפענטליך און לויט'ן געזעץ שוין לאַנג געווען פאַרבאָטען אין ישראל און וואָס איז פּראַקטיצירט געוואָרען בלויז אין געהיים. אפילו דער אשורישער דינסט פון די שטערן געפינט אין איהם א וואַרימען באַשיצער. דער פּאָפּולערער און האַלב־היידנישער יהוה האָט איצט געזאָלט פאַר געמען דעם אויבערזאָן אין היפּוך צו דעם שטרענגען און הייליגען גאָט פון די נביאים. סנחריב'ס צוריקציהען זיך פון ירושלים האָט אין דער גלענדיגער צענדער ערפילונג פון ישעיה'ס נביאות על־פי הכרח געבראַכט מיט זיך א פאַרשטאַרקונג פון דער נביאים־פּאַרטיי. די נביאים, בפרט די נביאים פון ישעיה'ס שולע, האָבען הפנים אויפגעהאַלטען זייער פּרעסטיזש כל זמן עס האָט געלעבט דער קעניג, וואָס האָט אלעס געהאַט צו פאַרדאַנקען ישעיה'ן. אזוי ניד אַבער ווי חזקיה האָט די אויגען געשלאָסען, האָט זיך ווידער אַני געהויבען צו באַוועגען די אַלטע, פון די נביאים באַקעמפטע פּאָלקס־רעליגיאָן. און האָט אויפגענומען דעם לעצטען און דעריבער אזוי פאַרצווייפעלטען קאַמף פאר איהר קיום. דאָס וואָס ווערט דורכגעפיהרט אונטער מנשה'ן איז ניט קיין אַנדער זאך ווי די שטאַרקע, שטורעמדיגע רעאָקציע פון דער אַלטער, האַלב־היידנישער רעליגיאָן, וועלכע איז געווען אזוי שטאַרק איינגעבאַקען אין האַרצען ביי די מאַסען פון פּאָלק, געגען דער שטרעבונג

* מלכים ב, כ"א. דער קאפיטעל איז ניט איינחטימליך, אבער די פאקטען וואָס ווערען אין איהם אָנגעגעבען זיינען ניט צו באַשטרייטען.

פון די נביאים צו מאַכען פאר'ן הערשער דעם שטרענגען עטישען מאַנאַטע איז, און אויך געגען דעם אופן ווי אזוי די כהנים האָבען די דאָזיגע שטרע- בונג דורכגעפיהרט אין לעבען. די פאַלקס־רעליגיאָן האָט זיך ניט געוואָלט לאָזען באַרויבען פון איהר פרישען, פּרעהיליכען נאַטור־דינסט מיט זיינע מזבחות אויף די כמות און זיינע געצענבילדער לטובה פון יענער שטרענ- גער, ניכטערער השגה פון גאָט און זיין ווילען, וועלכע די נביאים האָבען פאַרטראַטען. חזקיה האָט זיך טאַקע צוגעהערט צו די נביאים, אָבער זיין נאַכפאַלגער האָט געמעגט ענדערען דעם קורס און האַלטען מיט דעם אַנדע- רען צד.

עס איז ניט אויסגעשלאָסען, ווי מיר האָבען שוין אויבען באַמערקט, אַז חזקיה איז אין זיינע רעפּאַרמען געשטאנען שטאַרק אונטער דער השפּעה פון די שטרעבונגען פון די כהנים אין ירושלים. דאָס וואָס איז לאַנג שוין געווען אַז אַפענע ערשיינונג איז די גרויסע קולטור־מלוכות, אַז גרויסע הייליגטימער און שטאַלצע טעמפּלען בריינגען מיט זיך אויך אַ קלאַס פון פּריסטער, זשער- נע נאָך הערשאַפט און רייכקייט — דאָס האָט מיט דער צייט זיך אויך געמוזט אנטוויקלען אין שלמה'ס בית־המקדש. פריהער האָט דער קעניג באַשטימט דעם כהן. איצט זעהען מיר ביי יואש'ן, אַז דער כהן האָט באַ- שטימט אַ קעניג. שוין יהוא איז וואהרשיינליך ניט געוואָרען אַ קעניג אַהן דער הילף פון די כהנים פון יהוה. די באַזייטיגונג פון די פּאַרשידענע געבעזקולטען האָבען די כהנים פון בית־המקדש געוויס אויסגענוצט פאַר זייער אייגענער טובה און האָבען דערמיט ארויסגערוּפּען די שנאה פון די נידעריגע פאַלקס־ און ווינקעל־גייסטליכע. פון איין זייט איז דעריבער זיכער געקומען די רעאַקציע פונקט אזוי קרעפטיג ווי פון דער אַנדערער.

גלייכצייטיג האָבען די יועצים פון יונגען קעניג אויך געמעגט האָבען פאַליטישע מאַטיווען, לכול הפחות וואָס איז שויד די איינפיהרונג פון אשר רישע פאַרמען פון קולט. חזקיה האָט געהאַט צו פאַרדאַנקען זיין רעטונג צו יהוה, און ער האָט נאָך דער רעטונג געזוכט אויסצודריקען זיין דאַנקבאַרקייט צו יהוה, וועלכער האָט זיך ארויסגעוויזען מעכטיגער ווי אלע אַנדערע גע- טער פון די פעלקער. אויב מ'האַט געוואָלט גלויבען ישעיה'ס נבואות, האָט זיך איצט באַדאַרפט אָנהייבען באַמת די צייט פון גליק און ברכה פאַר יהודה. אשור האָט געמוזט צונישט ווערען און ירושלים און יהודה האָבען באַדאַרפט אויפהייבען שטאַלצער דעם קאַפּ. דערפון איז נאַטירליך ווינציג וואָס געווען צו זעהן. פאַקטיש האָט אשור דוקא איצט דערגרייכט דעם העכסטען שפּיץ פון איהר מאַכט, און הנם יהודה האָט ארויסגעוויזען אַ

גלענצענדרען ווידערשטאנד געגען דעם ריז, האט זי אבער פארט ניט געקאנט האפען צו דערגרייכען עפעס מעהר ווי זי האט ביז איצט געהאט. זי איז געווען און געבליבען דער וואסאל פון אשור, וואס האט איצט דערגרייכט דעם לעצטען ציל פון איהר לענדער־פארקאפערנדער פאליטיק, די עראבערונג פון עגיפטען.

אזעלכע געדאנקען האבען געקאנט אפשוואכען די באנייטערונג פאר יהוה. מ'האט פאקטיש געקאנט פרעגען, ווער עס האט באמת אפגע־האלטען דעם נצחון, סנחריב אדער חזקיה, יהוה אדער די געמער פון אשור? אמת, אז יהודה האט טאקע גענאסען נאך דעם יאהר 701 א לאנגע און, ווי עס ווייזט אויס, אומגעשטערטע פרידע־צייט; אבער וואס האט באדייט די רוה אונטער אשור'ס צעפטער אקעגען דעם צושטאנד, וואס ישעיה האט דערווארט? ווי באַלד אז יהודה האט פאקטיש געלעבט נאך פון אשור'ס גנאדען, איז דערפאר געווען ניט מעהר ווי רעכט צו דינען אשור'ס געמער נעבען יהוה. די אשורישע פארטיי, וועלכע איז דורך חזקיה'ס ערפאלגען לאַנג צוריקגעהאלטען און אַז א זייט אוועקגעשטופט געווארען, האט ווידער געקאנט פריי אויפהייבען דעם קאפ. לויט דער דאמאלסדיגער לאַגע האט מנשה געמענט רעכענען, אז ס'איז די קליגסטע זאך אַנצואווענדען אַלע מיטלען אבי נאָר נושא חו צו זיין אין די אויגען פון דעם גרויסען קעניג. די אשור־פיינדליכע ריכטונג אין דער מלוכה, פריהער אנגעפיהרט פון ישעיה'ן, וואס איז דורך איהם גלייכצייטיג געוואָרען די פארטיי פון די יהוד־פריינד מיט די נביאים און די כהנים* בראש, טרעט איצטער צוריק.

אַט אזוי ווערען איינגעפיהרט איינע נאָך די אנדערע אין ירושלים און אין בית־המקדש די כנעני'שע און אשורישע גאַטהייטען און די פרעמד־ארטיגע אופנים פון גאַט־דינסט, די כמות און מזבחות ווערען ווידער אויפגע־שטעלט, די אשרות און מצבות ווערען פון דאָס ניי א טייל פון אידישען קולט; און אפילו קדשות — דאָס הייסט אזוינע, וועלכע גיבען זיך אַפּ צו דער פראַסטיטוציע אינ'ם דינסט פון דער עשתרת — באַזעצען זיך אין דער גאַהנטער שכונה פון בית־המקדש (מלכים ב, כ"א 3—5; כ"ג 7). אַלס צוגאַב ווערט נאָך קולטיווירט יענער פרעמדער, פינסטערער שטריק, וועל־כער איז גענוג אַפט כאַראַקטעריסטיש פאר דער נאַטור־דעליגיאַז, צוזאַמען

* דאָס וואָס אַט די בידע, די נביאים און די כהנים, זיינען זיך שאַרף פאַרנאָדערגעגאַנגען אין איבערלובע ענינים, האָט זיי שווערליך געשטערט צו געהן צו זאַמען אין דער גרויסער פראַגע: יהוה אדער בעל און אישטאר.

מיט פרעהליכע הולאנקעס און ווילדע ארגיען, און דער אוממענשליכער מנהג צו אָפּפּערען קינדער האָט קענטיג שטאַרק זיך צעבליהט אונטער מנשה'ן. אין דעם טאַל בני־הינם, אויף דער מערבֿ־דיגער און דרום־מערבֿ־דיגער זייט פון ירושלים, געפינט זיך דער אָפּפּער־פּלאַץ, וואו עס ווערען פאַרברענט די קינדער, וואָס מ'שעכט לכבוד דעם גאָט מלך (מלכים ב, כ"א 6; כ"ג 10; ירמיה ז 31). דערצו קומט נאָך דער אשורישער דינסט פון די שטערן אין זיינע פאַרשידענע פאַרמען. מנשה'ן מוז מען זיכער מעהר ווי אַנדערע פאַררעכענען צווישען די מלכים פון יהודה פאַר יאשיהו'ן, וועלכע האָבען געהאַלטען ביים בית־המקדש זווואַגענס און זוו־פּערד (מלכים ב, כ"ג 11). אין דערזעלביגער צייט דינט ער צו דער „הערשאר פון הימעל“; דער זוו־גאַט אין ארומגערינגעלט פון א גאַנצע הויף פון הימעלשע מהות'ן, די שטערן, וואָס פאַרערען, אז מ'זאָל צו זיי באַזונדער דינען אלס די אונטער־געטער פון דעם זוו־גאַט (מלכים ב, כ"א 5). כאָטש אחז האָט שוין אנגע־הויבען דינען צו די דאָזיגע אשורישע גאָטהייטען, האָט אָבער דער דאָזיגער דינסט קענטיג ערשט אונטער מנשה'ן דערגרייכט א ווייטען קרייז. די צייט ביז צו יאשיהו'ס רעפּאָרם אין באַהערשט פון דעם דאָזיגען קולט. און אפילו דערנאָך אין ער אויך ניט לגמרי אויסגעראַט געוואָרען. נאָך ירמיה און יחזקאל האָבען זיך וועגען דעם צו באַקלאַגען (ירמיה מ"ד 3; יחזקאל ח 6; צפניה א 5).

ס'איז קיין ספק ניט, אז די דאָזיגע ענגע אַנשליסונג אָן דעם אשורישען קולט, וואָס האָט אזא טיפען רושם געמאַכט אין דעם לעבען פון יהודה, איז בלוז א סימפּטאָם פון אַן אלגעמיינערער ערשיינונג. וויבאַלד אַז מ'האַט נאַכגעטאָן אויף אזוי ווייט די אשורישע רעליגיעז, האָט בכלל געמוזט פאַר־קומען אין מנשה'ס צייט אן ענגע אַנשליסונג אָן אשור, הו אויף דעם פּאַל־טישען געביט, הו אויף אלע אַנדערע געביטען פון לעבען. מ'האַט זיך ווי עס איז צוגעוועהנט צו זיין אונטערוואַרפען אונטער אשור און מ'האַט אַנגעהויב־בען צו באַוואַנדערען און נאַכצומאַכען דעם פריהערדיגען שונא. דאָס אשורישע לעבען און די אשורישע געדאַנקען, אשורישע מנהגים און קולטור, אויך אשורישע מלבושים זיינען געוויס, גלייכצייטיג מיט דער אשורישער רעליגיעז, געוואָרען באַקאַנט ביי די אידען נאָך מעהר ווי פריהער.

צום באַדויערען זיינען די ידיעות, וואָס מיר האָבען וועגען אַט די וויכ־טיגע 80 יאָהר פון דער אירישער געשיכטע פון 701 ביז 621, פון סנהריב'ס באַפאַל אין יהודה ביז יאשיהו'ס רעפּאָרם — אזוי מאַנער, אז מיר קאָנען ניט וואַגען ארויסצוזאָגען עטוואָס וועגען אשור'ס השפּעה אויף דעם

אידישען לעבען אויף אנדערע געביטען אחוץ דעם קולט. מיר קענען בלויז דערמאנען דעם פאקט, אז אזא השפעה האָט עקסיסטרירט. אַנ־צונעמען מעהר ווי דאָס האָט מען ניט קיין ראיות. מאַנכע פּאַרשער באַ-הויפטען, אז די אשוריש־באבילאָנישע מיטאלאָגיע איז גראַד אין אַט יענער צייט אריינגעדונגען אין יהודה אין א גרעסערער מאָס און איז פאַרבונדען געוואָרען מיט די אַלט־אידישע דערצעהלונגען וועגען דער אורגעשיכטע פון דער וועלט און פון דער מענשהייט. אָבער אזוי ווייט ווי די אידישע אור־געשיכטע שטעהט אונטער דער השפעה פון אשור, קאָן דאָס אריבערנעמען פון אשורישע עלעמענטען שטאַמען פון א פיעל פריהעריגער צייט. שוין אחז האָט ניט בלויז געדינט צו זון־פערד, נאר האָט אויך אויפגעשטעלט אין ירושלים אן אשורישען זון־זיגער (מלכים ב, כ 11). מ'זעהט דערפון, אז אשור'ס השפעה אויף דעם אידישען לעבען און דענקען — כאַטש זי האָט געמעגט אונטער מנשה'ן באזונדערס שטאַרק ארויסטרעטען — גרייכט אָבער צוריק אין א פיעל פריהעריגער צייט. דאָס שליסט נאָטירליך ניט אויס, אז אין מנשה'ס צייט איז נאָך עפעס צוגעקומען. דאָך איז דאָס צו געקיימטע ניט געווען גרויס און ניט פון וויכטיגער באדייטונג. וויכטיגער אָבער איז געווען דאָס וואָס די מיטלען, וועלכע מנשה האָט אָנגענומען, האָבען באדייט ניט בלויז די אויפלעבונג פון אלטע פּאַלקס־מנהגים, נאר אויך א נאָהנטע באריהרונג מיט די ספעקולאציעס פון די אשוריש־באבילאָנישע פריסטער. איינפיהרענדיג אין דעם יהוה־טעמפלעל די באבילאָנישע רעליגיעזן פון די שטערן פון הימעל, מיט א זון־גאָט, א לכּנה־געטין און שטערן, האָט מען הפנים אויך אָנגעווענדט אויף יהוה די באבילאָנישע פריסטער־לעהרע און פילאָזאָפיע. די גרויסע לעהרען פון די נביאים וועגען יהוה אלס דעם וועלטהאַר און דעם באַשעפער פון אלץ און זייערע מאַראַלישע השגות פון א גערעכטען און הייליגען גאָט זאָלען אריבערגעשטיגען ווערען פון דער באבילאָנישער פריסטער־חכמה אין פון דעם גלענצענדען און באַרוישענדען אישטאַר־קולט. דעם פּלאַץ פון דער נידעריגער כּענע'שער נאָטור־רעליגיעזן, וועלכע האָט שוין אָנגעהויבען צו ווערען אָפּגעלעבט, זאָל איצט פאַרנעמען די נייע באבילאָנישע נאָטור־רעליגיעזן, וועלכע האָט א מעהר גייסטיגען אויסזעהן. נאָטירליך האָט אזא שאַרפע ענדערונג ניט געקאָנט דורכגעפיהרט ווערען אָהן געוואַלד. די יהוה־געטרייע עלעמענטען אין יהודה, באזונדערס די קרייזען, וואָס זיינען געווען נאָהנט צו ישעיה'ן, האָבען ניט געקאָנט און ניט געוואַלט פאַרשווייגען מנשה'ס מעשים, איינע אויס רעליגיעזער קנאות, און די אנדערע, ווייל זייער פריסטערליכע פּאָזיציע און הערשאַפט איז געשטאַ-

נעז אין סכנה. עם האָט קענטיג אויך ניט געפעהלט קיין פּאַליטישע אַפּאַ-
זיציע. כאָטש מנשה איז געבליבען געטריי צו אסר־חדן און אשורבאניפאל
אין זייערע מלחמות געגען תרהקה'ן, איז אָבער געוויס ניט פארלאָשען גע-
וואָרען די ערינערונג אָן סנהריב'ן און אָן דעם פּאַקט, אָז עניפּטען האָט
אַמאָל, וואָס איז וואַהרשיינליך, מיטגעווירקט אין זיין צוריקצוג. עם וואָלט
דעריבער געווען אַ חידוש, ווען האָנט אין האָנט מיט די געטרייע צו יהוה
וואָלט זיך איצט ניט ווידער באוועגט די עניפּטישע פּאַרטיי אין יהודה.
מ'האָט געזעהן, אַז ביים טייד נילוס איז איצט פּאַרנעקומען די גרויסע, לאַנג
שוין צוגעגריימע אַפּרעכענינג צווישען אשור און עניפּטען. הגם ישעיה
גופא האָט זיך געמענט אַנדערש פּאַרשטעלען דעם פּאַל פון אשור, האָבען
אָבער אַנדערע פון זיין קרייז מעגליך געזעהן אין דעם, אַז עם האָלט ביים
מקוים ווערען דאָס וואָס ישעיה האָט אַמאָל געזאָגט וועגען דעם אונטערנאנג
פון אשור. און אויב ניט זיי גופא האָבען עַל כָּל פּנים עהנליך געטראַכט
די עניפּטען־פּריינדליכע פּאַליטיקער פון יהודה.

מנשה אָבער האָט, ווייזט אויס, באשטראַפט מיט דעם טויט יעדען
ווידערשטאַנד געגען זיין פּאַליטיק. פּיליכט האָט ער געמוזט אזוי האַנדלען.
לכל הפּחות געגען דער פּאַליטישער אַפּאַזיציע, כדי צו באווייזען זיין איבער-
געבענקייט צו אשור. נאר אזוי קאָנען מיר פּאַרשטעהן, וואָס דער ספר
מלכים, אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם קעניג'ס אַפּקעהרען זיך פון יהוה, וואַרפט
איהם פאַר, אַז ער האָט פּאַרגאַסען שטראַמען אומשולדיג בלוט, אזוי אַז
ירושלים איז פול געוואָרען מיט בלוט ביז'ן ברעג (מלכים ב, כ"א 16).
די אידישע לעגענדע האָט אַריינגערעכענט ישעיה'ן צווישען די מאַרטירער
פאַר יהוה, וועמעס בלוט ס'איז געפּלאָסען אינטער מנשה'ן. אויב ישעיה
גופא איז צווישען זיי ניט געווען, זיינען אָבער אַהן אַ ספּס געווען מאַנכע
פון זיינע תלמידים. אויך ירמיה, ווייזט אויס, ווייסט נאָך פון די שרעק-
ליכקייטען אונטער מנשה'ן, ווען ער רעדט דערפון, אַז דער שווערד האָט
געפּרעסען די נביאים פון יהודה ווי אַ פּאַרצוקענדער לייב (ירמיה ב 30).

ל י ט ע ר א ט ו ר א ו נ ט ע ר מ נ ש ה

די רויהע געוואָלד האָט נעקאַנט צווינגען די נביאים נאָך צום שווייגען.
אָבער ניט זיך אַפּצוקעהרען פון יהוה. אין דער שטיף זיינען הפּנים די נביאים
און די געטרייע יהוה־דינער פון די קרייזען פון די כהנים און פון פּאַלק
נאָך מעהר געווען טעטיג: די נביאים פאַר דעם כבוד פון יהוה, די כהנים־

קרייזן — פאר דעם בית־המקדש און זיין יהוה־קולט. אט דא האבען זיך ביידע שטרעמונגען באגעגענט. דאס אומגליק פון דער צייט איז פאר זיי ביידע געווען דאס אָפּקעהרען זיך פון יהוה. פון דעם אומגליק האָט מען זיך נאָר געקאָנט העלפּען, ווען מ'זאָל ענדליך דורכפיהרען דויערענד דאָס, צו וואָס חזקיה האָט געשטרעבט, ניט האָבענדיג דערביי פּיעל ערפּאָלג. די כּמות מיט זייערע בעל־מזבּחות און כּל־ערליי ווינקעל־קולטען, וואָס זיינען מיט זיי געווען פּאַרבונדען, זיינען געווען די אמת'ע נעסמען פון געצענדינסט; דערצו זיינען די אשורישע קולט־מנהגים, וועלכע האָבען זיך כּסדר אלץ מעהר פּאַרשפּרייט, געווען א נייע, תּמיד וואָקסענדע געפּאָהר. אויב מ'זאָל זיי אָפּ־שאַפּען, וועט דאמאָלסט זיין גרינג צו בריינגען יהוה ווידער צו זיין עהרע און צו מאַכען פון ישׂראל א הייליג פּאָלק. ארויסגעהענדיג פון אָט די גע־דאַנקען איז אין די נביאים־קרייזען געשאַפּען געווארען אונטער מנשה'ן א בוך, וואָס איז אויפגענומען געווארען מיט אָפענע אָרעמס פון די כּהנים פון בית־המקדש און וואָס האָט געזאָלט שפּילען די ראָלע ערשט אונטער יאשיהו'ן — דאָס איז דער ספר דברים. דאָס אַלטע געזעץ משה'ס פון ס פ ר ה ב ר י ת האָט געזאָלט פון דאָס ניי געבראַכט ווערען צו יהודה אין א נייער פּאָרם, אין איינקלאַנג מיט די באַדערפּענישען פון דער צייט. די שלעכטע אומשטענדען פון דער צייט, באַזונדערס די פּאַרפּאָלגונג וואָס האָט אונטער מנשה'ן שווער געדריקט די מוטיג איבערגעגעבענע צו יהוה, האָט ניט ער־לויבט שוין איצט צו פּאַרעפּענטליכען דאָס בוך. אָט אַזוי ווערט עס אוועק־געלעגט אין בית־המקדש, פּילייכט מיט א כּיון אוועקגעלעגט אַן א זייט, און בלייבט דאָרט פּאַרבאָרגען, ביז עס טרעט ארויס אויף דער ליכט אין 18טען יאָהר פון דעם קעניג יאשיהו.

כּלל איז די צייט פון חזקיה און מנשה געווען פּראָדוקטיוו אויפ'ן ליטע־ראַרישען פּעלד. צו דער צייט פון חזקיה'ס רעגירונג געהערען העכסט וואהר־שיינליך געוויסע אינגערע שיכטען פון ספר שמואל. אויפ'ן יסוד פון דער עלטערער טראַדיציע האָט מען פון דאָס ניי באַארבייט, טיילווייז פריי וויי־טער אויסגעשפּונען, דעם אַלטען מאַטעריאַל וועגען די העלדען פון דער פּאַר־גאַנגענהייט: שמואל, שאול, דוד, כּדי זיי פּאַרצושטעלען לעבעדיג פאר דעם יונגען דוד. אַהו א ספּק האָבען זיך אַן דעם אַנגעשאַסען דערצעהלונגען וועגען דער צייט פון די שפּעטערע מלכים, וועלכע זיינען אונז, צוליב דעם אייגענאַרטיגען כּאַראַקטער פון אונזער ספר מלכים, צום גרעסטען טייל פּאַר־לאָרען געגאַנגען. צו יענער צייט געהערען אויך מאַכע טיילען פון דעם גרויסען געזעץ־און געשיכטס־בוך וואָס ציהט זיך דורכ'ן חומש און יהושע

און איז אונז באקאנט אלס די פריסטער־שריפט*.) פעסטגעשטעלטע קולט־צערעמאניעס זיינען געווען געווארען א באדערפעניש אויך פאר ירושלים, זינט דער קולט אין בית־המקדש איז געווען אין גאנג און האט כסדר אלץ מעהר געוואונען אין באדייטונג, פונקט אזוי ווי עס האבען דאס געהאט אנדערע גרעסערע הייליגטימער. מיט דער צייט האט מען עס גע־מאכט שריפטליך. וואהרשיינליך זיינען וויכטיגע טיילען פון יענער פריסטער־שריפט געשאפען געווארען נאך אונטער חזקיה׳ן. פון דאנעט און ווייטער ווערט פארטגעזעצט די ארכייט פון די פריסטערליכע געזעצגעבער ביז איבער מנשה׳ס צייט; אנדערע טיילען ווערען נאך צוגעשטעלט צו דער דאזיגער שריכט אין דער צייט פון גלות און זאגאר נאך דעם גלות. — די ידיעה, אז חזקיה האט געלאזט מאכען א זאמלונג פון שפריכווערטער פון אידישע חכמים (משלי כ"ה 1) איז פונקט אזוי גלויבוירדיג ווי די הנחה, אז מאַכע קעניגס־לידער פון תהלים שטאַמען פון אַט דער צייט, הגם עס פעהלען אונז די מיטלען צו באווייזען בפירוש דעם אדער יענעם פאקט.

מנשה׳ס געפאנענשאפט.

א שפעטערע דערזעהלונג, וואָס האָט זיך דערהאלטען אין ספר דברי הימים, באַריכטעט פון מנשה׳ס געבאנגענשאפט דורך די אשורים. ער איז אוועקגעפיהרט געווארען, ווערט דארטען דערזעהלט, געשמידט אין קייטען קיין בבל, איז אָבער דורך זיין תפלה שפעטער באַפרייט געווארען און האָט צוריק באַקומען זיין טראַן (דברי הימים ב, 10—13). דער ספר מלכים ווייסט לחלוטין ניט דערפון. דאָך לעגט זיך ניט אין גאַנצען אויפ'ן שכל, אז די דערזעהלונג שטאַמט בלויז פון דעם באַדערפעניש צו בריינגען אין איינקלאַנג מנשה׳ס לאַגע און זיין אומגעשטערטע רעגירונג מיט זיין האַלטונג אין רעליגיעזע ענינים. פון איין זייט איז טאַקע ניט צו לייקענען, אז די דער־זעהלונג האָט אַ מערקווירדיגע עהנליכקייט צו דער געשיכטע פון פרעה נכו דעם ערשטען, וועלכער איז אוועקגעפיהרט געווארען קיין נינוה געשמידט אין קייטען און איז שפעטער באַפרייט געווארען, נאָכדעם ווי מ'האַט זיך פאַר־זיכערט, אז ער וועט זיין אַ טרייער וואַסאַל**); פון דער אנדערער זייט ווייסען

* זעה אין צווייטען באַנד ז. 244 אין דער באַמערקונג.

** זעה אויבען ז. 115.

מיר, אז דוקא אין דער צייט פון מנשה'ס רעגירונג זיינען מעהר ווי איין מאָל פאַרנעקומען אין פאַלעסטינא אומרוהען אדער לכּל הפּחות אומזיכערע פּאַר-ליטישע פּאַרהעלטענישען, און אז דער גרויסער קעניג פון אשור האָט גע-מענט האַלטען פאַר ראַמזאַם זיך צו פאַרזיכערען מיט מנשה'ן. עס לעגט זיך אַם בעסטען אויפ'ן שכל, אז אשורבאניפאַל האָט זיך געוואַלט פאַרוי-כערען מיט מנשה'ן, ער זאָל ניט אריינגעצויגען ווערען אין דעם אויפשטאַנד פון זיין ברודער שאַמאַששומוקין. צו אַט דער הנחה וואַלט זעהר נוט פאסען דאָס וואָס שמעהט אין דברי הימים, אז מנשה איז געבראכט געווארען קיין בבל. ווייל אשורבאניפאַל האָט אין זיין שפּעטערער צייט זעהר אַפט געוואוינט אין בבל.

מיט דער אומזיכערקייט פון די פּאַרהעלטענישען אין פאַלעסטינא, און הפנים אויך מיט געוויסע וואקלונגען אין מנשה'ס פּערזענליכער שמעלונג, הענגט אָהן א ספק אויך צוזאַמען דאָס וואָס, לויט א דורכאויס גלויבווירדיגער ידיעה פון ספר עזרא, האָט אסר'הדן און שפּעטער נאָך אַמאַל אשורבא-ניפאַל געהאַלטען פאַר נויטיג צוצובריינגען אין דער אַלטער צפּון-מלוכה פון ישראל נייע עלעמענטען פון פּרעמדע לענדער (עזרא ד, 2, 10). דער היימי-שער און שטענדיג צו אומרוהען געניינטער טייל פון דער באפּעלקערונג, וואָס איז אַלץ נאָך געווען גרויס אין צאַהל, ווערט דורך דעם איינגעצוימט. די באפּעלקערונגס-מישונג, וועלכע האָט ארויסגעבראכט די שומרונים, האָט ערשט דערמיט געפונען איהר אַפּשלוס.

א י ד ע ז א י ז ע ג י פ ט ע ז

אין די נאָר וואָס באַשריבענע געשעהענישען געפינט זיך העכסט וואהר-שיינליך א דערקלערונג אויך פאַר נאָך אן אנדער פּאַקט. מיר ווייסען פון די ניט לאַנג געפונענע פּאַפּירוסען פון ע ל פ א נ ט י ז (*), אז אין אַמען יאָהרהונדערט (פאַר דער קריסטליכער ערא) האָט זיך דאַרטען געפונען א אידישע געמיינדע מיט אן אייגענעם בית-המקדש. די גרינדונג פון דער דאָזיגער געמיינדע און איהר בית-המקדש דערגרייכט צוריק לויט אַט די פּאַפּירוסען ביו אין דער צייט פון די עגיפטישע מלכים (**). דער ערשטער

(* אן אינזעל אין נילוס. ביים סאַמע דרום-גרעניץ פון אויבער-עגיפּטען.
 (** דאָס הייסט בן פאַר דעם יאָהר 525, ווען עגיפּטען איז עראַבערט געווען פון פּערסיען.

געדאנק איז געלעגען צו פארבינדען יענע אידישע געמיינדע מיט דער אויס-
וואנדערונג פון די אידען קיין עגיפטען נאכ'ן ערשטען חורבן פון ירושלים
(אין יאהר 586). אבער אלץ ווייזט, אז מיר דארפען זוכען יענע אידען אין
דער דעלמא, און בכלל לעגט זיך בעסער אויפ'ן שכל, אז נאכ'ן חורבן פון
ירושלים האבען די אידען זיך באזעצט אין אונטער-עגיפטען איידער ביים
ווייסטען דרום-גרעניץ פון דעם קעניגרייך.

מיר ווייסען אבער פון העראדאט (בוך 2, קאפ. 30), אז פסאמעטיד
דער ערשטער (610—663), נאכדעם ווי ער האט אריינגעקראגען עגיפטען אין
זיין האנט, האט זיכער געמאכט דעם דרום-גרעניץ געגען די עטיאפיער דורך
שטארקע גארניזאנען. איינער פון יענע גארניזאנען איז געלעגען אין עלעי-
פאנטין. די נאטיץ פון העראדאט ווערט נאך דערגענצט דורך דעם בריף
פון אריסטעאס*). עס קומט אויס, אז פסאמעטיד האט געהאט ביי זיך
אידישע זעלנער אין זיין קאמף מיט די עטיאפיער. די אומרוהיגע, קריגע-
רישע צייטען אין פאלעסטינא, דערצו דער פאקט, וואס מנשה גופא האט גאר
ניט לאנג צוריק געשיקט הילפס-טרופען קיין עגיפטען, מאכען די דאזיגע
נאטיץ דורכאויס גלויבליך.

אויב די אידישע מיליטערי-קאלאניעס אין אויבער-עגיפטען זיינען געג-
רינדעט געווארען ארום יענער צייט, דאן שיקט זיך זעהר גוט, וואס אין די
פאפירוסען ווערען דערמאנט זיילען**) און וואס זיי האלטען זיך תמימות/דיג
פעסט און זייער בית-המקדש, גאר ניט מורא האבענדיג, אז מ'וועט אין
ירושלים קוקען קרום אויף זיי. מחמת אין אט דעם פאל האבען זיי געבויט
זייער בית-המקדש נאך פאר דער צייט פון יאשיהו'ס רעפארם, איידער דאס
געזעץ פון ספר דברים איז פראקלאמירט געווארען. אז זיי האבען אויך אסך
שפעטער, אין דער צייט ווען זיי האבען געשריבען די דערמאנטע פאפיר-
רוסען, ניט געוואוסט פון ספר דברים, לעגט זיך לחלוטין ניט אויפ'ן שכל.
געוויס האבען יאשיהו און אלע זיינע נאכפאלגער ניט געהאט די מאכט
צו פארבאטען די אויבער-עגיפטישע געמיינדען צו דינען גאט אויף זייער

(* א פסעוודעפיגראפיש בוך פארפאסט פון א אידען אין גריכיש (לויט גרעץ
אין דער צייט פון קאליגולא) וועגען דעם תרגום השבעים. אין § 18 שמעהט דאר-
טען, אז אידען זיינען געשיקט געווארען קיין עגיפטען צו העלפען פסאמעטיד'ן
געגען דעם קעניג פון די עטיאפיער.
**) צו מ'מעג זיי באצייכענען פשוט אלס מצבות, איז ניט זיכער, אבער עס
איז וואהרשיינליך. פארגלייך אויך ישעיה י"ט 18—21, וואס באציהט זיך וואהר-
שיינליך אויף יענער צייט.

שטייגער, און דערפאר איז געבליבען דער בית-המקדש אין עלעפאנטין. דער איינציגער טאדעל, וואס האט געטראפען די דארטיגע געמיינדע איז געווען. וואס מ'האט שפעטער ניט געענטפערט פון ירושלים אויף איהר בקשה, און זי האט זיך דעריבער געווענדט קיין שומרון, וואו זי האט מיט א ריכטיגען חוש געזוכט צו געפינען קרובים אין גייסט. ס'איז אויך גאנץ וואהרשיינליך, אז די אידישע קאלאניעס איז עניפטען האבען שוין דאמאלסט זיך ניט בא-שרענקט אויף דעם איין ארט.

א מ ו ו .

מנשה'ס זוהו און נאכפאלגער א מ ו ו (639—641) איז, ווי עס ווייזט אויס, געגאנגען לגמרי אין זיין פאטער'ס ררכים. ער פארלירט דאס לעבען דורך א פאלאך-רעוואלוציע נאך א צוויי-עהריגער רעגירונג*.) עס וואלט געווען פון דער גרעסטער וויכטיגקייט צו פארשטעהן די פארהעלטע-נישען פון יענער צייט, ווען מיר וואלטען געקאנט וויסען, צי עס איז געווען א רעליגיעזער גרונט איז זיין באזייטיגונג, עהנליך ווי אמאל ביי יורם בן אחאב. אויב דאס איז דער פאל, קרינט דאן א נייע באלייכטונג דער פאקט, וואס אמון איז געווען שטארק באליבט ביים פשוט'ען פאלק. דאס לאנד-פאלק („עם הארץ") נעמט א בלוטיגע נקמה פון די אנפיהרער פון דער קאנ-ספיראציע געגען אמון'ס לעבען. פילייכט שטעהען די געשעהנישען אין צוזאמענהאנג מיט רעפארמען, עהנליך צו די וואס יאשיהו האט דורכגע-פיהרט, און פאר וועלכע מ'האט שוין געוואלט אויסנוצען דעם בייט אויפ'ן טראגן נאך מנשה'ס טויט? אין אט דעם פאל דארף מען אננעמען, אז אמון האט זיך געשטעלט אנטקעגען, ווען דער הויף, הינטער וועמען עס זיינען געשטאנען לכל הדעות די כהנים פון בית-המקדש, איז צו איהם שטארק צוגעשטאנען מיט פאדערונגען פון רעפארמען. אמון האט הפנים זיך פאר-לאזען אויף דעם, וואס מנשה'ס סיסטעם איז געווען באליבט ביים פאלק. פאר זיין ווידערשטאנד האט ער, קאן געמאלט זיין, באצאהלט מיט'ן טויט, אבער די פארטיי וואס איז הינטער איהם געשטאנען, די פארטיי פון לאנד-

(* מלכים ב, כ"א 19—26. ס'איז יעדענפאלס כדאי צו באמערקען, אז זינט א געוויסער צייט זעהען מיר דאס פאלק אלץ מעהר ארויסטרעטענדיג אין פאדער-גרונט, פארגלויך י"ד 21. דאס הענגט הפנים צוזאמען מיט דער צעפאלונג פון קעניג-מום. פילויכט איז דאס אויך א פועל-יוצא פון די סאציאל אנגעהויכטע רייד פון די גבאים וועלכע האבען אויפגעהויבען דעם פשוט'ען מענשען פון פאלק.

פאלק (עם הארץ), צוזאמען מיט די לאנד־כהנים האט זיך בלוטיג נוקם געווען פאר וואס זייערע אינטערעסען זיינען אנגעגריפען געווארען. די דאזיגע פארטיי האט דערמיט דערגרייכט דאס, אז די אויספיהרונג פון יענע רעפארם־פלענער האט זיך פארצויגען אויף כמעט צוויי יאהרצענדליג — אבער ניט מעהר ווי דאס. ביי דער מאַגערקייט פון אונזערע ידיעות איז אוממעגליך צו ענטפערען אויף אזויגע פראגען. אבער ווי די זאך שטעהט, מעג מען לכל הפחות ארויסזאגען אזויגע השערות.

דריטע אפטיילונג.

יאשיהו און זיין צייט

1.

די וועלט-לאגע. דער נייער אויפטריט פון די נביאים.

אויפ'ן שטעל פון דעם דערמאָרדעטען אַמון ווערט געזעצט אויפ'ן טראַן זיין דאַמאַלסט נאָר אַכטייעהריגער זוהן יאשיהו (608—639). מיט איהם טרעט דאָס אידישע פּאָלק ווידער ארויף טעטיג אויף דער אַרענא פון די גרויסע וועלט-געשעהענישען. די געוואַלדיגע אשורישע אימפעריע, וועלכע האָט דערגרייכט אונטער דעם גרויסען און נאָבעלען אסר-חדן דעם העכסטען פונקט פון איהר מאַכט, האָט מיט אשורבאניפאל (626-668) אַנגעהויבען זיך דערנעהנטערען צו איהר גורל. אין דער ערשטער צייט פון זיין רעגירונג האָט אשור נאָך פאַרמאָגט איהר פולע מאַכט און גרויס-קייט. אָבער אַלץ שטאַרקער און שטאַרקער זיינען געוואָרען יענע מעכטיגע פעלקער-באַוועגונגען, וואָס האָבען אין דער צווייטער העלפט פון 7טען יאָהרהונדערט (פאר דער קריסטליכער ערא) צעטרייסעלט גאַנץ פאַדער-אַזיע, און וואָס אונטער זייער איינפלוס אין צוזאַמענגעפאַלען יהודה'ס דריקענדער דעספאָט, די מלוכה פון אשור. שוין אין מיטען פון יענער צייט, ארום יאָהר 645, האָט פסאמעטיד פון עגיפטען אראָפגעוואָרפען די אשורישע הערשאַפט, וועלכע אין געלעגען ווי אַ לאַסט אויף זיין קעניגרייך. אַנדערע האָבען נאָכגעפאַלגט, און דער סוף איז געווען, אז די וועלט-הער-שאַפט איז צוגענומען געוואָרען פון די סעמיטען, וועלכע האָבען זי גע-פיהרט אַ יאָהרטויזענד, און איז אריבערגעטראָגען געוואָרען אויף דער אַר-י-

שער ראסע. דעם ערשטען טויטליכען קלאפ האט אשור באקומען פון די מעדער (מדי). ארום דעם מיטען פון זיבעטען יאהרהונדערט באפרייען זיי זיך פון אשור און הייבען אן גרינדען אן אייגענע מלוכה. זייער קעניג פראארטעס געפינט זיין טויט אין קאמף געגען אשור. דער אנטשיידענדער קאמף ווערט אבער נאך אפגעצויגען אויף א וויילע דורך דעם אריינטריט פון די סקיטען. פונקט ווי שפעטער די הונען און מאנגאלען אין מערב-לאנד, אזוי האבען דאמאלסט זיך געשאטען מחנות פון א רייטער-פאלק פון מזרח. רויבענדיג און פלינדערנדיג גאנץ פארער-אזיען. אויך זיי האבען צעטרייסעלט די זיילען פון דער אשורישער אימפעריע. לויט העראדאט זיינען זיי אריינגעדורונגען ביז אין סיריען און האבען אָנגעשפארט ביז די טויערען פון עגיפטען. אבער ווי נאך דער אַנפאל פון די סקיטען איז גע-ווען באזייטיגט, האבען די מעדער זיך פארבונדען מיט די כאַלדעער צו דערלאנגען נינוה דעם לעצטען קלאפ.

יהודה ווערט, דירעקט אָדער אינדירעקט, אריינגעצויגען אין די אלע באוועגונגען. זינט עגיפטען און מדי האבען זיך באפרייט פון אשור, האט מען געפיהלט, אז דער אל-מעכטיגער קאלאס, פאר וועמען די וועלט האט יאהרהונדערטער לאנג געציטערט, האט אָנגעהויבען זיך צו וואקלען. א פרישער הויך פון א נייעם לעבען און א נייער האַפענונג האט געמוזט דורכ-נעהן דורך די אונטערוואַרפענע מדינות. אויך אין יהודה האט מען אָנגע-הויבען צו טראכטען, אז ישעיה איז דאך גערעכט געווען, ווען ער האט פאַר-אויסגעזאגט דעם סוף פון דעם העזה'דיגען באַריהמער. אשור'ס געטער זיינען געפאלען אין ווערדע. די נבואה האט ווידער באקומען א באַדען אונ-טער זיך און האט געקאנט וואַגען זיך צו ווייזען אָפּען. און אז די סקיי-טען האבען ענדליך פארפלייצט גאנץ פארער-אזיען און האבען באַריהרט אפילו די גרעניצען פון יהודה — דאס לאַנד גופא האבען זיי, ווייזט אויס, געשאַנעוועט, — איז די זאך לגמרי קלאַר געוואָרען: יהוה דערהייבט זיך ווידער צו משפט'ן די פעלקער. די ערנסטקייט פון דער צייט און די סכנה וואָס איז פאַרגעשטאַנען פאר יהודה גופא פאר אנדערע איז געווען דער באַדען, פון וועלכען עס איז ארויסגעוואַקסען א נייע פאזע פון דער נבואה. דער ערשטער פון איהרע פארטרעטער איז צ פ נ י ה. צי די באַ-פרייאונג פון עגיפטען אָדער דער אריינפאל פון די סקיטען איז געווען פאר איהם א באזונדערער צייכען פון גאט'ס צאָרנדיגען משפט, זיין איבערציי-גונג איז, אז דער „טאָג פון יהוה“ וועט קומען מיט אלע זיינע שרעק. ער וועט פארטיליגען די פעלקער ארום; באזונדערס אבער וועט פאלען דער

שטרענגער משפט אויף אשור (צפניה ב.). אבער גאט'ס טאָג וועט געוויס אויך טרעפען יהודה גופא, אויב עס וועט ניט קומען א סוף צו איהר אָפֿ־געטעריי (צפניה א.). דאָס „איבערגעבליבענע פון דעם בעל“, אויך געוואלד־טאָטען און אויסלענדישע פיהרונגען מוזען צוערשט פאלען, איידער יהודה וועט געשאַנעוועט ווערען אין דעם טאָג פון יהוה'ס צאָרן. א קורצע צייט נאָך צפניה'ן און, עס ווייזט אויס, נאָך פאר יאשיהו'ס רעפאָרם, איז אויפֿ־געטראָטען נחום. אשור מוז פאלען, נינוה וועט צעשטערט ווערען, וואָרים פון איהר „איז ארויסגעגאנגען דער וואָס האָט געפלאַנעוועט שלעכטס געגען יהוה און דער שאלקהאָפטיגער בעל־עצה. איד וועל איהר יאָד צעברעכען און איהרע רימענס צערייסען... פון דיין נאָמען וועט ניט מעהר געזעט ווערען, פון דיין גאָט־ס־הויז וועל איד פאָרטיליגען געשניצ־טע און געגאָסענע בילדער; דיין קבר וועל איד צוגרייטען, וואָרים דו ביזט פאָראַכטעט!“ (נחום א 11, 13, 14). זיכער מיט נצחון און פול מיט א טיפער פאָראַכטונג פאר אשור יובעלט יהודה איבער דעם אונטערגאָנג פון איהר מעכטיגען פיינד. אָט דעם אונטערגאָנג שילדערט נחום מיט אַזוינע קלאָרע, גלענצענדע פאָרבען, אז עס דוכט זיך, ווי ער וואָלט מאַלען דאָס וואָס ער זעהט מיט די אייגענע אויגען. אָבער עס קאָן זיין, אַז עס דוכט זיך בלויז אַזוי; עס איז גענוג, אַז נחום זעהט פאר זיך אשור'ס אונטער־גאָנג אַלס זיכערען פאָקט. דאָס ווייזט אויף דער צייט, בשעת אשור איז געווען שטאַרק געדריקט דורך די מעדער און די סקיתען, וואָרים יהודה האָט געמוזט בלויז אין נאָמען שטעהן אונטער דער אשורישער ממשלה.

דער גייסט פון דער נבואה, ווי נאָך ער האָט איינגעזאָגט אויפגעוואַכט פון זיין דרעמעל, האָט שוין געמוזט ווייטער ווירקען. און ווען אין אייניגע יאָהר נאָכדעם ווי נחום איז על־פי השערה אויפגעטראָטען איז דער ספר דברים ארויסגעבראַכט געוואָרען אין דער ליכטיגקייט, האָט ער געמוזט פאלען אויף א פרוכטבארען באַדען. שוין אונטער מנשה'ן, פילייכט שוין אונטער חזקיה'ן, זיינען די טרייע צו יהוה ניט געזעסען מיט פאָרלעגטע הענט; דאָס ווייזט לויט אונזער מיינונג די אַנטשטעהונג פון ספר דברים. דערנאָך ביי מנשה'ס טויט האָט, אין צוזאַמענהאַנג מיט די וועלט־געשע־הענישען, די האַפּענונג פון די פאָטריאַטען ווידער אויפגעלעבט, אָבער אומזיסט. אַמון איז געפאלען, יאשיהו איז נאָך געווען א בויגזאַמער אינ־געל בשעת ער האָט באַשטיגען דעם טראָן. וואָס רייפער ער איז געוואָרען אין יאָהרען און וואָס מעהר דער גאָנג פון די געשעהענישען איז געווען פאר זיין טובה, אַלץ מעהר האָט ער זיך הפנים צוגעהאַכט צו דער נביאים־

פארטיי. ווארים אט דעם מאל אין זי דאך גלייכצייטיג געווען אויך די פארטיי פון די פאטריאטען, וועלכע האט גערעדט געגען אשור. זינט אשורבאניפאל'ס טויט האט יאשיהו, וועלכער איז אונטערדעסען אויסגעוואקסען פון א קינד צו א מאן, לויזער געמאכט זיין בונד אלס אשור'ס וואסאל. שפעטער לכל הפחות באטראכט ער זיך אלס דער האר און הערשער פון פאלעסטינא; ער פיהרט איין רעפארמען אין צפון און ער אטאקירט פרעה נכו אויף זיין מארש דורך כנען, אזוי ווי ער וואלט פון אלעמאל געהאט די פולע ממשלה איבער'ן גאנצען לאנד. אין צוזאם-מענהאנג דערמיט פארשווינדט די חשיבות פון די אשורישע, פילייכט איי-בערהויפט פון די פרעמדע געטער. דער יהוה פון די נביאים קריגט ווידער זיין אלטען, בכבוד'יגען פלאץ, און צוזאמען מיט איהם — דער בית המקדש פון ציון. די פראקלאמירונג פון ספר דברים איז נאך איין גליד אין א קייט פון ערשיינונגען. נאך איידער דאס בוך קומט ארויס אין דער ליכטיגקייט האט יאשיהו גענומען צורעכט מאכען דעם בית-המקדש. דא ווערט ער באקאנט מיט אט דעם „בוך פון דער תורה“, וואס גיט א נייעם אינהאלט צו זיינע שטרעבונגען.

2.

דאס געפונענע „בוך פון דער תורה“ און יאשיהו'ס רעפארם.

מיר לעזען אין מלכים ב, קאפ. כ"ב און כ"ג, אז יאשיהו האט צוליב די נויטיג געווארענע איבערבויאונגען אין בית-המקדש געשיקט אהין זיין מלוכה-שרייבער שפן ארויסצונעמען דאס געלט וואס איז אריינגעלעגט גע-ווארען פון פאלק אין דעם קאסטען און צו באצאהלען דערמיט די בעלי-מלאכות. ביי דער געלעגענהייט גיט דער כהן חלקיה איהם איבער א בוך מיט דער באמערקונג: „איד האב דאס בוך פון דער תורה געפונען אין יהוה'ס הויז“. שפן לייענט עס, דערצעהלט דעם קעניג וועגען דעם און לעזט עס איהם אויך פאר. דער קעניג צערייסט זיינע קליידער, מחמת ער איז געווען דערשראקען איבער דעם היפוך צווישען די ביזאָהעריגע מנהגים פון דינען גאט און דעם נייגעפונענעם בוך פון דער תורה. ער שיקט דע-ריבער חלקיה'ן מיט שפן'ען און נאך אנדערע פון זיינע הויכע באאמטע צו א נביאה מיט'ן נאמען חולדה צו פרעגען ביי איהר אז עצה. אויף איהר ענטפער לאזט ער צוואמענקומען די פארשטעהער פון יהודה און ירושלים

אין הויף פון בית־המקדש און לעזט פאר זיי פאר „אלע רייד פון דעם בוך וואָס איז געפונען געוואָרען אין יהוה'ס הויז“. דער קעניג שליסט דאָן אַ כּונד פאר יהוה צוזאַמען מיט דעם פּאַלק צו היטען אַלץ וואָס שטעהט גע־שריבען אין יענעם בוך. די שבועה ווערט כּאַלד גענומען ערנסט און מ'שאַפט אַפּ אַלע אומווירדיגקייטען און מ'מאַכט א יום־טוב פסח אויף א נייעם שטייגער.

צי פּאַרדינט די דערצעהלונג געגלויבט צו ווערען? און וואָס לערענט זי אונז? זי איז עטוואָס איבערגעאַרבייט געוואָרען, אָבער בעצם אַנטהאַלט זי אין זיך א געשלאָסענעם באַריכט, וואָס שטאַמט, ווייזט אויס, פון א פּער־זאָן וואָס איז געשטאַנען נאָהנט צו די פּאַסירונגען. פּאַרפּאַסט געוואָרען איז דער באַריכט העכסט וואַהרשיינליך נאָך פּאַר יאַשיהו'ס טויט*.) דער פּאַרפּאַסער שטעהט בכן בלויז א 10-12 יאָהר דערווייטערט פון די געשע־הענישען. און אפילו ווען די דערצעהלונג זאָל זיין מיט אייניגע יאָהר־צעהנדליג אינגער, וואָלט אויך ניט געווען וואָס אויסצוזעצן געגען איהר גלויבערדיגקייט. נון, איז אָבער קיין ספק ניט, אז דאָס בוך פון דער תּורה, וואָס קומט דאָ אין באַטראַכט, איז אשטייגער ניט דער גאַנצער חומש אָדער דעם אוינגערופּענער „בוך פּונ'ם בונד“ (ספר הברית**). די באַ־זייטיגונג פון די כּמות און זייערע כּהנים, אויך פון די מצבות און אשרות, א רעפּאַרם וואָס דער קעניג פיהרט דורך אויפ'ן גרונט פון דעם נייעם גע־זעץ; דעם יום־טוב פסח, וואָס ער לאָזט פייערען אויף א נייעם שטייגער; די קללות געגען די וואָס וועלען עובר זיין אויף די געזעצען, וואָס מ'מוז אָננע־מען, אז ער גופא און חולדה האָבען געפינען אין דעם בוך פון דער תּורה — אַט דאָס אַלץ לאָזט ניט אויפקומען דעם מינדסטען ספק וועגען דעם, אז דאָס בוך, וואָס חלקיה האָט געפונען, איז געווען דער ספר דברים***). די פּראַגע איז נאָר: וויפּיעל פון היינטיגען ספר דברים איז שוין דאמאָלסט גע־לעגען פאר יאַשיהו'ן? נאָך וויכטיגער איז די אנדערע פּראַגע: ווען און אויף וואָס פאר אַן אופן איז יענעם בוך געשאַפען געוואָרען? בנוגע צו דער ערשטער פּראַגע שטימען די פּאַרשער איין, אַז דאָס

(* די נביאות איבער יאַשיהו'ן וואָלט געמוזט האָבען אן אנדער נוסח, ווען זי וואָלט געשטאַמט פון נאָך זיין דורכאויס ניט נאַטירליכען טויט (כ"ב 20).

** זעה אין ערשטען באַנד ז. 289, 200.

*** עס איז גענוג אַנצואווייזען אויף דברים י"ב און ט"ז; פּאַרגלויך אַתּוץ דעם דברים י"ח פון פּסוק 1 אָן מיט מלכים ב, כ"ג פון פּסוק 8 אָן.

היינטיגע פינפטע בוך פון חומש איז ניט איינהיימליך און אז פארשידענע הענט האָלען געארבייט אין זיין צוזאַמענשטעלונג. דערפאר אָבער הערשען פארשידענע מיינונגען וועגען דעם אינהאַלט פון דעם אַזוי־גערופענעם „אור־דברים“. מיר וועלען זיך דאָ דעריבער מוזען באַנגעגען פּעסצושטעלען דעם פּאַקט, אַז דער „אור־דברים“ איז געווען אסך קלענער ווי דאָס היינ־טיגע בוך, אָבער אַז ער האָט לֶכַל הדעות אַנטהאַלטען די הויפּט־געזעצען אין היינטיגען ספּר דברים, וועלכע זיינען געווען פּונדאַמענטאַל פּאַר יאשיהו'ס רעפּאַרם, און אַז ער האָט שווערליך זיך באַשרענקט אויף די דאָ־זיגע הויפּט־געזעצען.

פון א פיעל גרעסערער וויכטיגקייט איז די אנדערע פראגע, בנוגע דער צייט און די אומשטענדען ווען דער אור־דברים איז פארפאסט געווארען. די דאזיגע פראגע פאלט צום גרעסטען טייל צוזאמען מיט נאך א פראגע: צי האט דער כהן גדול חלקיה טאקע באמת געפונען דאס בוך, אָדער ער האט נאָר געמאַכט אַזאַ אַנשטעל? אין דעם לעצטען פאל קומט ארויף דער חשד, אַז ער גופא איז געווען דער מחבר אָדער איז יעדענפאלס גע־שטאַנען זעהר נאָהנט צום מחבר. מ'וואָלט דאָן דאַרפֿען אָננעמען אַלס העכסט וואָהרשיינליך, אַז דאָס בוך איז נאָר וואָס געשאַפֿען געוואָרען. אין פאַל אָבער אויב חלקיה האָט טאקע געפונען דאָס בוך, דאָן קאָן זיין, אַז עס איז געלעגען אויף זיין אַרט שוין אַ לענגערע צייט.

קודם כל מוז מען האַלטען אין זינען, אַז דער שרייבער פון דעם באַ־ריכט באַטאַנט צוויי מאָל, אַז דאָס בוך איז „געפונען“ געוואָרען: איינמאָל באַטאַנט ער עס דורכ'ן מויל פון כהן, דאָס צווייטע מאָל פון זיך אַליין. ער מאַכט בכוּן פאַר דאָס וואָרט פאַראַנטוואָרטליך ניט בלוין חלקיה'ן, נאָר ער גופא שטעלט זיך פאַר דעם איין. אויב חלקיה גופא אָדער איינער פון זיינע חשוב'ע חברים אין דער כהונה זאָל זיין דער דערצעהלער, דאָן וואָלט דער חשד בלייבען אויף דעם שרייבער פון באַריכט. אַזוי אָבער ווי דאָס איז פאַקטיש אויסגעשלאָסען*.) איז דער דערצעהלער ענטוועדער

(* מלכים ב, כ"ג 8, 9 מאַכט בפירוש אויפּמערקזאַם אויף דער סתירה צווישען דער פאַקטישער האַלטונג פון די כהנים פון ירושלים און דעם ווילען פון די געזעצ־געבער, און עס ווערט אפילו גאָר ניט פּרובירט צו דערקלערען אָדער צו אַנטשול־דיגען די דאָזיגע סתירה (פּאַרגלייך דברים י"ח 6, 8, וואו עס ווערט אויסדריקליך געזאַגט, אַז די כהנים פון די במות מעגען קומען אין ירושלים און נעמען אַ גליי־כען אַנטויל אין קולט מיט די דאָרטיגע כהנים). חלקיה אָדער איינער פון זיינע סקורבים וואָלט געוויס לֶכַל הפחות אָנגעגעבען אויף וואָס פאַר אַ גרונט די כהנים

אליין איינער פון די אָפּגענאַרמע אָדער ער ניט איבער א פּאַקט. צוליב אַנדערע טעמים איז אָבער וואַהרשיינליך, אז ער ניט טאַקע באַמת איבער א פּאַקט. וואָלט חלקיה אָדער איינער פון זיינע מקורבים געווען דער פּאַר-פּאַסער פון בוך, דאַן וואָלט אין ספר דברים אין איין וויכטיגען שטעל גע-מוזט שטעהן אַנדערש ווי עס שטעהט דאַרטען היינט. וואָרים אז חלקיה איז געווען דער הויפט פון א שטרענגער פּריסטער־הערשאַפט פון ירושלים, האָבען מיר אן אבסאָלוט זיכערע עדות אין דער ידיעה וואָס דערצעהלעט, אז די פּריהערדיגע כהנים פון די כּהנים זיינען ניט צוגעלאָזען געוואָרען צום מוזבא אין ירושלים, אַה א ספּק געגען דעם ווילען פון די געזעצגעבער און פון דעם קעניג און דורך דער ווירקונג פון די כּהנים*.) דאַס איינציגע מיטעל זיך מפרנס צו זיין בכבוד אלס כּהנים איז דערמיט צוגענומען גע-וואָרען פון זיי מיט געוואָלד. וואָס מעהר זיי זיינען אראָפּגעדריקט געוואָ-רען צו דער מדרגה פון פּריסטערליכע פּראָלעטאַריע, אַלץ מעהר שנאה האָבען געמוזט פיהלען צו זיי די עגאָאיסטישע כּהנים פון ירושלים. ווי פעהיג מ'זאָל בכן ניט האַלטען אַזוינע הערשזיכטיגע מענער ווי חלקיה אַנצוגעבען פאַר דער וועלט, אז זיי האָבען כלומר'שט געפונען א בוך, איז אָבער אוממעגליך צוצושרייבען צו זיי די פּסיכאָלאָגיש דורכאויס אומפאַר-שטענדליכע דומהייט, אז זיי זאָלען האָבען געגעבען דעם בוך די געשטאַלט וואָס עס האָט היינט. דאַס וואָלט געהייסען פאַר זיי אין אן אומבאַגרייפ-ליכער קורצזיכטיגקייט, אַפּטאַן נאָר א האַלבע ארבייט, אויב דוקא דעם הויפּט־פונקט, וואָס איז פאַר זיי געווען דער סאַמע עיקר, זייער באַציהונג צו די כּהנים פון לאַנד, האָבען זיי געלאָזען דורכצופיהרען מיט דער אייגע-נער האַנט, בעת דאַס בוך פון דער תורה האָט זיי געגעבען די מעגליכקייט דאַס צו טאָן מיט דער העכערער אויטאָריטעט פון יהוה.

פון ירושלים האָבען אָנגענומען אזא שטעלונג צו די כּהנים פון די כּהנים. אַט די פאַרשווייגונג, נאָך פאַרשטאַרקט דורך א „נאר“ („אך“) וואָס קלינגט ווי א פאַר-וואָרף, שליסט אומבאַדינגט אויס חלקיה'ן און זיינע פּריינד פון דער פאַרפאַסער-שאַפט.

(* דער קעניג איז לויט כ"ג 8 אנטשלאָסען זיך צו האַלטען שטרענג בוי דעם וואָרט פון דער תורה. וויבאַלד אָבער אז דער גאַנג פון די געשעהענישען האָט זיך פאַרנומען אויף אן אַנדער וועג אין יענעם וויכטיגען פונקט, קאָנען נאר די כּהנים געמאַכט ווערען פאַראַנטוואָרליך פאַר דעם, און פון די כּהנים—זייער הויפט, וועלכער איז לויט כ"ג 4 דער פיהרער פון דער גאַנצער באוועגונג אין קעניג'ס נאַמען.

וויכטיגע מענער צווישען די כהנים איז ניט געווען דער פארפאסער פון דעם בוך און האָט אויך ניט גענומען קיין ערנסטען אַנטייל אין זיין פאַר פאַסונג. דער היתר צו די כהנים פון די כמות צו קומען אין ירושלים מקריב זיין קרבנות האָט קיינמאָל ניט געקאָנט שטאַמען פון חלקיה'ס קרייז, וועלכער, ווי מ'זעהט, האָט דאָס נאָר ניט געלאָזט דורכפיהרען. אַזאַ שטעט לונג צו די כהנים פון די כמות איז נאָר פאַרשטענדליך ביי איינעם פון די נביאים־קרייזען אָדער פון די נידעריגערע שיכטען פון די כהנים פון בית המקדש*).

ווען מ'האַלט נאָר אין זינען, אַז אויך ביי אנדערע פעלקער טרעפען מיר דעם מנהג אַוועקצולעגען אין א הייליגען אָרט הייליגע ביכער, דאָס מענטען און געזעץ־שריפטען, דאָן איז וואָהרשיינליכער ווי אַלץ אַנצונעמען אַז דאָ האַנדעלט זיך וועגען א בוך, וואָס איז אַוועקגעלעגט געוואָרען אין בית־המקדש און וואָס חלקיה האָט געפונען**). די שטעלען אין דעם דאָזיגן גען בוך, וואו עס רעדט זיך וועגען צענטראַליזירען דעם קולט אין איינע ציענע אָרט, זיינען פאַרפאַסט געוואָרען אונטער מנשה'ן, אויב ניט נאָר פרי־

(* דער פארפאסער איז הפנים געווען א מאן פון אזא פאזיציע ווי אשטייגער ירמיה'ס פאמיליע, דאס הייסט פון די נידעריגערע פאמיליען פון די כהנים, שטעט הענדיג גלויבצויטיג נאָהנט צו די קרייזען פון די נביאים. אַז ער האָט דאָך גער קאַנט זיין א מאן פון גרויס השיבות און מיט א גרויסער השפעה, ווייזט דער ביישפיל פון ירמיה'ן.

** ס'איז כדאי צו באַמערקען, אַז חלקיה גלויבט, אַז ער האָט געפונען „דאס“ בוך פון דער תורה (כ"ב 8). וואָס וויל ער דערמיט זאָגען? עס האָט דאָך שוין עקסיסטירט דער „ספר הברית“, פאַרוואָס רעדט ער בכך ניט פון „א“ בוך פון דער תורה? הפנים דערפאַר, ווייל ער איז זיך משער אַז דאס בוך געהערט צום בית־המקדש, אַז עס איז דאס הייליגע געזעץ פון ירושלים. אָט אזוי האָט מען, ווייזט אויס, געקוקט אויף דעם ספר דברים. שילה, בית־אל, שכם און אנדערע אלטע הויז־ליגטימער האָבען הפנים שוין לאַנג געהאַט זייער אויגען געזען; מיר זיינען גענויגט צו דערקלערען אויף דעם דאָזיגען אופן די אנטשמעהונג פון ספר הברית, פון שמות ל"ד 11—26 און אויך פון אנדערע שטיקער געזעצעגעבונג. ירושלים אלס דאָס אינגסטע הייליגטום באַקומט איהר תורה צולעצט. עס קאן זיין, אַז מ'האַט אַוועק־געלעגט די תורה אין אַן אָפענעם אָרט, אָדער אויך אַז מ'האַט זי באַהאַלטען אין אַ ליימענעם קאַסטען, אָדער אַרײַנגעלעגט אין מויער. אַזאַ ליימענעם קאַסטען האָט מען אויסגעגראָבען אין תענך. דער קרויסליכער קירכען־פאַסער אַריגען (אין 3טן יאָרהונדערט) האָט געפונען אין אַזאַ ליימענעם קאַסטען אין ירוחו טעקסטען פון דער ביבעל. אין עניפמען און אין אשור, ווייסען מיר, פלעגט מען אַרײַנלעגען אַזוינע געשריבענע דאָקומענטען אין פונדאַמענט פון א טעמפלעל.

הער שוין אונטער חזקיה'ן, בעת אנדערע שטיקער וואָס זיינען אין איהם אריינגעשטעלט געוואָרען, שטאַמען צום טייל פון אסר א פריהעריגער צייט*.)

געפונען האָט מען דאָס בוך אין דעם 18טען יאָהר פון דעם קעניג, דאָס הייסט בכּוּ און יאָהר 621, קורץ פאר פּסח. מ'זעהט קלאָר, אז דאָס בוך איז געווען א פרוכט פון דעם גייסט פון די נביאים. דאָס וואָס די נביאים האָבען תמיד געפאָדערט : אז מ'זאָל האַלטען יהוה'ס געזעצען און טאָן זיין ווילען, איז איצט אויסגעדריקט געוואָרען אין קאָנקרעטע פאָדערונגען, וועלכע האָבען געוויזען ווי די אידען מוזען זיך אויפפיהרען אין לעבען כדי צו זיין הייליג און צו זיין די קינדער פון דעם „הייליגען פון ישראל“, ווי ישעיה האָט איהם אָנגערופען. די נבואה איז דערמיט פאָרוואַנדעלט גע- וואָרען אין א תורה, אין א געזעץ, און איז אריינגעטראָטען אין דער ספּערע פון דער כהונה. די איינציגקייט פון יהוה און די פּאָסיגע אויפפיהרונג אין קולט און אין לעבען איז דער גרונט-געדאַנק פון דעם בוך. אָבער דער וועג ווי דאָס דורכצופיהרען איז אין א גרויסען טייל די באַנייטע רייניגונג פון קולט. דער ספר דברים — און פילייכט דער שוין אונטער יאשיהו גע- פונענער — אַנטהאַלט אויך אין א גרויסער צאָהל מאַראַלישע און סאַציאַלע געבאָטען. וועלכע באַצוועקען צו פאָרוויקליכען אין לעבען פון פּאָלק דעם אידעאַל פון יושר פון די נביאים. דאָס זיינען אָבער געווען נאָר פאָדערונג געו, אַזעלכע ווי די נביאים האָבען לאַנג שוין אויפגעשטעלט. מיר ווייסען אויך ניט ווי ווייט זיי האָבען געהערט צו דעם דאַמאַלסט געפונענעם בוך

(* עס קאָן געמאַלט זיין, אז שלמה'ס בית-המקדש האָט שוין אין זעהר א פריהער צייט געהאַט זיין אויגען טעמפל-געזעץ. זיין אינהאַלט האָט געמוזט זיין צום טייל נאָהנט פאָרוואַנדט, צום טייל אידענטיש מיט דעם ספר הברית און מיט דער שטיק געזעצען און שמות ל"ד 11—26. אָבער אין משך פון דער צייט זיינען די דאָזיגע געזעצען אלץ איבערגעארבייט און פאָרברייטערט געוואָרען, לויט די באַדערפענישען פון דער פּראָגרעסירענדער צייט. מ'האָט אָבער אין מאַנכע צייטען אויך געמעגט אויפהערען ארבייטען אויף די דאָזיגע געזעצען אדער זיי גאָר ביי דער צייט אוועקלעגען, ווען זייער אַנטוויקלונג און ממשות'דיגע דורכ- פיהרונג האָבען זיך אָנגעשטויסען אין לעבען אויף גרויסע שווערקייטען. א טעמ- פעל-ארכיוו האָט, ווי אומעטום, אזוי אויך אין ירושלים בלי ספק עקסיסטירט שוין זעהר פריה. פאָרעלטערטע שטיקער געשריבענע האָט מען אודאי איבערגעשריבען. אַט אזוי האָט מען אויך הפנים אוועקגעלעגט אָן א זייט „דאָס בוך פון דער תורה“ פון ירושלים, נאָכדעם ווי א כהן פון ישעיה'ס שולע האָט עס ניו באַארבייט אין דעם גייסט פון די נביאים, ארויסוואַרפענדיג עלטערע קולט-פאָרשריפטען.

פון דער תורה. דאס וואָס האָט געקאָנט גלייך דורכגעפיהרט ווערען, וואָס איז געווען אין פולקומען איינקלאַנג מיט דעם גייסט פון דער צייט און וואָס האָט פאַרשפּראַכען אומצוגענדערען פון גרונט אויס די דאַמאַלסדיגע רעליגיעזע פאַרהעלטענישען — איז געווען די ענערגישע דורכפיהרונג פון דעם איינהייטס-געדאַנק, פון דעם געדאַנק פון איין נאָט און פון איין אָרט וואו מ'קאָן דינען צו איהם.

ס'איז דערפאַר אַסך מעהר ווי א צופאַל, וואָס ביידע טיילען, נביאים און כהנים, זיינען געווען גלייך באַטייליגט אין דער עפענטליכער אַנערקע-נונג פון דעם בוך און אין דער דורכפיהרונג פון זיין פאַרערונג. דער כהן חלקיה ציהט ארויס דאָס בוך אין דער עפענטליכייט, אַנערקענענדיג זיין באַדייטונג, כאַטש עס איז ניט געווען אין פולען איינקלאַנג מיט אַלע זיינע איעדאַלען; און די נביאה חולדה באַאיינפלוסט דעם קעניג'ס באַשלוסען מיט איהר נביאות. די היידינישע סימבאָלען און מזבחות, וועלכע זיינען אויפגעקומען זינט מנשה' און צום טייל זינט אחו', ווערען פון דאָס ניי באַזייטיגט און דער בית-המקדש ווערט גרינטליך גערויניגט. דאָס זאָל אָבער איצט דורכגעפיהרט ווערען ענערגישער און גרינטליכער ווי אונטער חזקיה'. די כהנים פון די לאַנד-שטעט ווערען דעריבער געבראַכט קיין ירושלים און זייערע הייליגע כמות ווערען פאַרשוועכט. ביי דער אויגענבליקליכער שוואַכקייט פון דער אשורישער הערשאַפט איז יאשיהו בכוח אויסצושפריי-טען זיין טעטיגקייט איבער די גרעניצען פון זיין אייגענטליכען לאַנד. זיין רעפּאַרם טרעפט די יהודהדינער אין דער פריהערדיגער טעריטאָריע פון ישראל, וועלכע איז זינט 100 יאָהר געווען אַן אשורישע פּראָווינץ; דער מזבח פון בית-אל ווערט צעשטערט*.) דערביי איז כאַראַקטעריסטיש פאַר דער באַוועגונג, וואָס די כהנים פון די אָפּגעשאַפטע כמות זיינען כאַהאַנ-דעלט געוואָרען ניט לויט דעם ווערטליכען נוסח פון דער נייער תורה און ניט לויט דעם אורשפּרינגליכען וואונש פון דעם קעניג. דער געזעצגעבער פון ספר דברים האָט געוואָלט, אַז די כהנים פון די כמות זאָלען בלייבען אויף זייערע ערטער און זאָלען בלויז אויפגעבען דאָרטען די כהונה; אַלס געסט מעגען זיי קומען ווען זיי ווילען קיין ירושלים און זיך באַטייליגען אין די קרבנות. יאשיהו האָט קענטיג געהאַט ברעה נוט צו מאַכען דעם שאַדען פון די כהנים, וועלכע זיינען איצט געבליבען אַהן ברויט, דערמיט וואָס זיי וועלען אויפגענומען ווערען צווישען די כהנים פון בית-המקדש.

* זעה אויבען ז. 76 און 132.

די כהנים פון בית־המקדש אבער האבען זיך געשטעלט אנטקעגען דעם אומ־געוואונשענעם צואוואוסס און האבען זיי ניט צוגעלאזען צום מזבח. די כהנים פון בית־המקדש מאנאפאליזירען איצט פאקטיש די רעכטען פון דער כהונה; די ביזאָהעריגע לויים פון די לאַנד־הייליגטימער בלייבען גייסט־ליכע פון א נידעריגערען ראַנג. אַלס געזעצליך ווערט דער דאָזיגער צו־שטאַנד אנערקענט דורך יחזקאל.

8.

די באדייטונג פון דער רעפארם.

דורך דער פראקלאַמירונג פון דער תורה פון ספר דברים אונטער יאשיהו'ן ווערט ניט בלויז דאָס רעליגיעזע, נאָר מ'קאן זאָגען דאָס גאַנצע גייסטיגע לעבען פון אירישען פאָלק געשטעלט אויף א נייעם יסוד. אָבער ניט בלויז די געשטאַלטונג און דעם גורל פון יודענטום האָט זי באשטימט. דורך איהר זיינען אויך ארויסגערופען געוואָרען כאַראַקטעריסטישע שמרי־כען פון יענע רעליגיאָנען, וועלכע זיינען אויסגעוואַקסען אויף דעם באַד־דען פון יודענטום; דאָס זיינען דאָס קריסטענטום און דער איסלאַם. די נאַכווירקונגען פון יענע געשעהענישען אונטער יאשיהו'ס רעגירונג, וואָס די אַנפיהרער זייערע האָבען ניט געקאַנט האָבען די מינדסטע אַהנונג פון זייער באַדייטונג, לאָזען זיך פיהלען עד היום.

די אומגעשטאַלטונג פון אַלע פאַרהעלטענישען האָט געמוזט טרעפּען שאַרף דעם דור, וועלכער האָט דורכגעלעבט די איינפיהרונג פון ספר דברים. וואָרים דאָס האָט געבראַכט מיט זיך פאַרענדערונגען, וואָס האָבען אריינגעשניטען טיף ביז אין די ענינים פון דעם סאַמע טעגליכען לעבען. פאַר מאַדערנע מענשען איז שווער היינט דאָס צו פיהלען. דאָס קאָן איבער־הויפּט נאָר געשעהן, ווען מ'שטעלט זיך פאַר די באַדייטונג פון דעם קולט פאַר דאָס טעגליכע לעבען אין אַלטערטום. אַלע אַפּפּער־ערטער אויסער ירושלים פאַלען אוועק. דאָס באַדייט מעהר ווי אז דער איד קאָן איצט דינען גאָט אין דעם אָרט וואו ער וואוינט בלויז מיט תפלות און מיט'ן ר־פען צו גאָט; דאָס באַדייט א טיפען שניט דורך דער גאַנצער אַרטיגער אויפפיהרונג פון לעבען. ניט בלויז בנוגע צו ימים־טובים, נאָר א ווייטגע־

הענדיגע ענדערונג אין די טעגליכע געוואוינהייטען פון דעם הויזליכען אין בירגערליכען לעבען. ביי די אמאליגע אירען האבען געמעגט עסען פלייש נאָר די וואָס זיינען געווען טהור. שעכטען א בהמה און עסען פלייש אין געווען א רעליגיעזע האַנדלונג, וואָרים יעדע שעכטונג איז געווען א קרבן (זבח). דער הויז־פאָטער האָט געשאַכטען, רופענדיג צו יהוה. איצט אָבער קאָן מען דאָך ניט פאַרלאַנגען, אַז דער איינצעלנער איד, וועלכער וויל מאַך־כען א פרעהליכע סעודה, זאָל געהן מיט דער בהמה וואָס ער וויל שעכטען און מיט אַלע איינגעלאָדענע געסט קיין ירושלים, — דעם איינציגען אָרט וואו מ'האָט געמעגט מקריב זיין קרבנות זינט דער רעפּאָרם. א גאָסט קומט. די העפליכקייט פאָדערט, אַז מ'זאָל שעכטען לכבוד איהם א בהמה פון דער סטאָדע און מ'זאָל מאַכען א הולאַנקע. דאָס קאָן מען איצט־נאָר טאָן אין ירושלים. ס'איז דערפאַר געווען א נויטווענדיגער באַדינג פון דער צענט־טראַליוזירונג פון קולט אין שלמה'ס בית־המקדש מתיר צו זיין צו שעכטען אויך ניט אַפּפּערענדיג. פון א קולט־האַנדלונג ווערט די שעכטונג א האַנדל־לונג, וועלכע שטעהט בלויז אונטער א רעליגיעזער השגחה; מען מוז נאָר אַכטונג געבען, אַז דאָס בלוט זאָל אויסגעגאָסען ווערען אויף דר'ערד און מענשען זאָלען דערפון קיין הנאה ניט האָבען. דאָס פלייש־עסען גופא ווערט דערמיט איצט לגמרי א וואַכעדיגע זאַך. פריהער האָט מען געמוזט מאַכען אַז אַפּפּער־מאָהלצייט, ווען מ'האָט געוואַלט געניסען פון פלייש; און מ'האָט דעריבער געמוזט זיין טהור. איצט אָבער הענגט עס בלויז אַפּ פון איינעם'ס קעשענע, צי ער זאָל עסען פלייש אָדער ניט. „דו מענסט שעכטען און עסען פלייש מיט דער גאַנצער לוסט פון דיין זעל לויט דער ברכה פון דיין גאָט יהוה וואָס ער האָט דיר געגעבען אין אַלע דייע טוי־ערן, דער טהור'ער און דער טמא'ער קאָנען עס עסען ווי דעם הירש און די גאזעל. נאָר דאָס בלוט טאָרט איהר ניט עסען, אויף דר'ערד זאָלט איהר עס אויסניסען ווי וואַסער“ (דברים י"ב 15, 16). פון דאָמאָלט אַז שעכט מען נאָר גלאַט אַזוי בהמות און מען מאַכט וואַכעדיגע הולאַנקעס, אַהן א פאַרבינדונג מיט דער רעליגיאָן. אַט אַזוי איז דורכגעבראַכען געוואָרען דורך דער רעפּאָרם אַז אוראַלטע זיטע.

די צאָהל פון די קרבנות איז דורך דער רעפּאָרם אסך געפאַלען, וואָך רים צו בריינגען א קרבן האָט געהייסען זיך גרייטען אין וועג אריין קיין ירושלים, און דאָס האָט געפאָדערט אי צייט, אי געלד. א פלייס־יגער און אויסגע־עכענטער הויז־פאָטער האָט זיך דעריבער פריהער גוט מיישב געווען ביז ער האָט באַשלאָסען צו בריינגען א קרבן. דאָס מקריב זיין א

קרבן ווערט דעריבער איצט לגמרי אָפגעזונדערט פון די פארשידענע זיך בייטענדיגע עסקים פון טעגליכען לעבען. אויב מען מוז שוין בריינגען א קרבן, לעגט מען עס אָפ אויף די ימים־טובים, ווען מען מוז סיי ווי סיי זיין אין הייליגטום. אָט דערפון בילדעט זיך אויס דער שאַרפער חילוק צווישען דעם וואַכעדיגען לעבען און דעם לעבען פון יום־טוב־צייט, צוויי שצן דער וואַכעדיגער שטימונג און דער יום־טוב־דיגער שטימונג.

זינט מ'האָט מקריב געווען קרבנות זעלטענער און נאָר צו א יום־טוב, איז נאָטירליך געוואַקסען די באַדייטונג פון דעם קרבן. אָבער ניט פאר אַלע מינים קרבנות איז ארויסגעקומען די זעלביגע טובה דערפון. און דערמיט הייבט זיך אָן א נייע אַנטוויקלונג אין דעם ענין פון קרבנות, אַן אַנטוויקלונג, וועלכע האָט געפונען איהר אָפּשלוס אין תורת כהנים (ויקרא). די באַדייטונג פון דעם פרידענס־אָפּפער (זבח שלמים), דער אָפּטעסטער קרבן אַמאָל ביי די אידען, נעמט איצט איבער דער גאַנצ־אָפּפער (עולה), דער איי־גענטליכער קרבן פון א יום־טוב. דער „קרבן־שלמים“ האָט נאָר דערהאַל־טען זיין באַדייטונג ביי נדרים. דער עיקר אָבער איז דאָס וואָס איצט איז גע־לעגט געוואָרען דער יסוד, אויף וועלכער דער זינד־אָפּפער האָט זיך אַנט־וויקעלט צו זיין שפעטערער באַדייטונג. באַצאָהלען א דאָנק־אָפּפער אין מקיים זיין א נדר האָט זיך געלאָזט מרחח זיין ביז צום קומענדיגען יום־טוב. אַנדערש איז אָבער ווען עס האַנדעלט זיך מכוח באַזייטיגען א פאַר־שוועבונג, כדי צו ווערען צוריק פעהיג אַנטייל צו נעמען אין קולט, אָפּצואַ־ווישען יהוה'ס צאָרן. ווער האָט געקאָנט אַזא זאך אָפּלעגען? דער באַ־טראַפּענער האָט זעלבסטפאַרשטענדליך געמוזט געהן אזוי שנעל ווי מעגליך אין הייליגען אָרט צו קריגען די הילף פון דעם כהן. די דאָזיגע אַנטוויקלונג האָט זיך אָבער ניט גלייך ארויסגעוויזען. דער ספר דברים הייסט נאָר בריינגען א קרבן „פרעהען זיך מיט יהוה“. אָבער דערמיט וואָס מ'האָט באַזייטיגט אַלע קולט־ערטער אויסער ירושלים, דערמיט וואָס מ'האָט אויפ־געשטעלט אַלס אידעאָל די אויפהאַלטונג פון דער אויסערליכער הייליגקייט און אַלס ריכטשנור פאר'ן קולט און זיטע א פּעססטעעהענדיג געזעץ — האָט מען אריינגעשנימען אין וואַרצעל פון דער אַלטער זיטע און דער אַלטער שטימונג פון אָפּפערען און מ'האָט צוגעגרייט די שפעטערע רעליגיעזע שטי־מונג פון יודענטום.

ווייטער באַדייט די באַזייטיגונג פון די כּמית און די אריבערפיהרונג פון זייערע כּהנים, א צעטרייסלונג פון דער אָרטיגער זיטע בכלל. דאָס וואָס מ'האָט תּפּלה געטאָן און מקריב געווען קרבנות ביים זעלביגען מזבח,

וואס מ'האט פראקטיצירט דיזעלביגע קולטישע מנהגים, וואס מ'האט זיך דערצעהלט מיט גדלות דיזעלביגע לעגענדען וועגען דעם הייליגטום און זיין אנטשמעהונג — דאס אלצדינג איז געווען דער באַנד וואס האט פעסט צו נויפגעבונדען די געמיינדע אָדער די גאַנצע געגענד. און די גאַנצע אויפֿֿ פיהרונג פון דעם דאָזיגען קיבוץ איז געשטאַנען אונטער דעם שוץ פון דעם שותפות'ען מזבח. זיינע כהנים האָבען השגחה געטאָן, אַז די דאָזיגע אויפֿֿ פיהרונג זאָל איבערגעהן מיט אלע פרטים פון די פאַטערס צו די זיהן. אַט די אויטאָריטעט פון די לאַנד־כהנים איז אָפגעשאַפט געוואָרען; אַלס איינ־ציגע אויטאָריטעט וועגען דעם, וואָס עס איז אין איינקלאַנג מיט יהוה'ס ווילען און איז דערפאַר לויט דער אירישער זיטע, זיינען איצט אויפגעשמעלט געוואָרען א בוך און די קעניגליכע כהנים. מ'האט מעהר ניט געקאַנט אין פאַרפלאַנטערטע ענינים קומען נאָך אַז עצה צום כהן אין אייגענעם אַרט, מ'האט זיך דאָרטען מעהר ניט געקאַנט דערקונדיגען יהוה'ס ווילען דורך אַז אַראַקעל, ניט מעהר באַקומען דאָרטען אַז אַנטשיידונג אין א משפט. די נאָט'ס־מענער, וועלכע זיינען שוין געווען די אינטימע און אויספרובירטע יועצים פון די טאַטעס און די זיידעס און וועלכע האָבען געשעפּט זייער ווי־סען פילייכט פון די באַריהמטסטע נאָט'ס־מענער פון די אַלטע צייטען, זיינען איצט דערווייטערט געוואָרען און זיי זיינען איצט לנמרי אָפגעהאַנגען פון דעם חסד פון די כהנים פון בית־המקדש אין ירושלים. ווען עס וועט זיין פאַר דיר א זאך צו שווער אָפצו־פּסק'ענען צווישען בלוט און בלוט, צווישען א דין און א דין, צווישען א קלאַפ און א קלאַפ — שטריי־טינקייטען אין דייע טויערן, זאָלסטו אויפשטעהן און ארויפגעהן צו דעם אַרט וואָס דיין נאָט יהוה וועט זיך אויסקלייבען. און דו זאָלסט קומען צו די כהנים, די לויים און צו דעם שופט* וואָס וועט זיין אין יענע טעג און דו זאָלסט אָנפּרענען און זיי וועלען דיר פּסק'ענען" (דברים י"ז 8, 9).

אין משפּט'ען האָט די איינפיהרונג פון ספר דברים אין איין פונקט אַם טיפּסטען איינגעשניטען אין אירישען לעבען. יעדערער פון די קולט־ערטער, וועלכע יאשיהו האָט אָפגעשאַפט, איז געווען א „מקום־מקלט" פאַר די וואָס האָבען דערשלאָגען א מענשען. דורך דעם איז עס מעגליך געוואָרען רען צו פאַרוואַנדלען די אַלטע זיטע פון בלוט־נקמה אין א געאָרדנעטען

(* דער פאַרפאַסער קאָן נאָטירליך ניט זאָגען „מלך", ווייל ער וויל ארויס־רופען די פאַרשטעלונג, אַז ער שרייבט פאַר דער ארוינאוואַנדערונג אין מערב־זייט פון ירדן.

משפט און דער עיקר—דורך דעם איז מעגליך געוואָרען צו ערציהען דאָס פּאַלק ווי צו אונטערשיידען צווישען מאָרדען און טויט־שלאַגען. ביי דעם מוזת האָט געזוכט זיך צו ראַטעווען דער וואָס האָט גע'הרג'עט א מענשען, ביז דער פּסקדין פון די זקנים, די פּאַרשטעהער פון די פּאַמיליען, האָט באַשלאָסען, צי ער האָט עס געטאָן מיט פלייס אָדער אומגערן און צי מ'דאַרף אויס־ליפּערען דעם באַשולדיגטען פון דעם הייליגטום צום „גואל הדם“. דערי־בער פּאַדערט דער ספר דברים (קאפ. י"ט), אז אום עס זאָלען ניט פּאַרקור מען קיין אומזיסטיגע בלוט־נקמות זאָלען אָפּגעזונדערט ווערען דריי שטערט אלס „ערי מקלט“. וואָרים ווען אָט די אומגליקליכע וואַלטען געמוזט לויפּען ביז ירושלים, וואַלט ניט איינער פון זיי געפּאַלען אויפ'ן וועג אלס קרבן פון בלוט־נקמה. די דאָזיגע דריי שטערט, הייסט עס, זאָלען אָנהאַל־טען אויף ווייטער די רעכטען פון זייערע מזבחות, נאָכדעם ווי די מזבחות גופא זיינען צעשטערט געוואָרען. דאָס איז געווען א מיטעל זיך צו העל־פען אין דער נוים.

מיט די מזבחות זיינען אויך געפּאַלען די לאַקאַלע ימים־טובים. ווער עס ווייסט ווי די דאָזיגע ימים־טובים זיינען איינגעבאַקען ביי די מענשען אין האַרצען, דער וועט פּאַרשטעהן ווי טיף דאָס האָט אריינגעשניטען אין דעם געפיהל פון יענעם דור. דערין איז אָבער געלעגען א גרויסער רעלי־גיעזער פּראָגרעס. אין קיין זאך דערהאַלטען זיך ניט אזוי לאַנג די נאָכוויר־קונגען פון עלטערע רעליגיאָנס־שטופּעס ווי אין די דאָזיגע ימים־טובים. זייער אָפּשאַפונג האָט דעריבער גלייכצייטיג באַדייט די ענדגילטיגע באַזיי־טיגונג פון דער רעליגיעזער וויכטיגקייט פון די לאַקאַלע העלדען און זייערע קברים, פון די הייליגע ברוניםער, שטיינער, קוואַלען. עס וואַלט נאָטירליך געווען א גרויסער טעות זיך פּאַרצושטעלען, אז עס האָט גלייך אויפגעהערט יעדער קולט ביי זיי, וואָרים אייגענעלעך אזוינע מנהגים האָבען זיך דערי־האַלטען ביז אויף היינטיגען טאָג. דאָך האָבען די דאָזיגע הייליגטימער אָנגעוואָרען דורך דער רעפּאַרם זייער שייכות צו דער אָפיציעלער רעלי־גיאָ; און די מנהגים, וואָס מ'האַט ביי זיי פּראַקטיצירט, זיינען פּאַררוקט געוואָרען אויף דעם געביט פון דעם פּאַרבאַטענעם, אָבערגלויבישען קולט. דערפאַר האָבען די דריי גרויסע ימים־טובים: פּסח, שבועות, סוכות, באַקומען דעם כאַראַקטער פון נאַציאָנאַלע ימים־טובים: זיי זאָלען פּאַר־אייניגען גאַנץ ישראל ביים מוזת פון יהוה אין ירושלים. די אַלטע פּאַדע־רונג, אז יעדער איד זאָל ערשיינען דריי מאל אין יאהר פאר יהוה, ווערט אויסגעטייטשט אין ספר דברים אזוי, אז יעדער זאָל פייערען די דאָזיגע

ימי-טובים אין ירושלים (פארגלייך שמות כ"ג 17; ל"ד 23; דברים ט"ז 2, 5, 6, 11, 15, 16). אַם גרינגסטען איז דאָס געווען דורכצופיהרען צום הערבסט-יום-טוב (חג האסיף, סוכות). וואָרים עס האָט זיך פון זיך אליין אויכגעבילדעט דער מנהג עולה-רגל צו זיין צום הערבסט-יום-טוב אין א גרע-סערען הייליגטום, און די אידען פון יהודה האָבען שוין אין ישעיה'ס ציי-טען באַזוכט ירושלים צו דעם דאָזיגען יום-טוב. צו פסח און שבועות איז דאָס אָבער געווען א שווערע זאך, ספעציעל צו פסח. וואָרים ווי קאָן מען דאָס פאַרלאַנגען פון דעם פויער אוועקצוגעהן פון דער היים אויף מעהרערע טעג ביים אָנהויב פון תבואה-שניט? דעריבער באַנגענט זיך דער ספר דברים מיט דער פאָדערונג, אַז מ'זאָל נאָר קאָכען און עסען דעם קרבן פסח אין דעם איינציגען אָרט וואָס גאָט האָט אויסגעקליבען; ער ערלויבט אָבער צו געהן אהיים אויף מאַרגען פריה און צו פייערען די טעג פון דעם מצות-יום-טוב אין דערהיים (דברים ט"ו 7). די פאַרבינדונג פון דעם חגיגה-פסח מיט דעם חגיגה-מצות, האָט געמוזט זיין לגמרי א נייעס, לכל הפחות פאר ירושלים*.) נאָר אזוי דערקלערט זיך די נאָטיץ אין מלכים ב, כ"ג 20, אַז אַזא פסח ווי אין 18טען יאָהר פון קעניג יאשיהו איז נאָר קיינמאָל ניט גע-מאַכט געוואָרען אין ירושלים.

אין איין פונקט אָבער זיינען די פון ספר דברים געשאַפֿענע ימי-טובים נאָך עהנליך צו די אַלטע און אונטערשיידען זיך פון די שפעטערע אידישע ימי-טובים: זיי פאַראייניגען נאָך ניט די גאַנצע נאַציאָן אין איין יום-טוב'דיגען געמיינדע, פאר וועלכער עס ווערען געבראַכט באַשטימטע שותפות'ע קרבנות, זיי פאַראייניגען נאָר אין ירושלים די אַלטע קולטור-נאָסענשאַפֿטען. אַנשטאַט וואָס דער פויער פון חברון, פון בית-לחם, פון גבעה פלעגט פריהער פראַווען זיין יום-טוב'דיגע סעודה אין'ס טריין פון

* „חג הפסח“ און „חג המצות“ זיינען לכתחילה געווען צוויי באַזונדערע ימי-טובים, וועלכע זיינען אויסגעפאלען בערך אין דערזעלביגער צייט. „חג הפסח“ איז לכתחילה געווען א יום-טוב פון פאסטוכער און „חג המצות“ א יום-טוב פון פויערים. אין אן עלטערער שטיק געזעצגעבונג, וועלכע שטאַמט נאָך פון פאר יאשיהו'ס צייט, שטעהט וועגען דעם קרבן פסח גאר באַזונדער, ניט צווישען די „שלוש רגלים“ (שמות ל"ד 25). ערשט דער ספר דברים האָט די דאָזיגע צוויי ימי-טובים פאַרבינדען אין איין יום-טוב. עס לעגט זיך אויפ'ן שכל, אַז דער „חג הפסח“ פלעגט פאר יאשיהו'ס רעפאָרם געפיערט ווערען בלויז אין פאסטוכער קרייז-ען, אָבער ניט אין אַזאַ גרויסער שטאַדט ווי ירושלים.

זיין פאמיליע און זיינע פריינד, טוט ער עס איצט אין זעלביגען קרייז אין ירושלים.

אבער וואָס פאר א ווערדע האָבען אָט די אַלע ענדערונגען אין די זיי-טען פון פּאָלק לגבי דעם, וואָס מיט דער פּראָקלאַמירונג פון ספר דברים אַלס געזעץ פון דער מלוכה ווערט געמאַכט א פּראָבע אויפצושטעלען דורך אויסערליכע מיטלען יענע גאָט'ס-מלוכה, וועגען וועלכער די נביאים האָבען נביאות געזאָגט, וואָס עס ווערט דעם אידישען פּאָלק אָנגעוויזען א גאנץ נייע אויפגאבע און עס ווערט געלעגט דער יסוד פאר א פולשטענדיגער אומענ-דערונג פון זיין קאָנסטיטוציע? דאָס וויכטיגסטע ביי די געשעהענישען בון יאָהר 621 איז, וואָס אנשטאט דער אויפגאבע פון דער מלוכה האָט דאָס אידישע פּאָלק איצט באַקומען א רעליגיעזע און קולטראַויפגאבע; און אַלס היטער אויפצופאַסען, אַז די דאָזיגע אויפגאבע זאָל ערפילט ווערען בשלמות, ווערט באַשטימט א געשריבענער ווילען פון גאָט. די אידען ווערען דער-מיט יהוה'ס הייליג פּאָלק. און דורך דעם וואָס א בוד ווערט באַשטימט אַלס רעגולאַטאָר פון דער פרומקייט פון גאַנצען פּאָלק, ווערט געשאַפען דער באַגריף פון הייליגע שריפטען.

אַט די אַלע אומענדערונגען און אומגעשטאַלטונגען, וואָס זיינען גע-קומען אַלס פּועל־יוצא פון דעם ספר דברים, זיינען אָבער געווען פאר דאָס אידישע פּאָלק א היסטאָרישע נויטווענדיגקייט. וואָרים יאשיהו'ס רעפּאָרם האָט איהם געגעבען אין דער הייליגער תורה אַן אָנהאַלט, דורך וועלכען עס איז פאר איהם מעגליך געווען איבערצולעבען דעם צוואַמענפאַל פון דער מלוכה און גלייכצייטיג האָט די רעפּאָרם אויך צוגעגרייט יענע ענדערונגען אין דער אָרגאַניזאַציע פון פּאָלק, וועלכע זיינען דערצו נויטיג געווען. אין אַלטען ישראל האָט די רעליגיעזע זיך אַנטוויקעלט מיט'ן קעניגטום און דורך איהם, נאָכהער דורך דער נבואה, בעת די כהנים זיינען מעהר געווען א קאָנ-סערוואַטיווער עלעמענט. אָבער ניט קעניגטום און ניט נבואה, נאָר די כהונה און די תורה זיינען שפעטער די פיהרער פון יודענטום. פונקט ווי דער פאַרשטענדיגער גערטנער, נאָר אידער ער טראַכט גאָר וועגען אויס-האַקען בויםער, וועלכע זיינען אומבאַדינגט נויטיג פאר דעם קיום פון גאַנץ צען גאַרטען, פלאַנצט שוין איין נייע אויפ'ן ריכטיגען פּלאַץ, כדי זיי זאָלען אַמאָל זיין א „ממלאַ מקום“, אַזוי הייבט שוין אַן איצט, בעת דאָס קעניג-טום עקסיסטירט נאָר און די נבואה ווירקט נאָר, זיך ארויסצוהייבען דער קלאַס פון די כהנים. אונטער וועמעס פיהרערשאַפט דאָס יודענטום אין געשטאַנען הונדערטער יאָהרען.

4

די כשדים, מדי און דער אונטערנאנג פון נינוה.

מיר שטעהען איצט ביי די לעצטע יאהרען פון אשור'ס הערשאפט. די אונטערווארפענע לענדער האבען זיך באפרייט פון דעם דעספאטישען יאך פון נינוה, און יאשיהו האָט אויסגענוצט די נייגעוואונענע פרייהייט דורכצופיהרען זיין עפאָכע-מאָכענדע רעפאָרם. אָבער ניט אויף לאַנג איז די אידען באַשערט געווען צו האַלטען זייער גורל אין זייערע אייגענע הענט. די אשורישע אימפעריע, וועלכע האָט געמאכט א סוף צו דער צפון-מלוכה פון ישראל, איז אונטערנגאָנגען, אָבער איהר פלאַץ האָט פאַרנומען א נייע סעמיטישע אימפעריע, וועלכע האָט צעשטערט אויך די געבליבענע דרום-מלוכה פון יהודה; דאָס איז געווען די וועלט-מלוכה פון די כאַלדעער אַדער, ווי זיי ווערען אָנגערופען אין תנ"ך, די כשדים.

וועגען די כאַלדעער איז אויבען דערמאָנט געוואָרען דרד-אנג, אַז די מעדער האָבען זיך מיט זיי פאַרבונדען צו דערלאַנגען נינוה דעם לעצטען טויט-קלאַפּ. אַריונטרעמענדיג איצט איז דער כאַלדעאיִשער פּעריאָדע פֿין דער אידישער געשיכטע, איז עס נויטיג זיך צו באַקאָנען א ביסעל געהנטער מיט דער דאָזיגער ניי-באַבילאָנישער מלוכה, וועלכע האָט געמאכט אַזאַ טי-פען שניט אין גורל פון אידישען פּאָלק.

די אָפּשטאַמונג פון די כאַלדעער איז טונקעל, דאָך ווייסען מיר מאַנכע פאַקטען וועגען זיי. זיי האָבען איינגעוואַנדערט אין באַבילאָניען פון דרום, קומענדיג פון דער געגענד פון פּערסישען גאַלף. זייער אור-היים איז גע-ווען אראַביע, דאָס אַלטע היים-לאַנד פון די סעמיטען, פון וואָנעט אויך די אקאדער זיינען געקומען קיין באַבילאָניען. די כאַלדעע'ן זיינען געווען סעמיטען, דאָס איז זיכער. פון דער עלטסטער צייט אַז וואָס מיר ווייסען פון זיי, טראָגען זיי סעמיטישע געמען און פיהרען זיך אויף סעמיטיש הן אין רעליגיעזען, הן אי בירגערליכען לעבען. אין באַבילאָניען זיינען זיי אויפגעטראָמען נאָך דער אַלט-באַבילאָנישער פּעריאָדע. דאָס קאָן מען זעהן צום טייל דערפון, וואָס זייער ראַסע איז געבליבען ריין סעמיטיש, להיפּוך צו די צפון-באַבילאָניער, וועלכע האָבען זיך דורכגעמישט מיט די ניט-סע-

מיטישע איינגעוואַנדערטע קאסימען*.) צום טייל דערפון וואָס זיי האָבען ביז זעהר שפעט דערהאַלטען זייער אַרגאַניזאַציע אין שבטים. וואָס וויי-טער האָבען די כאַלדעער כסדר זיך אַלץ מעהר אויסגעשפּרייט איבער א באַ-דייטענדען טייל פון באַבילאָניען. אין דעם פרט זיינען זיי א נאָהנטער פאַר-ראַלעל צו די אראמעער, וועלכע האָבען פאַקטיש געהערט צו דערזעלביגער אַלגעמיינער וואַנדערונג-כוואַליע ווי זיי גופא און זיינען שוין גאַנץ פריה געוואָרען געפעהרליכע שכנים פאַר אשור.

די עלטסטע היסטאריע פון די כאַלדעער איז פון א האַלב נאמאדישען, האַלב אַגריקולטורעלען פּאָלק, וואָס האָט כסדר געזוכט צו קריגען די רייכע שטיקער לאַנד און די רייכע שטערט פון זייערע גליקליכערע שכנים, די באַבילאָניער. אונטער זייער נאָמען „קאַלדי“ טרעפּען מיר זיי צוערשט אין 9טען יאָהרהונדערט (פאַר דער קריסטליכער ערא). איז א משך פון ארום הונדערט יאָהר אונטערוואַרפען זיי זיך מיט וועניג ווידערשטאַנד אונטער די מלכים פון אשור. דערנאָך זעהען מיר זייערע שבטים ארויסווייזענדיג א שותפות'דיגע ווידערשטאַנד געגען דער עראַבערונג-לוסט פון אשור און מיר זעהן אויך א מערקווירדיגע לוסט צו מלחמה פון זייער זייט גופא. דאָן טרעפּען מיר זיי אין דער צייט פון סרגון און סנהריב אונטער דער פיהרערשאַפט פון דעם גרויסען מרדך-בלאדן, וועלכער האָט געשטרעבט אריינצוקריגען בכל גופא אונטער זיין רשות. מיט הפסקות האָט ער טאַקע געהערשט איבער איהר, מאַכענדיג יד-אחת מיט דער פאַטריאַטישער פאַרטיי פון באַבילאָניען. מרדך-בלאדן'ס הערשאַפט איז צעשמעטערט געוואָרען דורך אשור, די כאַלדעער זיינען געצוואונגען געווען זיך צוריקצוציהען אין זייער היים-לאַנד ביים פּערסישען גאַלף, אָבער אַלץ זיינען זיי געבליבען אומבאַזיגבאַרע שונאים פון אשור. זיי האָבען זיך נאָך אַלץ געפונען אין גרויסע צאַהלען אין באַבילאָניען און האָבען נאָר געוואַרט אויף דעם טאַג, ווען זיי וועלען זיין בכוח ארויסצובריינגען א שטאַרקען מאַן ווי מרדך-בלאדן, וועלכער זאָל אויסנוצען אָדער זאָל שאַפען א נינסטיגע געלעגענהייט צו באַקומען די הערשאַפט.

וואָס שנעלער אשור'ס מאַכט איז געגאַנגען אויף אַראַפּ, אַלץ שנעלער איז דערפאַר געשטיגען די מאַכט פון די כאַלדעער. גלייך נאָך אשורבאַני-פאַל'ס טויט געפינען מיר דעריבער דעם כאַלדעאישען פירשט נבר-פלאסר („נאַבראַפּיל-אוצור“, „נבו, באַשיץ דעם זוהן“) אַלס קעניג אָדער וויצע-

* (זעה אין ערשטען באַנד ז. 81.)

קעניג פון בבל. מ'קאן באטראכטען אָט די נייע מאַנאַרכיע אַלס א צוריק־אויפֿשטעלונג פון דער אַלט־באַבילאָנישער אימפעריע; עס איז אַבער מעהר אין איינקלאַנג מיט די פּאַקטען זי צו באטראַכטען אַלס א נייע קאַלדעאישע מלוכה, וואָס האָט גע'ירש'עט די גראַנדיעזע אינסטיטוציעס און די רייכע טראַדיציע פון דער אַלטער בבל.

נברפלאַסר איז געווען גענוג קלוג ניט צו מאַכען מעהר ווי איין טריט אויף אַמאָל; און אַזוי ווי דער נעכסטער טריט האָט איהם געזאָלט מאַכען פאר'ן יורש פון נינוה גופא, האָט ער געמוזט פריהער זיך גוט ארומקוקען. ער האָט זיך ניט געטאָרט איילען און האָט געמוזט זיין פאַרזיכטיג, וואָרים ער האָט געהאַט א שטאַרקען קאָנקורענט אין קיאַסאַרעס, דעם קעניג פון מדי, וועלכער איז געשטאַנען בראש פון א יונגען און א קרעפטיגען פּאַלק. שוין דער פּאַטער פון קיאַסאַרעס, פראַאַרטעס, האָט, ווי ס'איז אויבען דער־מאַנט געוואָרען, געפונען זיין טויט אין קאַמף געגען אשור, און זיין זוהן האָט איצט געסטראַשעט צו ווערען דער יורש פון נינוה און דערמיט דער הערשער פון דער גאַנצער סעמיטישער וועלט. מיט איהם איז נברפלאַסר אריינגע־טראַטען אין פאַרהאַנדלונגען און זיי זיינען געקומען צו א פאַרשטענדיגונג ווי זיך צו טיילען מיט דער אשורישער אימפעריע. פאר דעם גורל פון דער סעמיטישער וועלט, אריינרעכענענדיג דעם גורל און די האַפענונגען פון ישראל, איז פילייכט ניט געווען קיין קריטישערער מאַמענט ווי בשעת נברפלאַסר האָט באַשלאָסען צו ציהען זיין שווערד אין דינסט פון מדי אין דער לעצטער אַטאַקע אויף דער פאַרהאַסטער אשור.

די פּרטים פון דער באַלאַגערונג און דער עראַבערונג פון נינוה ווייסען מיר ניט. מיר זיינען אפילו ניט זיכער אין וועלכען יאָהר די עראַבערונג איז פאַרגעקומען. אשור איז נאָך געווען א מאַכט אין יאָהר 608, ווען פרעה נכו דער צווייטער האָט אונטערגענומען געגען נינוה זיין מאַרש, וועלכער האָט זיך אַזוי משונה'דיג און טראַגיש געענדיגט (מלכים ב, כ"ג, 29). אין יאָהר 605, דער דאַטום פון דער שלאַכט ביי ברכמיש (ירמיה מ"ו 2), איז נינוה שוין מעהר ניט געווען, און די יורשים האַבען זיך שוין געהאַט צעטיילט די ירושה. מיר מוזען שטעלען דעם דאַטום פון דער עראַבערונג פון נינוה אין יאָהר 607 אָדער 606. די שטאַרט איז אַזוי צעשטערט געוואָרען ביז'ן גרונט, אַז די וועלט האָט אַזוינס נאָך ניט געזעהן, ניט ביז דעמאָלט און ניט זינט דעמאָלט. די אַנגעזאַמעלטע שנאה פון די אַזוי לאַנג געדריקטע פעלקער האָט ענדליך געפונען אַן אויסדרוק. הַנּם די מעדער און די כאַלדעער זיינען געווען די פיהרער, האַבען זיך אַבער געפונען אין די רייהען פון די כאַלד־

גערער קריגס-לייט פון ווייט און פון נאָהנט, פאר וועמען די נקמה אָן אשור איז געווען א הייליגע זאך. די פאָרוויסטינג פון הונדערטער שטערט דורך דעם גרויזאמען היל פון נינוה איז איצט פינקטליך צוריקגעצאָהלט געוואָרען דעם אונטערדריקער. נאָכדעם ווי דער שווערד און דאָס פייער האָבען דאָס זייעריגע געמאָן, איז די שטאָרט באַגראָבען געוואָרען אונטער חורבות און ערד, אזוי אַז איהר געדעכעניש זאָל אָפגעווישט ווערען פון צווישען מענ-שען.

און דאָר איז דער לעצטער גורל פון נינוה, איהר פולשטענדיגע צעשטע-רונג, מערקווירדיגער ווי איהר ערשטער גורל, ווי איהר הערשאַפט איבער דער וועלט. דיזעלביגע מיטלען, וועלכע מ'האָט אָנגעווענדט אָפצואווישען דעם זכר פון דער שטאָרט, האָבען דוקא געווירקט איהר צו פאָרויכערען א נייע אומשטערבליכקייט. קיין נייע מויערען און טעמפלען זיינען ניט אויפגע-בויט געוואָרען פון איהרע ריזיגע שיריים. קיין וואַנדערענדיגע האַרדען האָר בען ניט אויפגעשטעלט זייער לאַגער צווישען איהרע חורבות. אפילו די לאַנגזאָם-צעשטערענדע עלעמענטען פון דער נאַטור האָבען דאָ קיין ווירקונג ניט געקאָנט האָבען. אויף אַזא אופן איז איהר צעשטערונג געוואָרען איהר אויפהאַלטונג. און אַז אזוי שטעהט זי היינט, אויסגעגראָבען און זעלבסט-אַנטפלעקט, דערצעהלענדיג צו פרעמדע פעלקער, צו די אַלע איינוואָהנער פון דער ערד, דורך איהרע אייגענע געשריבענע מאָנומענטען, דעם געוואַלדיגען מוסר-השכל פון איהר געשיכטע, וועלכע ברעכט דורך די שטיילקייט פון די דורות ווי די שטים פון א וועלט-משפט.

נבו-פלאסר האָט געלעבט בלויז צוויי יאָהר נאָך דעם פאַל פון נינוה, און עס איז געבליבען פאר זיין גרויסען זוהן נבוכדראַצר („נאבו־קודור-אוצור“ „נבו, האַלט אויף דעם גרעניץ“, 562-604 פאר דער קריסטליכער צייטרעכנונג) צו געבען דער קאַלדעאישער אימפעריע איהר דויערהאַפטען כאַראַקטער.

5.

ירמיה — דער נביא, דער דיכטער און דער מענש.

(א כאַראַקטער-בילד).

אין דער פינסטערער נאַכט, אין וועלכער יהודה פאַרזינקט אין דער פעריאָדע פון דער קאַלדעאישער וועלט-הערשאַפט, איז די געשטאַלט פון

דעם נביא די לייכטערדע אווענט־זון, וועלכע פארשפרייט ארום און ארום איהרע גאלדענע שטראהלען.

ירמיה איז איינער פון די אינטערעסאנטסטע און אַנציהענדסטע געשטאַל־טען פון תנ"ך; אינטערעסאַנט צוליב די פארשידענארטיגע שטריכען וואָס מיר באַגעגענען אין זיין כאַראַקטער; אַנציהענד, ווייל אין אסך פרטים איז ער אונז מענשליך נעהענטער ווי אלע אנדערע נביאים, פאר וועמעס געוואַלדיגער גרויסקייט מיר שטעהען שטיל אין א צוריקגעהאַלטענער באַוואַנדערונג.

ווייב־קייט און פעסטקייט, געבאַרענע נייגונג און שווער אויסגעקעמפֿטע שטאַרקייט פון ווילען, נאַכקלערונג און אינטואַיציע — אזוינע היפּוכים פאַראַייניגען זיך אויף א העכסט אייגענארטיגען אופן אין ירמיה'ס כאַראַקטער. פון נאַטור איז ער געווען א מאַן מיט א ווייכען, צאַרט־פּיהלענדען געמיט, לייכט צוגענליך פאַר אלע איינדרוקען, פּיהלענדיג טיף אַלצרינג, דעם וועהטאָג אזוי גוט ווי די פּרייד. קיין זאַך איז ניט אַזוי ווייט פון איהם ווי פאַנאַטיזם און האַרטקייט; קיין זאַך איז איהם ניט שרעקליכער ווי צו לעבען מיט מענשען אין פּיינרשאַפט. ער האָט שטאַרק ליב אומשוֹל־דיגע פּרעהליכקייט; ער וואַלט גערן געזעסען אזוי ווי אנדערע אין פּרעהליכע קרייזען און זיך משמח געווען. באַזונדערס טיף איז געווען זיין ליבע צו זיין פּאַלק. קיין איד האָט נאָך ניט געליבט זיין פּאַלק און זיין לאַנד מיט א ברענענדיגערער, הייסערער ליבע ווי ירמיה. אָבער דורך דעם דאַזיגען לע־בען, וואָס איז דורכאויס געווען געשאַפען פאַר האַרמאָניע און פּרידען, געהט דורך א שרעקליכער ריס. צוליב זיין שלּיחות אַלס נביא מוז ירמיה ווערען א מאַן פון שטרייט און קריגעריי פאַר דער גאַנצער וועלט. ער האָט גע־מוזט אויסשטעהן פּיינרשאַפט ווי קיין אַנדער נביא, האָט געמוזט מיט אַן אומבוֹיגנאַמער פעסטקייט זיך שטעלען אַנטקעגען זיין גאַנצען פּאַלק, האָט געמוזט בלייבען אליין און ווערען איינזאַם אינמיטען פון זיין סביבה. ס'איז וואַונדערליך ווי גאָט מאַכט פאַר זיין געצייג דוקא יענע, וואָס עס דוכט זיך, אַז זיי זיינען פון נאַטור אַם וועניגסטען מסוגל דערצו. ירמיה זאָגט ניט ווי ישעיה בעת ער ווערט גערופען צו זיין א נביא: אַט דאָ בין איד, שיק מיר! צוריקגעהאַלטען און ציטערדיג זוכט ער זיך אַרויסצומאַכען פון דער שווערער אחריות פון אַזאַ שלּיחות: אַה, מיין האַר, איד קאַן ניט ריידען, איד בין נאָך צו יונג! און אויך שפּעטער נאָך זעהן מיר ווי ער ליידיט אונטער דער לאַסט, וואָס זיין שלּיחות אַלס נביא האָט אויף איהם אַרויפגעלעגט; ער האָט אַם טיפּסטען געפּיהלט דעם שפּאַט און די שאַנד, וואָס מ'האַט אַיהם אַנגעטאַן. ער באַקלאַגט זיך אַפּטמאַל גענען גאָט און געהט ארום מיט

דעם געדאנק אויפצוגעבען איבערהויפט זיין באַרוף אלס נביא. אָבער ער ווייסט אויך, אַז אַזעלכע געדאַנקען זיינען ניט רעכט; ער ווייסט ווי גע- פעהרליך עס איז נאָכצוטראַכטען וועגען די כוחות און די מיטלען וואָס מ'פאַרמאָגט, ווען גאָט האָט געשטעלט א באַשטימטע אויפגאַבע. ער שטראַפט זיך אליין פאַר וואָס ער באַהלאַגט זיך, און גיט זיך גופא דעם געטליכען ענט- פער אויף אַזעלכע קלאַגען: קעהר זיך צוריק צו מיר, ווען דו ווילסט ווייטער דינען פאַר מיר אלס מויל! דאָס הייסט, ווען דו ווילסט ווייטער זיין א נביא, ווען דו ווילסט, אַז איד זאָל דיך שיצען און העלפען. דו מוזט ווערען דאָס. צו וואָס איד האָב דיך אויסגעקליבען.

אָבער עס דוכט זיך בלוז פון אויבען אויף, אַז ירמיה איז ניט געווען דער פאַסענדער מאַן פאַר דער שליחות, וואָס גאָט האָט איהם איבערגעגעבן. ער איז געווען איינער פון די נאַטורען, וועלכע פאַרמאָגען נעבען זייער נוייכקייט און זייער געפיהל פאַר שמערצען אויך אַן אינערליכע שטאַרקייט, וואָס מאַכט זיי אין אַן אַנטשיידענדען מאַמענט שטאַרקער ווי אלע, לַפְּנִים קרעפטיגע, נאַטורען. ירמיה האָט געהאַט א געוויסען, וואָס איז געווען צאַרט, אָבער וואָס האָט אומעטום געלאָזט פיהלען א פעסטען ווילען צו דאָס, וואָס האָט זיך ארויפגעצוואונגען אויף איהם אלס אמת און רעכט. פונקט ווי ער איז לויטער און אמת געגען זיך נופא און זאָגט ארויס אַהן צוריקהאַל- טונג זיינע אייגענע שוואַכקייטען און פעהלערן, אזוי איז אויך געווען פאַר איהם אַן אינערליכע נויטווענדיגקייט זיך איינצושטעלען אומעטום פאַר דאָס, וואָס ער האָט אַנערקענט אלס רעכט און אמת און צו קעמפען ביז אין בלוט געגען אומרעכט און שקר. ער האָט ניט געקאָנט פאַרטראַגען דעם ליגען פון פאַלשע באַציהונגען. ער האָט קיינמאַל ניט געקאָנט אָננעמען פאַר ממשות' דיג א באַגייסטערונג פון יוצא וועגען; זיין דורכדריגענדע וואַרהאַפּקייט האָט צעשטערט יעדע זעלבסט-נאַרעריי און איינגעבילדיגטע גערעכטיגקייט ביי זיך ווי ביי אַנדערע. ער האָט דעריבער ניט געקאָנט פאַרטראַגען וואָס דאָס פאַלק האָט זיך איינגערערט נאָך יאשיהו'ס רעפּאַרם, אַז עס האָט שוין געטאָן אלץ וואָס איז נאָר מעגליך געווען: א פאַר געצענבילדער דערווייטערט, א פאַר מובחות אַראַפּגעריסען, און דאָס זאָל הייסען תשובה געטאָן! שקר און הניפה! ווען איהר ווערט ניט אַנדערש אינוועניג אין האַר- צען, וואָס קאָנען אַט די אויסערליכקייטען העלפען? וואָס פאַר א מין פאַל- שע, שקר'דיגע געזעלשאַפט דאָס איז אין ירושלים! קרבנות בריינגען זיי אסך, אָבער דערביי טרעטען זיי יהוה'ס הייליגען ווילען מיט די פיס! קיין זאך קימערט זיי ניט, אויסער געווינס, פאַרמענענס, געלט. דאָס רעכט ווערט

געבויגען, וואו עס לאָזט זיך נאָר, די שוואַכע און אונטערדריקטע זיינען קייר נעם'ס דאָנה ניט. קאָן דאָס אַזוי ווייטער אָנגעהן? ניין! א שטראַף מוז קומען, אַזוי וואָהר ווי יהוה איז א גערעכטער און לעבעדיגער נאַט. האָט דאָס דאָזיגע פּאַלק א רעכט צו קעמפען פאַר זיין פּרייהייט? ניין! יהוה גופא מוז דאָ קעמפען פאַר זיינע פיינד!

פון וואַנעט האָט ירמיה, פון וואַנעט האָבען אָט די אַלע נביאים, די אַכסאַלומטע געוויסהייט, אַז יהוה וועט שטראַפען מיט זיין שטרענגען משפט פאַר דאָס אומרעכט און פאַלשקייט? אין תּוֹך גענומען איז עס זייער אייר גענער מאַראַלישער כאַראַקטער, וועלכער דערקלערט אָט די פעסטקייט און באַשטימטקייט פון זייער וועלט־כאַטראַכטונג. נ אָ ר ד ע ר ו ו אָ ס פּ י ה ר ט ז יך א ו י פ א ין ז י ין א י י ג ע נ ע ס ל ע ב ע ז ל ו י ט ד י פ אָ ר ש ר י פ ט ע ז פ ון א מ אָ ר א ל י ש ע ר ו ו ע ל ט - אַ ר ד נ ו נ ג, א י ז ב י כ ו ל ת צו ה א ל ט ע ז פ ע ס ט ד ע ס ג ל ו י ב ע ז א י ז א ז א ו ו ע ל ט - אַ ר ד נ ו נ ג. דער מאַראַלישער כאַראַקטער איז אויך ביי ירמיה'ן דער פּאַרבאָדיג פון זיין נביא'ישער ווירקונג און לעהרע. מיר קאָנען זעהן פון ירמיה'ס רייד, אַז ער איז געווען דורכגעדרונגען מיט דעם אמת פון זיין איבערצייגונג. ער איז געווען ניט בלויז דער יאָמערענדיגער, וועלכער באַוויינט אין ווייכע טענער זיך און זיין פּאַלק'ס אומגליק, ווי עס איז אָנגענומען איהם פּאַרצושטעלען; מיר מוזען זיך איהם פּאַרשטעלען שוין אין זיין יוגענד אַלס א פּ י י ע ר י ג ע נ ש מ ה, וועלכע איז פעהיג געווען אויף א הייליגען צאָרן און אַן איידעלער ליידענשאַפט, פונקט ווי אויף ווייכע געפיהלען און צארטע ריה-רונגען. ווי שטאַרק ער איז ניט געווען געשטערט אין זיין עפענטליכען אויפטרעטען דורך זיין נאַטירליכער צוריקגעהאַלטענקייט און זיין ווייכע נע-מיט, ווי טיף און דריקענדיג ער האָט ניט געפיהלט די אומפאַרמיידליכע פיינדשאַפט פון אלעמען ארום — דאָר, ווען זיין געוויסען האָט עס געפאַ-דערט, איז ער אויפגעטראָטען מיט דער שטאַרקסטער מאַכט און האָט זיך ניט אָפגעשראַקען פאַר קיין סכנה און פאַר קיין גענגערשאַפט. אָט דער פעסטער ווילען צו האַנדלען אונטער אלע אומשטענדען, ווי די אינערליכע שטים האָט איהם געטריבען, איז דער סוד פון זיין קראַפט. מיט דער קראַפט איז ער ניט בלויז געוואָרען פעסט ווי א פעלז, נאָר ער איז אויך אין איינזאַ-מער גרויסקייט אריבערגעשטיגען זיין פּאַלק און זיין גאַנצע צייט.

צוגלייך מיט דעם נביא איז אין ירמיה'ן אויך בולט דער די כ-ט ע ר. דער גרעסטער טייל פון זיינע נביא'ישע רייד ווויזען דייטליך ארויס

א פאָעטישע פּאַרם; נאָך מעהר אָבער איז דער אינהאַלט פון די רייד א פראָדוקט פון א פּאָעטיש-באַנאַכטען פאַרפאַסער. דער צושטאַנד פון דער נשמה, וואָס שטייגט אַלץ העכער און העכער, פיהרט ממילאָ ביי די נביאים צו א פּאָעטישער פּאַרם; ביי ירמיה'ן קאן מען אָבער אויך דערקענען די מיטגעבאַרענע פעהיגקייט און דאָס מיטגעבאַרענע באַדערפעניש צו לאָזען ארויסשטראָמען אין א פּאָעטישער פּאַרם דעם איבער-מעכטיגען אינערליך-כען תוד פון דער נשמה. שוין דער מערקווירדיגער נאַטור-זין פון דעם נביא ווייזט אויף א פּאָעטישער באַגאַבונג. ווי ער לעבט דאָס מיט דער נאָ-טור, און ווי ער זעהט אַלצדינג אין איהר! ווי רייד אין צאָהל און ווי לעבע-דיג זיינען די בילדער, וואָס ער לייהט פון דעם לעבען אין דער נאַטור. דער ברויזענדיגער ים און דער הייסער גלומ-וויינט פון מדבר, דאָס פליהען פון די פויגלען און די פאַסטקע פון דעם לאַנדמאַן אין פעלד און די זאָרג פון דעם פאַסטוד פאר זיין סטאַדע; די כלה וואָס פּוצט זיך מיט דעם פראַכטיגורט; די יונגפרוי וואָס נעמט אין איהר האַנט דעם פויק צום טאַנץ; דאָס שפיל פון די קינדער אויף די גאַסען; דער לוייערנדיגער בעדואין אין מדבר; דער לייב אין געדיכטען וועלדעל און דער געפּלעקטער לעמפּערט; די הירש-קוה (אילה) וואָס געבערט אויפ'ן פעלד און דער ווילדער אייזעל וואָס טרייבט זיך ארום אין דער סטעפע — אַלץ, אַלץ ווערט פון איהם באַמערקט און אויסגענוצט. אָבער נאָך מעהר איז עס דער אייגענער נשמה-צושטאַנד אין ירמיה'ן, וואָס זוכט זיך אויסצודריקען אין א פּאָעטישער פּאַרם. נאַטיר-ליך הערען מיר זעלטען ווערטער פון יובעל און אריבערשטראָמענדיגער פרייד; דערפאר אָבער הערען מיר אזוי אַפט דאָס קלאַנגליד און דעם טרויער-גע-זאנג. ווי האָט עס געקאַנט אַנדערש זיין ביי א מאַן, וועלכער האָט געמוזט ארומגעהן אין מיטען פון אן אויסגעלאַסענעם און נאַריש-זיכערען פּאַלק, געפייניגט פון פינסטערע פאַראויסזעהונגען און פון א שרעקליכער געוויס-הייט אין דעם נאַהנטען משפּט? ווען ער האָט געזעהן ווי די קינדער האָ-בען זיך געשפּילט אויף דעם מאַרק, ווי די אַלטע לייט האָבען זיך געפרעהט בשעת די יוגענד האָט געטאַנצט, איז פּלוצלונג דאָס פרעהליכע בילד פאַר-שוואַנדען פון זיינע אויגען, און ער האָט קיין אַנדער זאך ניט געזעהן ווי דערשלאָגענע, ליגענדיג אויף דער ערד, טויטע קערפּערס ווייט און ברייט ארום, אומגעקומען דורך מגפה און הונגער. נעם דיר ניט קיין ווייב אין דעם דאָזיגען אַרט, זאָגט גאָט צו איהם, וואָרים אונטער שרעקליכע יסורים וועלען ווייבער און קינדער שטאַרבען אין דעם דאָזיגען אַרט! אַט אזוי ווערט עס פאר איהם אַן אינערליך באַדערפניש צוצוגעבען צו זיינע וואָר-

נונגען וועגען דעם נאָהנטען משפט די קלאַנג און דעם יאָמער איבער דעם אונטערגאַנג פון זיין פּאַלק! אַט די אַלע שטימונגען און געפיהלען האָבען געפאָדערט א פּאָעטישען אויסדרוק. און ועל כולם האָט ער דען געקאָנט אויסדריקען אַנדערש ווי אין א פּאָעטישער פּאַרם דאָס וואָס האָט איהם איר נערליך באַוועגט, ווען ער האָט זיך געטרייסט מיט דער גלענצענדער צוקונפט פון דעם נייעם ישׂראל? דאָס וואָס ירמיה האָט ארויסגעזאָגט אין דעם פרט געהערט, אויך עסטעמיש באַטראַכט, צו דאָס שענסטע וואָס מיר פּאַרמאַגען פון העברעאישער פּאָעזיע.

נעבען דעם נביא ציהט דערפאר ירמיה אונזער אויפמערקזאַמקייט אויך אלס פּאָעט. נעהנטער אָבער ווי כּיידע שטעהט אונז ירמיה אלס מענש.

6.

ירמיה'ס אויפטרײַט.

ירמיה'ס ערשטער אויפטרײַט אלס נביא קומט פּאַר אין 18טען יאָהר פון יאשיהו'ס רעגירונג. דאָס הייסט בכּו אין דער צייט פון דער אָפּגעטעריי, פאר דעם קעניג'ס רעפּאַרם. עס איז אויך די צייט ווען פאר יהודה איז פּאַר געשטאַנען די געפּאַהר פון א באַפּאַל פון די סקיטען. פּאַקטיש ווערען ביידע זאַכען. די אָפּגעטעריי פון יהודה און די סכּנה מצד פון די סקיטען, געבראַכט אין א צוזאַמענהאַנג, ווען ירמיה רופּט אויס אין יענער צייט:

...פּאַרזאַמעלט זיך, כּדי מיר זאַלען קומען אין די פעסטע שטעט,

הייבט אויף א פּאַהן קיין ציון!

אַנטלויפט, בלייבט ניט שטעהן!

וואָרים אָן אומגליק ברױנג איך פון צפון

און א גרויסען בראַך.

דער לייב האָט זיך אויפּגעהויבען פון זיין געדיכטען וועלדל,

א פעלקער-ציעשטערער איז ארויסגעצויגען,

איז ארויסגעגאַנגען פון זיין אָרם,

צו מאַכען דיין לאַנד פאר א וויסטעניש,

דיינע שטעטט וועלען פּאַרברענט ווערען

און בלייבען אָהן מענשען...

א פּאַלק קומט פון צפון-לאַנד,

א גרויסע נאציאָן ערוואַכט פון די ענדען פון דער ערד;
 בויגענס און שפּיזען טראַגען זיי,
 אומדערבאַרימלעך זיינען זיי,
 זיי ווייסען ניט פון רחמנות"...

ירמיה ד, 5-7; י 22, 23).

באַלד נאָכדעם איז געקומען יאשיהו'ס רעפּאָרם. מיר ווייסען ניט צי איז און ווי אזוי איז ירמיה דערביי טעטיג געווען. אז ער האָט גענומען אין איהר דעם לעבעדיגסטען אינטערעס, איז קיין שום ספק ניט. אָבער ביי דער ריכטונג, וועלכע די זאָך האָט אָנגענומען, דערקלערט זיך אויך זעהר לייכט, וואָס ירמיה האָט, ווי פריהער אזוי אויך ווייטער, זיך באַקלאַנגט אויף יהודה. ער וויל לחלוטין ניט הערען פון אויסערליכע געזעצען און אויסגע'לערענטע געבאָטען; ער פארלאַנגט, אז אנשטאט דאָס פלייש זאָל דאָס האַרץ באַשניטען ווערען. באַשניטענע הערצער קאָן ער אָבער אויך איצט ניט געפינען (ירמיה ט, 25).

7.

יאשיהו'ס טויט. פּרעה נכו.

וועגען יאשיהו'ס רענירונג נאָך דער רעפּאָרם האָבען מיר צום באַדוויי ערען קיין גענויערע ידיעות ניט. עס ווייזט אָבער אויס, אז זי איז געווען פּרידליך און גליקליך. אינוועניג אין לאַנד האָט געהערשט רוח און פון דרויסען איז זינט אשור'ס אָפּשוואַכונג ניט געווען מעהר צו שפּירען דעם דרוק פון דער פרעמד־הערשאַפט. זינט אשורבאניפאל'ס לעצטען פעלד־צוג אין יאָהר 645 צו נעמען נקמה פון אייניגע פעניקישע שטערט, ווען ער איז אזוי אכזריות'דיג זיך באַגאַנגען געגען די אויפשטענדישע איינוואוינער פון עכו, הערען מיר ניט, אז אשור זאָל פּרוּבירען לאָזען פיהלען איהר הערשאַפט אין מערב. די פעלקער אין מערב האָבען לגמרי געהאַט רוח און האָבען געקאַנט זיך אַנטוויקלען אין פּרידען. און נאָכדעם ווי נב־פלאַסר האָט זיך באַפּרייט פון אשור, איז די אשורישע ממשלה איבער סיריען איבערהויפט געווען בלויז נאָמינעל. די וואַסאַלען, צווישען זיי אויך יאשיהו, זיינען געווען זייערע אייגענע האַרען. זינט פּסאַמעטיד איז געוואָרען זעלבשטענדיג, האָט ער אפּילן, אין איינקלאַנג מיט די טראַדיציעס פון דער מלוכה פון די פּרעה'ס, געשטרעבט צו געוויינען אונטער די איצטיגע גינסטיגע אומשטענדען

אזוי פיעל ווי מעגליך פון דער אלטער הערשאפט פון עניפטען איבער סיריען און פאלעסטינא. דערפון איז על-כל-פנים צו דערקלערען זיין אטאקע אויף די פלשתים, וועלכע האָט זיך אויסגעלאָזען מיט דער לאנגער באַלאַגערונג פון אשדוד. אָבער פון אן ארײַנפאַל אין דער טעריטאָריע פון יהודה הערען מיר ניט; דאָס לעגט זיך אויך ניט אויפ'ן שכל, מחמת דער שטורם פון די סקיטען, וועלכער האָט על-פי השערה זיך איצט אָנגעהויבען (ארום יאָהר 625). האָט גענוג אורזאָד געגעבען פּסאַמעטיד'ן זיך צופרידענצושטעלען וואָס ער קאָן זיך האַלטען אין עניפטען. אָבער אויך יענער שטורם האָט, ווי עס ווייזט אויס, גיך זיך איבערגעקאָכט, און לויט אלע סימנים איז דער שרעק פאר איהם געווען גרעסער פון דעם שאַדען, וואָס ער האָט באמת אָנגעמאַכט אין יהודה. עס קאָן גרייליך זיין, אז דער סקיטען-שטורם, צי עס איז נאָך פאַרגעשטאַנען א סכנה פון איהם, צי ער איז שוין געווען אריבער, האָט מיטגעווירקט צו מאַכען יאשיהו'ן גענייגט צו דער רעפּאַרם. יעדענפאַלס אָבער האָט איהם די אַפּשוואַכונג פון אשור'ס מאַכט געגעבען די סיבה און דעם מוט אַפּצושאַפען אויך די אשורישע פאַרמען פון קולט.

ערשט דרייצעהן יאָהר נאָך זיין רעפּאַרם הערען מיר ווידער עפעס פון יאשיהו'ן. די אטאקעס אויף דער אשורישער וועלט-מלוכה זיינען איצט ארײַנגעטראַטען אין א נייער פּעריאָדע דורך דעם בונד פון מדי מיט בבל, אין יאָהר 608 געפינען מיר דעם קעניג פון מדי קיאקסאַרעס, צוזאַמען מיט דעם כאַלדעאישען קעניג נבּו־פּלאַסר פון בבל אין דעם לעצטען פאַרניכטענדיגן קאַמף געגען אשור. אשור געהט צו איהר ענד. עניפטען נאָטירליך רע-כענט אויך, אז זי טאָר איצט ניט פאַרבײלאָזען די געלעגענהייט צו באַקור מען צוריק איהרע אלטע רעכטען אויף סיריען. פּסאַמעטיד'ס זעהן, פּרעה נכו דער צווייטער, וועלכער האָט נאָר וואָס אין יאָהר 610 דעם טראָג באַ-שטיגען, קומט ארויס, ווי דער ספר מלכים דערצעהלט, מיט דער כונה צו מאַרשירען צום פּרת געגען דעם מלך פון אשור. עס האָט זיך אויסגעדרוכט, אז נאָך קיינמאַל איז ניט געווען אזא געלעגענהייט צו פאַרכאַפּען די ממשלה פון די אשורים איבער סיריען און צו באַקומען פאר דער מלוכה פון די פּרעה'ס איהרע אלטע רעכטען.

וואָס פאר א שטעלונג די איינצעלנע קליינע מדינות פון סיריען האָר בען גענומען צו דער דאָזיגער אונטערנעמונג נכו'ס, ווייסען מיר ניט, מהמת אין תנ"ך איז דער באַריכט צו קורץ און קיין אויפשריפט פון נכו וועגען זיין פּעלר-צוג האַבען מיר ניט. עס לאָזט זיך אָבער אָננעמען, אז היות ווי פון אשור איז איצט ניט געווען מעהר צו דערוואַרטען קיין הילף, האַבען

די דאזיגע קליינע מדינות פרובירט פארטיידיגען מיט אייגענע כוחות די זעלבשטענדיגקייט, וואָס זיי האָבען נאָר וואָס געוואונען נאָך א קאַמף פֿון הונדערטער יאָהרען. יאשיהו'ס ביישפּיל און די פּריהערדיגע פּראָבעס זיך אַפּצואוועהרען פֿון אשור בריינגען ארויף די השערה, אַז יאשיהו איז ניט גע- ווען דער איינציגער וואָס האָט זיך געשטעלט געגען נכו מיט געוועהר אין האַנט. דער עיקר אָבער וואָס יאשיהו'ס האַנדלונג ווייזט אונז איה, אַז פֿונקט ווי שוין אַפט פּריהער ביי די קליינע מדינות פֿון סיריע, אַזוי איז אויך אין דער קריטישער לאַגע ניט געקומען צו קיין גרעסערער פּאַרבידונג, און דורך דעם איז דער גורל פֿון די איינצעלנע מדינות, אַזוי ווייט ווי זיי האָבען ארויסגעווייזען ווידערשטאַנד, שוין ממילא געווען פּאַר'התמ'עט. אַט אַזוי שטעלט זיך אויך יאשיהו מיט אייגענע כוחות געגען נכו, ניט וועלענדיג אָפּפּערען זיין ערשט געוואונענע זעלבשטענדיגקייט צו א נייעם אונטער- דריקער. ביי מגידו איז דעם טאַל פֿון קישון, ביים צפֿון-ראַנד פֿון דער גע- גענד וואָס יאשיהו האָט באַזעצט, קומט עס צו א שלאַכט. יאשיהו פּאַלם ; זיינע לייט בריינגען זיין טויטען קערפּער קיין ירושלים.

ווי אַזוי איז יאשיהו געקומען אין מגידו ? מיר האָבען אויבען געהערט, אַז יאשיהו האָט זיך לאַנג שוין געפּיהלט אַזוי גוט ווי זעלבשטענדיג. וויי- טער ווייסען מיר, אַז שוין זינט דעם חורבן פֿון שומרון האָבען די מלכים פֿון יהודה זיך ערלויבט אויסצובריימערען זייער גרעניץ. עס איז געווען גאַנץ נאַטירליך, וואָס יאשיהו האָט אויסגענוצט די גינסטיגע לאַגע צו פּאַרגרע- סערען זיין טעריטאָריע. אַט אַזוי האָט ער שוין אין יאָהר 621 געמוזט האָבען אינטער זיין רשות די דרום-געגנטען פֿון באַרג אפרים. נאָר אין אַט דעם פּאַל האָט ער זיך געקאַנט ערלויבען איינצופּיהרען זיין רעפּאַרם אויך אין בית-אל. ווען ער האָט זיך אָבער אוועקגערוקט ביז מגידו, האָט ער געמוזט באַהערשען אויך דעם איבעריגען טייל פֿון באַרג אפרים, די צפֿון- מלוכה איבערהויפּט ביז צום טאַל יזרעאל. עס קאָן געמאַלט זיין, אַז גלויב- בענדיג אין הושע'ס נביאות האָט ער געהאַלטען, אַז ער נופּא איז דערצי גערופּען ווידער צו פּאַראייניגען אפרים מיט יהודה. אויב ער האָט דערין געגלויבט, ערשיינט פּיליכט אויך זיין רעפּאַרם אין נאָך עפעס אַן אַנדער ליכט : די רעליגיעזע איינהייט האָט אין דעם פּאַל געקאַנט העלפען בריי- נען די פּאַליטישע ווידערפּאַראייניגונג.

אין ירושלים איז געווען גרויס ביי אַלעמען דער טרויער נאָך דעם באַ- ליכטען קעניג. אָבער ערשט ווען מ'האַט אויפּגעהערט טרויערען, האָט מען געקאַנט איינזעהן די גרויס פֿון דעם נאַציאָנאַלען אומגליק. עס איז שווער

געווען פאר דעם פאלק זיך פאנאנדערצוקלייבען אין איהם, ווייל עס האָט על־פי הכרח געבראכט מיט זיך א צעטרייסלונג פון דער רעליגיעזער איבער־צייגונג. וואָרים יאִשיהו האָט זיך פארלאָזען אויף דער הילף פון יהוה, וועמעס געבאָטען ער האָט אָנגענומען דורך דער רעפּאָרם. יהוה האָט דער־פּאַר איהם איצט געמוזט ביישטעהן אין זיין אונטערנעמונג. די נידערלאָגע וואָס ער האָט ניט קוקענדיג אויף דעם געליטען, איז דערום געווען א שמערצ־ליכע סתירה צו די יסודות, אויף וועלכע מ'האָט געבויט די רעפּאָרם. מ'האָט געמאַכט א פּראָבע צו פּאַרוואַנדלען די מלוכה, וועלכע איז לויט די נביאים געווען שווער באַלעסטעט מיט זינד, אין א מלוכה פון יהוה; און גראַד איצט, ווען מ'האָט, זיך פארלאָזענדיג אויף דעם, צום ערשטען מאל געוואָגט צו אונטערנעמען עפעס א גרעסערע זאַך, איז מען אזוי שרעקליך צעשלאָגען געוואָרען.

אַזאַ מין אומגליק האָט קיינמאל ניט געטראָפּען דאָס פּאַלק אונטער מנשה, און אין די ערשטע יאָהרען פון יאִשיהו, בשעת מ'האָט געדינט צו אַלערליי פּרעמדע געטער — א צייט וואָס מ'האָט איצט זיך אויסגעלערענט זי צו באַטראַכטען אלס פול מיט זינד. ווי איז עס מעגליך געווען זיך פּאַר־אַנדערצוקלייבען דערין, וואָס יענע זינדיגע אורעלטערן האָבען געלעבט אין נחת און אין פּרייען, בעת מען איז איצט, ניט קוקענדיג אויף אַלע אָנשטרענג־גונגען צו היטען נאָט'ס תּורה, אזוי האָרט געשטראָפּט געוואָרען? האָט מען דען ניט געמוזט דרינגען דערפּון, אַז יהוה איז ניט בכוח צו העלפען געגען די געטער פון עגיפּטען, אָדער אַז ער האָט געגען אַלע פּאַדערונגען פון יושר פארלאָזען זיין פּאַלק? אויב מ'האָט געדרונגען דערפּון, אַז יהוה איז שוואַך געגען די געטער פון עגיפּטען, דאן האָט מען געהאָט יעדען גרונט אויפצונעמען צוריק די פּרעמדע קולטען, וואָס זיינען דורך דער רעפּאָרם באַזייטיגט געוואָרען. פון די רייד פון די נביאים טראַגט מען אַרויס דעם איינדרוק, אַז נאָך דער שלאַכט ביי מגידו האָבען די פּרעמדע קולטען גע־וואונען נייע אָנהענגער און זיינען ווידער אַרויסגעטראָטען פון די ווינקעל־לעך, וואו זיי האָבען זיך געהאַלטען פּאַרבאָרגען טראַץ יאִשיהו'ס רעפּאָרם, אויף דער ליכטיגער וועלט. צום באַדויערען ווערען אַט די צושטענדען דער־מאָנט נאָך דרך אַנב. קיין זיכערע היסטאָרישע ידיעות האָבען מיר וועגען? דעם ניט. אָבער דער וואָס האָט זיך געהאַלטען ביים געדאַנק, אַז יהוה איז טאַקע מעכטיג גענוג צו באַשיצען זיין פּאַלק, נאָך ער האָט עס ניט געוואָלט, האָט געמוזט לייכט פּאַרלירען זיין בטחון אין נאָט. דעמאָלט איז קענטיג אויפגעקומען פון לייכטזיניגען יאוש דאָס שפּריכוואָרט, וואָס מיר לעזען אין

ירמיה (ל"א 28) און אויך אין יחזקאל (י"ח 2): „די פאטערס האבען געגעבן סען זויערע וויינטרויבען און די צייהנער פון די זיהן זיינען האיליג געוואָרן רעו“.

פון דער אנדערער זייט ווידער האָט מען געקאָנט קומען צו שלוםען, וואָס זיינען גראַד איצט געווען נאָך געפעהרליכער. מ'האָט געקאָנט פאַר-שליסען די אויגען געגען דעם מוסר-השכל פון דער געשיכטע און נעמען דאָס נאַציאָנאַלע אומגליק אלס א נסיון פון גאָט, וואָס נאָך איהם וועט זיכער קומען דער טריאומף פון יהוה און זיין פּאָלק. נאָך האָט יהוה געוואוינט אויפ'ן באַרג ציון, נאָך איז ירושלים ניט געווען עראַבערט. איז עס ניט געווען צו דערוואַרטען, אַז נאָך מעכטיגער ווי איז יאהר 701 וועט זיך יהוה דערהייבען געגען זיינע פיינד, ווען זיי זאָלען נאָר פרובירען אויסשטרעקען זייער האַנט נאָך זיין שטאַדט, איצט ווען זיין נאָמען איז מעהר ניט פאַר-אומרייניגט געוואָרען אין זיין הייליגטום? ביי אַזאַ בליק אויף דער סיטור-אַציע, וואָס האָט געמעגט זיך אויסדוכטען זאָגאר פאַר פרימער, האָבען זיך פּאַקטיש געהאַלטען די כהנים פון בית-המקדש און די מאַסען פון די נביאים. דער צענטראַלער געדאַנק פון דער נבואה זינט עמוס'ן אָן, אַז יהוה איז א גערעכטער גאָט, טרעט ביי די דאָזיגע נביאים אין צוזאַמענהאַנג דער-מיט אלץ מעהר און מעהר צוריק. פאַרוואַונדערט אין זייערע רעליגיעזע געפיהלען זיינען זיי ניט ביכולת זיך פאַנאָדערצוקלייבען אין די נאַציאָנאַלע אומגליקען. באַטראַכטענדיג יעדעס אומגליק וואָס טרעפט די אידען אלס א באַליידיגונג פאַר יהוה, האָט זיך פון דאָס ניי איינגעשאַרפט ביי זיי דער געדאַנק, אַז יהוה'ס נקמה אָן זייער פיינד, דער נצחון פון זיין פּאָלק, איז נאָר נאָהנט. אַז די דאָזיגע ענדערונג קאָן נאָר קומען דורך אַז אינערליכער אומקעהרונג פון ישראל צו יהוה, דאָס האָבען יענע נביאים נאַטירליך פאַר-זעהן. דער רוף תשובה צו טאָן האָט זיי אויסגעפעהלט, פונקט אַזוי ווי דאָס ריכטיגע פאַרשטענדעניש פאַר יהוה'ס מהות און זיין משפט. די מאַסע פון די נביאים, פאַר וועמען יהוה און ישראל פּאָלען אלץ מעהר און מעהר צו-זאַמען, זינקט אויף אַזאַ אופן צוריק צו דעם רעליגיעזען שטאַנדפונקט פון דער פּאָלקס-רעליגיאָן פון דער צייט פאַר די שריפטליכע נביאים. די דאָזיגע נביאים געווינען ביסלעכווייז פאַר אַט דער באַטראַכטונג זייערער די הער-צער פון פּאָלק און אויך א צאָהלרייכע פאַרטיי אין הויף; וואָרים זיי פאַר-טרעטען דאָר דעם נאַציאָנאַלען געדאַנק. און דערצו נאָך באַפרידיגט זייער באַטראַכטונג די שלעכטע אינסטינקטען, דערמיט וואָס זי הייבט ניט אויף קיין רוף צו תשובה און חרטה און איז קיינעם ניט מטריח מיט מאַראַלישע

פאדערונגען. אט די באטראכטונג איז עס, וועלכע לאזט ניט צו, אז מ'זאל זיך נעמען צום הארצען די אומגליקען, וואס קומען איינס נאך דעם אנדער רען. און וואס מעהר מ'זעהט בחוש ווי די נביאות פון אט די נביאים לאזט זיך אויס מיט גארנישט, אלץ פאנאטישער און שטורעמדיגער טרעמען זיי אויף און די מלוכה ווערט דורך זיי סוף כל סוף געבראכט צום אונטערנאנג. אין מיטען פון אט דעם דור, וועלכער האט צום טייל פארלארען יעדע האפענונג אויף יהוה, צום טייל אין ליידענשאפטליכער פארבלענדונג נאכ-נעיאנט אן אילווע, דערהייבט די נבואה צום לעצטען מאל איהר ווארונג דורך ירמיהו, זיינע תלמידים און זיינע אנהענגער. ירמיה ווייסט ווי צו דערקלערען די סימנים פון דער צייט און ארויסצולערנען פון די געשעהעניש-שען די ריכטיגע לעהרע פאר דער צוקונפט. ער שטעלט ווידער אנטקעגען דעם פאלשען בטחון אין גאט די אלטע פאדערונגען פון די נביאים, וואס כל זמן זיי ווערען ניט ערפילט, קאן מען ניט קריגען יהוה'ס שוץ. שארפער ווי אלעמאל קלינגט דער רוח פון דעם נביא, תשובה צו טאן, אויב מ'ויל פארמיידען דעם אונטערנאנג פון דער מלוכה. בשעת דאס צעשראקענע פאלק האט נאך יאשיהו'ס נידערלאגע צוואמענעשטראמט צו א תענית אין ביתהמקדש, רופט ירמיה צו זיי: „גנב'ענע, מארדען, מזנה זיין, שווערען פאלש און רויכערען צו פרעמדע געטער — און דאן קומט איהר און שטעלט זיך פאר מיר אין אט דעם הויז, וואס מיין נאמען ווערט גערופען אויף איהם, און איהר זאגט: אט דא זיינען מיר זיכער! כדי איהר זאלט קאנען טאן אט די אלע אומווירדיגקייטען?“ אדרבה, פונקט ווי דאס הייליגטום אין שילה איז געווארען א רויב פאר די פיינד, אזוי קאן עס אויך ווערען דער בית-המקדש פון ירושלים (ירמיה ז).

ירמיה'ס באדייטונג באשטעהט דערין, וואס ער צערייסט די הארמאד-ניע, וועלכע האט זיך אויסגעדריקט אין יאשיהו'ס רעפארם, צווישען דער נבואה און דעם נאציאנאלען געפיהל. אין דעם קאמף וואס ירמיה פיהרט מיט זיינע געגנער צווישען די נביאים, מיט מלכים, כהנים און פאלק, טרעט ווידער קלאר ארויס דער אלטער קאנפליקט צווישען ביידען אויפ'ן שארפטען אופן. זיי אלעמען האט ער גענען זיך. א געוויסע צייט קומט ער גאר ניט מעהר צום ווארט. דאס איז קיין חידוש ניט, ווארום ער ראט דאך זיין פאלק, כדי אויסצומיידען דעם זיכערען אונטערנאנג, זיך צו בייגען מיט'ן גונען ווילען אונטער דער פרעמדער הערשאפט און זיך מייאש צו זיין פון נאציאנאלער זעכשטענדיגקייט; און ער שטעלט דאך יעדען יחיד די פאד-דערונג צו דינען גאט לויט דער מאראל און די שטרענגע פאדערונגען פון

די פריהעריגע נביאים. דערום הערט און פארשטעהט איהם ניט דאָס פּאַלס; כהנים און נביאים האַסען און רודפ'ען איהם, און פון די קעניגליכע כאַאמטע זיינען נאָר מאַנכע פריינדליך צו איהם.

אַט אזוי אַנטוויקלען זיך די געשעהענישען זעהר גיך. א מערקווירדיג רייכער קוואַל פאר דער געשיכטע פון יענער צייט איז דער ספר ירמיה; געבען איהם קומט נאָר דער ספר יחזקאל, וואָס זועט שפעטער נאָר ארומגעדרעט ווערען. בעת דער ספר מלכים האָט פאר אונז דערהאַלטען בלויז זעהר מאַנערע און דערצו טיילווייז אומגענויע נאָטיצען.

דער שרעק נאָר דער שלאַכט ביי מגידו, אַז נכו זאָל באַלד ניט שטעהן פאר די טויערן פון ירושלים איז געווען אַן אומזיסטיגער. פּרעה האָט זיך געאיילט צום פּרת. אונטערדעסען האָט די לאַנדבאַפֿעלקערונג אויסגערופען צום קעניג יאשיהו'ס אינגערען זעהן יהואחז* (שלום). וואַהרשיינליך איז דער עלטערער אליקים געניינט געווען זיך צו אונטערוואַרפען אונטער נכו און מ'האָט איהם דעריבער אַז א זייט געלאָזען. מ'האָט אין ירושלים נאָר אלץ געהאַט האַפּענונג, און מ'האָט דערפאר געוואָלט האַבען א קעניג ווי יאשיהו — א באַווייז אַז יאשיהו'ס האַנדלונג איז בשום אופן ניט געווען א רעזולטאַט פון זיין פּערזענליכען ווילען. אויך נאָר זיין טויט האָט מען נאָר געהאַפּט, אַז מ'וועט זיין בכוח אויסצוקעמפען די אומאַפּהענגיקייט. פיר לייכט האָט מען פון בבל צוגעדערט דערצו. יעדענפאַלס האָט מען אַנגענויר מען, אַז נכו וועט באַלד צעשלאָגען ווערען אין צפון. אַכער יהואחז רעגירט נאָר דריי חדשים. פּרעה איז, ווי מ'קאָן פאַרשטעהן, ניט צופרידען מיט דער וואַהל; פון ריבליה אויס. אין דרום־סיריען**), וואו ער האָט זיך דעמאַלט געפונען, באַשטראַפט ער יהודה מיט א קאַנטריבוזיע און זעצט אראַפּ יהואחז'ן, אויף יהואחז'עס שטעל ווערט פון נכו'ען איינגעזעצט אליקים, וועלכער באַשטייגט דעם טראַן פון זיינע פאַטערס אונטער דעם נאָמען יהויקים (597—608***). יהואחז ווערט אַפּגעפיהרט אלס געפאַנגענער קיין

(* יהואחז באַשטייגט דעם טראַן לויט מלכים ב, כ"ג 31 צו 28 יאָהר, דריי חדשים שפעטער אליקים, לויט פסוק 36, צו 25 יאָהר. אגב האָט יאשיהו, נאָכדעם ווי ער האָט צו אַכט יאָהר דעם טראַן באַקומען, רעגירט 31 יאָהר. ער האָט בכן צו 18 יאָהר שוין געהאַט דעם עלטערען זעהן אליקים.

** דאַרטען האַבען זיך געקרייצט די גרויסע מיליטערישע וועגען צו עגיפּטען.

און צום פּרת.

*** דאָס וואָס פּרעה גיפּט לעגט איבער זיין נאָמען ווייזט בפירוש, אַז ניט דער אינהאַלט פון דעם נאָמען איז עפעס וויכטיג אין אַזעלכע פּאַלען, נאָר דער פּאַקט

עניפטען און איז דארטען שפעטער געשטארבען; אויף יהויקים'ען ווערט ארויפגעלעגט א שווערער טריבוט. די דאזיגע סומע מוזען שאפען לויט אן אפשאצונג די פארמעגליכע לאנד-אייגענטימער און זיי מאנען עס דערנאך צוזאמען פון די קלענערע פויערים („עם הארץ“ מלכים ב, כ"ג 35).

יהויקים איז, ווי עס ווייזט אויס, געגאנגען אין אלע פרטים אין מנשה'ס דרכים. דערצו האט ער ליב געהאט צו בויען פרעכטיגע בנינים, און ירמיה באשולדיגט איהם, אז ער האט באשווערט דאס פאלק צוליב דעם מיט הויכע אפצאהלונגען און האט דורך געוואלדטאמען און עולות זיך פארשאפט די מיטלען צו באפרידיגען די דאזיגע ליידענשאפט זיינע (ירמיה כ"ב 13—19). אט אזוי האט דער שיזואל געוואלט, אז אין א צייט ווען עס האט זיך גע- האנדעלט וועגען איהר קיום, זאל די מלוכה פון יהודה קריגען אלס הערשער און אריענטאלישען דעספאט, אהן א מאראלישער ערנסטקייט און אהן א וויי- טערען בליק.

ווי וועניג יהויקים איז געווען דערוואקסען פאר דער סיטואציע, ווייזט זיך גלייך ארויס דעריי, וואס ער האט געזוכט צו אונטערדריקען אויף א ברור טאלען אופן די נייע ריכטונג אין דער נבואה, וואס האט אונטער זיין רע- גירונג זיך מעכטיג דערהויבען. און דאך איז זי אליין געווען די איינציגע וואס האט ריכטיג געאורטיילט סאי וועגען דעם רעליגיעזען און סאי וועגען דעם פאליטישען מצב. פאר אונז איז די דאזיגע נייע ריכטונג אין דער נבואה פארבונדען מיט ירמיה'ס פערזאן, ווייל שריפטען פון אנדער- רע נביאים פון דער דאזיגער צייט האבען זיך ניט דעהאלטען. ירמיה'ס רעדעס גיבען אונז דורכאויס א לעבעדיג בילד פון די צושטענדען וואס הא- בען דעמאלט געהערשט אין יהודה.

נאכדעם ווי יהויקים האט באצאהלט די קאנטריבוציע, איז אריינגעטרא- טען רוה אין לאנד. מ'שפירט קיום, אז מען איז אפהענגיג פון די עניפי- טער. זייער ארמיי האט זיך פארקירעוועט קיין מזרח צום פרת. עס האט זיך געדוכט אויף א וויילע, אז עניפטען האט באקומען די פולע הערשאפט איבער די אשורישע פראווינצען אין מערבזייט פון פרת. אין יהודה הא- בען זיך ווידער איינגעשטעלט געארדנעטע צושטענדען. און אין ירושלים איז מען ווידער געווען זיכער, אז יהוה וועט באשיצען זיין שטאדט פון אלע

וואס דער און דער האט עס געמאן. די איבערלעגונג פון נאמען ווייזט אויף א נוי פארהעלטעניש, דער פאקט ווער דאס האט געמאן ווייזט אויף אן אפהענגיקייט פון נאמען-געבער.

סכנות. דער שטורם איז אויך דעם מאָל געווען אריבער, ניט האָבענדיג אַנט
 געמאַכט קיין גרויסען שאַדען. אסך נביאים האָבען נביאות געזאָגט, אַז
 איצט וועט דאָס פּאָלק וואוינען זיכער אויף שטענדיג אונטער יהוה'ס שוץ.
 להיפּוך דערצו האָבען ירמיה און אוריה פון קרית-יערים פּאַראַויסגע-
 זאָגט דעם פּאָלק אומגליק און יהוה'ס שטאַדט — חורבן. ירמיה קריגט דעם
 באַפּעהל פון גאָט אין איינעם פון די גרויסע ימים-טובים צו געהן אין הויף
 פון בית-המקדש און דאַרטען מודיע צו זיין די פּאַרזאַמעלטע אידען פון
 יהודה, אַז יהוה וועט זיי נאָר דאָן לאַזען בלייבען וואוינען דאַרטען, אויב זייער
 הנהגה וועט זיך בעסערען. זיי זאָלען זיך אָבער ניט פּאַרלאַזען אויף די
 פּאַלשע רייד: „דער טעמפּעל פון יהוה, דער טעמפּעל פון יהוה, דער טעמפּעל
 פון יהוה איז עס.“ אויב זיי וועלען ניט אויפהערען צו משפּט'ן מיט עולות,
 צו דריקען די אַרימע און צו פּאַרגיסען אומשולדיג בלוט, וועט יהוה פּאַר-
 וויסטען ירושלים און דעם בית-המקדש, פונקט ווי ער האָט אַמאָל פּאַרוויסט
 שילה. אָט די סטראַשענדיגע ווערטער האָבען ארויסגערופּען א שטורם
 פון אויפּרענונג געגען ירמיה'ן ביים פּאָלק, וואָס איז געווען אַנוועזענר אין
 הויף פון בית-המקדש, באַזונדערס ביי די כהנים און נביאים. מ'רינגעלט
 ארום דעם נביא און מ'שרוייט, אַז ער מוז שטאַרבען. דער לאַרעם ווערט
 דערהערט אין פּאַלאַץ און די קעניגליכע באַאַמטע, וואָס זיינען דאַרטען אַנט-
 וועזענד, געהען גלייך ארויף אין בית-המקדש מאַכען אָרדנונג. אזוי גיך ווי זיי
 דערווייסען זיך וואָס דאָ איז פּאַרגעקומען, דערקלערען זיי זיך פאַר א גע-
 ריכטס-הויף אום ארויסצוגעבען א פּסקידין וועגען דער זאַך. די כהנים און
 נביאים הייבען אויף די קלאַנגע געגען ירמיה'ן, אַז ער פּאַרדינט טויט-שטראַף
 פאַר זיין נביאות געגען יהוה'ס שטאַדט און בית-המקדש. ירמיה אָבער פּאַר-
 טייריגט זיך: „יהוה האָט מיך געשיקט נביאות זאָגען אויף דעם בית-
 המקדש און דער שטאַדט די אלע ווערטער וואָס איהר האָט דאָ געהערט.
 פּאַרבעסערט דעריבער אייערע וועגען און אייערע מעשים און פּאַלגט דער
 שטים פון יהוה אייער גאָט, דאָן וועט יהוה זיך באַדענקען וועגען דאָס
 שלעכטס וואָס ער האָט גערעדט געגען אייך. איך אָבער, אָט בין איך אין
 אייער האַנט. טוט מיט מיר וואָס איז גוט און געפּעליג אין אייערע אויגען,
 אָבער וויסען זאָלט איהר, אַז אויב איהר טויט מיר, בריינגט איהר אומד-
 שולדיג בלוט אויף אייך און אויף דער דאָזיגער שטאַדט און אויף איהרע
 איינוואוינער, וואָרים יהוה האָט טאַקע אין אמת'ן מיך געשיקט צו אייך צו
 ריידען אין אייערע אויערן די דאָזיגע אלע רייד.“ די קעניגליכע באַאַמטע
 האָבען אָנגענומען ירמיה'ס פּאַרטיידיגונג, אַז ער גיט בלויז איבער יהוה'ס

שליחות און האַבען איהם באַפרייט. דאָס מאַכט א רושם אויך אויף דאָס פּאַלק, וואָס האָט נאָר וואָס נעסטראַשעט ירמיה'ן מיט'ן טויט. אייניגע פון די אַלטע אין פּאַלק טרעטען אויף און, ציטירענדיג דעם פּסוק פון מיכה ג 12, דערמאָנען זיי די פּאַרזאַמלונג, אז מיכה האָט שוין עהנליך נביאות געוואָנט און איז פונדעסטוועגען ניט באַשטראַפט געוואָרען פון חזקיה'ן דער-פּאַר. דעריבער ווילען זיי אויך ניט באַנעהן א זינד צו לעגען א האַנט אויף דעם נביא (ירמיה כ"ו).

פון ספר ירמיה דערווייטען מיר זיך, אז ירמיה האָט געהאַט צו פּאַרדאָנ'ן קען דעם גליקליכען סוף פון דער זאך נאָר דעם פריינדליכען איינפלוס פון אחיקם בן שפן, און דערביי ווערט דערצעהלט דער טרויעריגער גורל פון יענעם אויבענדערמאָנטען נביא אוריה פון קרית-יערים. ער איז פאַרמשפּט געוואָרען פון יהויקים צום טויט פאַר'ן אויסדריקען זיך עהנליך ווי ירמיה. אוריה איז אפילו אַנטלאָפּען קיין מצרים; אָבער יהויקים האָט אויסגע'פּועל'ט אז ער זאָל אויסגעליפּערט ווערען, האָט געלאָזט איהם הינריכטען און זיין טויטען קערפּער אריינגעוואָרפען אין דעם אלגעמיינעם קבר*.)

אונטערדעסען האָט די אלגעמיינע לאַגע אין דער וועלט זיך אין נאַנ-צען געענדערט. עס האָט זיך ארויסגעוויזען, אז פרעה האָט געהאַט צו כאַר-דאַנקען זיין פּאַזיציע אין סיריען אסך וועניגער זיין אייגענער קראַפט ווי גיכער דער אַהנמאַכט פון אשור. אשור'ס גורל איז אָבער באַלד געווען אַפּ-געשלאָסען, און נכו האָט דאָן געהאַט אויסצושטעהן די פּראָבע געגען די נייע יורשים פון אשור. נינוה איז געפאלען פאַר דעם חיל פון מדי און בכל, און נבו-פלאַסר און קיאקסאַרעס האָבען צעטיילט צווישען זיך די געוואָלדיגע אימפעריע, אזוי אז מדי האָט געקראָנען אשור נופא און דאָס לאַנד אין צפון-און אין מערב-זייט ביז צום גרעניץ פון דער מלוכה פון לידיען; מעסאַפּאָ-טאַמיען און סיריען אָבער זיינען אריבער געגאַנגען צו בכל. באַלד ווי נינוה איז נאָר געפאלען האָט עס דעריבער געמוזט קומען צו אן אַנטשיידענדער שלאַכט צווישען עגיפּטען און דעם נייעם האַר פון סיריען. נבו-פלאַסר איז אונטערדעסען געשטאַרבען און דעם טראָן פון דער נייער כאַלדעאישער מלוכה פון בכל האָט באַשטיגען זיין זוהן נבו-כרדאַצער (נבו-כרדאַצער), וועל-כער האָט מאַרשירט מיט זיין ארמיי געגען פרעה נכו. נכו האָט געהאַט זיך א דרעה געטאָן צו מורח צו און האָט, ווייזט אויס, אריינגעקראָנען אין

* דאָס איז קענטיג געווען א מאסען-קבר, אין וועלכען ס'האַט באַגראָבען ארימע און פרעמדע, פאַרגלייך טלבים ב, כ"ג 6.

זיין רשות דאס גאנצע לאַנד ביו צום פרת. ביי כרכמיש האָט ער געמוזט אריבערגעהן דעם פרת אָדער ווארטען אויף דעם פיינד. דאָס איז די היינדי טיגע ד. ש. ע. ר. א. ב. י. ס. אין יאָהר 605 איז עס טאקע געקומען צו א שלאַכט. נר' איז אין גאנצען צעשלאָגען געוואָרען. סיריען איז געפאלען אין די הענט פון דעם כאַלדעער, און עניפטען האָט געמוזט אויפגעבען איהר זכות צו זיין א מיטיוורש'טע אין סיריען. דער ספר מלכים באַמערקט קורץ, אָבער מיט פיעל באַדייטונג: „און דער מלך פון מצרים איז מעהר ניט ארויסגעגאנגען פון זיין לאַנד, וואָרים דער מלך פון בבל האָט צוגענומען פון דעם טייד פון מצרים ביז דעם טייד פרת, אַלץ וואָס האָט געהערט צום מלך פון מצרים“ (מלכים ב, כ"ד 7). נאָך אייניגע יאָהר פון אומזיסטיגע האַפענונגען אויף א פולער פרייהייט האָט יהויקים, פונקט ווי די אנדערע סירישע הערשער, זיך אונטערוואָרפען אונטער דעם נייעם זיגער (ארום יאָהר 601). דריי יאָהר האָט ער געצאהלט טריבוט, דאָן אָבער האָט ער באַקומען א חשק צו רעוואַלטירען געגען נבוכדראַצ'ר'ן*). ירמיה האָט איצט געהאַט שלעכטע טעג. שוין ביי נכו'ס נידערלאַגע האָט ער קלאָר פאַראויסגעזעהן דעם גורל פון עניפטען:

„געה קיין גלעד און ברוינג דיר באַלואָם,
 יונגפרוי, טאָכטער פון מצרים!
 אומזיסט האָסטו געמאַכט אסך רפואות,
 ניטאָ פאר דיר קיין היילונג.
 די פעלקער הערען פון דיין שאַנד,
 מיט דיין געשרוי אין פול די וועלט;
 העלד אויף העלד ווערען געשטרויכעלט,
 ביידע פאלען זיי צוזאַמען.“

(ירמיה מ"ו 11, 12).

ירמיה האָט שוין דאמאָלסט מורא געהאַט אז ירושלים זאָל ניט אונטער-
 געהן דורך נבוכדראַצ'ר'ן. אויך אין ירושלים גופא האָט מען, ווי עס ווייזט
 אויס, געהאַט עהנליכע שרעק. מ'רופט דעריבער אויס א תענית צו פאַרהיטען
 דאָס אומגליק. ווי שוין פריהער ביי און עהנליכער געלעגענהייט, קאָן ירמיה אויך
 איצט ניט שווייגען; ער מוז ווייזען זיין פאַלק דעם ריכטיגען וועג ווי זיך

* וואָס עס האָט איהם פאַראורזאָכט דערצו, ווייסען מיר ניט. דאָך דאַרף מען אָנגעמען, אז עניפטען האָט געהעצט, כאַטש נכו איז ניט געווען בכוח צו טאָן עפעס ממשות'דיגעס.

צו העלפען. עפענטליך אויפצוטערעטען איז איהם פארבאטען. דעריבער דיקי טירט ער זיינע ווערטער אויף א מגילה צו זיין שרייבער ברוד בן-נריה און לאָזט זיי דורך איהם פארלעזען. אין יענעם פארגעלעזענעם בוך האבען זיך געמוזט געפינען ווארונגען, אזעלכע ווי מיר טרעפען דאָ און דארטען אין ספר ירמיה: פעלקער פון צפון, און דער קעניג פון בבל גופא וועלען זיך אריינרייסען אין ירושלים און אין יהודה, וועלען זיי פארווייסטען און פאר-טיילגען פון זיי „די שטים פון חתן כלה, דעם קלאנג פון די זארנעס און דעם שיון פון לאַמפ“ (ירמיה כ"ה 9, 10 און אויך קאפ. 5"ו). אינפארמירט ווער גען דעם דורך זיינע מיניסטארען, צעשניידט יהויקים ירמיה'ס בוך אין שטוקער און ווארפט זיי אריין אין קויהלען-בעקען, ניט אכטענדיג אויף די באַזמטע, וועלכע האָבען זיך געבעטען ביי איהם, ניט צו פארברענען די באַ-שריבענע מגילה, און באַפעהלט צו ארעסטירען ברוד בן-נריה און ירמיה'ן. אָבער „גאט האָט זיי פארבאָרען“. ירמיה לאָזט דאָן אויפשרייבען די פאר-ברענטע נבואות אין א פארנערעסערטער אויפלאַגע אויף א צווייטער מגילה (ירמיה 5"ו). כל זמן יהויקים האָט געלעבט אין ירמיה, ווי עס ווייזט אויס, עפענטליך מעהר ניט אויפגעטראָטען. וועניגסטענס ווייזט דער ספר ירמיה קיין זיכערע שפור ניט פון א טעטיגקייט אין יענער צייט.

יהויקים האָט פארט רעוואַלטירט, און נבוכדראַצַר האָט קודם כל אַנד גערעדט די שכנים פון ארום צו באַפאַלען אויף יהודה אין פארבינדונג מיט באַבילאָנישע באַנדעס. באַלד נאַכדעם אָבער (אין יאָהר 597) קומט ער אליין מיט זיין חיל אין פאַלעסטינא (מלכים ב, כ"ד 1, 2). יהויקים שטאַרבט פלוצלונג און ווערט דורך דעם געראַטעוועט פון א שווערער דערנידעריגונג. זיין 18 יעהריגער זוהן י ה ו י כ ע ז (ווערט אויך אַנגערופען יכניה) נעמט איבער זיין וועניג אַנציהענדע ירושה. דער יונגער בחור, וועלכער האָט פלוצלונג דעם טראָן באַקומען, גלויבט הפנים, אז ער מוז פארטועצען דעם אומבאַזונענעם ווידערשטאַנד פון זיין פאָטער. נבוכדראַצַר נעמט זיך צו דער באַלאַנגערונג פון ירושלים. כדי צו פארמיידען דאָס ערנסטע, גיט זיך יהויכין איבער איידער די שטאַרט ווערט געשטורעמט. ער מוז געהן אַלס נבוכדראַצַר'ס געפאַנגענער אין דער הויפטקוואַרטיר פון פיינד, באַגלייט פון זיין מוטער און זיין גאַנצען הויף און שטאַב.

ג ל ת י ה ו י כ י ז

נאָך די דאַזיגע מרידות האָט נבוכדראַצַר באַשלאָסען צו ברעכען די קראַפט פון פאַלק. ניט בלויז דער קעניג און זיין הויף און די באַזמטע

זיינע, נאר אויך 7000 וואפען־פעהיגע, דאס הייסט לאַנד־אייגענטימער, דער קלאַס, אויף וועלכען עס האָט זיך געהאַלטען די גאַנצע מיליטערישע מאַכט פון דער מלוכה, און 1000 האַנטווערקער זיינען אוועקגעפיהרט געוואָרען אין באַבילאָניען — נאַטירליך מיט זייערע פאַמיליען*.) נבוכדראַצר האָט געדאַרען אויפ'ן היימישען באַדען נאָר דעם אַרימערען טייל פון פּאַלק, וועלכער האָט איצט פאַרנומען די שטעלען און די נחלאות פון די פאַרטריבענע. אויך א טייל פון די הייליגע כלים פון בית־המקדש איז אוועקגעשלעפט געוואָרען אלס קעניגליכער רויב קיין בבל (ירמיה כ"ז 18—20; כ"ח 3). צווישען די פאַרטריבענע מיט יהויכין'ען האָט זיך אויך געפונען דער נביא יחזקאל, וועגען וועמען עס וועט שפעטער גערעדט ווערען מיט מעהר אריכות. דער יונגער יכניה גופא האָט 37 יאָהר געשמאַכט אין באַבילאָנישע געפּענגעני־שען; ירמיה רופט איהם נאָר: „אַ, לאַנד, לאַנד, לאַנד! האַרד יהוה'ס וואָרט! אזוי האָט געזאָגט יהוה: פאַרשרייבט דעם דאָזיגען מאַז אלס קינדער־לאַז, אַ מאַז וואָס וועט קיינמאַל אין זיין לעבען ניט מעהר מצליח זיין; וואָרים קיינעם פון זיין זאמען וועט ניט אַפּגליקען צו זיצען אויף דוד'ס טראָן און צו הערשען איבער יהודה!“ (ירמיה כ"ב 29, 30).

די ליטעראטור פון דער צייט.

פונקט אזוי וועניג ווי די נבואה איז אויך אין אַט דער צייט דער ליטעראַרישער איינפלוס געווען אַפּגעשטאַרבען אין יהודה. עפעס ווי זיי מענער מיט א נביא'ישען גייסט וואָלטען פאַראויסגעזעהן דעם סוף, און דערפאַר האָבען זיי געזוכט צו מאַכען אַן אַרדנונג אין דער ליטעראַרי־שער ירושה פון פּאַלק. אין די טעג פון יהויקים אַדער יכניה איז די היסטאָריע פון די מלכים צוזאַמענגעשטעלט געוואָרען אין א פאַרם, וואָס אונטערשיידט זיך זעהר ווינציג פון אונזער ספר מלכים אין זיין היינטיגער געשטאַלט. עס איז ניט קיין פולקום ווערק, אָבער ניט האַבענדיג קיין בער סערס, איז עס פאַר אונז אַ מאַנומענט פון אַן אומשאַצעבאַרען ווערט. דער ווירקליכער פאַרפאַסער פון ספר מלכים, וועלכער איז באַשיינפערליך א קינד פון דעם גייסט, וואָס ווערט אויסגעדריקט אין ספר דברים, געפינט דאָן חברים פון זיינע שטרעבונגען ביי מענער, וועלכע האָבען צוזאַמענגעשטעלט און

* וועגען איינצעלנע אויסנאַמען, וואו מ'האַט געלאָזען קינדער אין דערתיים, זעה יחזקאל כ"ד 21.

איבערגעארבייט די געשיכטען פון די שופטים און די ערשטע קעניגסגעדיע שיכטען. אויך זיי געהערען צו דער לעצטער צייט פון דער מלוכה פון יהודה. די דאזיגע ליטערארישע שולע האט אויסגעשפרייט איהר טעטיגקייט אויך אויף דעם נעביט פון געזעץ. מאנכע טיילען פון היינטיגען ספר דברים, וועלכע האבען ניט געהערט צו יאשיהו'ס בוך פון דער תורה, זיינען איצט שוין אויפגעקומען.

אט די שטיקער אטעמען מיט דעמזעלביגען נייסט; זיי זיינען א שטארקער באזויזן פאר דעם, אז אין יענע אויפגערודערטע צייטען, ווען מ'האט זיך אזוי שטארק אפגעקעהרט פון יהוה און מען איז צוריק פארזונקען געווארן דען אין דער פאלקס-רעליגיע, האט פארט נאך געלעבט אין מאנכע קרייזן זען א נייסט פון אן ערנסטער באזוינונג. מ'הייבט אן צו פארשטעהן די פאר-גאנגענהייט פון דער נאציאן אין ליכט פון דער געגענווארט און איהרע ער-פארהונגען, און מ'זוכט ארויסצונעמען דערפון א מוסר-השכל, וואס מ'ווייסט ניט איינצוקליידען אין קיין אנדער פארם ווי אין היסטאריע. אט אזוי קומט אויף א נייער אופן פון היסטארישער באטראכטונג, אז אייגענארטיגער רעליגיעז-מאראלישער פראגמאטיזם, וואו דער עיקר איז ניט דער היסטארי-שער פאקט גופא, נאר די ריכטיגע באלייכטונג, אין וועלכער די געשעהע-נישען ווערען געשטעלט. אין אונזער וויסענשאפטליכען אינטערעס מעגען מיר באדויערען דעם אופן פון געשיכטסשרייבונג, וועלכער איז אפטמאל גע-ווארען א פשוט'ע איבעראנדערשונג פון דער געשיכטע. אבער מיר מוזען געדענקען, אז זי האט אסך געהאלפען צו פארברייטערען און פארטיפען די רעליגיעזע באגריפען פון פאלק, אהן וועלכע די אידישע נאציאן וואלט איבערהויפט מעהר ניט געהאט קיין קיום.

גלייכצייטיג ערשיינט איצט די נבואה אין אן ענגערען זין נעבען ירמיה'ן אין ח ב ק ו ק. ער רעדט פון די כשדים (באלדער) ווי פון א פיינד, וואס האט שוין אסך צרות אָנגעטאָן יהודה. ווי קאן דער הייליגער פון ישראל דאָס דולדען? עס איז יהוה'ס שטראַפּענדיגע האַנט; „אָבער אַמאָל וועט דער רויבער אויסגערויבט ווערען צוליב דעם בלוט פון מענשען און דער געוואָלד וואָס ער איז באַגאַנגען געגען לענדער, שטערט און אלע זייערע איינוואוינער“ (חבקוק ב 8).

פערטע אפטיילונג.

חורבן ירושלים

1.

צדקיה און דאָס ענד.

אויף דוד'ס טראַן ווערט געזעצט אלס באבילאָנישער וואַסאַל מתניה, א אינגערער זוהן יאשיהו'ס און א פולער ברודער פון דעם אומגליקליכען יהואחז (מלכים ב, כ"ג 31; כ"ד 18). אלס קעניג טראַגט ער דעם נאָמען צדקיה* (פון יאָהר 597 ביז 586).

די דאָזיגע וואַהל איז געווען זעהר אַן אומגליקליכע. די שווערקייטען פון דער לאַגע האָבען געפאָדערט א הערשער מיט באַזונדערער באַגאַבונג. די קראַפט פון פּאָלק איז נאָך באַמט ניט געווען געבראַכען, בעת דער נאָ- ציאַנאַלער געפיהל איז געווען שטאַרק פאַרוואַונדעט דורך דעם גלות פון קעניג און דורך דער אוועקשלעפונג פון די הייליגע כלים. די עמטער פון דער מלוכה זיינען איצט אריינגעפאלען צו ניי אויפגעקומענע תקיפים, וועל- כע האָבען נאָך ווינציגער ווי זייערע פאַרגענגער געוואַלט אויפגעבען דאָס רעכט פון יהודה צו שפּילען א זעלבשטענדיגע ראַלע. נאָך אַן ענערגי- שער פירשט מיט דער קראַפט צו טאָן אויך דאָס וואָס איז להיפּוד פון נאָ- ציאַנאַלען געפיהל, ווען דער פּאָליטישער חשבון פאָדערט עס — האָט גע- קאַנט ארויסהייבען די מלוכה פון איהר שווערער לאַגע. וואַלט מען געזאָרגט איינצופיהרען אַן אינערליכע אַרדנונג אין לאַנד, דאָן וואַלט די צוקונפט פון פּאָלק ניט געווען אַהן אויסזיכטען. מ'וואַלט געפיהרט אונטער דער אויבער-

* מלכים ב, כ"ד 18—כ"ה 21; דערצו ירמיה נ"ב. די ענדערונג פון נאָמען דערקלערט זיך ווי אויבען ביי יהויקים. פון יחזקאל י"ז 18 דערוויסען מיר זיך נאָך, אז צדקיה האָט געמוזט שווערען צו נבוכדראַצר'ן טרויהייט.

הערשאפט פון בבל א פרידליך לעבען אהן פאליטישער גדלות; די קליינע מלוכה וואלט זיך דערהוילט און נייע כוחות געזאמעלט. זי האט געקאנט אין דער געשטאלט פון א וואסאל-מדינה אריבערלעבען די באבילאנישע עפאכע, פונקט ווי זי האט אריבערגעלעבט די אשורישע. די אויפגאבע פון א פאך ליטיש קלוגען הערשער איז דערפאר געווען איינצוגעוועהנען דאס פאלק צו זיין געהארכאם צום אויבער-האר און צו זאמלען פון דאס ניי די כוחות פיי דער מלוכה. צדקיה איז אבער בשום אופן ניט געווען דערוואקסען פאר אזא אויפגאבע. ער ווייסט ניט ווי צו האלמען אין צאם די נייע באאמטע, וועלכע ווייזען באלד ארויס אין נאך א העכערער מאס אלע חסרונות פון די אלטע (יחזקאל כ"ב 25, 27; כ"ד 6) און לאזען זיך געווינען פאר דעם געדאנק אראפצואווארפען מיט עגיפטישער הילף דעם באבילאנישען יאך. מיט גוטע כונות, אבער לאנגזאם אין זיינע באשלוסען און שוואך אין ענערניע, וואקעלט ער זיך צווישען די פארטייען ווי א ראהר אין ווינט. ער הערט זיך צו צו ירמיה'ס עצה, אבער ער פארמאגט ניט דעם כוח איהם צו פאלגען. ענדליך איז ער געווארען בלויז א ווערקצייג אין דער האנט פון יענער מלחמה-פארר טיי, וועלכע האט, זיך פארלאזענדיג אויף יהוה'ס שוין און עגיפטען'ס הילף, איהם מיטגעריסען ווידערצושפעניגען געגען זיין האר. ער איז ניט געווען בכוח זיך צו שטעלען געגען דעם פאנאטיזם פון יענער פארטיי. נאך מעהר, ער קוקט צו ווי די פארטיי דערשטיקט אין בלוט יעדען ווידערשפרוד געגן איהרע פלענער (יחזקאל ז 23; ח 17; ט 9; י"א 6). דער ספר מלכים דערמלערט עס דערמיט, וואס יהוה'ס צאָרן איז געווען געגען ירושלים און יהודה ביז ער האט זיי פארשטויסען פון זיין פנים (מלכים ב, כ"ד 20).

נאך אז ערגערע צרה פאר דעם גורל פון דער אידישער מלוכה איידער צדקיה'ס אומפענהיגקייט און שוואכקייט איז געווען דאס וואס יהוה'ס שטים האט וואס ווייטער אלץ מעהר זיך צעטיילט און איז געווארען אומפארר שטענדליך פאר דעם פשוט'ען אידען. דער קאמף, אין וועלכען ירמיה איז שוין ביז איצט געשטאנען מיט דער מאסע פון די נביאים, האט זיך כסדר אלץ מעהר פארשארפט. און א דאנק דעם קאמף זיינען מיר לפי-ערך גוט אינפארמירט וועגען צדקיה'ס רעגירונג. ירמיה'ס נבואות פון יענער צייט, וועלכע האבען זיך אונז דערהאלטען, זיינען פאר איהר א רייכער קוואל פון ערשטען ראנג. און נאך א באזונדער גליק איז עס, וואס מיר זיינען גענוי אינפארמירט אויך מכות די צושטענדען צווישען די פארטריבענע אין באבילאניען, ווארים צווישען זיי איז אויפגעטראטען אלס נביא אין ירמיה'ס גייסט דער כהן יחזקאל, וועלכער האט אונז געלאזען אין א פלאנמעסיג אויס

געשטעלטען בוך זיינע זעהונען און זיינע רעדעס, וואָס ער האָט געהאַלטען פאר יחידים ווי אויך פאר'ן פּאָלק, און זיינע פּלענער פאר דער צוקונפט פון פּאָלק. אַט דאָס בוך יחזקאל'ס גיט אונז בעסער ווי וועלכעס עס איז אַן אַנדער בוך דעם שליסעל צו פּאַרשטעהן די נבואה און די תורה און דערמיט בכלל צו פּאַרשטעהן די געשיכטע פון אידישען פּאָלק און פון יודענטום.

מיט יחזקאל באַווויזט זיך אויף אונזער האַריוואָנט די פיגור, וואָס האָט געהאַט אַזאַ רייכע השפעה אויף דער צוקונפט. באַגאַבט ווי די אַנדערע נביאים מיט זעהונגען, און געבענדיג נביאות צום פּאָלק, איז ער אַבער פּאַרט לויט זיין פּריסטערליכער אָפּשטאַמונג דורכגעדרונגען מיט פּריסטערליכע אינסטינקטען. כאַראַקטעריסטיש פאר איהם איז, וואָס קריגענדיג דעם באַד פעהל פון גאָט צו עסען ברויט געבאַקען אויף מענשליכע מיסם, וועהרט ער זיך מיט די ווערטער: „וועה, מיין האַר יהוה! זעה, מיין זעל האָט זיך ניט פאַראַומרייניגט און נבלה און טרפה האָט איד ניט געגעסען פון מיין יוגענד אַן ביז איצט און געצענפלייש איז אין מיין מויל ניט געקומען“ (יחזקאל ד 13, 14). איינע פון די ערשטע עובדות פון א ריכטיגען כהן איז פאר איהם צו לערנען דאָס פּאָלק ווי צו אונטערשיידען צווישען „קדש“ און „חול“, צווישען טהור און טמא (כ"ב 26; מ"ד 23). ווי א כהן ווענדט ער זיך צו די איינצעלנע פאַרטריבענע זיי צו פאַרהימען מיט זיינע רייד געגען זינד און שלעכטס. ער האָט באַטראַכט פאר זיין שליחות מפרסם צו זיין, אַז די אידישע מלוכה מוז אונטערגעהן אלס שטראַף פון יהוה פאר די גרויסע זינד פון דער פאַרגאַנגענהייט אין קולט און פאר דער מאַראַלישער און רעליגיעזער פאַרדאַרבענקייט פון איצטיגען דור. דערמיט שליסט ער אָפּ איינע פון די הויפט-אויפגאַבען פון דער נבואה. ער פאַרטרעט דעם ברוד מיט דער פאַר-נאַנגענהייט, דאָס אויפגעבען פון די פריהערדיגע אידעאַלען און די אָנגעמונג פון דער נביא'ישער באַטראַכטונג פון ישראל'ס געשיכטע, פון זיינע אויפגאַבען און האַפּענונגען. אַזוי אַבער ווי אַנקניפענדיג אַן דעם ספר דברים פאַר-וואַנדעלט ער די פּאָדערונג פון דער נבואה אין תקנות און געזעצען און צייר כענט פאַר דעם פּלאַן פאר זיין פּאָלק ווי צו געפינען גאָט'ס לייטזעליגקייט אונטערוואַרפענדיג זיך אונטער די דאָזיגע געזעצען — בילדעט ער דעם בריק פון דער נבואה צו דער געזעץ-שריפטשטעלעריי פון גלות און צום יודענטום פון נאָכ'ן גלות. מאַנכע באַצייכענען איהם אלס דעם פּאַטער פון יודענטום נאָכ'ן גלות. די באַצייכענונג איז ריכטיג, ווען מ'פאַרגעסט ניט צוליב דעם זיין אַנקניפונג אַן דעם ספר דברים און זיין אַפהענגיקייט פון די געדאַנקען פון די נביאים. אויך ביי איהם באַמערקען מיר די ערשיינונג,

אז די איינפלוסרייכסטע פערזאנען אין דער געשיכטע זיינען די, וועלכע ווייסען ווי צו פארמולירען און ווי אַנצואווענדען אויף דאָס טעגליכע לעבן די געדאַנקען, וואָס אַנדערע האָבען ארויסגעזאָגט. וועגען יחזקאל'ס באַדייטונג אלס פאַרנעהער פון דעם יודענטום פון נאָכ'ן גלות וועט נאָר שפעטער גערעדט ווערען באַריכות.

יחזקאל'ס טעטיגקייט אלס נביא האָט זיך אָנגעהויבען 6 יאָהר פאַר דעם חורבן פון ירושלים. זיינע נבואות פון יענע 6 יאָהר גיבען אונז זעהר א לעבעדיג בילד פון ישראל'ס שיקזאַלען אין דער דאָזיגער צייט. ניט בלויז פיהרען זיי אונז אריין אין די שטימונגען און געדאַנקען, וואָס האָבען באַר וועגט די פאַרטריבענע אין באַבילאָניען; ניט נאָר שילדערען זיי אונז די צוריקוויקונג פון די געשעהענישען אין ירושלים אויף די מעשים און געדיאַנקען פון יענע גלות-אירען, נאָר זיי גיבען אונז גוטע ידיעות אויך איבער צושטענדען און פערזאָנען אין ירושלים, מחמת עס איז אָנגעגאַנגען א לעכהאפטער פאַרקעהר דורך בריה און רייווענדע צווישען ירושלים און די אירען פון גלות, און די פאַרטריבענע, ווי עס לאָזט זיך לייכט פאַרשטעהן, האָבען נאָכגעפאַלגט מיט דעם לעבעדיגסטען אינטערעס די פאַסירונגען אין ירושלים. אָבער מ'מוז נאָטירליך האַלטען דערביי אין זינען, אז דעם נוסח, אין וועלכען די נבואות ליגען איצט פאַר אונז, האָבען זיי ערשט באַקומען נאָכ'ן חורבן פון ירושלים און זיינען מעגליך באַאיינפלוסט געוואָרען פון יענער גרויסער פאַסירונג אויך אין זייער אינהאַלט.

פון ירמיה'ן זיינען אונז געבליבען נבואות אויך פון צדקיה'ס ערשטער צייט. דאָך זיינען מיר מעהר אינפאַרמירט דורך זיי וועגען צדקיה'ס מרידה, וועגען דער באַלאַגערונג און צעשטערונג פון ירושלים.

לויט די ידיעות זיינען די 11 יאָהר פון צדקיה'ס רעגירונג געווען א גרויסע אינערליכע אויפרודערונג. סאָי די וואָס זיינען געבליבען אין ירושלים, סאָי די וואָס זיינען פאַרטריבען געוואָרען אין באַבילאָניען ווייסען ניט ווי זיך פאַנאָדערצוקלייבען אין דער סיטואַציע, און מיט דער אַלטער נאַציאָנאַלער עקשנות קעמפען זיי געגען דעם גורל וואָס איז אויף זיי ארויפגעלעגט געוואָרען. אין ירושלים הערשט די נייגונג אויסצוטייטשען די נאַציאָנאַלע דערנידעריגונג פון יאָהר 597 אַזוי אז דורך דער פאַרטרייבונג זיינען די שולדיגע באַשטראַפּט געוואָרען און די געבליבענע אין ירושלים זיינען איצט זיך כער. געגען דער פאַרבליענדונג ווענדט זיך ירמיה אין זיינע זעהונגען אין קאַפּ. כ"ד. ער וואַרפט פאַר די פאַרבליענע אין לאַנד, אַז זיי זיינען אסך פאַרדאַרבענער און נידעריגער ווי די, וועלכע נבוכדנאצר האָט פאַרטריבען

אין גלות, און ער זאגט זיי פאראויס, אז א נייע שטראף קומט זיי אנטקענען, אז זיי וועלען פארלירען זייער לאנד, בעת פון יענע פארטריבענע אידען אין באבילאָניען וועט נאָט זיך שאַפען א פּאַלק. אז צום גלות וועט באַלד נעמען א סוף, אז יהויכין און אלע, וואָס האָבען מיט איהם דעמזעלביגען שיקזאַץ געליטען, וועלען זיך באַלד צוריקקעהרען אהיים, דאָס איז געווען די איבערצייגונג אויך פון די וואָס זיינען אין לאַנד געבליבען, און אויך פאר זיי איז עס געווען א פּוּעל־יוצא פון זייער רעליגיעזען גלויבען, וואָרים אויב נאָט'ס צאָרן איז איינגעשטילט געוואָרען, דאָן האָט די אונטערזואַרפונג פון יהודה אונטער'ן יאָר פון די כּשדים ניט געקאָנט לאַנג דויערען. דערצו נאָך האָט דאָך נבוכדראַצר געלעגט זיין האַנט אויף דעם געזאַלכטען פון יהודה און האָט דורך זיין אויסראַבירען יהוה'ס טעמפּעל ארויסגערופען זיין צאָרן. אין ירושלים האָט מען דעריבער דערוואַרט, אז די כאַלדעאישע הערשאַפט זאָל באַלד צוזאַמענברעכען און די באַפרייאונג זאָל קומען. די נביאים אין ירושלים און אויך אין באבילאָניען, וועלכע האָבען זיך געפיהלט טיף פאַר-וואונדערט דורך די געשעהענישען פון יאָהר 597, ווערען דעריבער ניט מיד נביאות זאָגענדיג ווענען נבוכדראַצר'ס באַלדיגער מפּלה.

די דאָזיגע בשורה האָט געפונען אַפענע אויערן צווישען די פאַרטריבענע אידען. זיי האָבען ניט געקאָנט זיך איינלעבען מיט דעם געדאַנק צו בלייבן בען אויף תמיד אין א טמא'ן לאַנד. מ'האַט געהאַפט גאָר אין קורצען זיך צוריקצוקערען און ווידער צו קריגען די אַלטע שטעלעס און די פאַרלאָרענע נחלאות. אויף די נייע תקיפּים אין ירושלים און זייער מלוכה האָט מען געקוקט פון אויבען אראָפּ. דאָס איז באַמת גאָר ניט געווען די אַלטע מלוכה פון אַמאָל. וויבאַלד אַז ירושלים האָט זיך איבערגעגעבען צו נבוכדראַצר'ן. הייסט עס, אז יהודה איז ניט געווען אין בית־המקדש; און דער וואַסאַל צדקיה איז ניט געווען אין זייערע אויגען קיין קעניג פון דוד'ס הויז מיט דעמזעל־ביגען ווערט ווי זיינע פאַרגעהער. פאַרלאָזענדיג ירושלים האָבען די פאַר-טריבענע, ווי עס ווייזט אויס, געמוזט פאַרקויפּען זייערע נחלאות פאר יעדען פרייז. דאָס האָט ארויסגערופען ביי זיי דעם געפיהל, אַז די קויפּער האָבען געצויגען א נוצען פון זייערע ברידער'ס אומגליק. אַלס צוגאַב נאָך האָט וואַהרשיינליך א גרויסער טייל פון דעם קויף־פרייז געמוזט אַפּגעגעבען ווען דען אויף קרעדיט צו די אומבאַמיטעלטע קויפּער. עס זעהט זאָגאַר אויס, אַז מ'האַט אפילו ניט ערפילט עהרליך וואָס מ'האַט זיך מתחייב געווען; מ'האַט אויסגענוצט די געצוואונגענע לאַגע פון די פאַרטריבענע און, מיט דעם הויכ־מוטיגען געפיהל, אַז מען איז פון יהודה געלאָזען געוואָרען אין לאַנד, האָט

מען אראָפּגעקוקט אויף די פּאַרטריבענע. דאָס האָט אַרויסגעבראַכט דאָס און פּאַראַכטונג. די דאָזיגע שטימונג פון די פּאַרטריבענע טיילט אויך יחזקאל. אויך ער האַלט זיי פאַר בעסער ווי די אין ירושלים פּאַרבליבענע. ער סטראַשעט מיט אַ חורבן פאַר די זינד פון די אידען וואָס ריידען פון זייערע פּאַרטריבענע ברידער (י"א 15): „זיי האָבען זיך דערווייטערט פון יהוה און אונז איז עס (יהוה'ס לאַנד) געגעבען געוואָרען פאַר אַן אַרב“. אָבער די אידען פון באַבילאָניען, מיט וועמען ער האָט געטיילט דעמוזעלביגען גורל, טרייסט ער, אַז זיי וועלען זיך אַמאָל צוריקעקערען אין לאַנד פון זיי-ערע פּאַטערס. אויך ער האַלט, אַז דאָס קעניגטום איז מיט יהויכין'ס אַראָפּ-זעצונג אָפּגעשאַפט געוואָרען (קאָפּ. י"ז). דער שפיץ פון לבנון-צעדער (יהויכין) איז פון דעם גרויסען אַדלער (נבוכדראַצר) אויסגעבראַכען און איז באַבילאָניען געבראַכט געוואָרען; אויף זיין שטעל איז געפלאַנצט געוואָרען אַ ווייניגשאַק (צדקיה'ס מלוכה), וואָס זאָל אויסשפּרייטען זיינע צווייגען צו בכל צו. אויך לויט יחזקאל'ס איבערצייגונג האָט יהוה די שטאָדט פּאַרלאַ-זען.

ביי דער שרעקליכער אומאַרדנונג, וואָס איז איינגעטראַטען אין ירושלים אונטער דעם רעזשים פון דעם נייעם ניט געניטען און געוואַלדטעטיגען הער-שער, איז פּאַקטיש ביי די אידען פון גלות אויפגעקומען דער געפיהל, אַז זיי זיינען בעסער איידער די אידען פון ירושלים און אַז זיי זיינען דערום ניט פּאַרדינטערהייט באַשטראַפט געוואָרען. פאַר יחזקאל'ען איז ירושלים אַ שטאָדט פול מיט שפיכות-דמים. עס ווייזט אויס, אַז די פּאַרטיי, וואָס האָט באַקומען די הערשאַפט און האָט צוגעגרייט די מרידה געגעבן בכל, האָט אונ-טערדריקט מיט געוואַלד-מיטלען די געגענערייט צו איהר און אַז אויך בכלל האָבען די שרים אָפּגעטאַן אַלערליי עולות, איבער וועלכע די נביאים פון עמוס'ען אַז זיינען ניט מיד געוואָרען צו קלאַגען. אויך דער בייט אין דעם לאַנד-אייגענטום פון יאָהר 597 איז הפנים ניט אָפּגעגאַנגען אַהו גע-וואַלד-מיטלען און האָט געבראַכט מיט זיך ווייטערדיגע געוואַלד-מיטלען. צו דער זינד קומט נאָך צו, וואָס די פרעמדע קולטען האָבען צוליב אויבען דער-מאַנטע סיבות ווידער אָנגעהויבען זיך צו פאַרשפּרייטען. אפילו אין בית המקדש נופא פון ירושלים ווערט ווידער אריינגעפיהרט דער פרעמדער קולט פון אשור-בבל. דאָרטען דינען די פרויען צום תמוז* און אין הויף פון בית המקדש בוקט מען זיך מיט'ן רוקען צו יהוה'ס מזבח צו דער אויפגעהענער

(* נעה וועגען דעם אין עראשען באַנד ז. 281, 282 אין דער באַמערקונג.

זון (יחזקאל ח). אויך דאס איז געווען א נאטירליכער פועל־יוצא פון די געשעהענישע פון יאהר 507. די באזיגונג פון יהויכין'ען און זיין פארטרייב בונג איז גלות זיינען נאך אין אסך א גרעסערער מאָל ווי די פאראויסגע־ הענרע פאכירונגען געווען מסוגל צו צעטרייסלען דעם בטחון אין יהוה ביי די אלע, וואָס זיינען ניט ביכולת געווען צו זעהן אין די נאָציאָנאַלע אומד גליקען, ווי ירמיה און יחזקאל און זייערע אָנהענגער, א ווערק פון דעם גע־ רעכטען יהוה, און האָבען אויך ניט געוואָגט צו האָפען, צוזאַמען מיט די פאלשע נביאים און מיט דעם רוב פון פּאָלק, אויף יהוה'ס באַלדיגער הילף, וויבאלד און יהוה האָט ניט בלויז צוגעלאָזען, אַז יאשיהו זאָל פּאַלען אין שלאַכט און די מלוכה זאָל ווערען אָפהענגיג פון פרעמדע, נאָר ער האָט אפילו רוהיג צוגעקוקט ווי זיין געזאַלכטער האָט זיך אונטערוואַרפען אונטער נבוכדראַצ'ר, און ווי זיין בית־המקדש איז אויסגעבויט געוואָרען, הייסט עס, אַז ער איז אָהנמעכטיג געגען די געטער פון די זיגער, אָדער אַז ער האָט פּאַרלאָזען זיין פּאָלק און זיך געשטעלט אויף דער זייט פון די כּשדים. אַז יהוה האָט דאָס לאַנד פּאַרלאָזען איז די איבערצייגונג פון די, וואָס געהען איבער צום דינסט פון אַנדערע געטער, און דער איבערגאַנג ווערט דערמיט אויך פּאַרשטענדליך (יחזקאל ח 12; ט 9). אָבער די צעטרייסלונג פון פּאַר טעריכען גלויבען בריינגט מיט זיך אַן אַפּשוואַכונג פון די אַלטע מידות, אויב מ'קאָן זיך פּאַרלאָזען אויף יחזקאל'ס שילדערונג (קאָפּ. כ"ב), וועלכע נעמט נאטירליך אויך אריין אין חשבון די זינד פון דער פּאַרגאַנגענהייט, האָבען דעמאָלט זינד און אויסגעלאָסענקייט פון ערנסטען זאָרט געשענדעט אלע קלאַסען. די אין זיך צעשפּאַלטענע נבואה איז ניט געווען בכוח צו ווירקען מאַראַליש אויף דאָס פּאָלק. אדרבה, עס זעהט אויס, אַז יענע געג־ נער ירמיה'ס האָבען אין אסך פּאַלען געגעבען די ערנסטע ביישפּילען (ירמיה כ"ט 21—23). דאָס איז קיין חידוש ניט ביי זייער השגה פון גאָט. יענע ווי־ דער, וועלכע האָבען, צוזאַמען מיט דער מאַסע פון די נביאים, דערוואַרט, אַז יהוה וועט אַט גאָר באַלד נעמען נקמה, זיינען געווען אין דער סכנה פּאַר־ פיהרט צו ווערען פון דעם דינסט פון אַנדערע געטער, מחמת עס האָט זיי געפּעהלט די נביא'ישע דערקענונג פון דעם מהות פון יהוה, און אַט די דערי־ וואַרטונג זייערע האָט זיי כּסדר אָפּגענאַרט. מאַנכע האָבען הפנים זיך גע־ וואַקעלט צווישען ביידע באַטראַכטונגען, פרובירענדיג א וויילע מיט דעם בטחון אין יהוה, א וויילע מיט דעם דינסט פון פרעמדע געטער.

זעהענדיג ווי עס ווייזען זיך אין א פּאַרשטאַרקטער מאָס די אַלטע איבלען פון אידישען לעבען. ציהט יחזקאל נאטירליך א גאַנץ אַנדערען שלום

איידער זיינע פארטריבענע ברידער פון באבילאָניען. יחזקאל'ס ווערטער, אז עס וועט באַלד מקוים ווערען די נביאות פון די פריהערדיגע נביאים וועי גען דעם אונטערנאנג פון דער מלוכה און אז יהוה וועט באַלד בריינגען דעם חורבן אלס שטראַף פאר די זינד פון זיין פּאָלק, רופט ארויס זייער צאָרן. זיינע רעדעס, אז יהוה וועט זיך צוריקקעהרען קיין ירושלים כדי צו פאַרברען נען די שטאָדט און צו פארניכטען איהרע איינוואוינער, דערוועקט נאָר זייער צאָרן געגען איהם. יחזקאל'ס לאַגע ווערט אַזאַ, אז ער איז באַלד געצוואונג גען אויפצוגעבען יעדע עפענטליכע טעטיגקייט און, צו זיין זיכער, אז מ'פאר פּאָלגט איהם ניט, זיך איינצושליסען שטיל אין זיין הויז. דאַרטען אין תל-אביב, ביים טייך כבר, זוכען איהם נאָר אַפּטמאַל אויף די פּאַמיליען פאַרשטעהער אום צו הערען א וואָרט פון יהוה. זיין השפעה איז אָבער קעני טיג געווען זעהר א שוואַכע, יעדענפאַלס אסך שוואַכער איידער די השפעה פון זיינע געגנער, וועלכע האָבען צווישען די פאַרטריבענע נביאות געזאָגט אויף דעם באַבילאָנישען צוזאַמענברוך פון דער כאַלדעאיִשער הערשאַפט. יענע נביאים האָבען, ווי עס ווייזט אויס, אָנגעפיהרט זייער טעטיגקייט אזוי אָפען, אז די באַבילאָנישע רעגירונג האָט זיך גענומען צו זיי. ירמיה סטראַשעט אין דעם אויבען דערמאָנטען שטעל (כ"ט 21) צוויי אין באַבילאָניען טעטיגע נביאים, אהאב און צדקיה, אז נבוכדראַצר וועט זיי לאַזען פאַרברענען אין פייער צוליב זייער אוממאָראַלישער אויפפיהרונג און זייערע העצערישע רע-דעס. יחזקאל קלאָגט (י"ב פון פסוק 21), אז די נבואה געפינט מעהר קיין גלויבען ניט און ער מאַכט פאַראַנטוואָרטליך פאר דעם די פאַלשע נביאים, וואָס האָבען איינגעווינגט דאָס פּאָלק דורך זייערע נבואות וועגען גליק אין א פאַרנאַרטער זיכערקייט. ער פאַרנלייכט זיי מיט שאַקאַלען, וואָס גראָבען זייערע לעכער אין חורבות (י"ג 4) און ער זאָגט אויף זייער העלפען צו פאַרשטאַרקען די נאַציאָנאַלע שטרעבונגען, אז זיי באַ-וואָרפען מיט טינג די פון פּאָלק אויפגעשטעלטע לייט-מויערן (י"ג 10). עס וואָלט אָבער געווען א טעות זיך פאַרצושטעלען, אז ירמיה'ס און יחזקאל'ס געגנער האָבען ניט נביאות געזאָגט מיט דעמזעלביגען גוטען גלויבען אין דעם אמת און אין דעם געמליכען מקור פון זייערע נבואות פונקט ווי אַט זיי ביידע. וואָס עס האָט אויסגעפעהלט יענע גליק-נביאים, איז געווען די מאַראַלישע וועלט-באַטראַכטונג און דער פרינציפ, אז יהוה איז א גערעכטער גאָט. אַט דערפאַר האָבען ירמיה און יחזקאל און זייערע חברים באַהויפט מיט פולען רעכט, אז יענע נביאים זיינען ניט פון יהוה און האָבען זיי באַ-

האנדעלט אלס פאלשע נביאים. — דאך לאָמיר זיך צוריקקעהרען צו דעם גאַנג פון געשעהענישען אין ירושלים.

דעם באַלדיגען אונטערגאַנג פון דער מלוכה פון די כּשרים האָט מען דערזאָרט ניט בלויז אין יהודה אליין. פונקט ווי אין חזקיה'ס טעג, אזוי קומען אויך איצט, אין צדקיה'ס ערשטע רעגירונגס-יאָהרען — אין יאָהר 595 אָדער 594 — פרעמדע געזאַנדטע קיין ירושלים און זוכען אַ בונד מיט יהודה. אדום, עמון, מואב, צור און צידון נעמען אַנטייל אין דעם בונד. ווי אמאָל ישעיה, אזוי שטרענגט איצט ירמיה אָן אַלע כוחות צו האַלטען זיין קעניג אויפ'ן וועג פון פאַרזיכטיגקייט. אָבער אומזיסט. די האַפּענונג אויף דעם באַלדיגען צוואַמענברוך פון בבל רייסט מיט די מאַסען מיט זיך*.) ירמיה איז דער איינציגער, וועלכער זעהט — ווי אַמאָל ישעיה — ווי ניט באַרעכענט און געפעהרליך עס איז צו וואַגען אזוינע זאַכען. אָבער זיין שטימ בלייבט ניט געהערט.

פאַר אַ מאַמענט האָט דעם נביא'ס אזהרה דאָך געמאַכט, ווי עס ווייזט אויס, עפעס אַ רושם. פילייכט האָט זיך אויך עגיפּטען ווידער צוריקגעצויגן געזען*.) על-בּל-פּנים איז די זאַך באַקאַנט געוואָרען אין הויף פון דעם גרוי-

(* אין קאפ. כ"ז — כ"ט שילדערט ירמיה די צושטענדען זעהר לעבעדיג. עס האַנדעלט זיך יעדענפאלס וועגען דער ערשטער צייט פון צדקיהו. אָנגעהעצט פון עגיפּטען איז סיריען, ווייזט אויס, געווען דאמאָלסט ווידער אויפגערוּדערט. ירמיה לעגט ארויף שטריק און יאָר-העלצער אויף זיין האַלז און זאָגט צום קעניג און צו די געזאַנדטע: „איך האָב די ערד באשאפען דורך מיין גרויסען כוח... און איצט גיב איך זי אין דער האַנט פון דעם קעניג פון בבל... דאָס פּאָלק און קעניגרייך וואָס וועט ניט ארויבלעגען זיין האַלז אין דעם יאָך פון דעם קעניג פון בבל — מיט שווער און הונגער און פעסט וועל איך עס באשטראַפען, האָט געזאָגט יהוה; דאָס פּאָלק אָבער וואָס וועט ארויבלעגען זיין האַלז אין דעם יאָך פון דעם קעניג פון בבל און וועט זיך אונטעררווארפען אונטער איהם, וועל איך עס לאָזען רוהיג אויף זיין לאַנד, עס זאָל עס באַאַרבייטען און באַוואוינען.“ — איינער אַ נביא חנניה בן עזור ווידערשפרעכט איהם און נעמט אראָפּ די יאָר-העלצער פון איהם און צעברעכט זיי: „אַט אזוי וועל איך צעברעכען דעם יאָך פון דעם קעניג פון בבל פון האַלז פון אַלע פעלקער.“ ירמיה זאָגט איהם פאַראויס דעם טויט: „אין דעם יאָהר נאָך וועסטו שטאַרבען... און ער איז געשטאַרבען אין זיבעטען חודש“ (ירמיה כ"ח).

(** מ'קאָן זיך משער זיין, אַז נכו האָט נאָך דער נידערלאַגע בוי כרכמיש איבערהויפט ניט געהאַט מעהר קיין מוט אויפצונעמען ערנסט דעם קאַמף געגען בבל. ער איז געשטאַרבען אין יאָהר 594. זיין נאָכפאלגער פּסאמעטיך דער צווייטער (588—594) האָט, ווי עס זעהט אויס, געהאַט דיזעלביגע האַלטונג; דערצו איז ער דורך איירעלי פּאַרפאלגטערונגען אין עגיפּטען גופא גאר ניט געווען ביכולת זיך

סען קעניג פון בבל. צדקיה שיקט דעריבער א דעלעגאציע קיין בבל, און א ספק כרי צו געבען בארוהיגענדע פארשפרעכונגען. די דעלעגאציע פיהר רען מיט זיך, הפנים מיט דעם קעניג'ס וויסען און גלייכצייטיג באשטימט פאר נבוכדראצר'ן, א בריף פון ירמיה'ן צו די באבילאנישע אידען, אין וועל-כען ער ווארענט זיי זיך צו האלטען רוהיג און טריי און ניט צו מאכען קיין אומבאזונענעם טריט. „זוכט דאס גליק פון דער שטאדט, וואוהין איד האב אייך פארטריבען, און זייט מתפלל פאר איהר צו יהוה, ווארים איהר גליק אין אייער גליק!“ (ירמיה כ"ט). עס ווייזט אבער אויס, אז עס האט זיך דער דעלעגאציע ניט איינגעגעבען צו איבערצייגען דעם גרויסען קעניג אין צדקיה'ס טריישאפט אלס וואסאל, און צדקיה מוז דערפאר אליין מאכען דעם וועג צו נבוכדראצר'ס הויף*.) דא ערשט גליקט עס איהם אפ צו גע-ווינען ווידער דעם צוטרוי פון דעם גרויסען קעניג, וועלכער איז בכלל געווען לויט זיין צייט א ברייטדענקענדער און מילדער הערשער.

דאס איז געווען אין צדקיה'ס פערטען יאהר, בכנ אין יאהר 594. צדקיה האט זיך איצט געהאלטען רוהיג, אזוי לאנג ווי פסאמעטיך דער צווייטער האט געלעבט. די קריגס-פארטיי אין ירושלים האט זיך לייכט אר-בערצייגט, אז ס'איז ניטא וואס צו האפען אויף איהם. די לאגע האט אבער, ווי עס ווייזט אויס, זיך גלייך געענדערט, ווי נאך פרעה חפרע האט באשטי-גען דעם טראג אין יאהר 588. ער האט געדענקט די אלטע צייטען פון עגיפטען, און די קריגס-פארטיי אין ירושלים, וועלכע איז און א ספק קיינ-מאל לגמרי ניט געבליבען רוהיג, האט ווידער באקומען די אויבערהאנט. אויך צדקיה האט זיך ניט געקאנט שטעלען אנטקעגען, אפילו ווען ער וואלט געוואלט, סידען ווען ער וואלט געהאט ירמיה'ס אייזערנעם, אומבוניגאמען מוט פון אמת און די מאראלישע קראפט, ווען נויטיג, צו פאלען דורך די

צו פארנעמען מיט אנדערע זאכען. פילויכט איז די גאנצע זאך, צוליב וועלכער די שלוחים זיינען געקומען צו צדקיה'ן, צעשלאגען געווארען צוליב דעם בייט אויפ'ן עגיפטישען טראג. ערשט פסאמעטיך'ס נאכפאלגער, פרעה חפרע (זינט דעם יאהר 588) וואגט ווידער אויפצונעמען די אלטע פאליטיק. אויך העראדאט ווייסט דערפון. ער דערצעהלט פון אן אטאקע אויף צידון און א ים-שלאכט געגען צור. עס ווייזט אויס, אז חפרע האט געצוואונגען די פעניקיער זיך אנטווארען און איהם.

(* די רייע, וואס ווערט דערמאנט אין ירמיה נ"א 59, איז ניט אין גאנצען זיכער, מחמת די קאפיטלען נ און נ"א זיינען שפעטערע הוספות. דאך איז זי יעדער פאלס רעכט וואהרשיינליך. און אין דעם זין האבען מיר זי אויבען אנגענומען אלס פאקט.)

פארבלענדעטע אין אייגענעם פאלק פאר'ן גליק פון זיין לאַנד. פון אזא האַלץ איז אבער, ווי עס ווייזט אויס, ניט געווען דער לעצטער צווייג פון דור'ס אַלטען שטאַם.

אט אזוי ווידערהוילט זיך דאָ רי ערשיינונג, מיט וועלכער מיר האָבען זיך שוין באַגעגענט אין דער צייט פון דער אשורישער אונטערדריקונג. נאָר די העכערע נבואה אליין האָט א פאַרשטענדעניש פאר דער פּאַליטישער לאַגע. נאָר זי האָט באַגריפען, אז זייענדיג אָפהענגיג פון באַבילאָניען קאָן מען נאָר ווי עס איז האָבען א תקומה, אָבער אז א נייע מרידה וועט ברייני גען מיט זיך דעם פּולשטענדיגען אונטערגאַנג פון דער מלוכה. זי אליין האָט איינגעזעהן, אז עגיפטען וועט ניט זיין בכוח צו האַלטען איהר פאַרשפּרע- כען. זי אליין האָט אויך געהאַט דעם געפיהל, אז צדקיה האַנדעלט מיאוס מיט זיין מרידה געגען זיין אויבער-האַר, וועלכער האָט ביזאָהער באַהאַנדעלט איהם און זיין פּאַלק מיט גרויס מילרקיט.

ווי פיעל עס האָבען גענומען אַנטייל אין דער באַוועגונג, ווייסען מיר ניט; אַחוץ יהודה יעדענפאַלס צור און עמון. וויבאַלד עגיפטען האָט געהאַט א האַנט דערין, האָט נבוכדראַצר נאַטירליך ניט געקאַנט רוהיג צוועהן. ער קומט מיט א חיל און, ווי אַמאַל פרעה נכו, מאַכט ער זיין הויפּט-קוואַרטיר אין ריבלה. אַז אָפטיילונג פון זיין אַרמיי פאַרנעמט זיך געגען צור, און מיט דער הויפּט-מאַכט ערשיינט ער אין ווינטער פון יאָהר 7-588 פאר ירושלים. ער נעמט זיך גלייך צו דער באַלאַגערונג. אין שטאָרט ברעכט אויס א פּאַניק. דער געדאַנק, אז מ'האַט ארויסגערופען יהוה'ס צאָרן געגען זיך שלאָגט טיפע וואַרצלען אין אלע קרייזען פון פּאַלק. דאָך איז מען נאָך גאַנץ ווייט דערפון צו באַטראַכטען די זאַך אויף ירמיה'ס און יחזקאל'ס אופן. מ'האַפט, אַז עס וועט זיך איינגעבען איבערצובעמען יהוה, אזוי אַז ער זאָל זיך איינשטע- לען פאר זיין שטאָרט און בית-המקדש. מ'האַט הפנים דעמאָלט אסך נאָכ- געקלערט וועגען דעם דורך וואַסערע מעשים מ'האַט פאַרדינט יהוה'ס צאָרן און מ'האַט געזוכט מפיים צו זיין יהוה מיט אלערליי קרבנות און נדרים.

פון דעסטוועגען דערווייסען מיר זיך ניט פיעל וועגען דעם. נאָר דרד- אַנג דערצעהלט אונז ירמיה (5"ד), אַז מ'האַט זיך דעמאָלט דערמאַנט, אַז דאָס אַלטע טראַדיציאָנעלע רעכט פארבאָט צו האַלטען אין קנעכטשאַפט א אירישען מאַן אָדער פרוי דעם גאַנצען לעבען, נאָר מ'מוז זיי פריי לאָ- זען נאָר זיבען יאָהר. דער קעניג און זיין פּאַלק זיינען זיך מתחייב דורך א געשוואַרענעם בונד פאר יהוה אין בית-המקדש גלייך אוועקצולאָזען פריי אלע

אידישע שקלאפען און שקלאפינס און זיי פיהרען דאס אויך דורך*). בכלל אבער פארטיידיגט מען זיך העלריש און מען איז אנטשלאסען אויסצואאלטען אונטער אלע אומשטענדען. פאקטיש ווייזען זיך די מויערן פון ירושלים און איהר גארניזאן ארויס פאר גענוג שטארק זיך צו שטעלען אנטקעגען דעם גרויסען קעניג. און אז די לאנג שוין דערווארטע הילף פון עגיפטען איז סוף-כל-סוף געקומען און פרעה חפרע האט אריינגעמארשירט מיט זיין ארמיי אין פאלעסטינא, איז נבוכדראצר געצוואונגען געווען לגמרי אויפצוגעבען די באלאגערונג. א שמחה און א יובעל האט ארוםגענומען די גאנצע שטאדט. עס האט זיך געדוכט, אז עס האט זיך ווידערהוילט דער וואונדער פון חזקיה'ס צייט. אבער ווי וועניג טיף עס איז געווען די אנערקענונג פון דער אייגענער שולד און ווי ווינציג מ'האט משיג געווען די רייד פון די נביאים וועגען יהוה'ס מהות און זיינע מעשים, האט זיך גלייך ארויסגעוויזען ווען מ'האט די נאך וואס פרייגעלאזענע קנעכט מיט געוואלד באלד ווידער איינגעשפאנט אין אלטען יאָר. ירמיה סטראשעט די איינוואוינער פון ירושלים אז אלס שטראף דערפאר וועט יהוה פריי לאזען געגען זיי שווערד, פעסט און הונגער, וועט זיי מאכען צו שפאט ביי אלע פעלקער, וועט זיי איבערגעבען אין דער האנט פון זייערע פיינד און זייערע טויטע קערפערס וועט ער נעבען אלס שפייז צו די פויגלען און די ווילדע חיות. נבוכדראצר'ס חיל וועט זיך צוריקקעהרען, די שטאדט עראָבערען און פארברענען (קאפ. ל"ד).

געלאסענער ווי זיין פאלק האט, ווי עס ווייזט אויס, צדקיה באטראכט די לאגע. ער שיקט, ווי אמאל לויט דער נביאים-לעגענדע חזקיה אין א גלייכער לאגע צו ישעיה'ן, א פייערליכע דעפוטאציע צו ירמיה'ן מיט דער בקשה: „פרעג פאר אונז יהוה, וואָרים דער קעניג פון בבל האלט מלחמה נעגען אונז. פילייכט וועט יהוה מיט אונז טאָן לויט אלע זיינע וואונדער, און יענער וועט אפציהען פון ירושלים.“ ירמיה לאַזט וויסען צדקיה'ן דורך דער דעפוטאציע אלס יהוה'ס ענטפער, אז די עגיפטישע אַרמיי וועט זיך צוריקציהען קיין עגיפטען און די אַרמיי פון די כשדים וועט ווידער ערשיינען פאר ירושלים. נאָך מעהר, אפילו ווען עס זאָל אַפגליקען צדקיה'ן צו באַ-זיגען די כשדים, אזוי אז נאָר עטליכע פארוואונדעטע זאָלען איבעריג בלייבן פון זיי אין זייערע געצעלמען, אפילו דאָן וועלען אַט די אויפשטעהן און

* דערמיט וואָס מ'לאַזט איצט אלעמען אוועק, אויך די, וואָס זייער דינסט-צייט איז נאָך נישט געווען אַפגעלאָפען, וויל מען א כפרה פאר דער עברה, וואָס מען איז ביז איצט באַגאַנגען אין דעם פרט.

פארברענען די שטאָרט אין פייער. ירמיה פאָדערט דעריבער אויף די דע-
פוטאציע, צו זאָגען דעם פּאָלק פון יהודה, אַז יהוה גיט זיי צוויי וועגען :
דעם וועג פון לעבען און דעם וועג פון טויט. ״ווער עס בלייבט אין שטאָרט,
וועט געפינען דעם טויט, און ווער עס וועט אריבערגעהן צו די כּשדים, וועט
ראַטעווען זיין לעבען (ירמיה כ״א, ל״ד, ל״ז).״

די דאָזיגע נביאות האָט שטארק אויפגעבראַכט די קעניגליכע באַאַמטע,
און ווען ירמיה וויל אויסנוצען די אויפהייבונג פון דער באַלאַגערונג צו געהן
אין זיין היים, אין לאַנד בנימין, ווערט ער ארעסטירט ביים טויער פון בנימין
פון דעם באַאַמטען פון דער טויער-וואַך מיט דער באַשולדיגונג, אַז ער וויל
אריבערגעהן צו די כּשדים און ווערט אוועקגעזעצט אלס געפּאָנגענער אין
הויז פון דעם קאַנצלער יונתן. דאָרטען בלייבט ער פּיעל טעג ביז צדקיה פּאַר-
לאַנגט איינמאַל א נביאות פון איהם און לאָזט איהם בריינגען צו זיך. ירמיה
זאָגט איהם נבואות, ווי פריהער, אַז ער וועט פּאַלען אין דער האַנט פון די
כּשדים; אַנווייזענדיג דערביי אויף זייניג נבואות, וואָס זיינען ביז איצט
מקוים געוואָרען. בעת זיינע גענענער זיען געוואָרען צו שאַנד, באַקלאַגט ער
זיך פאר דעם קעניג איבער דער שלעכטער באַהאַנדלונג וואָס ער קריגט.
צדקיה וואַגט טאַקע ניט איהם ארויסצורייסען פון די הענט פון זיינע באַ-
אַמטע; ער באַפּעהלט אָבער, אַז ירמיה זאָל ניט געהן צוריק אין הויז פון
דעם קאַנצלער יונתן, נאָר זאָל בלייבען אלס געפּאָנגענער אין וואַד-הויף פון
דעם פּאַלאַץ און עס זאָל איהם געבראַכט ווערען טעגליך ברויט אויפצוהאַל-
טען זיין לעבען (ל״ז).

אַבער כאַטש ירמיה זעהט אין געפּענגעניש ווי אַזוי דער פון איהם לאַנג
שוין פּאַראויסגעזאַגטער חורבן קומט אלץ געהנטער און געהנטער, גיט ער
דאָך ניט אויף די האַפּענונג אויף א בעסערער צוקונפט פון זיין פּאָלק. גראַד
איצט ווען ער האָט געהאַט פאר די אויגען דעם זיכערען חורבן פון זיין
פּאָלק, האַלט ער זיך ביי דער דאָזיגער האַפּענונג מיט א פעלזען-פּעסטען
גלויבען און דריקט זי אויס מיט א גרעסערער פרייד ווי ווען ניט אין פּרוי-
הער. אין ערניץ ווייזט זיך ניט בולט'ער ארויס ווי אומצושיידבאַר עס זיי-
נען אין דער נבואה די פּאַראויסזאַגונג פון דעם קומענדיגן אונטערנאַנג פון
דער מלוכה און די האַפּענונג אויף דעם צוקינפטיגען גליק פון פּאָלק אין דער
משיח'צייט.

אין יענע טעג פון געפּאָנגענשאַפט קריגט ירמיה א ווייזט אין וואַד-
הויף פון זיין שוועסטערקינד הנמאל, וועלכער כאַט איהם אַז אַפּצוקויפּען
די נחלָה פון זייער פּאַמיליע אין ענתות. ירמיה זעהט דערין נאַט'ס האַנט

און א צייכען, אז אמאל וועט ווידער אויפגעשטעלט ווערען די שטאָרט און דער בית-המקדש. ער קויפט דערפאר די נחלה פאר 17 שקל זילבער. דער פרייז ווערט פאר עדות אָפגעוואוינען; א פאַרמעלער קויף-בריה ווערט אויפ־געשריבען, גע'חתמ'ט און איבערגעגעבען צו ירמיה'ס שרייבער ברוד'ן. ער זאל עס אריינלעגען אין א ליימענעם טאָפּ, כדי עס זאל זיך האַלטען א לאַנגע צייט. ס'איז א צייכען פון גאָט, אז אין אַט דעם לאַנד וועלען נאָך אמאל געקויפט ווערען הייזער און פעלדער און וויינגערטנער. די שאַנצען פון די באַלאַגערער דערנעהנטערען זיך אפילו אַלץ מעהר צו דער שטאָרט, וועלכע וועט פאַלען אין זייערע הענט און וועט פאַרברענט ווערען אלס שטראַף פאר די זינד פון איהרע איינוואוינער. אָבער אמאל וועט יהוה זיי צוריקבריינגען און זיי געבען א האַרץ און א וועג ווי איהם צו געהאָרענען. ער וועט שליי־סען מיט זיי א נייעם בונד, וועט טאָן גוטס מיט זיי, וועט אריינטאָן גאָט'ס פורכט אין זייער האַרצען, אזוי אז זיי וועלען זיך מעהר ניט אָפּקעהרען פון איהם און ער וועט זיי אויף תמיד איינפלאַנצען אין לאַנד (5"ב).

אָבער דאָס וואָס ער לאָזט ניט אָפּ אויך אין וואַד־הויף ארויסצוזאָגען יהוה'ס ווילען, בריינגט אויף איהם נייע פאַרגוואַלדיגונגען. די קעניגליכע באַזאָממע באַשולדיגען איהם, אז מיט זיינע נבואות ווענען דעם באַלדיגען חורבן פון ירושלים נעמט ער אוועק דעם מוט ביי דער באַפעלקערונג און זיי צווינגען דעם קעניג איבערצוגעבען ירמיה'ן אין זייערע הענט. מ'וואַרפט איהם אריין אין א גרוב, וואָס געפינט זיך אין וואַד־הויף, כדי ער זאל אין איהר אומקומען. אָבער דעם קעניג'ס א יעוונוד, דער עטיאָפיער עבד־מלך נעמט זיך אז פאַר'ן נביא. ער איילט זיך צום קעניג און קריגט פון איהם די ערלויבעניש ארויסצוצויעהן דעם נביא פון גרוב. אַט אזוי בלייבט ירמיה אין וואַד־הויף ביז דער עראַבערונג פון שטאָרט. פאַר'נגב'עמטערהייד קומט נאָך דער קעניג איהם פרעגען, אָבער ער געפינט ניט דעם מוט צו פאַלגען דעם נביא'ס עצה, וואָס ער ניט איהם איצט ווידער, זיך אונטערצוגעבען. נאָך מעהר, ער דערנידעריגט זיך אזוי ווייט, צו בעטען ירמיה'ן ניט מיט־צוטיילען צו די שרים דעם אינהאַלט פון זייער געשפרעך; נאָך טאָמער פרע־גען זיי ביי איהם, זאל ער זיי זאָגען, אז ער האָט געבעטען דעם קעניג איהם ניט צו שיקען צוריק אין דעם געפענגעניש פון דעם קאַנצלער יונתן'ס הויז. און ירמיה טוט דעם אומגליקליכען קעניג די טובה (5"ח).

באַלד האַבען אַלע געזעהן בחוש ווי עס ווערען מקוים ירמיה'ס ווערטער. די באַלאַגערער האַבען זיך צוריקגעקעהרט. דאָס ברויט האָט אָנגעהויבן־אויסצוגעהן אין דער באַלאַגערטער שטאָרט. דער הונגער פיהרט צו מאַוים־

דיגע מעשים פון פארצווייפלונג און ברעכט סוף-כל-סוף די קראפט פון דער פארטיידיגונג. אין 9טען טאג פון 4טען חודש פון צדקיה'ס 11טען רעגיר-
 רונגס-יאָהר (יולי 586), דאָס הייסט בכּו נאָך א באַלאַנגערונג פון א יאָהר, 5
 חדשים און 27 טעג גיט זיך די באַלאַנגערער איין איינצוברעכען דעם
 מויער. איצט ווייזט ארויס דער אומגליקליכער צדקיה צום ערשטען
 מאל א מוט און אַן ענערגיע וואָס פאַסען זיך פאַר דעם שטאַם, פון וועלכען
 ער קומט ארויס. אין דער נאַכט נאָכ'ן איינברעכען פון מויער רייסט ער
 זיך דורך מיט זיין חיל דורך דער באַלאַנגערערער אַרמיי אין דרום פון דער
 שטאָרט. נאָכדעם ווי דער ארויספאל האָט איהם אָפגעגליקט, זוכט ער צו
 אנטלויפען צום עבר הירדן. אָבער עס געלינגט די באבילאָנער איהם צו
 כאַפען ביי יריחו און איהם צו נעמען געפאַנגען. זיין חיל צעפליהט פון
 איהם אין אלע זייטען און פארטיילט זיך אין קליינע באַנדעס איבער דאָס
 לאַנד. צדקיה ווערט אָפגעפיהרט אין נבוכדראַצ'רס הויפטקוואַרטיר קיין
 ריבלה, צו באַקומען דאָרטען זיין פסק פאַר'ן ברעכען די שבועה פון טריי-
 הייט. נבוכדראַצ'ר לאָזט איהם מאַכען בלינד, נאָכדעם ווי זיינע זיהן זיינען
 געטויט געוואָרען פאַר זיינע אויגען. געשמידט אין קייטען ווערט ער אָפגע-
 פיהרט קיין בבל אין געפענגעניש.

איבערגעגעבען אלס הפקר אין די הענט פון דער באַלדעאישער אַרמיי,
 לעבט איצט די עראַבערטע שטאָרט איבער א שרעקליכען חודש, ביז זי קריגט
 די שטראַף פאַר איהר אויפשטאַנד. דעם 7טען טאָג פון 5טען חודש (אב)
 קומט אין ירושלים נבוזראַדן, דער הויפט פון נבוכדראַצ'רס לייב-גוואַרדיע,
 און פאַרברענט די גאַנצע שטאָרט צוזאַמען מיט דער פעסטונג און דעם בית-
 המקדש. די מויערן פון דער שטאָרט ווערען אַרונטערגעריסען, די בראַנזענע
 זיילען און בעקען-טרעגער, דער בראַנזענער באַסיין פון בית-המקדש ווערען
 צעבראַכען און אוועקגעשלעפט קיין בבל. עס ווערען אויך אוועקגעפיהרט
 אהין די נאָך געבליבענע הייליגע כלים פון בית-המקדש.

אלס שטראַף פאַר דעם אויפשטאַנד און כּדי אַנצואוואַרפען א שרעק,
 ארעסטירען די באבילאָנער די איינוואוינער פון ירושלים, וועלכע האָבען
 גענומען א פראַמינענטען אַנטייל אין דעם אויפשטאַנד, און זיינען אָבער,
 אנשטאט צו וואַגען דעם ארויספאל מיט צדקיה'ן, געבליבען אין שטאָרט
 אדער אין דער פעסטונג. אלס ערשטע קומען דער אויבער-כהן שריה,
 זיין שמעלפערטרעטער צפניה און די דריי שוועלען-היטער. אין דער
 שטאָרט ארעסטירען זיי א יעוונוד (סרים), וועלכער האָט געהאַט צו
 זאָגען איבער אלע קריגס-לייט, דעם באַצאָמטען, וועלכער האָט געפיהרט די

רשימה פון דעם מאַביליזירטען לאַנד־פּאַלק, פינף פון דעם קעניג'ס ראַטנעך בער און פּופּציג קריגס־לייט, קענטיג די פּאַרטערטער פון געמיינעם פּאַלק. נבוזראדן שיקט זיי אוועק קיין ריבֿלה, וואו נבוכדראַצער לאַזט זיי הינריכטען. די באַפעלקערונג וואָס איז נאָך געבליבען אין שטאָרט ווערט אוועקגעפיהרט אין באַבילאָניען צוזאַמען מיט די, וועלכע זיינען פריהער אריבערגעלאַפּען צו די כּשדים. נאָר די פּראַלעטאָריעך בלייבען און זיי באַקומען נחלאות אלס וויינפלאַנצער און פעלד־אַרכיטעך, כדי דאָס לאַנד זאָל ניט פּאַרוויסט ווען רען. ווי גרויס עס איז געווען די צאָהל פון די אידען, וועלכע זיינען אוועק־געפיהרט געוואָרען אין גלות, האַבען מיר ניט קיין זיכערע ידיעות.

2.

די לעצטע קאַנוואָלטיעס. גדליה.

דורך אַט דער נייער פּאַרטרייבונג, דורך דער אַפּשאַפונג פון קעניגטום און מעהר ווי אַלץ דורך דער צעשטערונג פון דער שטאָרט, פון דער פעסטונג און פון דעם בית־המקדש איז די קראַפט פון דער אידישער נאַציאָן לנמרי געבראַכען געוואָרען. דאָך איז נאָך אַלץ געווען א מעגליכקייט צו פּאַרמיר־רען א נייעם אידישען קיבוץ אין דעם לאַנד פון די פּאַטערס פון די אָרימע קלאַסען, וואָס זיינען נאָך איבערגעבליבען. וואָרים די באַבילאָניעך האַבען געוואַנט נאָך אַמאָל צו פרובירען אַרגאַניזירען פון אַט די געבליבענע א קליינע נאַציאָנאַלע מדינה. נבוכדראַצער זעצט אריין גדליה בן אַחיקם בן שפּן אלס גובערנאַטאָר איבער די שטעט פון יהודה און ווייזט איהם אָן אלס רעזידענץ מצפה, עטליכע מייל אין צפון־זייט פון ירושלים. עס בלייבען אויך ביי איהם די אַלטע לייט, די פרויען און קינדער פון די פּאַמיליען, וועמעס מענער עס זיינען צעשפּרייט געוואָרען ביי ריהו אין אַלע עקען פון לאַנד. פונקט אזוי בלייבען די קעניגס־טעכטער, וועמעס מענער און זיהן זיינען הינגעריכטעט געוואָרען פון נבוכדראַצער'ן אין ריבֿלה. די וואַהל פון גדליה'ן איז כאַראַקטעריסטיש. ער איז אַן אייניקעל פון יענעם קאַנצלער יאשיהו'ס, וועלכער האָט צו איהם געבראַכט דעם ספר דברים, און א זעהן פון יענעם אחיקם, וועלכער האָט זיך אָנגענומען פאר ירמיהו'ן אין זיין משפּט (ירמיהו כ"ו 24); ער האָט כּון געהערט צו דער פּאַרטיי, וואָס האָט אָפּגע־רערט פון אַן אויפשטאַנד געגען די כּשדים. דעריבער האָט ער געהאַט דעם

פולען צומטרוי פון דער באבילאנישער רעגירונג.
גדליה האט קענטיג אויך גע'פועל'ט, אז מ'זאל באפרייען ירמיה'ן.
בשעת ירושלים איז געפאלען איז ירמיה געזעסען אין וואד'הויף פון קעניג'ס
פאלאץ. דארטען האבען איהם די כשדים געפונען און האבען איהם אוועק
געשיקט מיט די אידען אום פארטריבען צו ווערען קיין בבל. ער איז שוין
געווען אנגעקומען צוזאמען מיט זיינע „אחים לצרה" אין רמה, וואו ער האט
באקומען פון נבוזראד'ען די פרייהייט ענטווערער צו געהן אלס פרייער מאן
קיין בבל, אָדער צו בלייבען ביי גדליה'ן אין מצפה*.)

פון מצפה זוכט גדליה צו ארגאניזירען א באבילאנישע וואסאל'מדינה
פון די איבערגעבליבענע אידען. זיין ערשטע עוברא איז געווען צו באוועגען
די צעשפרייטע שיריים פון צדקיה'ס ארמיי זיך צו אונטערווארפען אונטער
דער באבילאנישער ממשלה, כדי דאס לאנד זאל אויף אזויפיעל בארוהיגט
ווערען, אז עס זאל מעגליך זיין פאר די באבילאנישע מיליטערישע אָפטיילונג
גען זיך צוריקצוהיען פון לאנד.

צווישען די אידישע טרופען, וואָס האָבען זיך געהאלטען געגען די באַ-
בילאניער, האָט, ווי עס ווייזט אויס, נאָך ווייטער געהערשט דערזעלביגער
פאָנאָטיזם, וואָס האָט אַמאָל אַזוי פאַרשטאַרקט די עקשנות פון די איינוואוי-
נער פון ירושלים און האָט זיי כסדר געפיהרט אַלץ צו נייע מרידות געגען
דער פרעמדער אויבערהערשאַפט. אפילו דער הורבן פון דער שטאָרט האָט

(* די ידיעה וואָס מיר געפינען אין ירמיה ל"ט 11—14, אז נבוזראדן האָט
באַקומען א באַפעהל פון נבוכדראַצר'ן אַכטונג צו געבען אויף ירמיה'ן, אז עס זאל
איהם קיין שלעכטס נישט געשעהן און אז ירמיה איז דאן געשיקט געווארען צו
גדליה'ן — איז וועניג וואהרשוינליך. נבוכדראצר אין ריבלה און נבוזראדן אין
ירושלים האָבען געהאט וויכטיגערע זאכען צו טאָן. אז זיי זאלען האָבען געוואוסט
פון ירמיה'ס מעטיגקייט, לעגט זיך אויך וועניג אויפ'ן שכל. דערצו איז ניט צו
פארשטעהן, ווי אזוי דאָס זאל האָבען צוגעגאנגען, אז ירמיה, וועלכער האָט לויט
ל"ט 14 זיך שוין געפונען ביי גדליה'ן אין מצפה, געפינט זיך פלוצלונג אין מ' 1
צווישען די דעפארטירטע אידען אין רמה. אלע קשיות ווערען אבער פארענטפערט,
ווען מ'באמערקט, אז קאפ. ל"ט איז ארוינגעשריבען געוואָרען פון א שפעטערדיגער
האַנט, אז דער המשך פון קאפ. ל"ח איז פסוק 2 פון קאפ. מ און אז צווישען די
ביידע קאפיטלען איז ארויסגעפאלען א שטיק, וואו עס איז געווען באשריבען דאָס
וואָס עס האָט פאסירט מיט ירמיה'ן אין דער צייט צווישען דער עראָבערונג פון
דער שטאָרט און זיין באפרייאונג אין רמה. פון אַם דעם ארויסגעפאלענעם שטיק
האָט עס דער צושרייבער פון קאפ. מ פסוק 1 געשעפּט זיין ידיעה, אז נבוזראדן האָט
באפרייט ירמיה'ן אין רמה.

ניט געבראכען זייער בלינדען צוטרוי און האט זיי ניט געהאלפֿען צו אָנערקען נען די אייגענע שולד. זיי האָבען געגלויבט, אז זיי קעמפֿען פֿאַר גאָט, וועלכער האָט אַמאַל אוועקגעגעבען דאָס גאַנצע לאַנד צו דעם איין מאָן אַברהם. ווי אזוי זשע זאָלען זיי, וואָס זיינען אַלץ נאָך אַ גרויסע צאָהל, ניט זיין בכוח עס צוריק צו עראַבערען מיט'ן שווערד? דעם ענטפֿער אויף דער דאָזיגער פֿאַרבלענדונג ניט זיי יחזקאל אין דער נבואה, וואָס איז געצילעוועט געגען די אָנפֿיהרער פֿון אָט דעם ווידערשטאַנד. פֿון איהר קריגען מיר גלייכצייטיג אויך אַן אַריינבליק אין דער מאַראַלישער צעלאָזענקייט פֿון די דאָזיגע פֿאַר-נאַטיקער. „מענשען־זוהן, די איינוואוינער פֿון די דאָזיגע חורבות אין דעם לאַנד פֿון ישׂראל זאָגען: איינער איז געווען אַברהם און ער האָט גע'ירש'עט דאָס לאַנד. מיר אָבער זיינען פֿיעל. אונז איז דאָס לאַנד געגעבען געווארען אַ ירושה! דערום זאָג צו זיי: אזוי האָט געזאָגט דער האַר יהוה, מיט דעם בלוט עסט איהר און צו אייערע געצען הייבט איהר אייערע אויגען און בלוט פֿאַרגיסט איהר, און דאָס לאַנד ווילט איהר ירש'ענען? איהר שטעלט זיך אויף אייער שווערד, איהר טוט אומווירדיגקייטען און איינער איז מטמא די פֿרוי פֿון דעם אנדערען, און דאָס לאַנד ווילט איהר ירש'ענען? דו זאָלסט זאָגען צו זיי: אזוי האָט געזאָגט דער האַר יהוה, אזוי וואהר ווי איד לעב, די וואָס וואוינען אין די צעשטערטע שטעט וועלען דורכ'ן שווערד פֿאַלען, און די וואָס זיינען אויפ'ן פֿרייען פעלד האָב איד צו די חיות אוועקגעגעבען צו פרעסען, און די וואָס זיינען אין די בערג־פעסטונגען און אין די הייחלען וועלען דורך פעסט שטאַרבען. און איד וועל מאַכען דאָס לאַנד פֿוסט אין וויסט און אויפהערען וועט זיין שטאַלצע מאַכט, וויסט וועלען ווערען די בערג פֿון ישׂראל, אזוי אַז קיינער וועט ניט געהן איבער זיי. דעמאָלט ווע' לען זיי אָנערקענען, אַז איד בין יהוה, ווען איד וועל מאַכען דאָס לאַנד פֿאַר אַ ווילדער וויסטעניש איבער אלע זייערע אומווירדיגקייטען וואָס זיי האָבען געטאָן“ (יחזקאל 5"ג 24—29).

אין אָנהויב האָט זיך געדוכט, אַז אַלץ געהט ווי געוואונשען. די פֿיהרער פֿון די אידישע באַנדעס איבער'ן לאַנד זיינען געווען פֿריינדליך צו גדליה'ס פֿלענער. דערהערענדיג, אַז ער איז אַריינגעזעצט געוואָרען אַלס גובערנאַטאָר, זוכען איהם אויף אין מצפה ישמעאל בן נתניה, אַ פֿריינד פֿון דוד'ס הויז, יוחנן בן קרח און נאָך אַנדערע פֿיהרער צוזאַמען מיט זייערע לייט, זיך צו האַלטען אַן עצה מיט איהם. גדליה רעדט זיי צו זיך צו אונטערוואַרפען אונטער בבלי, שווערט זיי, אַז ער וועט זיי אַלעמען פֿאַרטרעטען ביי די כּשדים און פֿאַרדערט זיי אויף צו בלייבען וואוינען אין די שטעט.

וועלכע זיי האלטען איצט באזעצט און איינצוזאמלען די פרוכט, וואָס איז געבליבען אויף די פעלדער, מהמת די באפעלקערונג איז אַנטלאָפּען. און די קריגס-לייט לאָזען זיך איבערריידען און נעמען זיך צו די פּירדליכע ארבייט טען.

דער מצב ווערט וואָס ווייטער אלץ בעסער, וואָרים אַז די אידען, וואָס זיינען געווען אַנטלאָפּען אין לאַנד פון די אדומים, עמונים און מואבים האָר בען דערהערט, אַז די באבילאָניער האָבען זיך באַנוגענט בלויז צו צעשטערען ירושלים אלס שטראַף פאַר איהר אומגעהאָרכזאַמקייט, אָבער גאַנץ יהודה ווילען זיי ניט פאַרניכטען — זיינען זיי געקומען צוריק און האָבען זיך גע-שטעלט אונטער גדליה'ס שוץ.

אָבער די האַפענונג, וואָס איז דורך דעם אויפגעוועקט געוואָרען, אַז עס וועט זיך איינגעבען ווידער אויפצושטעלען א אירישע מדינה, האָט געזאַלט באַלד צעשטערט ווערען.

אַז עס זאָלען זיך ווידער איינשטעלען געאַרדנעטע צושטענדען אין דעם פאַרוויסטען לאַנד, איז ניט לויט דעם וואונש פון בעלים, דעם קעניג פון עמון, וואָרים דערמיט איז איהם פאַרלאָרען געגאַנגען א געלעגענהייט זיך אויסצושפּרייטען צו מערב צו און אריינצוקריגען מעהר ישוב-לאַנד. דער קעניג פון עמון געפינט א געצייג פאַר זיינע פלענער אין יענעם פרינג פון דוד'ס הויז ישמעאל בן-נתניה. צי האָט אָט דער פרינג געזוכט צו נעמען נקמה פאַר די מענער פון זיין פאַמיליע, וואָס זיינען געטויט געוואָרען, אָדער ער איז געטריבען געוואָרען פון שנאה און אייפערזוכט געגען גדליה'ן, וועל-כער האָט פאַרנומען איצט אַ שטעלע וואָס האָט געהערט צו דוד'ס הויז, איז ניט איינצוזעהן פון דעם באריכט אין ירמיה. פילייכט האָבען ביידע זאָכען געווירקט צוזאַמען.

גדליה'ן האָט מען געווארענט אין צייט, אַז ער זאָל זיך היטען. די האָרען פון חיל, וועלכע האָבען דאַמאָלסט צוזאַמען פאַרהאַנדעלט מיט ישמעאל'ן און גדליה'ן און וועלכע ישמעאל האָט פילייכט פרובירט געווינען פאַר זיינע פלענער, האָבען עס מיטגעטיילט גדליה'ן, אָבער ער האָט זיי ניט געגלייבט. יוחנן בן קרח באָט זיך אפילו אַן אַפּצוראַמען אין געהיים ישמעאל'ן פון וועג. גדליה אָבער פאַרבאָט עס איהם און גיט איהם צו פאַר-שטעהן, אַז ער טרייבט בלויז רכיכות אויף ישמעאל'ן.

אַט אַזוי קומט דאָס אומגליק. אין 7טען חודש (תשרי), 3 חדשים נאָך דער עראַבערונג פון ירושלים און בלויז 2 חדשים נאָך איהר צעשטערונג, קומט ישמעאל מיט 10 באַגלייטער צו גדליה'ן אין מצפה. ער ווערט פון

איהם פריינדליך אויפגענומען און אונטערהאלטען. אבער אין מיטען פון מאהלצייט ווארפט ער זיך ארויף אויף גדליה'ן און טויט איהם אויפ'ן שטעל. דערזעלביגער גורל טרעפט אויך די אידישע און באבילאנישע קריגס-לייט, וואס האבען זיך געפונען אין גדליה'ס סביבה. ישמעאל פארנעמט דאן מצפה און לאזט קיינעם ניט ארויסגעהן פון שטאדט.

אבער זיין דורשט נאך נקמה איז נאך אלץ ניט געווען געשטילט. אויף מארגען נאך דעם מאָרד געהען פארכיי מצפה פארכיי 70 מענער פון שילה, שכם און שומרון, וועלכע ווילען מקריב זיין א שפייז-אָפּפּער צו יהוה אויף די חורבות פון צעשטערטען בית-המקדש. עס איז די צייט פון דעם הערבסט-יום טוב (חג האסיף), און דאס הייליגטום אויפ'ן באָרג ציון האָט פאר זיי ניט קור קענדיג אויפ'ן חורבן ניט פארלאָרען זיין הייליגען כאַראַקטער. אזוי ווי זייער שמחה מיט'ן איינזאָמלען די פרוכט פון די פעלדער איז פאָרוואַנערלט געוואָרען אין טרויער דורך דעם גורל פון דער הייליגער שטאָדט, געהען זיי דעריבער אין א טרויער-פּראַצעסיע, מיט צעריסענע קליידער, געשאַרענע בערד און צעשניטענע פּנימ'ער און הענט. ישמעאל געהט זיי אַנטקעגען און מיט גלאַטע, פאַלשע רייד לאָדט ער זיי איין צו קומען צו גדליה'ן אין שטאָדט. ניט האָבענדיג קיין חשד, נעמען זיי די איינלאָדונג אָן, ווערען אָבער אויפ'ן שטעל, נאָכדעם ווי זיי האָבען נאָר די שטאָדט באַטראַטען, באַפאַלען פון ישמעאל'ן און זיינע לייט. זיי זיינען דאָך אונטערטאָנען פון באבילאנישען קעניג און דערום ישמעאל'ס פיינד. נאָר צעהן פון זיי שאַנע-וועט דער רשע, ווייל זיי פאַרשפרעכען איהם זייערע שפייכלערס מיט וויין, גערשטען, אויל און האָניג, וואָס זיי האָבען אין פאַרגראָבענע באַהעלטעני-שען אויפ'ן פעלד. די טויטע קערפערס פון די 70 דערמאָרדעטע לאָזט ישמעאל אריינזאָרפען אין דער גרויסער גרוב, וואָס דער קעניג אסא האָט אַמאָל געלאָזט מאַכען בעת זיין מלחמה מיט בעשא פון ישראל. דאָס פאַלק פון מצפה אָבער, אויך די קעניגליכע פּרינצעסינס דערקלערט ער אַלס גע-פאַנגענע, און ער גרייט זיך זיי אלעמען אוועקצושלעפען אין דאָס לאַגער פון די עמונים.

אָבער עס האָט ישמעאל'ן ניט אָפּגעגליקט צו אַנטלויפען מיט זיין רויב. יוחנן בן קרח און זיינע חברים האָבען אונטערדעסען דערהערט וואָס דאָ איז געשעהן. כדי מ'זאָל זיי ניט האַלטען פאר מיטשולדיגע און זיי זאָלען ניט באַשטראַפט ווערען פון די באבילאניער פאר ישמעאל'ס מעשים, זוכען זיי איהם צו כאַפּען. ביי יענעם גרויסען טייר ביי גבעון, אָן וועלכען ס'איז אָנגעקניפּט די לעגענדע פון דעם קאַמף צווישען די 12 לייט פון בנימין

און די 12 פון יהודה (שמואל ב, ב), שטויסען זיי זיך צוזאמען מיט ישמעאל'ן און זיינע געפאנגענע. וויבאלד נאך די געפאנגענע האָבען דערזעהן זייערע באַפרייער, זיינען זיי גלייך אריבערגעגאנגען צו זיי. צווישען זיי איז אויך געווען ירמיה, וועלכער איז מיט זיין שרייבער ברוד בן-נריה אריינגעפאלען אין מצפה אין ישמעאל'ס הענט און איז איצט צום צווייטען מאל אנטרונגען פון געפאנגענשאַפט.

אַבער דער הויפט-צוועק פון די אַפיצירען, צו כאַפּען ישמעאל'ן, האָט זיך ניט איינגעגעבען, וואָרים עס האָט איהם אַפגעגליקט צו אַנטלויפען מיט אַכט פון זיינע באַגלייטער צו די עמונים. דערמיט איז צעשטערט די האַר פענינג פון די אַפיצירען איינצושטילען דעם צאָרן פון די באַבילאָניער און בער דער געוואָלד־טאַט אין מצפה דורכ'ן אויסליפערען די שולדיגע, און זיי האָבען דערום איצט מורא, אז זיי וועלען מוזען ליידען די שטראַף פאַר יענע. זיי מאַרשירען דעריבער מיט זייער חיל און מיט די וואָס זיינען באַפרייט געוואָרען פון ישמעאל'ס האַנט צו דרום צו אין דער געגענד פון בית-לחם, כדי אויסצואוואַנדערען פון דאַרטען קיין עניפּטען.

אַבער איידער זיי פאַרלאָזען דאָס לאַנד פון זייערע פּאַטערס, ווילען זיי נאָך אַנפּרעגען יהוה, דעם האַר פּונ'ם לאַנד, צי ער איז צופרידען „מיט דעם וועג אויף וועלכען זיי געהן און מיט דער זאך וואָס זיי טוען“. ירמיה פאַר־שפּרעכט זיי צו פרעגען יהוה און ניט צו פאַרבאָרגען פון זיי קיין זאך, וואָס גאָט וועט איהם אַנטפּלעקען, בעת די שלוחים פון פּאַלק שווערען צו טאָן אַלצדינג וואָס יהוה וועט זיי לאָזען וויסען דורך ירמיה'ן. פון דעם געשפּרעך פון די שלוחים מיט ירמיה'ן זעהט זיך שוין אַבער דייטליך, אז דאָס פּאַלק איז באַשטימט אַנטשלאָסען אויסצואוואַנדערען, פּונקט ווי ירמיה איז געגען דעם דאָזיגען באַשלוס, און אז די אַפיצירען זוכען נאָר צו קריגען די געטליכע צושטימונג פאַר אַט דעם באַשלוס זייערען.

אין צעהן טעג ארום באַקומט ירמיה דעם באַפעהל פון יהוה צו לאָזען וויסען דעם פּאַלק, אז יהוה וועט זיך פאַר זיי אַנגעמען און וועט זיי געבען הצלחה, ווען זיי וועלען בלייבען אין דעם לאַנד פון זייערע פּאַטערס. ער וועט דערוועקען רחמנות פאַר זיי ביים קעניג פון בבל, אזוי אז ער וועט זיי רוחיג לאָזען וואוינען אין דעם לאַנד. ווען זיי וועלען אַבער ניט פּאַלגען דעם באַפעהל פון יהוה און וועלען אויס מורא פאַר דעם קעניג פון בבל אויסוואַנדי דערען קיין עניפּטען, וועט דער קעניג פון בבל אויך דאַרטען זיי דערגרייכען און זיי וועלען אומקומען דורך שרעק, הונגער און פעסט. אונטערדעסען איז, ווי עס ווייזט אויס, ביי די אירען פון יהודה נאָך

שטארקער געוואָרען דער באַשלוס אויסצואוואַנדערען. די אַפיצירען לאָזען גאַרניט קומען דערצו, אַז ירמיה'ס נביאות זאָל ווירקען אויף דאָס פּאָלס. זיי באַשולדיגען איהם אין שאַרפע ווערטער, אַז ער האָט געזאָגט ליגען. ברוד כּוֹרֵיָה, זאָגען זיי, האָט איהם אָנגערעדט צו זאָג'ן ענטפּער, כדי זיי זאָלען ארוינפּאַלען אין די הענט פון די באַבילאָניער. אונטער דער אָנפיהרונג פון יענעם יוחנן בן־קרח וואַנדערט איצט די גאַנצע מחנה קיין עגיפטען. אויך די באַפרייטע פון ישמעאל'ס האַנט און די, וועלכע האָבען אונטערדעסען זיך צוריקגעקעהרט פון די שכנות'ע לענדער, ווערען מיטגענומען. פאר די רעליגיעזע השגות פון די אויסוואַנדערער איז אָבער כאַראַקטעריסטיש, וואָס אויך ירמיה, וועמעס אראקעל איז נאָר וואָס גראָב פאָרוואַרפען געוואָרען, ווערט מיטגעשלעפט. ער איז פאַרט גאַט'ס־מאַן און קאַן נאָך אַנדערשוואַי צוניץ קומען.

אין דער גרעניץ־שטאָרט תּחפּנחם, וואו די אידען פון יהודה האָבען, ווי עס ווייזט אויס, זיך לענגער אויפגעהאַלטען, וואַרטענדיג אויף אַן ערלויבע־ניש איינצואוואַנדערען, דערהייבט ירמיה נאָכאַמאָל זיין שטים קלאָר צו מאַכ־כען פאר די אידען ווי נאַריש זייער אונטערנעמונג איז. אויך עגיפטען וועט צעשלאָגען ווערען פון דעם וועלט־עראַבערער נבוכדראַצר. ער וועט זיין טראָן אויפשטעלען פאר פרעה'ס פּאַלאַץ אין תּחפּנחם און א משפט האַלטען. דאַרטען וועט ער זיך נוקם זיין אַז די אידען פון יהודה, וואָס זיינען פון איהם אַנטלאָפּען*).

(* די דאָזיגע נביאות פון ירמיה'ן (מ"ד) און אויך פון יחזקאל'ען (כ"ט) איז ניט מקוים געוואָרען. נבוכדראַצר האָט טאַקע אַטאַקירט עגיפטען, אבער האָט זי ניט אונטערוואַרפען.

די תקופה פון גלות בבל

1.

די צעשפרייטונג.

מ'טאר ניט מיינען, אז דאס אידישע לאַנד האָט פאַרלאָרען אלע זיינע איינוואוינער, די גרויסע צאָהל אידען, וואָס האָבען זיך שנעל צוזאַמענגעקליבען ארום גדליה'ס פּאַהן, ווייזט אונז, אז א גרויסער טייל, אויב ניט די מעהר-הייט פון אידישען פּאַלק, איז געבליבען אין און ארום יהודה. „מיר זיינען פיעל“, האָבען געזאָגט די אידען, וועלכע האָבען באַוואוינט די וויסטע פלע-צער אין דעם לאַנד פון ישראל אין יענער צייט (יחזקאל 5"ג 24). די הייהלען אין דרום און אין מזרח פון יהודה, וועלכע האָבען זיך ארויסגעוויזען אַלס זיכערע באַהעלטענישען ביי קלענערע קרויזיסען אין דער געשיכטע פון אידישען פּאַלק, האָבען בלי ספק באַשיצט ניט וועניג אנטלאָפּענע ביו די באַבילאָנישע סאַלאַטען האָבען זיך צוריקגעצויגען. פון ירמיה מ 11 זעהט עס אויס, אז מאַנכע אידען האָבען זעפונען א מקום-מקלט אויף דערווייל אין מואב, עמון, ארום און די אנדערע לענדער ארום כנען, פון וואָנעט זיי האָבען זיך צוריקגעקעהרט אַזוי גיך ווי עס האָט זיך געמאַכט די גינסטיגע געלעגענהייט. דער פּאַקט וואָס די באַבילאָניער האָבען ניט געהאַלטען פאר גויטן צו בריינגען אהין קאַלאָניסטען פון אנדערע טיילען פון זייער אימ-פּעריע איז א בפירוש'ע ראיה, אז אסך אידען פון יהודה האָבען ווייטער באַ-ארכייט און אַנטוויקעלט זייער היים-לאַנד.

צוליב די ענגע פּאַליטישע און קאָמערציעלע באַציהונגען, וועלכע האָ-בען שוין עקסיסטירט צווישען עגיפטען און יהודה, איז עס געווען נאָנץ נאָ-טירליך, אז די מעהרסטע פון די, וואָס זיינען אַנטלאָפּען פון די באַבילאָניער, זאַלען זוכען א מקום-מקלט אין דעם לאַנד פון טייד נילוס. שוין הישע דער-מאַנט עגיפטען אַלס איינס פון די גלות-לענדער (ט 6; י"א 11). דאָס ווייזט, אז מיט א יאָהרהונדערט און א האַלב צוריק, האָבען די קינדער פון צפון-ישראל, בשעת זייער מלוכה איז צעשטערט געוואָרען דורך אשור, געגעבען אַ כיישפיל, וועלכען זייערע ברידער אין דרום האָבען שפּעטער נאַכגעטאָן

אין זעהר עהנליכע אומשטענדען. אפילו נאך דעם גלות־יהויכין האט ירמיה אדרעסירט זיין נבואה צו די „וואס זיינען געבליבען אין דעם דאזיגען לאַנד (יהודה) און צו די וואס וואוינען אין דעם לאַנד מצרים“ (כ"ד 8). אויב שוין אין יאהר 597, האָבען, לויט ווי עס זעהט אויס פון אַט דעם פסוק, אַסד אידען, ווי אויך פיעל וואס האָבען געשטאַמט פון צפון ישראל, זיך שוין גע־פונען אין עגיפּטען. האָט זייער צאָהל שפּעטער געמוזט שטאַרק וואַקסען. ווען עס איז קלאָר געוואָרען, אַז די מלוכה פון יהודה איז פאַר'משפּט אונ־טערצוגעהן, האָבען פאַטריאַטען, וואָס האָבען געגלויבט אין די רייד פון די אמת'ע נביאים, איינגעזעהן, אַז זיי קאָנען אויפּטאָן מעהר פאַר זייער לאַנד, אוועקגעהענדיג אויף אַ צייט פּרייוויליג אין גלות אין עגיפּטען איידער אריינ־צופאַלען אין די הענט פון די כאַבילאַניער. ווי שטאַרק עס איז געווען אַט די נייגונג צו זוכען אַ באַהעלטעניש אין עגיפּטען האָט זיך אַרויסגעוויזען איצט, נאָך דער דערמאַרדונג פון גדליה', ווען זיינע אָנהענגער האָבען אויס־געוואַנדערט מאַסענווייז אין לאַנד פון דעם נילוס. אַנדערע צענטערס פון אי־דישער קאָלאָניאַזאַציע אין עגיפּטען, אַחוץ די אויבען דערמאַנטע תּח פּנ ח ס, זיינען געווען מ ג ד ו ג, אויך אַ גרעניץ־שטאַדט (ווי איהר נאָמען „וואַד־טורם“ ווייזט), אַרום צוועלף מייל פון פּעלוזיום, נ ו פ, וועלכע ווערט אידענטיפּיצירט מיט דער אלטער שטאַדט מעמפּיס (פאַרגלייך יחזקאל 13) און דאָס לאַנד פּ ת ר ו ס, וואָס איז וואַהרשיינליך אַ באַצייכענונג פאַר דרום־עגיפּטען (ירמיה מ"ד 1; יחזקאל 13—18). בשעת מאַכע אידען זיינען געבליבען אויף די גרעניצען פון יהודה, האָבען אַנדערע אויף אַזאַ'ן אופן געפונען היימען אין דעם ווייטסטען דרום פון דעם נייעם לאַנד וואָס זיי האָבען אָנגענומען. פון די ניט לאַנג געפונענע עלעפאַנטין־פאַפּירוסען וויי־סען מיר טאַקע, אַז אויפ'ן סאַמע דרום־גרעניץ פון עגיפּטען האָט דעמאָלט זיך שוין געפונען אַ אידישע מיליטערישע קאָלאָניע*). אויך אין יחזקאל זיינען פאַראַן אַנדרייטונגען, אַז די אידען האָבען זיך געפונען אַזוי ווייט אין דרום ווי ביו „סונה“, די היינטיגע אַסוואַ, אַ שטאַדט אויף דעם מזרח־ברעג פון נילוס אַנטקעגען דעם אינזעל פון עלעפאַנטין, וועלכע ווערט אַזוי אַפט דערמאַנט אין די דאַרטען געפונענע פאַפּירוסען**).

(* פאַרגלייך אויבען ז. 125—127.

** זעה יחזקאל כ"ט 10; 6, 15, 16 (סינ־סונה). עס איז אַ סברא, אַז אויך מיט „סבא“ (ישעיה מ"ג 8) און מיט „ארץ סינים“ (ישעיה ס"ט 12) איז געמיינט „סונה“.

מיר האבען צום באדויערען ניט קיין פאקטען צו באשטימען וויפיעל אידען עס האָבען זיך געפונען אין עניפטען אין אָנהויב פון גלות. ירמיה אין קאפ. מ"ד 15 רעדט פון זיי אלס פון „א גרויסער פארזאמלונג“ („קהל גדול“). ווען מיר באטראכטען נאָר ווי לייכט עס איז געווען צו קומען פון ירושלים קיין עניפטען, און אז עניפטען אליין האָט אָנגעבאָטען די אַנטלאָ-פענע אידען א פריינדליכע באהאַלטעניש אויסער דעם גרעניץ פון באַבילאָ-נישען איינפלוס — ווערט נאָר שטאַרקער די איבערצייגונג, אז ארום יאָהר 580 האָט א גרויסער טייל פון די פריהערדיגע איינוואוינער פון יהודה זיך געפונען אין עניפטען. מעהר ווי א יאָהרצענדליג איז דער שטראָם פון דער אירישער באַפעלקערונג געגאַנגען אין יענער ריכטונג, און איז נאָר אלץ שטאַרקער געוואָרען, וואָס מעהר יהודה איז צעפאלען אונטער די קלעפּ וואָס זי האָט באַקומען פון בבל. וואָלט ירמיה ניט געהאַלטען פאר וויכטיגער צו טיילען דעם גורל פון די אידען, וואָס זיינען געבליבען אין יהודה אידער פון דעם העכערען טיפ אידען, וואָס זיינען פאַרטריבען געוואָרען קיין באַבילאָ-ניען — וואָלטען מיר דאָן ניט געוואוסט פון דער גאַנצער אויסוואַנדערונג קיין עניפטען, און עס וואָלט אונז אויסגעפעהלט איינער פון די וויכטיגסטע קאפיטלען אין דער אירישער געשיכטע. עס איז טאַקע אמת, אז נאָר ירמיה'ס טויט האָבען די אידען אין עניפטען ניט געהאַט קיין יחזקאל אָדער אז נביא ווי דער באַבילאָנישער ישעיה (ישעיה פון קאפ. מ אָו). מיר קאָנען דערפאַר ניט מעהר ווי אומגעפעהר ארויסדרינגען דעם וואַהרשיינליכען גאַנג פון די דאַרטיגע געשעהענישען. אבער עס איז קלאָר, אז די גלות-אידען פון עניפטען זיינען געווען א פאַקטאָר, וואָס קאָן מעהר ניט אינגאַריט ווער-רען, ווען מיר שטודירען די געשיכטע פון אירישען פאַלק אין דער צייט פון גלות בבל, און באַזונדערס דערנאָך אין דער פּעריאָדע פון „שיבת ציון“.

די אַלטע סעמיטישע געשיכטע גיט אונז אסך ביישפילען פון גרושים פון נאַציאָנען, אָבער מיר ווייסען ניט פון נאָר אזא פולשטענדיגער און וויי-טער צעשפרייטונג, פון נאָר אזא טרויעריגען גורל ווי עס איז באַפאַלען דאָס פאַלק פון די פאַסטוכער און ערד-אַרבייטער, וואָס האָט באַוואוינט דאָס לאַנד כנען. יחזקאל און אלע אנדערע שרייבער פון דער פּעריאָדע זאָגען, אז „זיי זיינען צעשפרייט געוואָרען אויפ'ן גאַנצען פלאַך פון דער ערד“ (יחזקאל 5"ד 6; 5"ו 19). פון דער וויסטע סאָהאראַ ביז די הויכלענדער אין מזרח-זייט פון טיגריס (חידקל) האָבען זיך געפונען אירישע קאָלאָניעס. דאָך קע-נען אָנגעצייכענט ווערען דריי אירישע צענטערס: דער ערשטער איז געווען פאַלעסטינאַ נופא, דער צווייטער איז געווען עניפטען און דער דריטער באַ-

כילאניען. דער כאראקטער פון די קאלאניסטען אין די דריי צענטערס און די באדינגונגען, אונטער וועלכע זיי האבען געלעבט, זיינען געווען אזוי גרונט פארשידען. אז יעדער צענטער מוז שטודירט ווערען באזונדער.

2

די אידען אין פאלעסטינא און אין עגיפטען.

פונקט ווי די רוימער זעסן און א האלב הונדערט יאהר שפעטער, אזוי האבען אויך די באבילאניער אויסגעלאזען זייער גאנצען גרימצארן אויף ירושלים, דעם פאליטישען און רעליגיעזען צענטער פון אידישען פאלק. די שטאדט איז דעריבער געווארען א וויסטעניש, וואו שאקאלען זיינען ארומ גענאנגען (איכה ה 18). מיר האבען ניט קיין באווייזען, אז די קלענערע שטעט פון יהודה זיינען אויך אזוי שטרענג באהאנדעלט געווארען. אין דער ערשטער און גרעסטער פארטרייבונג זיינען אלע אוועקגעפיהרטע אידען געגור מען געווארען פון ירושלים, ניט בלויז האט די לפייערד אומוויכטיגקייט פון די שטעט זיי באשיצט, נאר זיי האבען זיך אויך געראטעוועט דערמיט וואס זיי האבען זיך אונטערגעגעבען אונטער די זינער א צייט פריהער. די אנדייטונגען אין ירמיה קאפ. מ ווייזען, אז מאנכע שטעט, ווי מצפה און נטפת, האבען אריבערגעלעבט דעם חורבן פון ירושלים, הגם זייער באפעלקערונג איז נאך טייליך אסך פארקלענערט געווארען דורך דער מלחמה און פארטרייבונג. צו לאזען פון הינטען א טייל פון דער הימישער באפעלקערונג איז געווען אין פולען איינקלאנג מיט נבוכדראצר'ס קלוגער, קאנסטרוקטיווער הערשאפט און מיט זיין הומאניטארישען גייסט. זיינע אמביציעס, וועלכע זיינען געגאנגען ביז דער עראבערונג פון עגיפטען, האבען איהם באוואויגען צו אנטוויקלען די נאטוררייכטימער פון פאלעסטינא, כדי זיין ארמיי זאל האבען די נויטיגע פראוויאנט אין פאל פון א מלחמה געגען מערב. אט דער פאקט דערקלערט אויך זיין פראוויאנט אויפצושטעלען א אידישע מדינה אונטער גדליה'ן, אפילו נאכדעם ווי ירושלים איז שוין חרוב געווארען. די שריפט'שטיקער פון יענער צייט, ווי אויך די פאקטען פון דער שפעטערער היסטאריע, ווייזען אונז, אז בלויז די ארימערע און אומוויסענדערע האט מען איבערגעלאזען אין פאלעסטינא. אין מזרח זיינען די פויערים תמיד די, וואס לעבען אריבער די פארשידענע כוואליעס פון עראבערונגען. זיי זיינען אויך די לעצטע צו רע-

וואלטירען. זיי האבען דעריבער אים בעסטען געקאנט דינען די אינטערעסען פון בבל. נאך גדליה'ס דערמארדונג האבען די באבילאניער אכטונג געגעבן. אז עס זאלען ניט זיין קיין פיהרער צווישען די געבליבענע אין לאנד. ביסלעכווייז אבער, אין משך פון די יאהרען, האבען פראמינענטע אידען פון גלות בלי ספק זיך צוריקגעקעהרט צוריק אין יהודה פון די נאחנטע לענדער ארום, ווי אדום, עמון, מואב און פון עגיפטען, וואו זיי האבען געהאפט צו געפינען א מקום-מקלט אויף דערווייל, פונקט ווי זיי האבען פריהער זיך צונויפגעקליבען ארום גדליה'ן (ירמיה מ 7—12).

דער מצב פון די, וואס זיינען געבליבען אויף זייערע באליבטע בערג פון יהודה, איז ניט געווען קיין פרעהליכער. די הערשאפט גופא פון די באביליאניער אין פאלעסטינא איז געווען גענוג ביטער. דער פאָעט פון די געבליבענע אידען קלאַגט, אז:

„קנעכט הערשען איבער אונז,

נימט ווער עס זאל אונז באַפֿרײַען פֿון זײַער האַנט“.

(איכה ה 7).

עס האבען אויך ניט אויסגעפעהלט קיין עולות און נגישות, וועלכע זיי-נען א געווענהליכע זאך ביי פראווינציעלע רעגירונגען אין מזרח-לאנד (איכה ה 4). דערצו זיינען די ארץ-ישראל'דיגע אידען געווארען נאכ'ן חורבן א רויב פאר די פעלקער ארום. פונקט ווי בינען באפאלען א בינשמאק, וואס איז אויפגעבראכען געווארען אין זייער שכונה, אזוי האבען זיך איצט געשטופט די שכנים פון יהודה רייד צו ווערען פון דעם געבליבענעם האב-און-גוטס פון די אידען. פלשתיים, מואבים, אדומים, אפילו די עמונים, וועלכע האבען אין אנהויב געמאכט יד-אחת מיט יהודה, האבען געראבעוועט די בא-זיגטע. מיט שפאט האבען זיי באמערקט, אז עס איז איצט אויס מיט יהודה'ס רעליגיעזע פרעטענזיעס. יהודה האט געוואלט זיין עפעס בעסערס ווי די פארוואנדטע פעלקער ארום און האט זיי אויסגעשלאסען פון איהר קולט. „זעה, ווי אלע פעלקער איז געווארען דאס הויז פון יהודה“, איז לויט יחזקאל (כ"ה 8) דאס שפאט-ווארט פון מואב. און דער דיכטער פון איכה קלאַגט:

„עס האבען אויפגעשפארט זייער מויל אויף דיר

אלע דיינע פיונר,

זיי האבען געמייפט און געקריצט מיט די צייתן.

די תקופה פון גלות בבל

האָבען געוואָנט : מיר האָבען צעשטערט !
 דאָס איז דער טאָג וואָס מיר האָבען געוואָרט אויף איהם,
 איצט האָבען מיר געפונען און געזעהן".
 (איכה ב 16).

דער דאָזיגער מצב, וואָס האָט זיך געצויגען דורות נאָכאַנאַד, דערקלערט
 אונז די ביטערע שנאה, מיט וועלכער עס זיינען אָנגעזאַפט די נבואות און
 די פּאַעמען פון דער פּעריאַדע. יחזקאל גיט אוועק ניט וועניג צייט און ענער
 גיע צו פאַרדאַמען און פאַראויסצוואַגען אַ חורבן אויף די פּעלקער, וועלכע
 האָבען זיך באַנוצט מיט דער דערנידעריגונג און שוואַכקייט פון יהודה
 (יחזקאל כ"ה—כ"ח). מכוח אַ שנאה צווישען די אידען פון יהודה און די
 שומרונים איז ניטאָ קיין אַנדייטונג אין די נבואות פון דער גלות־צייט. אין
 די נאָך וואָס ציטירטע שטעלען פון יחזקאל ווערען די אינטערעסען פון די
 קינדער פון די אַמאָליגע בני ישראל און פון יהודה באַטראַכט אַלס איין און
 דיזעלביגע, און עס ווערט אָפט אויסגעדריקט די האַפּענונג אויף אַ פאַראייִ
 ניגונג פון ביידע צווייגען פון דער אידישער ראַסע, וואָס זיינען דעמאָלט גע־
 ווען פאַראייניגט אין שותפות'ע ליידען.
 אַלס די ביטערסטע פון אַלע אידישע שונאים ווערען פאַררעכענט די
 אדומים (יחזקאל כ"ה 18). זייער פאַרראַט אין די טעג פון אידישען חורבן,
 זייערע רויבערייען און זייער „אוועקגעבען אין שקלאַפּעריי די איבערגעבלי־
 גענע אין דעם טאָג פון צרות" זיינען די פאַרברעכען, פאַר וועלכע עס וועט
 קומען אויף זיי אַ שטרענגער משפּט (עובדיה 11—14). פון יחזקאל'ס
 ווערטער (אין קאפ. ל"ה 10) ווייזט אויס, אז גלייך נאָך דעם אונטערנאנג פון
 דער אידישער מלוכה האָט זיך אָנגעהויבען יענע באַוועגונג פון די אדומים
 צו צפון, אויף וועלכער עס באַציהען זיך די לעצטע פּסוקים פון עובדיה, און
 וועלכע האָט זיך געענדיגט דערמיט וואָס די אדומים זיינען ארויסגעשטופט
 געוואָרען פון זייער אורשפּרינגליכער היים דורך די אַראַבער און האָבען פאַר־
 כאַפט די טעריטאָריע פון דרום־יהודה (מלאכי א 1—5). ביים ענד פון גלות
 בבל האָבען זיי, ווי עס ווייזט אויס, געהאַט פאַרנומען דעם „נגב", ארייַן־
 רעכענענדיג חברון און די „שפּלה" צו מערב צו (זכריה ז 7). הונדערטער
 יאָהרען האָבען זיי געהאַלטען די אידישע טעריטאָריע, וואָס זיי האָבען פאַר־
 כאַפט, ביז זיי גופא זיינען עראַבערט געוואָרען דורך יוחנן הורקנוס ארום
 יאָהר 130 (פאַר דער קריסטליכער צייט). עס איז דעריבער קיין וואונדער
 ניט, וואָס אדום איז אויף תמיד געבליבען אין דעם אידישען געדאַנק אַלס

דער טיפ פון א אירישען שונא*.) אט די באוועגונג פון די אדומים קיין צפון האט ארויסגעשטופט די קלאנס פון כלב און ירחמאל, וועלכע האבען שוין אין דער סאמע עלטסטער צייט זיך פאראייניגט מיט'ן שבט יהודה**.) ארויסגעטריבען פון חברון און דעם נגב, האבען זיי מיט דער צייט געפירט נען א היים אין און ארום בית-לחם און קרית-יערים (פארגלייך דברי הימים א, ב 42—49 מיט ב 50—55). פונקט ווי פאר'ן גלות, אזוי זיינען זיי אויך איצט געווען נאָהנט פארבונדען מיט די אידען, און אין פארלוף פון דער פערטישער פעריאָדע האָבען זיי אויסגעמאַכט א באדייטענדע טייל פון דער ניי אויפגעקומענער געמיינדע (נחמיה ג 9). מיט דער צייט האָט מען זיי קלאַסיפֿיצירט אלס רעגעלמעסיגע קלאַנס פון שבט יהודה (דברי הימים א, ב; ד; שמות ל"א 2; 5"ה 30).

איז ליכט פון דעם כאַראַקטער און די צושטענדען פון די אידען, וואָס זיינען געבליבען אין פאלעסטינא, איז קלאַר, אז זייער רעליגיעזעם לעבען איז ניט געשטאַנען הויך. יחזקאל באַשולדיגט זיי אין תּאווה און אין בלוט־פּאַרגיסונג, און אין צוריקקעהרען זיך צו יענעם געצענדיסט, וואָס האָט תּמיד געהאַט אַז'ן אַנציהונג פאר די אומוויסענדע מאַסען פון יהודה (5"ה 23-26). פון א צופעליגער באַמערקונג אין ירמיה (מ"א 5), איז צו זעהן, אז מאַנכע טייל־לען פון קולט פון יהוה זיינען נאָך אויפגעהאַלטען געוואָרען אויף דעם אָרט פון דעם חרובֿ'ען בית־המקדש אין ירושלים. ניט בלויז פון יהודה, נאָך אויך פון די אלטע שטעט פון ישראל: שכם, שילו און שומרון זיינען געקומען גרר־פעס פון פרומע עול־דגל'ניקעס צו קלאַגען אויף דעם צעשטערטען בית־המקדש און מקריב צו זיין מעה־לאַפּפּער און ווייהרויך אויף דעם פּראָס־טען מזבח, וואָס זיי האָבען דאַרטען אויפגעשטעלט. אויב דאָס איז געווען ערלויבט באַלד נאָכ'ן חורבן פון בית־המקדש, מעגען מיר אָננעמען, אז דער הייליגער פּלאַץ איז אין די קומענדיגע יאָהרען אלץ מעהר און מעהר געוואָרען דער צענטער פון רעליגיעזען לעבען פון די ארץ־ישראל'דיגע אידען. די פּראָמינענטסטע כהנים פון בית־המקדש זיינען אוועקגעפיהרט געוואָרען אין גלות, אבער מאַנכע זיינען בלייבס געבליבען; און פון די פּאַמיליען פון די כהנים, וואָס האָבען געפּראַוועט די עבודה אין די אלטע הייליגטימער וועל־

* אין תלמוד איז „אדום“ א באַצייכענונג פאר דער רוימישער אימפעריע און ביי די פּויטנים פון מיטעלאַלטער איז עס אויך א באַצייכענונג פאר די קריסטליכע פעלקער.

** זעה אין באַנד 1, ז. 254, 255.

כע יאשיהו האט אָפּגעשאַפּט, האָבען געמוזט זיין נאָך מעהר. דאָס רוב פון זיי זיינען געווען אומוויסענר, ניט אָרגאַניזירט און אַהן פּיהרער, מאַנכע האָבען זאָגאַר געלעבט אלס רויבער און באַנדיטען אין לאַנד פון זייערע פאָר-טערך, שטענדיג אַטאַקירט פון אומדערבאַרימליכע שונאים. עס איז דערפאַר ניט וואָהרשיינליך, אַז די אידען אין פּאַלעסטינאַ זאָלען האָבען אסך פּראָ-גרעסירט אין זייער אַנערקענען יהוה און זיין ווילען; פאַרקעהרט, עס האָבען זיי שטענדיג געדריקט די ספּקות און די פאַרצווייפּלונג, וועלכע איינער פון זייערע פּאַטענען האָט אויסגעדריקט (איכה ה' 19—22).

די ריכטיגע אַנטוויקלונג פון אידישען לעבען אין אַט דער פּעריאָדע מוז געזוכט ווערען ניט ביי די אידען פון פּאַלעסטינאַ, נאָר ביי זייערע פּאַר-טריבענע ברודער אין ווייטען גלות. פון דאָרטען זיינען געקומען די רע-ליגיעזע שטרעמונגען, וואָס האָבען באַשטימט דעם ווייטערדיגען גורל פון דער אידישער געשיכטע. די אידען אין יהודה אָבער זיינען געווען אַ וויכ-טיגער עלעמענט אין דעם צוקונפּט-פּראָבלעם פון אידישען פּאָלק; וואָרים זיי האָבען געהאַט צוצושטעלען אין אַ גרויסער מאָס די איינוואוינער פון יענער געמיינדע, וואָס האָט ווידער געזאָלט ווערען דער צענטער פון יודענ-טום.

אינטעלעקטועל זיינען די אַנטלאָפּענע אידען פון מצרים געשטאַנען הער-כער ווי די, וואָס זיינען געבליבען אין יהודה. אין אסך פרטים איז אויך זייער סביבה געווען אַ בעסערע. הגם די מאַטיווען, וואָס האָבען באַוואויגען די עגיפּטישע מלכים אין זייערע באַציהונגען צו די אידען פון יהודה, זיינען געווען דורכאויס ענאָאיסטישע, זיינען זיי פאַרט געווען די פאַרבינדעטע און די באַשיצער פון דעם געפּאַלענעם פּאָלק און האָבען דעריבער געהאַט אויף זיך די התחייבות צו געבען די אידען אַ פּריינרליכע אויפנאַמע און געוויסע רעכטען. די עגיפּטער, פּונקט ווי די אידען, האָבען געציטערט פאַר דעם מורא-דיגען שונאַ, נבוכדראַצר. און פאַר די הערשענדע פּרעה'ס, וועלכע זיינען געווען אַפּהענגיג אין דער באַשיצונג פון זייער מלוכה מעהר פון פּרעמדע געדונגענע איידער פון היימישע סאַלאַטען, האָבען געמוזט זיין גאַנץ אָנגע-לענטע געסט די אַנטלאָפּענע אידען, וואָס האָבען געזוכט אַ היים אויף זייער מוהר-גרעניץ. די מעהרסטע פון די אידען האָבען פאַרנעצויען צו בלייבען דאָ אויפ'ן גרעניץ, ניט קוקענדיג אויף די געפּאַהרען, ווייל זיי זיינען דאָ געווען אַם געהנטסטען צו זייער היים-לאַנד און ווייל זיי האָבען באַטראַכט זייער אויפּהאַלטונג אין עגיפּטען נאָר פאַר צייטווייליג (ירמיה מ"ד 28). צוליב די טעמים האָבען זיי זיך באַזעצט אין די גרעניץ-שטעדט מגדל,

תחפנחס, און אין מעמפיס, וואס זיינען ניט געווען שטארק ווייט פון דעם גרעניץ פון יהודה. אזוי ווי יענע פלעצער זיינען געלעגען אויף דעם דירעקטן טען קאראוואנען-וועג צו פאלעסטינא און דעם מזרח, האָבען זיי געקאָנט זיין אין אַ שטענדיגען פארקעהר מיט זייערע ברידער און זיינען געווען ביכולת זיך צוריקצוקעהרען, ווען עס וועלען זיך נאָר מאַכען גינסטיגע אומשטענרען. די אויסגראַבונגען אין דעפענעה, דעם פּלאַץ פון העראַדאָט'ס דאָפּנע און פון תחפנחס, וואו די אַנטלאָפּענע מיט ירמיה'ן האָבען זיך באַזעצט, האָבען אסך באַלויכטען די סביבה פון די אידען אין עגיפטען. די שטאָרט אין געלעגען אויף אַ זאָמדיגען מדבר אין דרום־זייט פון אַ זומפיגער אַזערע, אייניגע מיל' פון דער קולטיווירטער דעלמא צו מערב־זייט און פון דעם סועז־קאַנאַל צו מזרח־זייט. פאַרביי דער שטאָרט האָט זיך געצויגען דער הויפט־וועג קיין סיריען, וועלכען זי האָט געדאַרפט באַשיצען. עס שטעהען נאָר די חורבות פון אַ פעסטונג, געבויט דורך פּסאַמעטיד דעם ערשטען, דעם גרינדער פון דער שטאָרט. העראַדאָט באַריכטעט, אַז דער דאָזיגער קעניג האָט דאַרטען אַריינגעשטעלט אַ גאַרניזאָן, און אַז ביו שפעט אין דער פּער־שישער תקופה אין געווען איהר עובדא צוריקצושטויסען אַראַבישע אַנפאַלען. דער באַראַקטער פון די איבערגעבליבענע שפורען באַשטעטיגט העראַדאָט'ס באַהויפטונג, אַז פון אַנהויב אָן אין די מעהרהייט פון דער באַפעלקערונג באַשאַטנען פון גריכען. אין דער דאָזיגער גרעניץ־געגענד האָט פּסאַמעטיד דער ערשטער, אַרום יאָהר 664, אַנגעוויזען היימען צו די יאַנישע און קאַרישע געדונגענע זעלנער, וואָס האָבען איהם געהאַלפּען קומען צום טראָן. ירמיה ב' 16 דייטעט אָן, אַז אין דער צייט פון נכו זיינען תחפנחס און נוף געווען וויכטיגע מיליטערישע צענטערס פון די עגיפטער, און מיר קאָנען זיך פון דעם אַנשטויסען, אַז יאָשיוו איז צעשלאָגען געוואָרען אין טאַל פון מנידו דורך גריכישע זעלנער אין נכו'ס דינסט. העראַדאָט זאָגט, אַז דאָפּנע איז געוואָרען אין אַ פּריהיגער צייט אַ צענטער פון פאַרקעהר צווישען עגיפטען און דער גריכישער וועלט. צוליב איהר לאַגע איז זי אויך געווען דער פּלאַץ וואו די ציוויליאַציעס פון מזרח און פון מערב האָבען זיך צוזאַמענגעטראָפּען. פען, פעניקיער, גריכען, אידען איז עגיפטער האָבען זיך דאָ באַגעגענט אויף אַ שותפות'ען באַדען. ווי פאַרט־סאָאיד היינטיגען טאַג, איז איהר לעבען געווען אין העכסטען גראַד קאַסמאָפּאָליטיש. איהר אַטמאָספּערע איז דער־פאַר געווען זעהר אַ גינסטיגע פאַר די אירישע קאַלאָניסטען.

מ'האָט ניט געפונען קיין אַרכעאָלאָגישע איבערבלייבונגען, וואָס זאָלען נעבען אַז אַנצוהערעניש אויף אַ אירישען ישוב אין תחפנחס; אָבער דאָס

וואָס עס זיינען ניט געבליבען קיין שפורען פון קונסט־ווערק פון דער צייט פון פסאמעטיד דעם צווייטען און חפרע (564—594) איז אין זיך גופא אן אינדירעקטע ראיה, אז די אידישע באפעלקערונג האָט אין א גרויסער מאָס פארנומען דעם אָרט פון דער גריכישער; מחמת די אידישע ציוויליזאציע פון יענער פעריאָדע איז ניט געווען אזא, וואָס זאָל לאָזען הינטער זיך בלייבן בענדע מאָנומענטען. עס איז אָבער מערקווירדיג וואָס די טראַדיציע פון מזרח האָט דערהאַלטען א ווייטע ערינערונג אָן א אידישען ישוב אין יענעם אָרט אין דעם נאָמען ק א ס ר ע ל ב י נ ט ע ל י ע ה ו ד י, „דער פּאַלאַץ פון דעם אידען'ס טאַכטער“ — א נאָמען וועלכען די חורבות פון דער פעסטונג טראַגען נאָך עד היום. די אויסגראַבונגען, ווי אויך דער באַריכט פון העראַדאָט, דערקלערען די באַדייטונג פון דער אומגעווענהליכער באַצייִר כענונג „פּאַלאַץ“, וואָרים די פעסטונג איז אויך געברויכט געוואָרען ביי זעלטענע געלעגענהייטען אלס א קעניגליכע רעזידענץ. אסך ווייז־קריג זיי נען דאָרטען געפונען געוואָרען מיט די זיגלען פון פסאמעטיד דעם צווייטען, חפרע און אַמאַסיס. אס מעהרסטען וואַרפט זיך אין די אויגען צווישען די חורבות, איז צפון־מערב פון דער דאָזיגער מיליטערישער רעזידענץ פון די פּרעה'ס, די גרויסע פּלאַטפאָרם פון ציגעל אונטער'ן פרייען הימעל, אויף וועלכער ירמיה מ"ג 9 באַציהט זיך. דאָס איז געווען דער אלגעמיינער פּלאַץ פאַר געזעלשאַפטליכע פאַרזאַמלונגען און דערהוילונג.

חפרע'ס נאָכפּאַלגער, אַמאַסיס, האָט פאַרטראַטען די עגיפטישע פאַר־טיי, וועלכע איז געווען פיינדליך צו דער פרעמדער ציוויליזאציע. די גריכישע קאַלאָניסטען און דער גריכישער האַנדעל זיינען באַגרעניצט געוואָרען, און די גריכישע גאַרניזאָן איז דעפּאַרטירט געוואָרען פון דאָפּנע. פאַקטיש האָט יענע שטאַדט אַס מעהרסטען געליטען פון דער רעאַקציאָנערער פּאַליטיק. זי איז געבליבען וויסט, לויט ווי העראַדאָט דערצעהלט, און די פעסטונג איז באַזעצט געוואָרען מיט אַן עגיפטישער גאַרניזאָן. עס קומט לויט דעם אויס, אז אַס וועניגסטען אַרום יאָהר 560 (פאַר דער קריסטליכער צייטרעכענונג) האָבען די אידישע קאַלאָניסטען, אויב זיי האָבען זיך נאָך ניט געהאַט צוריק געקעהרט קיין יהודה, געמוזט זוכען היימען אַנדערשוואַן. פאַר די קאַלאַ־ניסטען, ניט בלויז אין תּחפּנחם, נאָר אויך אין אַנדערע שטעט, האָט די נייע געענדערטע שטעלונג פון עגיפטישען הויף געמוזט זיין אַן אַנטרייב זיך צוריקצוקעהרען אין זייער היים־לאַנד.

כאַטש ירמיה האָט אַנערקענט די טרייהייט פון די אידען, אין עגיפטען צו זייער אַלמען לאַנד, האָט ער אָבער געפונען ווינציג וואָס צו לויבען אין

אסד צו אטאקירען אין זייער רעליגיעזען לעבען. מיר האבען ניט קיין ראיות, אז זיי זאלען האבען געדינט צו די עגיפטישע געמער, אדער אז זיי זאלען האבען לגמרי אויפגעהערט צו דינען יהוה; אבער אונטער דער השפעה פון דער פאליטעאיחטישער אטמאספערע, אין וועלכער זיי האבען זיך גע-פונען, האבען פיעל פון זיי זיך צוריקגעקעהרט צו דער אמאליגער אפגעטע-ריי פון זייער אורעלטערן. פונקט ווי אין מנשה'ס טעג, האט מען אויך איצט אויף אסד אידישע מזבחות גערויכערט ווייהרויך צו פרעמדע געמער. ביי די פרויען אין באזונדערס געווען באליבט דער דינסט פון דער מלכה פון הימעל, די אלטע סעמיטישע געטין אישטאר*); צו וועלכער מ'האט געדינט אין ירושלים נאך פאר דעם תורכן (ירמיה ז 18). די רעאקציע פון די אידען געגען יאשיהו'ס רעפארם און געגען יהוה'ס תורה, למובה פון אן אלטער סע-מיטישער געטין, איז געקומען דערפון, וואס זיי האבען נאאיוו אויסגעטייטשט זייערע אומגליקען אלס א באווייז, אז יהוה שטעהט נידעריגער ווי די אלטע געמער פון כנען. ענטפערענדיג אויף ירמיה'ס ליידענשאפטליכע מוסר-רייד צו זיי, האבען זיי באהויפט מיט עקשנות, אז זייערע עלטערן אין יהודה איז גענאנגען גוט כל זמן זיי האבען געדינט צו דער געטין פון הי-מעל, און ווי נאך זיי האבען עס אויפגעהערט, זיינען געקומען אלע אומגלי-קען אויף זיי. ירמיה האט זיי געקאנט אפענטפערען נאך מיט א געגען באהויפטונג: „איייער אפגעטעריי און אייערע אומוויירדיגקייטען האבען גע-בראכט אויף אייך די נאציאנאלע קאטאסטראפע. אויב איהר וועט ווייטער אזוי פארלאזען יהוה, וועלען זעהר וועניג פון אייך דערלעבען זיך צוריק-צוקעהרען קיין יהודה. די צייט וועט באווייזען דעם אמת פון מיינע רייד. ווען איהר וועט זעהן פרעה חפרע אריינפאלענדיג אין דער האנט פון זיין פיינד, נבוכדראצר, זאל דאס זיין א צייכען, אז עס וועלען מקוים ווערען מיינע שלעכטע נבואות אויף אייך“ (ירמיה מ"ד).

צי ירמיה האט אין זיינע לעצטע יאהרען דערלעבט צו זעהן ווי עס פאר-מעהרען זיך די רייען פון די, וואס האבען זיך צוגעהערט צו איהם, שטעהט אין ערגיץ ניט. יחזקאל אין זיין לעצטער נבואה, וועלכע טראגט דעם דא-טום פון 570 (פאר דער קריסטליכער צייטרעכענונג), רעדט ניט וועגען די אידען ארום איהם, נאך וועגען די אידען פון מצרים. אויך ער, פונקט ווי ירמיה, זאגט פאראויס, אז פרעה חפרע וועט באלד פאלען פאר נבוכדראצר; אבער ער האט מעהר האפענונג פאר דער צוקונפט פון די אידען אין עגיפ-

* (זעה אין באנד 1, ז. 119.)

טען: עניפטען'ס מפלה וועט זיין דער פארשפיל צו דער דערהייבונג פון די אידען (יחזקאל כ"ט 17—21). נאָר אין גאַנצען האָט אויך ירמיה ניט אויפֿ-געגעבען די האַפֿענונג וועגען די עניפטישע אידען; אייניגע וועלען אויך פֿין זיי קומען צוריק אין יהודה און נעמען א חלק אין דער באַנייאונג פון איר־שען נאַציאָנאַלע לעבען (ירמיה מ"ד 14, 28).

3.

די סאַציאַל-עקאָנאָמישע צושטענדען פון די אידען אין באַבילאָניען.

דער גלות בבל אלס עפאָכע.

דער גלות־בבל מוז באַטראַכט ווערען, אפילו קוקענדיג פון אויבען אויף, אלס די אויסערגעווענהליכסטע פאַסירונג אין דער וועלט־געשיכטע. אין אלטען מזרח, נאָך מעהר ווי אנדערשוואו, האָט דאָס פארלירען פון פאַר־ליטישער אויטאָנאָמיע באדייט די פאַרניכטונג פון א פּאָלק. יהודה און ירושלים האָבען אין דעם זין פון א מלוכה לגמרי אויפֿגעהערט צו עקסיסטי־רען, און דאָר זיינען די אידען געבליבען לעבען אלס פּאָלק. פאַרטרייבונגען אין אלטען מזרח האָבען אלעמאַל געפיהרט צו דעם ציל, צוליב וועלכען זיי זיי־נען אונטערנומען געוואָרען, ד. ה. צו דער פולער אויסלעשונג פון דעם נאַציאָנאַלען גייסט; דאָ אָבער האָט דער גלות דוקא פאַרשטאַרקט דעם פאַר־טריאָטזם פון די אידען. אין אלע צייטען און אין אלע געגענדען פון דער זיעלט איז דער גענויס פון א געמיינדע אָם מעהרסטען טעטיג און פרוכטבאַר אויף דעם באַדען פון דעם היים־לאַנד און אונטער זיינע הימלען. אבער דער גענויס פון ישראל, וועלכער איז דערשטיקט געוואָרען אין פאלעסטינא, האָט אויפֿגעפלאַמט אין באַבילאָניען מיט א גלאַנץ ווי נאָך קיינמאַל ניט פרי־הער.

ישראל איז געוואָרען א גאַנץ אנדערער אין גלות: דאָס איז א קלאַרער פאַקט פון דער געשיכטע. ישראל האָט ניט אראָפֿגעוואָרפען פון זיך די פאַר־גאַנגענהייט, נאָר ער איז פון איהר אוועקגעריסען געוואָרען. מ'האָט איהם אָנגעכאַפט און אריבערגעשליידערט ווייט אוועק אויף יענער זייט מדבר. ער איז אוועקגעריסען געוואָרען פון זיין לאַנד, זיין היים, זיין וויינישטאַק און

פייגענבוים, זיין מארק-פלאץ, זיינע קברים און זיין הייליגטום. ער האט געמוזט אנהייבען א לעבען פון דאס ניי. כרי צו פארשטעהן דאס נייע לער בען, מוזען מיר נעמען אין באטראכט די עלעמענטארע סאציאלע, פאליטישע און מאראלישע כוחות. די וויכטיגסטע פראגען זיינען דא די אריבערפיהרונג פון די אידען אין דאס נייע לאנד און די נייע סביבה; און זייער וויכטיגקייט ווערט נאך פארשטארקט, ווען מיר באטראכטען ניט בלויז די פרעמד-קייט פון באבילאניען, נאר איהר קולטור, איהר רייכקייט, איהר אלטקייט, איהר ארגאניזאציע, איהר הערשאפט איבער דער מענשהייט אין זאכען, וואס האבען אפעלירט צום שכל אדער צו דער פאנטאזיע; און אט דאס אלצדינג אין היפוך צו דער פארלארענקייט און היילפלאזיגקייט פון די צעטומעלטע גולים.

די פארטרייבונגען.

קודם כל מוזען מיר גענוי זעהן וואס עס ווערט פארשטאנען אונטער גלות בכל. דער שרייבער פון ירמיה נ"ב 28—30 באריכטעט פון דריי באזונדערע פארטרייבונגען. די ערשטע, אין נבוכדראצר'ס זיבעטען יאהר, איז באשטאנען פון 3023 נפשות. די צווייטע, אין דעם אכצעהנטען יאהר פון דעם קעניג, האט ארומגענומען בלויז 832; בעת אין דער דריטער, אין דעם קעניג'ס דריי-און-צוואנציגסטען יאהר, זיינען אוועקגעפיהרט געווארען 745. דער שרייבער שעפט קענטיג פון א באבילאנישער קוועלע, א גאנץ אנדערע ווי די קוועלען, וואס ווערען געברויכט אין מלכים ב. ווען מיר באטראכטען די סיטואציע, זעהען מיר, אז די אינפארמאציע וואס ער גיט איז א זיכערע און באציהט זיך קענטיג נאר אויף לייט, וועמעס נעמען זיינען פארצייכענט געווארען. אזוינע זיינען אין יאהר 586 געווען וועניגער ווי אין יאהר 597. צדקיהו האט מען געלאזען נאר די „שיריים“ פון די פרייע לאנדאייגענטער מער, און די מלוכה איז שוין אויך ניט געווען דיזעלביגע וואס אונטער זיינע פארגעהער*.)

(* די פראגע וועגען דער צאהל נפשות און די מעהרערע פארטרייבונגען, ווי אויך די פונדאמענטאלערע פראגע וויפיעל פארטרייבונגען עס זיינען באמת פאר געקומען, ווערען שטארק באשטרעמען. מאנכע פארשער נעמען אן, אז דאס ווארט „זיבעטע“ אין ירמיה נ"ב 28 איז א טעות פון אן איבערשרייבער פאר זיבעצהענטער, אונטערענדיג, אז דאס איז געווען א גלות פון לייט אויפ'ן אפענעם לאנד אין דער

דער סדר־הכל פון די דריי פארטרייבונגען איז בכו 6400; צורעכענענדיג די צו דעם נאָך די פרויען, די קינדער און די קנעכט, קען מען לייכט באַקומען די צאָהל פון צוואַנציג טויזענד נפשות; פון זיי האָט די ערשטע פאר־טרייבונג בייגעטראָגען צווישען ניין און צעהן טויזענד; זי איז בכו געווען גרויס ווי די ביידע ווייטערדיגע פארטרייבונגען צוזאַמען. ניט בלויז איז זי געווען די גרעסטע בנוגע דער צאָהל נפשות, נאָר עס איז דעמאָלט מיטגע־גאַנגען, לויט דעם בפירוש'ען באַריכט אין מלכים ב, כ"ד 14-16, די בליי־הונג פון דער שטאָרט און פון דער נאַציאָן. אחוץ יהויכין און זיין קרייז פון מיוחסים האָבען זיך דאַרטען געפונען אזעלכע איינפלוסרייכע מענער ווי יחזקאל און די נביאים וואָס האָבען אָנגעפיהרט א קאַמף געגען איהם און ירמיה'ן (ירמיה כ"ט). פון דער אנדערער זייט ווידער זיינען די מעהרסטע אַנפיהרער פון דעם לעצטען אויפשטאַנד הינגעריכטעט געוואָרען אין ריבילת, און די אנדערע פיהרער פון פאַלק, צווישען וועלכע עס האָבען זיך געפונען

ערשטער צייט פון דער באַלאַגערונג (אין יאָהר 587). דאָס איז אָבער ניט וואהר שיינליך. ערשטענס מרעפט צוזאַמען דאָס דערמאָנטע יאָהר מיט'ן גלות יהויכין; צווייטענס האָט דער הויפט־גלות אין אָט דעם זיבעטען יאָהר ניט געקאָנט פאַרקומען אויפֿער ירושלים איז גענומען געוואָרען. די הויפט־טענה פון די פאַרשער געגען די באהויפטונגען אין ירמיה נ"ב איז, אַז דער גלות פון יאָהר 597 האָט ניט געקאָנט זיין גרעסער ווי פון יאָהר 586. די דאָזיגע פאַרשער אָבער זעהן ניט איין, אַז בלויז אומאַפהענגיגע פערזאָנען זיינען געצעהלט געוואָרען און אַז קנעכט און אויך פרויען און קינדער זיינען ניט אריינגערעכענט געוואָרען. פון אָט די זיינען אסך וועניגער אוועקגעפיהרט געוואָרען אין יאָהר 597 אויפֿער אין יאָהר 586, ווייל אין דעם ערשטען גלות, דעם גלות יהויכין, איז די פאַליטיק געווען אַוועקצור־פיהרען די איינפלוסרייכסטע לויט, לויט דער בפירוש'ער באַהויפטונג אין מלכים ב, כ"ד 14—16. ווען דער שרייבער אין מלכים ב גיט אָן „צעהן טויזענד“ אלס די צאָהל פון די פארטריבענע אין יאָהר 597, גיט ער דאָ בלויז אַן אַ רונדע צאָהל (דער עטוואָס גענויערער חשבון אין פסוק 16 שטאַמט פון אַן אנדער מקור) און רעכענט אַרױן די פרויען, די קינדער און די קנעכט. אין די ליסטען פון נחמיה ז (עזרא ב) ווערען די קנעכט געשטעלט באַזונדער, ניט דערמאָנענדיג די היייער, צו וועלכע זיי האָבען געהערט. בנוגע צו ירמיה נ"ב האַלטען זיך שטאדע און עדווארד מיוער ביי דער אומוואהרשוינליכער סברא, אַז די ערשטע צאָהל, וואָס ווערט דאַרטען אָנגעגעבען, באַציהט זיך אַ אויף אַ גלות וואָס איז געמאַכט געוואָרען אין יאָהר 598 פון די לאַנד־שטערט אויפֿער ירושלים איז עראָבערט געוואָרען; די צווייטע צאָהל אָנטהאַלט די אריבערגעלאָפענע אין משך פון דער באַלאַגערונג און אויפֿער די שטאָרט איז געפאַלען, דאָס הייסט אין יאָהר 587; און די דריטע צאָהל איז פילייכט דער לעצטער גלות, וואָס די כשרים האָבען אונטערנומען נאָך גדליה'ס דערמאָרדונג.

אזעלכע פיגורען ווי ירמיה און גדליה, זיינען איבערהויפט ניט עגאנגען קיין באבילאָניען.

פון די אלע פאקטען קען מען מאַכען געוויסע שלוסען. ערשטענס, אז די אידען פון גלות, אין דעם ברייטען זין פון דעם אויסדרוק, האָבען געלעגט אין באבילאָניען דעם יסוד פון זייער סאָציאלען און בירגערליכען לעבען נאָך פאר דעם חורבן פון ירושלים. צווייטענס, געפינען מיר צווישען יחזקאל'ען און זיינע חברים די מענער, וועלכע האָבען באַשטימט דעם רעליגיעזען כאַראַקטער און די רעליגיעזע טענדענצען פון דער ערשטער העלפט פון דער גלות-פּעריאָדע. דריטענס, אז דער חורבן פון ירושלים איז געווען א געוואָל-דיגער פאקטאָר אין רעליגיעזען און פאָליטישען לעבען פון דער נאַציאָן, דערהויפט צוליב זיין באַדייטונג פאר די אידען וואָס זיינען שוין געווען אין גלות און וואָס האָבען פאָרגעשטעלט מיט זיך דעם טייל פון פאָלק, וועלכער איז געווען אזוי וויכטיג פאר דער צוקונפט פון ישראל.

לאַמיר באַטראַכטען ווי אזוי די פאַרטרייבונגען זיינען צוגעגאנגען. די צווייטע פאַרטרייבונג האָט זיך אונטערשידען פון דער ערשטער דערהויפט מיט דער שטרענגקייט, מיט וועלכער מ'האַט באַהאַנדעלט די אָנפיהרער פון לעצ-טען אויפשטאַנד. אויפ'ן וועג קיין באבילאָניען איז אין אלע דריי פאַרטרייב-בונגען אָנגעווענדט געוואָרען דערזעלביגער אלגעמיינער פלאַן. לויט דעם וואָס מיר ווייסען בכלל פון פאַרטרייבונגען פון באַפעלקערונגען אין אלטען מזרח, האָט מען גלייך אין אָנהויב קלאַסיפּיצירט די געפאַנגענע. די, וועלכע מ'האַט פאַרצייכענט אלס רעבעלען, האָט מען געהאַלטען באַזונדער אונטער א ספּעציעלער וואַד; די, וועלכע זיינען באַשטימט געוואָרען פאר שטראַף ארבייט, זיינען אויך געשטעלט געוואָרען באַזונדער. וויפיעל אידען עס זיי-נען געווען פון אַט דעם לעצטען קלאַס, קענען מיר מיט זיכערקייט ניט זאָ-גען. אורטיילענדיג פון דעם וואָס די ביבלישע דאָקומענטען שווייגען דערפון און פון דעם וואָס די אידען פון יהודה האָבען געבליהט אין באבילאָניען, זעהט עס אויס, אז דער קלאַס איז ניט געווען גרויס אין צאַהל. די, אויף וועמען עס איז ניט געווען קיין טאָדעל און וועלכע זיינען ניט פאַראורטיילט געווען צו שווערער ארבייט זיינען א באַזונדערע אָפּטיילונג. צו דעם דאָ-זיגען קלאַס האָבען געהערט די, וואָס זיינען מיט דער אייגענער ברירה גע-גאַנגען אין גלות, ענטוועדער פון פאַטריאַטישע מאַטיווען אָדער כדי זיך ניט צו שידען פון זייערע פאַמיליען און פריינד. בעת די גאַנצע באַפעלקערונג פון לענדער און שטעט, וועלכע האָבען געמאַכט אַן אויפשטאַנד, האָט פאַר-שפּילט איהר לעבען און איהר פרייהייט, זיינען די, וועמען מ'האַט באַהאַנ-

דעלט מילד, בלויז געוואָרען געפאנגענע פון דער מלוכה. אָט אזוי האָט מען געגעבען די ברירה צו ירמיה'ן און צו ברוד בִּרְנִיָּה צו געהן וואוהין זיי האָבען געוואָלט.

אויף אשורישע אָפּמאַלונגען זעהט מען ווי מענער, פרויען און קינדער ווערען אוועקגעפיהרט פון עראָבערטע שטעט, ווי זיי מאַרשירען מיט אראָפּגעבויגענע קעפּ און מיט הענט אָנגעבונדען אויף זייערע רוקענס פון הינטען, און ווערען געשלאָגען פון זייער וואָך מיט די שטעקענס. אזעלכע בילדער זיינען אפילו עקסטערע, דאָך איז דאָס מאַרשירען צורפּוס, די קיין טען און די טרייבער — פּאַקטען פון דעם אשורישען רעזשים, וואָס זיינען בלי ספק אָפט פארלייכטערט געוואָרען פון די כּשדים און דאָך דערהאַלטען געוואָרען דורך זיי אין די הויפּט־שטריכען. מיר טאָרען זיך פון דעסט וועגען ניט פאַרשטעלען דעם מאַרש פון די אידישע גולים לויט אָט די נוממאָדיגע אָפּמאַלונגען. מיר מוזען האַלטען אין זינען די מעטאָדען פון דער כאַלדעאישער אַרמיניסטראַציע. איהר הערשענדער פּרינציפּ איז געווען אויסנוצונג און אויפהאַלטונג. ביי דער קלאַסיפּיצירונג פון די געפאנגענע, וואָס מיר האָבען פריהער דערמאָנט, זיינען געמאַכט געוואָרען ליסטען פון זיי דורך „דעם מאָן מיט דעם שרייבער'ס טינטהאַרן אויף זיין זייט“ (יחזקאל ט 2). די נומעראַציעס און באשרייבונגען זיינען אוועקגעשיקט געוואָרען אין דער הויפּטשטאָדט, און די באַאָמטע, וועלכע האָבען געהאַט צו זאָגען אויף דער עקספּעדיציע, זיינען געווען פאַראַנטוואָרטליך, אז די פאַר טריבענע זאָלען אָנקומען זיכער אויפ'ן אָרט. צורגרויסע אכזריות אָדער נאַכלעסיגקייט זיינען דעריבער געווען אויסגעשלאָסען. מיר דאַרפען אויך ניט אָננעמען, אז אלע גולים פון יעדען גלות האָבען געבילדעט איין גרויסע מחנה אָדער קאָראָואַן. זיי זיינען צעטיילט געוואָרען לויט באַקוועמליכ־קייט: — לויט די סאַלדאַטען וואָס מ'האַט געקאַנט קריגען אלס מיליטערי־שע וואָך, לויט די מיטלען פון טראַנספּאָרט, לויט דעם סעזאָן פון יאָהר, לויט דעם כאַראַקטער פון די פאַרשידענע קלאַסען פון די פאַרטריבענע. דער קיצור איז, אז מיר קענען נאָך קריגען אַ קלאַרע השגה פון דעם כאַראַקטער פון יענע פאַרטרייבונגען, ווען מיר האַלטען אין זינען, אז זיי זיינען געווען וועניגער אַ פּערזענליכע ווי אַ נאַציאָנאַלע שטראַף, וואָס איז באַשטאַנען אין פאַרלירען דאָס היים־לאַנד.

דער אידישער ישוב אין באבילאניען.

אבער וואס איז געשעהן מיט די גולים נאכדעם ווי זיי זיינען אנגעקור
מען איז באבילאניען? און, קודם כל, אין וועלכע ערטער האָט מען זיי באַ-
זעצט? אין דעם פרט האָבען מיר גענויע אויסקונפט בנוגע צו א גרויסען
טייל פון גרעסטען. אדער ערשטען, גלות. פון ספר יחזקאל ווייסען מיר, אז
ביי דעם טייל „כבר“ האָט זיך געפונען א גרויסע קאלאָניע פון יחזקאל'ס
לאַנדסלייט. דער כבר איז געווען א וויכטיגער קאָנאַל פון צענטראַל-באביל-
לאַניען. אין צוויי מסתּר-דאָקומענטען פון דער צייט פון ארטאקסערקסעם
דעם ערשטען (424-464) ווערט דערמאָנט דער טייל קאבאר, וואָס איז גע-
ווען, ווי הילפּרעכט זאָגט*), א גרויסער, שיפּבאָרער קאָנאַל נאָהנט צו דער
שטאָדט ניפור. הגם מיר ווייסען נאָך ניט גענוי, וואו ער איז געלעגען, מער
גען מיר אָבער אָנגעמען כמעט פאר געוויס, אז ער איז געווען א צווייג פון
דעם גרעסערען קאָנאַל, דעם ניל. אזוי ווי די אידישע קאלאָניסטען האָבען
ניט געקענט באַזעצט ווערען אין א געגענד מיט א געדיכטער באַפעלקערונג,
איז עס דעריבער וואַהרשיינליך, אז דער כבר איז געלעגען אין מורח-זייט
פון גרויסען קאָנאַל.

וואו מ'האָט באַזעצט די איבעריגע גרופּעס פון די גולים, איז איצט
אומזיסט צו מאַכען השערוּת. מ'קען נאָך זאָגען, אז א חוץ די קעניגליכע
געפאָנגענע און זייערע הויז-לייט, זיינען אויך נאָך מאַנכע אנדערע בלי ספק
געבראַכט געוואָרען אין דער הויפּט-שטאָדט כּבּל. דער גרויסער קעניג, וואָס
איז געווען שטאַרק פאַראינטערעסירט אין דער אַנטוויקלונג פון זיין לאַנד
כּבּל, איז נאָך ספּעציעל געווען פאַראינטערעסירט אין זיין הויפּט-שטאָדט;
און פאר זיינע גרויסע עפענטליכע און פריוואַטע ארבייטען האָט ער הפנים
גענומען א געוויסע צאָהל פון יעדער באַדייטענדער, ניי-געקומענער גרופּע
פון מלחמה-געפאָנגענע. אז מ'זאָל האָבען באַזעצט אסד אידען אין אַני-
דערע גרויסע שטעט פון דער אימפעריע, איז ניט וואַהרשיינליך. נאָטיר-
ליך זיינען אסד אידען סוף-כל-סוף געקומען אין איין צענטער פון אינרוס-
טריע אָדער אין אן אנדערען, און מעהר ווי אומעטום אין כּבּל. אָבער
לכתּחילה איז זייער וואוינאָרט קענטיג באַשטימט געוואָרען דורך דעם קע-
ניג'ס פּאָליטיק; און דאָס איז געווען ניט צו לאָזען אויפבויען קיין מעגליכע

*) Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania, 9, p. 28.
דאָס וואָרט גופא באדייט „גרויס“.

קאנקורענטען צו זיין געליבטער בבל. פון די באדינגונגען פון א האלבען יארהונדערט שפעטער ווייזט עס אויס, אז די גולים זיינען סוף-כל-סוף פארטיילט געוואָרען גאנץ ווייט איבער'ן לאַנד. צווישען די ליסטען פון די צוריקגעקעהרטע פון גלות געפינט זיך א גרופע נעמען פון פלעצער, פון וועלכע געוויסע פערזאָנען, 652 אין צאהל, זיינען געקומען זיך אנשליסען און דער הויפט-קאָמפּאָניע פון די צוריקקעהרער קיין ציון: ת - ל - מ - ל - ה. ת - ל - חרש א, כרו ב, ארן און אמר (עזרא ב 59; נחמיה ז 61). עס ווערט דאָרטען געזאָגט פון די דאָזיגע לייט, אז זיי האָבען ניט געקאָנט ווייז זען זייער יחוס, אז זיי זיינען פון ישראל. מיר זעהען דערפון, אז אין די לעצטע צוויי דורות זיינען זיי געווען אָפּגעריסען פון זייערע ברידער. אויף יעדען פאל האָבען די באאמטע פון דער מלוכה ניט דערמוינט די פארטריבענע אידען זיך צו צענטראַליזירען, כדי אויסצומיידען די מעגליכקייט פון א פאראייניגטער מדינה. מיר מענען בכן ארויסנעמען דערפון אלס אונטערסטע שורה, אז מעהרערע קליינע גרופעס פון די פארטריבענע אידען האָבען זיך פאַרמירט אין באַזונדערע דיסטריקטען.

אויף א זיכערערען גרונט שטעהען מיר ווען מיר קומען צו דער פראגע וועגען דער באַשעפטיגונג פון די אידען אין גלות. די באַשטימענדע פאַקט טאָרען דערביי זיינען געווען: (1) די פריהערדיגע באַשעפטיגונגען פון די אידען; (2) די אינדוסטריעלע באַדערפענישען פון דעם לאַנד; (3) די פאַרדערונגען פון דעם קעניג'ס פּאָליטיק און די מיטלען וואָס ער האָט געזוכט אַנטצונעמען פאַר דער אינערליכער אדמיניסטראַציע; (4) די הערשענדע סאַציאַלע און יורדישע באַדינגונגען פאַר באַשעפטיגען ארבייטער. יעדערער פון די דאָזיגע פאַקטאָרען מוז קורץ באַריקזיכטיגט ווערען, ווייל נאָר ווען מיר קענען א פאַלק אין זיינע טעגליכע באַשעפטיגונגען, קאָנען מיר פאַרשטעהן זיין געשיכטע.

פון די פארטריבענע אידען פון די דריי גלות'ן זיינען די מעהרסטע געווען בעסער צוגעפאַסט צו אגריקולטורעלע באַשעפטיגונגען איידער צו עפעס אנדערש. די דאָזיגע מעהרהייט האָט אומגעפעהר פאַרגעשטעלט מיט זיך די באַפעלקערונג פון יהודה, וואָס האָט זיך ניט געקאָנט צופאַסען צו די פאַדערונגען פון קונסט און פאַבריקאַציע אין א העכערער ציוויליזירטער געמיינדע. די מעהרסטע איינוואַנדערער פון יהודה, אחוץ פון די שטערט, זיינען געווען פאַסטוכער* אָדער געצעלט־פערמערס, ארבייטער אויף פער-

(* אז דער פאַסטוכער־קלאַס, אפילו אין זיין האַלבינאַטאָדישער פאַרם, האָט זיך דערהאַלטען, איז אילוסטרירט דורך דעם פאַל פון די רכבים. אָט די לעצטע

מעס, פלאַנצערס פון וויינשטאָקען און איילבערטבויער. אין די גרויסע שטעדט און אין דער הויפטשטאָרט גופא זיינען אסך געווען באשעפטיגט אר-בייטענדיג ביי די לאַנד-אייגענטימער אויף זייערע נחלאות. פון דער אַנ-דערער זייט זיינען די מיטגלידער פון די צעכען פון בעלי-מלכות, אזעלכע ווי די „שניצער און די שליסער“* (מלכים ב, כ"ד 14, 16; ירמיה כ"ד 1; כ"ט 2), וועבער, פארבער, טעפער, גארבער און הויזבויער ניט געווען קיין באדייטענדע צאָהל.

וואָס די אידען אין באבילאָניען זיינען סוף-כל-סוף געוואָרען איז בעיקר אָפּגעהאַנגען פון זיי גופא. אין אָנהויב זיינען זייערע אומשטענדען אָפּ-געהאַנגען פון דעם קעניג'ס פּאַליטיק און פון די באַדערפענישען פון לאַנד. ווען מיר באַטראַכטען צוערשט די באַדערפענישען פון לאַנד, זעהען מיר, אז עס זיינען געווען געוויסע שטענדיגע פּאַדערונגען אויף ארכיט, פּאַדערונגען וואָס זיינען קיינמאָל ניט פארמינדערט געוואָרען אין צייטען פון נאַציאָ-נאַלער פּראַספעריטעט און שטאַרקייט. דאָס וואוילזיין פון באבילאָניען איז געווען פאַרבונדען מיט'ן וואַסער-רעזערוו און מיט דער ריכטיגער אויס-נוצונג פון דעם וואַסער. ארכיטען פון קאַלאָניזאַציע און באַוואַסערונג האָבען געקאָנט פאַרפילפאַכט ווערען; און אז זיי זיינען שוין געווען פאַרטיג, האָט מען כסדר באַדאַרפט גוט אויפפאַסען אויף זיי. די קולטיווירונג פון דעם באַדען און די פאַרשידענע פּראַצעסען פון אגריקולטור, וואָס זיינען דורך דעם געמאַכט געוואָרען לייכטער און אלגעמיינער, האָבען געפאַדערט מעהר ארכיטס-כוחות. טיילווייז אומאַפּהענגיג פון אגריקולטור איז געווען די באַזאָרגונג פון די בהמות דורך דעם פאַסטוכער-קלאַס. צו אָט די מוז מען נאָך צולעגען די פאַרשידענע בעלי-מלכות, וועלכע האָבען צוגעשטעלט

האָבען א באַזונדערען אינטערעס פאַר אונז, ווייל לכל הפחות מאַכען פון זיי זיינען אוועקגעפיהרט געוואָרען קיין באבילאָניען צווישען די איינוואוינער פון ירושלים, וואו זיי האָבען געפונען א מקום-מקלט בעת דער ערשטער באַלאַגערונג (ירמיה ל"ה 11). אז זיי האָבען אריבערגעלעכט דעם גלות און עס איז מקוים געוואָרען ירמיה'ס נביאות (ירמיה ל"ה 19), ערפאָהרען מיר פון דברי הימים א, ב 55 און אויך ד 12 לויט דעם תרגום השבעים („רכב" אַנשטאַט „רכה").

(* „החרש והמסגר" ווערט מעהרסטענס איבערזעצט „מייסטערס און שלאַטערס". „חרש" אָבער באדייט די, וואָס האָבען געאַרבייט מיט שנייד-אינסטרומענטען. זעה אין באַנד 2, ז. 203. דאָס וואָרט „מסגר" קאָן ניט באַדייטען פשוט א „שמיד", אויך ניט קיין „שלאַטער". וואהרשיינליך באַציהט זיך „חרש" אויפ'ן שניידען און פאַר-מירען דעם מאַטעריאַל און „מסגר" — אויפ'ן אויסמאַכען דעם פאַבריצירטען אר-טיקעל (ווערטליך, „אוינער וואָס שליסט אָפּ").

געצייג פאר דער ערד ארבייט. די מלאכות. וואס זיינען פראקטיצירט גע-
ווארען אין פאלעסטינא נאר אויף אזוי ווייט ווי דאס איז מעגליך געווען
פאר א קליינער און אפגעזונדערטער געמיינדע. זיינען דערפאר אנטוויקעלט
געווארען אין באבילאניען צו אזא הויכער מדרגה, וואס איז אנדערשוואו אין
מערב-אזיען אין ערגיץ ניט באקאנט געווען. אזוינע זיינען געווען די קונסט
פון וועבען, גארבען, מעטאל-מאכעריי, ציגעל-מאכעריי, און דאס בויען און
אויסמבלירען וואוינונגען. צו דעם קרייז פון תענונים און לוקסוס האט
געהערט דאס מאכען צירונג, סטאטוען און סטאטועלעך, דעקאריטע טע-
פעריי, מוזיק-אינסטרומענטען און אנדערע מלאכות, וועלכע האבען גע-
דינט די קונסטען פון פארגעניגען. די העכסטע פון אלע איז געווען די קונסט
פון דעם שרייבער, מיט דעם קרייז-אינסטרומענט אדער דעם שרייב-ראהר.
דערצו איז אויף דעמזעלביגען אנריקולטורעלען יסוד אויסגעבויט געווען א
ברייטער סיסטעם פון מסחר, רעגולירט דורך יעדען מיטעל, וואס די ערפא-
ה רונג פון דעם הענדלער און די קלוגקייט פון דעם האנדעלס-געפיהל האבען
געקאנט אויסטראכטען.

דאס זיינען געווען אינדוסטריען און באשעפטיגונגען, וואס מיר מע-
גען רופען באשטענדיגע. אבער די אידען זיינען געקומען קיין באבילאניען
אין א צייט פון באזונדערע געלעגענהייטען. נבוכדראצר, דער גרויסער בא-
נייער פון באבילאניען, האט באהאנדעלט זיינע מלחמה-געפאנגענע מעהר
אלס אונטערווארפענע, וואס שטעהען אונטער זיין רשות, ווי אלס לעבענס-
לענגליכע פארברעכער. נאך מעהר, זיין אדמיניסטראציע איז געווען גאסט-
פריינדליך צו פרעמדע, מחמת די פארבעסערונג און אנטוויקלונג פון זיין
לאנד האט געפאדערט זייער דינסט. זיין היימישע פאליטיק האט געהאט
א צווייפאכען ציל. פון איין זייט האט די רייכקייט און מאכט פון באבילא-
ניען געמוזט פארגרעסערט ווערען דורך אינערליכע פארבעסערונג, ספעציעל
דורכ'ן פארברייטערע דעם שטח פון דעם פרוכטבארען באדען און דורך
פארגרעסערען זיין יעהרליכע פרוכט. פון דער אנדערער זייט האט די אר-
בייט פון האלטען אין אדרונג די באוואסערונגס-ווערק געפאדערט א שטאר-
קען אדמיניסטראטיווען און פינאנציעלען צענטער, אזוי אז די הויפטשטאדט
האט געמוזט וואקסען אויפ'ן חשבון פון אנדערע וויכטיגע שטעט. די
אידען האבען געשפילט זייער הויפט-ראלע ביים דורכפיהרען דעם ערשטען
פון אט די צילען. ווען זיי וואלטען געקומען קיין באבילאניען און וואלטען
פארבראכט זייערע יאהרען פון אונטערווארפענקייט אונטער א גרויזאמען
רעזשים אדער אין א צייט פון צעפאלונג, דעמאלט וואלט פיליכט זייער

לעבען אלס א נאציאן צעדריקט געווארען דורך טיראניי אדער זיי וואָלטען געווארען אויסגעמאטערט דורך האַפנונגסלאָזע אַנשטרענגונגען.

דאָס וויכטיגסטע פון אַלץ אין זייער נייער סביבה זיינען געווען די באַדינגונגען, אונטער וועלכע זיי האָבען זיך מפרנס געווען און האָר בען געמאָן זייער ארבייט. די ערשטע פראַגע וואָס שמעלט זיך אונז אין וועגען דעם מצב פון קנעכט אין באבילאניען, ווייל מיר מוזען אָננעמען פאר אומבאַשטריטען, אז די מעהרסטע אידען זיינען אין אָנהויב באַשטימט גע' וואַרען אלס קנעכט. וואָס מיר ווייסען וועגען שקלאַפּעריי ביי אידען קאָן אונז דינען אלס אַלגעמיינער וועגזווייזער, ווייל אין דער ציוויליזירטער געזעלשאַפט פון אַלטערטום האָבען דער מנהג און די געזעצגעבונג פאַרנעשריבען כמעט אומעטום דיזעלביגע געזעצען וועגען דער באַהאַנדלונג פון שקלאַפּען. דער הויפט־חילוק אין שקלאַפּעריי צווישען דעם אַלטערטום און דער מאַדערנער צייט ליגט ניט אזוי פיעל אין דער באַהאַנדלונג פון שקלאַפּען ווי אין זייער געזעלשאַפטליכער פּאָזיציע און אין זייערע אויסזיכטען. ביי די באבילאָר־ נייער, פונקט אזוי ווי ביי די עגיפּטער און ביי די אידען, זיינען שקלאַפּען, באַ' זונדערס מלחמה געפאַנגענע, אַפטמאָל באַהאַנדעלט געוואָרען מיט דער גרעס־ טער אכזריות. מיר האָבען דערפון גענוג ראיות פון אַפּמאָלונגען אויף די אויסגעגראָבענע מאָנומענטען, וועלכע שמעלען פאַר קנעכט געטריבען צו זיי ער ארבייט אונטער דעם בייטש פון צינז־האַרען. מיר טאַרען דאָס אָבער ניט נעמען אלס כאַראַקטעריסטיש פאר דעם אַלגעמיינעם סיסטעם. אחוץ אין בירגערליכע רעכטען זיינען קנעכט אַפט געווען גלייך צו פרייע לייט. אסך פון זיי זיינען געווען אין א בעסערע מצב אלס קנעכט ווי זיי וואָלטען געקאָנט זיין אלס אייגענע האַרען; און אַט דער גוטער גורל איז. ווי עס זעהט אויס, געפאַלען אויף דעם גרעסטען טייל פון די פאַרטריבענע אידען אין באבילאניען.

די רעכטען און פליכטען פון דעם אונטעריאָכטען קלאַס אין באבילאָר־ נייען קענען מיר ארויסלערנען פון פאַקטען, וועלכע מיר האָבען פון די אויס־ געגראָבענע מאָנומענטען. קנעכט זיינען געווען פון פאַרשידענע קלאַסען. ערשטענס זיינען געווען קנעכט פון דער מלוכה. דאָס זיינען מעהרסטענס געווען מלחמה־געפאַנגענע, וואָס זיינען גענומען געוואָרען אין שְׂאָכט אַדער זוען א פעסטונג אין עראָבערט געוואָרען, אַדער ווען א שטאַרט האָט זיך אונטערגעגעבען. כתחילה, אין צייטען פון ווילדקייט, איז פון אזוינע גע' פאַנגענע באַשטאַנען די מאַסע פון דער אונטעריאָכטער באַפעלקערונג. זייער באַהאַנדלונג איז, מיט דעם פראַגרעס פון ציוויליזאַציע, פאַרבעסערט געוואָר־

רען. אבער אפילו אונטער דער מילרסטער אדמיניסטראציע האָט מען ארויסגעוויזען באַרבאַרישע שטרענגקייט צו אַנהעצער אָדער אַנפיהרער פון אן אויפשטאַנד. אין די שפעטערע אשורישע און כאלדעאישע צייטען האָט מען פאַרזיכטיג קלאַסיפֿיצירט די געפאַנגענע, און לויט דער קלאַסיפֿיקאַציע האָט מען זיי באַהאַנדעלט שטרענגער אָדער מילדער. זיי האָבען לחלוטין ניט געמוזט בלייבען דאָס אייגענטום פון דער קרוין, וואָרים די געפאַנגענע, צו וועלכע מ'האַט ארויסגעוויזען א באַזונדערע מילדקייט, האָבען אין יעדער צייט געקאָנט איבערגעגעבען ווערען צו פריוואַטע לייט, וואָס האָבען באַ-שעפטיגט אַרבייטער. א צווייטער קלאַס זיינען געווען די טעמפלע-שקלאַ-פּען. זייער צאָהל און באַדייטונג איז נאַטירליך אָפּגעהאַנגען פון דער רייכ-קייט פון די טעמפלען, און דאָס איז געווען אַן אומבאַשמענדיגע זאַך. דאָך איז קיינמאַל אין באַבילאָניען ניט געווען אזא צייט, ווען די טעמפלען זיינען ניט געווען רייך אין צאָהל און האָבען ניט געהאַט פאַרשידענע אונטערנע-מונגען; און אזוי ווי זייערע עסקים האָבען אַריינגענומען אין זיך דעם גאַנ-צען קרייז פון די דעמאָלט באַקאַנטע האַנטאַרבייט, פאַבריקאַציע און סוחר'ישע באַשעפטיגונגען, האָט די צענטראַלע רעגירונג ניט געקאַנט מאַכען קיין ברייטערען געברויך פון שקלאַפּען-אַרבייט ווי אין אַט די פּלעצער פון די געטער. אין דער עפּאָכע, ביי וועלכער מיר שטעהען איצט, האָבען אָבער די פּראַווינציעלע טעמפלען פאַרלאָרען אסך פון זייער באַדייטונג צוליב דער ספּעציעלער גונסט וואָס נבוכדראַצר האָט ארויסגעוויזען צו בכל און איהר פאַרשטאַרט באַרסיפּא. נאָך איין קלאַס פון שקלאַפּען האָבען געהערט צו פריוואַט-בירגער פון פאַרשידענע קלאַסען און שיכטען. די הויפּטראַלע אַלס אייגענטימער פון שקלאַפּען האָבען געשפּילט די פאַבריקאַנטען, די סוחרים און די לאַנד-אייגענטימער. שקלאַפּען האָט מען דאָס רוב זיך איינגעשאַפּט דורכ'ן קויפּען; אָבער ביידע: סאַי די טעמפלען און סאַי די יחידים האָבען געקאַנט באַקומען שקלאַפּען אַלס מתנה פון דער מלוכה פאַר אַ דינסט, וואָס מ'האַט אויפגעטאַן, אָדער פאַר אן אַלמער פרעמענויע. אין די שפעטערע צייטען איז באַבילאָניען, ווען די דינאַסטיעס האָבען זיך אַפּט געביטען, האָט יעדע אדמיניסטראַציע געזוכט נושאַחן צו זיין ביי די מעכטיגע פּריסטער דורך גרויסע מתנות, און דערביי זיינען קאַנפּסיקירטע שטיקער לאַנד און זייערע באַאַרבייטער געווען די ערשטע זאַך ביי דער האַנט; און צו די פאַ-מיליען פון טרייע אונטערשטיצער האָט מען ארויסגעוויזען הענליכע וואוּל-טאַטען. צו האָבען שקלאַפּען אַלס אייגענטום איז אָבער ניט געווען דער מאַנאַפּאַל פון די רייכערע קלאַסען. די מעהרסטע לייט, וואָס האָבען פאַר-

מאגט עפעס אביסעל געלד אדער א נחלה, האבען אויך געהאט זייערע קנעכט. עס איז וויכטיג צו באמערקען, אז אין באבילאניען האבען שקלאפען בכלל, אפילו די, וועלכע זיינען לכתחילה געווען מלוכה-ארעסטאנטען, געהאט די געלענענהייט צו שטייגען העכער דורך די פארשידענע מדרגות פון קנעכט-שאפט און צו פארבעסערען זייער לאגע דורך פארקויף, מתנה און ירושה. זיי האבען אויך געקאנט ווערען פריי דורכ'ן אויסקויפען זיך, אדער ווערען אויסגעלייזט פון אנדערע, אדער א ראנק דער גרויסמוטיגקייט פון זייערע הארען. זיי האבען אויך געקאנט אדאפטירט ווערען אין דער פאמיליע פון אן אייגענטימער און ווערען סוף-כל-סוף די באלעבאטיס פון גרויסע נחלאות. דורך דער געווענהליכער פאָרם פון א געשעפט-קאנטראקט זיינען זיי בא-רעכטיגט געווען, ווען זייערע הארען האבען זיי פארדונגען צו אנדערע, ניט בלויז צו קריגען אן אנטשעדיגונג פאר א קראנקהייט אדער א וואונד, נאר אויך צו קריגען באצאהלט פאר זייער ארבייט, אזוי אז עס איז געווען מעגליך פאר זיי אָנצוזאמלען א קליינעם קאפיטאל און זיך איינצושאפען זייערע אייגענע שקלאפען. נאָך מעהר, זיי האבען געקאנט זיך לערנען א מלאכה און ווערען געניטע בעלי-מלאכות.

אַט פון די חילוקים צווישען אמאָליגער און מאָדערנער שקלאפעריי, קומט פאר אונז ארויס אזוי בולט דער פאקט, וואָס איז אזוי וויכטיג פאר דער געשיכטע פון גלות בכלל, נעמליך: אז די סאציאלע באדינגונגען זיינען געווען גינסטיג פאר די פארטריבענע אידען. עס מוז אויך באמערקט ווערן, אז בעת דער סיסטעם פון אונטעריאכונג, וואָס האָט געהערשט אין באבילאניען איז אין עיקר געווען עהנליך צו דעם סיסטעם, מיט וועלכען זיי זיינען געווען באקאנט אין פאלעסטינא, איז ער אבער גלייכצייטיג גע-ווען בעסער רעגולירט דורך געזעץ און מנהג. דערצו איז די פאזיציע פון באפרייטע געווען זיכערער אונטער די פעסטערע געזעצליכע און געשעפטליכע באדינגונגען פון דער כאלדעאישער אימפעריע. מיר מעגען זאגען אלס אונז טערסטע שורה, אז פאר די מעהרסטע פון די פארטריבענע אידען, אפילו פאר פיעל פון אזוינע וואָס האבען געהאט אין דערהיים זייערע אייגענע קנעכט, איז שקלאפעריי געווען אין די ערשטע עטליכע יאהר בעסער ווי פרייהייט. דערצו קומט דער פאקט וואָס אלס קנעכט זיינען זיי געווען פארזארגט אין קראנקהייט און אויף די עלטערע יאהרען — א זאך פון גרויס וויכטיגקייט פאר מענשען וואָס האבען געמוזט אנהייבען פון דאָס ניי דעם קאמף פאר'ן לעבען אין א פרעמדען לאַנד, ניט האָבענדיג עטוואָס, וואָס זיי זאלען קא-נען אָנרופען זייער אייגענס.

די הנחה, וואס מיר האָבען אויבען אויפגעשטעלט, אז די מעהרסטע פארטריבענע אידען זיינען געווען קנעכט אין באַבילאָניען, גאַנץ גלייך צי זיינען געווען פריי אין זייער אייגענעם לאַנד אָדער ניט, קאָן זיך אויסדוקטען ניט צו זיין אין איינקלאַנג מיט דעם איינדרוק וואָס מיר טראַגען ארויס פון זייער לעבען אין יענעם לאַנד ווען מיר לייענען דעם ספר יחזקאל און די אזחרה וואָס ירמיה שיקט זיי, אז זיי זאָלען זיך מאַכען היימען און נעמען אן אַנרטייל אין דעם לעבען און אין דער ארבייט פון'ם לאַנד (ירמיה כ"ט 7-4). אָבער אזא פרייהייט פון באַוועגונג און האַנדלונג, וואָס איז דערצו נויטיג, איז געווען גאַנץ מעגליך פאַר באַבילאָנישע שקלאַפען; די איינציגע באַשרענקונג זייערע איז געווען, וואָס די ארבייט פון זייערע הענט האָט גע'הערט צו אַנדערע און וואָס זיי האָבען ניט פאַרמאָגט קיין בירגערליכע רעכטען. אין דערזעלביגער צייט איז גאַנץ מעגליך, אז אסך פאַרמעגליכע לייט, וואָס האָבען ניט אונטערשטיצט די מרידה, דערצו נאָך די, וועמען מ'האַט ערלויבט צו באַגלייטען זייערע אוועקגעפיהרטע ברידער, האָבען באַקומען לאַנד זיך צו דערנעהרען און זיינען געוואָרען באַלעבאָטים פון הייער און פון אייגענע פאַרמעגענס ביים סאַמע אָנהויב פון גלות. אָבער זייער צאָהל האָט ניט געקאָנט זיין גרויס אפילו אין דעם וויכטיגסטען אַנגריקול'טורעלען ישוב. פּאָליטישע טעמים אליין האָבען געמוזט פאַדערען אַ באַגרעניצונג, און דערצו איז נאָך געווען דער ברייטער עקאָנאָמישער פאַקט, יאָס אין אלע אַפטיילונגען פון אינדוסטריע איז די מעהרסטע ארבייט געמאַן געוואָרען פון די שקלאַפען.

מיר קענען מאַכען דעם פּאָלגענדען סך-הכל: די אוועקגעפיהרטע איי'דען קאָנען, פון שטאַנדפונקט פון זייער שייכות צו דער מלוכה און צו דער געזעלשאַפט, איינגעטיילט ווערען אין פיער קלאַסען. צוערשט קומען די וואָס זיינען געווען פּאָליטישע געפאַנגענע, אזעלכע ווי די קעניגליכע ארעסטאַנטען און זייערע מקורבים צווישען די שרים און מיוחסים, וועלכע האָבען זיך באַטייליגט אין דער מרידה. זיי זיינען פאַר'משפּט געוואָרען צו גע'פּענגעניש. דאָך איז דערמיט ניט געזאָגט, אז זיי זיינען געבליבען אויף תמיד איינגעשפּאַרט. עס איז אויך ניט געזאָגט, אז די ארעסטירטע זיינען אין אלע פּאָלען געזעסען אין אַ טורמע. עקסטערעמע אכזריות אין אַריענ'טאָלישע געפּענגענישען מאַכט גיך אַ סוף צו דעם לעבען פון אַן אַרעסטאַנט. מיר געפינען אָבער אסך קעניגליכע קינדער און קינדער פון אַדעליגע פּאַרטיילען, וואָס האָבען אריבערגעלעבט דעם גלות. אלס צווייטע קומען די, וועלכע האָבען געהאַט זייערע אייגענע פאַרמעגענס, און אזוי ווי מ'האַט זיי

געשטעמפעלט פאר רעבעלען, האָט מען זיי ערלויבט אָדער דערמוטיגט זיך אַני צושליסען אָן די אוועקגעפֿיהרטע אידען. די דאָזיגע אידען האָט מען וואהר־שיינליך ערלויבט צו קויפען נחלאות פאר זיך און צו ווערען די געסט פון לאַנד אַהן בירגערליכע רעכטען. דריטענס זיינען געווען די טעטיגע רעבעלען. זיי האָט מען בלי ספק באַשעפטיגט, לכל הפחות אין אָנהויב, אַלס מלוכה־אר־בייטער ביי די שווערסטע ארבייטען אונטער דעם שטרענגסטען צוואַנג. און ועל כולם קומט נאָך די מאַסע דעפּאָרטירטע, וועלכע מ'האָט ניט באַזונ־דערס שטארק שטראַפֿירט. זיי האָט מען אָנגעשטעלט צו ארבייטען אַלס קנעכט אין פּאַרשידענע פּאַכען פון אַרבייט.

אז אגריקולטור האָט פארנומען דעם ערשטען פּלאַץ, איז גענוג באַ־וויזען דורך די געבליבענע מסחר־דאָקומענטען, דאָס איז אויך קלאַר אילוס־טירט דורך די צופעליגע ראיות אויף די מאָנומענטען, אין די סקולפּטאָרישע אָפּמאָלונגען פון באַוואַסער־זונג־מאַשינען און אויך אין די ליסטען פון יענע לאַנד־פּראָדוקטען, וואָס זיינען געבראַכט געוואָרען אַלס מתנה צו די טעמפֿ־לען און זיינען קלאַסיפֿיצירט לויט די געצייג, וועלכע ווערען געברויכט ביים באַארבייטען די ערד. יעדע חקירה־הירישה אין דעם אינדוסטריעלען, קאָ־מערציעלען און סאָציאלען לעבען פון באבילאניען מוז זיך אָנהייבען מיט אַ שטודיום פון איהר אגריקולטור און די פּאַרבאָדינגונגען דערצו לויט קלימאַט, באַדען און וואַסער־פּאַראָזאָרגונג. נאָך מעהר, די הויפּט־קאָלאָניע פון די פּאַרטריבענע אידען איז פּאַרפּלאַנצט געוואָרען אין אַ גענענד, וואָס האָט געפּאָדערט דוקא די באַשעפטיגונג און ניט קיין אַנדערע. ווען מיר דערוויי־סען זיך אונטער וועלכע באַדינגונגען זיי האָבען געאַרבייט, גיט דאָס אונז די מעגליכקייט ניט בלויז נאָכצושפּירען זייער אויסערליכען לעבען, נאָר אויך צו פּאַרשטעהן ווי אזוי זייער כאַראַקטער האָט זיך פּאַרמירט אין זייער נייער סביבה.

מיר מוזען זיך פּאַרשטעלען אַ ברייטע, פּלאַכע געגענדר, וועמעס שטח פון אויבען איז וואַריאירט נאָר דורך די בערגלעך פון שטערט און דערפּער, הרובֿ'ע אָדער באַוואַוינטע, אָדער וואו ניט וואו דורך פעסטונגען אָדער מי־ליטערישע סטאַנציעס, אָדער דורך דעם לויף פון וואַסער־שטראַמען. די הויפּט־קאָלאָניע פון די אידען איז געווען אין סאַמען געאַגראַפֿישען האַרץ פון באבילאניען; אבער דער אַם געדיכטסטען באַפּעלקערטער שטח איז געווען אין מערב און צפון, וואו עס זיינען געלעגען בכל, איהרע פּאַרשטערט און נאָר עלטערע שטערט. ניפור, די גרויסע אַלטע שטאַדט נאַהנט צו דער אידישער הויפּט־קאָלאָניע, איז אמאָל געווען די הויפּט־היים פון די באבילאנישע

סעמיטען. די לעצטע אויסגראַבונגען האָבען אַנטפלעקט איהר געשיכטע. ווי די איבעריגע פון די עלטסטע שטעדט אין דער געגענד פון אונטערסטען לויף פון פרת, און ווי די אלטע שטעדט בכלל, איז איהר באַדייטונג אָפגע- האַנגען פון דער אויבער-הערשאַפט פון איהר טעמפעל. ניפור איז געווען דער אַרט פון דעם עלטסטען קולט פון דעם גאָט ב 5.

דעם גרעסטען שאַדען האָט ניפור געלימען דורך דער אויפבליהונג פון דער שטאָדט בכלל. דער גרויסער אמוראבי, וועמעס ציל איז געווען צו מאַכען בכלל פאר דעם צענטער פון א ברייטער מלוכה, האָט פאַרבונדען דעם קולט פון איהר לאַקאַלען גאָט מ א ר ד ו ד (מרודד) מיט דעם מעהר פאַרשפרייטען קולט פון דעם עלטערען גאָט ב 5. פון דעמאָלט אָן טראַגט מאַרדוך דעם צוואַמענגעזעצטען נאָמען „ב ע 5 - מ א ר ד ו ד“ (בל-מרודד). פאר דעם פרעסטיזש פון ניפור האָט דאָס געבראַכט זעהר טרויעריגע רעזול- טאַטען. לויט די לעצטע אויסגראַבונגען אין די חורבות פון ניפור איז איהר טעמפעל אויסגערויבט געוואָרען און זיינע סטאַטוען און טייערע חפצים זיינען בייוויליג צעשטערט געוואָרען. אזוי האָט זיך דאָס געצויגען הונדער- טער יאָהרען. די מלכים פון דער דינאַסטיע פון די קאַסיטען*), וועלכע האָבען ניט געהאַט קיין לאַקאַלע פאַראורטיילען, האָבען צוריק אויפגעשטעלט דעם אַלטען גלאַנץ פון דעם טעמפעל פון בל, און דורך דעם האָט ווידער אויפגעבליהט די שטאָדט און די געגענד ארום.

נבוכדראַצַר דער ערשטער (ארום 12טען יאָהרהונדערט פאר דער קריסט- ליכער ערא), וועלכער האָט אַרונטערגעוואָרפען די פרעמדע דינאַסטיע פון די קאַסיטען, האָט ווידער געמאַכט א חורבן אין ניפור און האָט אַראָפגע- ריסען דעם טעמפעל ביז'ן גרונט. ערשט ביים ענד פון דער אשורישער אוי- בערהערשאַפט איז ער ווידער אויפגעשטעלט געוואָרען. אסר-הדון און זיין זוהן אשורבאַניפאַל האָבען אונטערשטיצט ניפור. אָבער אונטער דער נייער מלוכה איז זי ווידער צעשטערט געוואָרען פון נבוכדראַצַר דעם גרויסען אין זיין קנאות פאר דער דערהייבונג פון בל-מרודד אין דער הויפט-שטאָרט בכלל.

די צעשטערונג פון דעם טעמפעל און דער אונטערגאַנג פון זיין קולט האָט געבראַכט גרויסן שאַדען צו דעם פרעסטיזש און די געשעפטען פון דער שטאָרט. מיר האָבען שוין אויבען באַמערקט ווי ברייט עס איז געווען דער קרייז פון די עסקים, וואָס א גרויסער באבילאָנישער טעמפעל האָט אַרומ-

* זעה אין באַנד 1, ז. 81.

גענומען. צום טייל לאזט זיך דאס דערקלערען דערמיט וואס די רעליגיאן איז געווען דער צענטער פון באבילאנישען לעבען בכלל. פרקאטיש האט דאס באדייט, אז די פריסטער און אנדערע דינער פון די הערשענדע קולטען האבען געוואונען עשירות פאר זיך און זייערע הייליגטימער דורך די קרבנות און נדרים, דורך דעם געצאהלט פאר'ן געבען אראקעלס און דורך די מתנות פון שרים און פירשטען. דאס האט אבער באדייט נאך מעהר; די פריסטער, כאטש געוועהנליך אהן בירגערליכע אמביציעס, זיינען דורך זייערע פאר-דינסטען און זייער טעטיגקייט געווארען בכלל א גרויסע מאכט אין לעבען פון דעם לאנד און דעם פאלק.

באזונדערש כאראקטעריסטיש פאר די באבילאנישע פריסטער איז גע-ווען זייער קולטור און זייער וויסענשאפט, אזוי אז זייער פרעסטיזש איז ניט געווען באגריןדעט בלויז אויף דעם נאאיווען גלויבען פון די אבערגלויבישע מאסען. זיי האבען פארמאגט די מאכט פון וויסען. זיי זיינען געווען די לעהרער און ערציהער פון פאלק, און זיי זיינען געווען גענוג ליבעראל צו לערנען אין זייערע שולען ניט בלויז די סודות פון זייער אייגענער ספעציע-עלער פראפעסיע, נאר אויך די נאנצע געלערזאמקייט פון דער צייט. דאס איז געווען דער סוד פון זייער ערפאלג ביים אונטערנעמען פארשידענע עסקים. זיי זיינען געווען ביכולת צו קריגען און אויפצוהאלטען גרויסע נחלאות, צו מאכען גרויסע הלאות, צו האבען אסך שקלאפען, צו באשעפ-טיגען אסך ארבייטער, צו קולטיווירען אסך לאנד, אויפצובויען פערמעס און בנינים און וואסער-וועגען, און אויפצוהאדעווען גרויסע סטאדעס שאף און רינדער. נאטירליך איז געווען פאר זייער טובה די פאפולערע השגה, אז דאס נאנצע לאנד איז דאס אייגענטום פון דעם גאט אדער פון די געטער, וועמעס דינער זיי זיינען געווען. דערפאר האבען זיי אדער זייערע טעמפלען גע-קראגען מעשר און נדבות, און דערפאר איז לאנד-אייגענטום אין זייער ראיאן לייכט אריינגעפאלען אין זייערע הענט. דער געדאנק, אז דער ערד-באדען איז א געטליך אייגענטום איז געווען א שותפות'ער גלויבען ביי די אלטע פעלקער; אבער אין ערגיץ זיינען די פריסטער ניט געווען אזוי קולטורעל אנטוויקעלט, אזוי קלוג, אזוי רייך, אזוי אונטערנעמעריש און אזוי דויערהאפט ווי אין באבילאניען.

אט דער איבערבליק וועט אונז העלפען פארשטעהן די באדינגונגען פון דער געגענד, וואו די הויפט-גרופע פון די פארטריבענע אידען האט זיך געפונען. מ'מוז באמערקען, אז פון איין זייט איז נישור נאך די עלטסטע צייטען קיינמאל ניט געווען קיין גרויסער פאליטישער צענטער, און פון דער

אנדערער זייט ווייזן איהרע אויסגעגראבענע דאקומענטען, אז ווען זי איז
 ניט פארנאכלעסיגט און געשעדיגט געווארען דורך אן אומפריינדליכען קע-
 ניג האבען איהרע געשעפטליכע אינטערעסען שטארק געבליהט. די געגענר
 ארום האט אומפארמיידליך געמוזט האבען א חלק אין דער אויפבליהונג
 און אראפזינקונג פון ניפור. וואס קאנען מיר דערפון ארויסדרינגען
 בנוגע צו דער פראגע, וועלכע באשעפטיגט אונז דא? עס איז ניט מעהר
 ווי רעכט אָנצונעמען, אז דער גרויסער נבוכדראצר, וועמעס פאליטיק איז
 געווען ניט לטובה פון ניפור און איהרע אינסטיטוציעס, אָבער וועלכער האט
 געהאט נאָהענט צו זיין הארץ די אינערליכע אַנטוויקלונג פון זיין קעניגרייך,
 האט איבערגענומען יענע שטאַדט אונטער זיין רשות, און אז די פארפלאַנ-
 צונג פון דער אידישער קאלאָניע איז יענער שכונה איז געווען אַן אויפטו
 פון זיין ארמיניסטרעאציע פון דער געגענד. עס איז אויך ריכטיג אָנצונעמען,
 אז יענע אידישע געמיינדע, ווי פיעל אנדערע, איז געשטאַנען אונטער דער
 ספעציעלער השגחה פון מלוכה-באאמטע, צו וועמען די באאמטע פון די
 פראווינצען זיינען געווען פאראנטווארטליך פאר דער גוטער אויפפיהרונג און
 דער ווירקזאמקייט פון די קאלאָניסטען.

די הויפט-באשעפטיגונגען פון די פאר- טריבענע אידען אין באבילאָניען.

וואס איז שייך די דירעקטע סביבה און באשעפטיגונג פון דער אידי-
 שער הויפט-קאלאָניע, מוז מען באַמערקען פאלגענדעס: גאַנץ באבילאָניען
 איז אין א נאַרמאַלען און נאַטירליכען זין אומפראָדוקטיוו; לויט די סע-
 זאנען פון יאהר און לויט די ענדערונגען און דעם צושטאַנד פון פּרת איז איהר
 זאַמדיג אָדער זומפּיג לאַנד ענטוועדער פאַרפלייצט מיט וואַסער אָדער דורכ-
 געבראַטען פון טריקעניש. אַפּטמאַל איז עס אַם לייכטסטען און בעסטען
 צו פאַהרען איבער א גרויסען טייל פון איהר אויבערפלאַך מיט שיפּלעך
 אָדער פליטען, בעת איז אנדערע צייטען איז ניטאָ קיין וואַסער אין פּרת
 גופא אויף טיילען און טיילען, און זעהר ווינציג וואַסער אין קיינעם פון
 זיינע צאָהלרייכע נעבען-טייכען: דער קאַנאַל כ כ ר איז געלעגען ביי
 אָדער נאָהנט צום מזרח-גרעניץ פון א נעץ פון וואַסער-לויפען איינגעשלאָסען
 צווישען די צוויי גרויסע שטראַמען, דעם פּרת און דעם שאַט-עו-ניל. די
 ערשטע און די לעצטע זאַרג פון דעם טיפישען באבילאָניער איז געווען צו

רעגולירען, אויפצוהאלטען און אויסצונוצען דאָס וואסער פון טייך. ער האָט זיין לעבען פאַרבראַכט אין מאַכען פרוכטבאַר וואָס מעהר באַדען, זוכען אַפּצוציהען דאָס איבעריגע וואָסער פון די קאַנאַלען און די רעזערוואַר אַרען און אַריבערפיהרען אין געגענדען וואָס נויטיגען זיך אין דעם. אָט דאָס האָט געמאַכט דעם כאַראַקטער פון באבילאָניען, אָבער נאָך מעהר — פון די באבילאָניער. די שווערקייטען אין דעם פרט זיינען דאָ געווען גרעסער ווי אין געפּטען, און די ענערגיע, וואַכזאַמקייט און די קלוגע איינפאַלען וואָס מ'האַט דערצו באַדאַרפט, האָבען געמאַכט דאָס פּאָלק פון פּרע גרעסער ווי דאָס פּאָלק פון נילוס. נאַטירליך איז דערצו געווען נויטיג קאָלעקטיווע צדער מלוכה־הילף.

די אידען זיינען פאַרטריבען געוואָרען קיין באבילאָניען אין דער בליי־הענדסטער און פּראָרוקטיווסטער צייט פון איהר גאַנצער לאַנגער געשיכטע. ס'איז געווען אין אכמען יאהר פון קעניג נבוכדראַצר ווען דער אידישער ישוב איז דאַרטען געגרינדעט געוואָרען. נבוכדראַצר איז דאָן געווען פריי פון זיינע פּלאַנצערנישען אין מזרח און אין מערב, וועלכע האָבען איהם גע־האַלטען באַשעפטיגט אין אָנהויב פון זיין רעגירונג. מיט זיין גאַנצער ענער גיע האָט ער זיך געקאַנט אָפּגעבען מיט דער אַנטוויקלונג און באַרייכערונג פון זיין אימפעריע. ער האָט אונטערנומען פאַרשידענע גרעסערע און קלע־נע־עפּענטליכע אַרבייטען. די מלחמה־געפּאַנגענע האָבען געמוזט ווערען אַריינגעפּאַסט אין זיין פּלאַן. די אידען זיינען דעריבער אוועקגעזעצט גע־וואָרען אין דער געגענד פון כּבּר. דער נאָמען אליין פון זייער הויפּט־אַרט, טעל־אַבוב*, גיט אונז אַן אַנצוהערעניש וועגען דער אַרבייט, וואָס זיי האָבן בען גע־אַלט טאָן. עס באַדייט „דאָס וויסטע בערגיל פון דער פּאַרפליי־צונג.“ עס איז פּילייכט געווען א „פּאַרוויסטונג פון דור־דורות“**.) ווי

(* יהזקאל א 1, ג 15, ווערט געוועהנליך געשריבען, לויט א קלוינעם גרויז אין דעם העברעאישען טעקסט, „הל־אַבוב“, און ווערט דערקלערט אלס „דאָס בערגיל פון די גרינע זאַנגען.“ דאָס וואָרט אָבער קומט זעהר אָפט פאַר אין דער אשורישער ליפּעראַטור, פונקט ווי די דערשיינונג, וועלכע עס שטעלט פאַר, איז געווען א גע־וועהנליכע זאך. די באבילאָניער האָבען זיכער גיט גערעדט קיין העברעאיש.

** דאָס אויפבויען פון וויסטע פּלעצער, וועלכע זיינען צוגעטוילט געוואָרען צו די אידען אין באבילאָניען, האָט קאָן זיין דעם נביא פון גלות געגעבען דעם אנשטויס זיך צו באַציהען אָפט אויף אַזאַן אַרבייט; פּאַרגלויך, למשל, ישעיה מ"ט 19; נ"ח 12; ס"א 4. באַמערק אויך זיינע אַנדימונגען אויף דער צעשטע־רענדער פּאַרפלייצונג (נ"ט 19), אויף דעם פּולען שטראָם מיט זיינע באַפּרוכטענדע

צוגעפאסט איז געווען דער גורל פון די אידען אין גלות, וועמעס לעבענס-
ארבייט איז באשטאנען אין אויפבויען א פארוויסטען ישוב, בעת זייער איי-
גענע היים גופא איז געלעגען אין חורבות.

עס איז נאך דא אן אנדער ראיה, אז די אידען האבען פארנומען א
פוסטען דיסטריקט. אויב דאס שטיק לאנד וואלט געווען קולטיווירט פון
פריהער, וואלט עס דאך געהאט א באפעלקערונג, וועלכע מ'וואלט געוויס ניט
ארויסגעטריבען צוליב די פרעמדע אָנגעקומענע. דערצו, אויב מאַכע פון
די אוועקגעפיהרטע אידען זיינען געווען פארמעגליכע, זיינען דאן די אייני-
ציגע פרייע נחלאות, וואס זיי האבען זיך געקאנט איינשאפען, געווען די
וויסטע שטיקער לאַנד, פונקט ווי אין דער היינטיגער צייט, ווען מ'האט
געעבען לאַנד אויף לייכטע באדינגונגען אין די פאראייניגטע שטאטען און
אין קאנאדא. די גאַנצע סיטואַציע פאַסט זיך אויף אזא אופן זעהר גוט
אריין אין נבוכדראַצ'ס פּאָליטיק. אלע עקאָנאָמישע און פּאָליטישע חשובות
האַבען איהם געמוזט באַוועגען צו באַשעפטיגען די איינגעוואַנדערטע אויף
אזא וועג, אז זיי זאָלען זיך ביסלעכווייז צוגעוועהנען צום לעבען פון דעם
לאַנד, ניט שטערענדיג קיין אנדערע.

בקיזור קאנען מיר זאָגען, אז די הויפט־געמיינדע פון די פארטריבענע
אידען איז באַזעצט געוואָרען אלס א קרוין־קאָלאָניע אין צענטער פון באַ-
בילאָניען, אין א פּאַרלאָזענער געגענד, נאָהנט צו א בערגלי פון א באַקאַנטער
חורבה, ביים ברעג פון א באַדייטענדען קאַנאַל ניט ווייט פון דער באַריהט־
טער אַלטער שטאָרט ניו־פּור. נאַטירליך איז עס געווען אינערהאַלב פון איהר
איינפלוס־קרייז, אָבער דאָך ניט אונטער איהר יוריסדיקציע; די וויכטיגסטע
באַדינגונג פאר דער פּראַספּעריטעט פון דער קאָלאָניע איז געווען צו זאָרגען
פאר א גוטען וואַסער־רעזערוו.

ווען די קאָלאָניע איז איינקוואַרטירט געוואָרען אין דער דאָזיגער גע-
גענד, האַבען זיי די ערשטע זאָך אָנגעהויבען צו בויען וואוינונגען. קיין ציי-
געל האַבען זיי ניט באַדאַרפט מאַכען. די הויפט־מאַטעריאַלען האַבען זיי
באַקומען פון בערגלעך פון וויסטע שטערט אין דער שכונה; אָדער מ'האָט
געבראַכט אסך ציגעל, געטריקענטע אויף דער זון, פון דער נעהנטסטער ציגעל־
פאַבריק. די מעהרסטע פון זיי אָבער האַבען זיך געמוזט באַנוגענען מיט
פשוט'ע הייזלאך פון ראַהרען מיט זומפ־גראַזען, באַלענט מיט ערד־פּער.

וואַסערן (מ"ח 18; ס"ו 12) און אויף דעם „וואַסער־זאַמען גאַרמען“ אין פאַרבייני-
דונג מיט'ן אויפבויען אַלטע חורבות (נ"ח 11, 12).

מאכענדיג אט אזוי ערטער צו וואוינען, האָט זיך דערווייל שוין אָנגעהויבען זייער הויפט־ארבייט. מ'האָט געמאכט דאמבעס צו פאַרהימען א מעגליכע פאַרפלייצונג. אלטע וואַסער־לויפּען, וועלכע זיינען געווען פאַרלעגט, זיינען אויסגערייניגט געוואָרען און מאַכע נייע זיינען אָנגעהויבען געוואָרען. דעם ערד־באַדען האָט מען אויך געמוזט צורעכטמאַכען אין אסך ערטער, באַזונדער דערס אין די זומפיגע שטעלען, וואו מ'האָט געמוזט פטור ווערען פון די ווערבעס און די דיקע גראַז דורכ'ן פאַרברענען זיי. פלענער זיינען אויך געווען אין וועג ווי אויפצוהייבען דאָס וואַכער און עס צו בריינגען צו די פּעלדער איידער עס האָט זיך אָנגעהויבען דער ערשטער סעזאָן פון וואַקסען.

דאָס איז אומגעפּעהר געווען די ערשטע באַשעפטיגונג פון אַט דער באַדייטענדער אָפּמיילונג פון די פאַרטריבענע אידען. מיר טאָרען זיך אָבער ניט פאַרשטעלען, אז דאָס איז געווען אין א גרויסער מאָס אומאַפּהענגיגע ארבייט. די וועניגע, וועלכע האָבען באַקומען נחלאות פאר זיך אַליין, האָר בעז געדונגען אָדער געקויפט הימישע ארבייטער. די מעהרסטע האָבען זיך געפונען אונטער באַבילאָנישע אויפזעהער. זיך אויסשפּרייטענדיג ווייטער האָבען זיי געזוכט אויסצושניידען נייע וואַסער־רעהרען און נייע שטיקע פון פרוכטבאַר געמאַכטען לאַנד, וואָס זיינען פריהער געווען זאַמדיג אָדער זוכפיג; דאָ און דאָרטען זיינען געווען גרעסערע טייכען פאר שטערט און דערפער מיט קלענערע גראַבענס, וואָס האָבען זיך אַרויסגעשניטען פון די באַוואַסערונג־צענטערס, אָפּציהענדיג דאָס וואַסער צו די באַזונדערע נחלאות אָדער צו תבואה־פּעלדער, אָדער צו וועלדלעך פון טייטעלבויער. מיט דעם וואַקס פון די באַדערפּענישען און פון די מיטלען איז געקומען דער געברויך פון פאַרשידענע מעכאַנישע הילפּמיטלען ווי אויפצוהאַלטען, צו פאַרטיילען און צו רעגולירען די וואַסערען, ווי : שלוזען, טויערן און אָפּשליסונגען פון די קאַנאַלען און נאָך אנדערע ערפינדונגען אויפצוהייבען וואַסער אין אַ קליין נעם כמות און עס צו בריינגען אין נויטיגע פּלעצער.

אַט אזוי איז געגאַנגען, אונטער דער וואַקסענדער געניטקייט פון די ארבייטער, די באַלעבונג פון דער געגענד, פאר וועלכער זיי זיינען געווען אזוי פיעל פאַראַנטוואָרטליך. שטרעקעס לאַנד רייך אין פּלאַנצען זיינען יעהרליך צוגעקומען צו דעם פּראָדוקטיווען באַדען — ווייץ און זעאָס, וואָס זיינען הימיש אין דעם לאַנד, און אַ מאַסע ירקות, באַזונדערס מעלאָנען און אַנגערקעס, רעטיכער און ציבעלעס, אין וועלכע דאָס לאַנד איז אזוי רייך. פּאַלמען־בויער זיינען געווען אין מאַסען, ניט ווי דער אָפּגעזונדער־טער וואַלד פון יריחו, נאָר אין לאַנגע און פּרעכטיגע שורות, וואו נאָר די

פרינרליכע פייכקייט האָט זיי געגעבען א געלעגנהייט צו וואַקסען. און ניט צום וועניגסטען וויכטיג זיינען געווען די שטרעקעס פאַשע. דאָ האָבען זיך געהאַרעוועט די שאַף און די רינדער, וועלכע האָבען איצט געדינט בלויז פאַר שפּיז און רייכקייט, אָבער ניט מעהר פאַר קרבנות.

אַט אזוי האָט זיך דער מדבר געפרעהט און ער האָט געבליהט „ווי א בלום“ (ישעיה ל"ה 1), און די פאַרטריבענע אידען, נאָך האַלב אין קנעכט שאַפט, האָבען באַנייט זייער לעבען און זייער גליק. זיי האָבען זיך איצט געפונען אין א געבענטשטען לאַנד. צו צפון און דרום, און באַזונדערס צו מערב, האָט מען געקוקט אויף פעלדער און לאַנקעס מיט דער רייכסטער באַ-קליידונג, און צווישען זיי דאָ און דאָרטען די שימערירענדע וואַסערען. נאָר צו מזרח איז געווען דער ארויסקוק אויף ווייטע אומקולטיווערטע סטעפעס. דאָס איז געווען אַן אַנטרייב און אויך אַן אַנטווישונג. אין יענער אויסגעשפּרייטער וויטהעניש איז געווען די האַפענונג אויף א גרעסערער עראַבערונג פון דער נאַטור. זי האָט זיי אָבער אויך געגעבען אַן אַנצוהערעניש אויף פיינד. דאָך ניט אלעמאַל איז געווען א צייט פון וואַקס און פרוכטבארקייט. פאַרפלייז צונגען און שטורעמס און טריקענישען זיינען אַפּטמאַל געקומען און גע-בראַכט פאַרוויסטונג. אין די לאַנגע חדשים פון טריקעניש האָבען די בהמות געליטען אַם מעהרסטען. אויב זיי זיינען ניט אוועקגעטריבען געוואָרען פון די אויסגעטריקענטע זומפען און לאַנקעס צו אנדערע פאַשע נאָהנט אָדער ווייט, האָבען זיי געמוזט אומקומען. עס האָבען אויך ניט אויסגעפעהלט קיין שטערונגען אפילו אין די בעסטע צייטען. די זשערדעקייט אָדער נאָכ-לעסיגקייט פון שכנים אָדער קאַנקורענטען פון ארויף די שטראַמען האָט געקאַנט אוועקנעמען דאָס וואַסער פון א גאַנצען ישוב; און עס איז ניט גע-ווען אוממעגליך, אַז מ'זאָל אויפבויען דאַמבעס איבער נאכט, וואָס זאָלען אויסטריקענען די וואַסער-דעהרען אונטען אויף מיילען לאַנג. אלעמאַל און מעהר פון אלץ זיינען אין אַט דעם רייכען און קאַפּריזנעם לאַנד נויטיג גע-ווען וואַכזאַמקייט און פלינקייט, ניט אזוי פיעל מצד פון די יחידים ווי מצד פון דער גאַנצער געמיינדע. מענשען האָבען זיך דאָ געמוזט פאַראייניגען צו שותפות'ער האַנדלונג און געגענזייטיגער הילף.

דאָס אומגעפעהר איז געווען די הויפט באַשעפטיגונג פון די פאַר-טריבענע אידען, אזוי ווייט ווי זי האָט געהאַט איהר שורש אין די „טייכען פון בבל“ די וואַסער-לויפען, וואָס זיי האָבען געפונען אָדער געמאַכט. אָבער דער באבילאָנישער קאַנאַל איז געווען עטוואָס מעהר ווי א געבער פון פרוכטבארקייט. ער איז אויך געווען א שיפבארער שטראַם, א וועג אויף

וועלכען מ'האָט גערייזט און געפיהרט מסחר. אזא טייך איז געווען דער כ ב ר, איבער וועמעס וואַסער-פלאך שיפלעך און באלאָדענע לאַדקעס האָבען זיך באוועגט צו און פון אה פארביי ט ע ל - א ב ו ב. אין א געוויי סער מאַס האָט דאָס אין סאַמע אָנהויב געקאָנט געבען באַשעפטיגונג צו די פארטריבענע אידען. יעדענפאלס האָבען זיי גענומען אן אנטויל אין דעם שפעטער, ווען די געגענד איז געוואָרען מעהר אנטוויקעלט, און האָבען ביי געטראָגען זייער חלק צו די פיעל הענט, וועלכע האָבען זיך געפאָדערט צו באוועגען די שיפלעך.

עס איז דאָ פלאץ פאר א השערה מכח דעם שיקוצא פון די שניצער און די בעלי-מלאכות בכלל, וואָס זיינען אוועקגעפיהרט געוואָרען מיט דעם ער-שטען גלות (מלכים ב, כ"ד 16). אזוי ווי די הויפט-פאָדערונג איז געווען אויף אנדריקלעכע ארבייטער, איז עס דערפאר זעהר וואָהרשיינליך, אז אסך פון יענע האַנטווערקער האָט מען געברויכט ביי די קאָנאלען. פאר די איבעריגע האָט מען געפונען פלעצער אין פאַרשידענע פאַבריקען, באַזונדערס אין דער הויפט-שטאָדט בבֿל. זיי זיינען נאָטירליך געהאַלטען גע-וואָרען אין קנעכטשאַפט, הגם ס'איז ניט געזאָגט, אז אויף שטענדיג*.) אין א צייט ארום האָט מען נאָר לויט דעם נאָמען זיי געקאָנט אונטערשיידען פון באבילאָנישע האַנטווערקער. דער הויפט-חסרון וואָס זיי האָבען געהאַט אַלס אידען האָט געקאָנט זיין דאָס וואָס זיי האָבען ניט געקאָנט זיך פיעל מישען מיט זייערע ברודער אדער נעמען אן אַקטיווען אנטויל אין די ענינים פון דעם „שארית ישראל“. אָדער צופיעל געוויכט לעגען אויף אַט די חסרונות דארפן מיר ניט. נאָך אלעמען איז דער הויפט-פאַקטאָר אין דעם פאַל געווען טרייהייט צום פאַלק; און די ווייטערדיגע געשעהענישען ווייזען אונז, אז אסך פון אַלע קלאַסען פון די גלות-אידען האָבען סוף-כל-סוף גענומען אן אנטויל אין דער ווידעראויפבויוונג פון ישראל.

די גלות-אידען אַלס נעמיידע.

אין וואָס פאר א באַציהונג צו דער צענטראַלער רעגירונג די אידישע ישובים זיינען געשטאַנען, ווייסען מיר ניט אויף באַשטימט. מיר קאָנען בלויז ארויסדרינגען פון אַלגעמיינע אַנדייטונגען אין דער ביבעל, אז אין דער

(* בעלי-מלאכות זיינען געוועהנליך געווען שקלאַפען אין אַלע לענדער פון אַלמערטום, וואו ס'איז אָנגעגאַנגען פאַבריקאַציע. אפילו די הויפט-מיסטערס האָ-

פארוואלטונג פון זייערע עסקים אלס א פאלק האָט זיך די רעגירונג ניט גע-
 מישט. דעם קעניג'ס באַאמטע, וועלכע האָבען געפיהרט דעם מאַרש צו די
 ברעגעס פון דעם כּבר, האָבען דאָרטען איבערגעגעבען די פּאַרטיבענע איי-
 דען צו אנדערע באַאמטע, וועלכע האָבען איינגעשטעלט אַן אַרדנונג אין דער
 דאָזיגער הויפּט-אַפטיילונג. פון דאָן אָן און ווייטער האָבען קעניגליכע באַ-
 אַמטע געהאַט אַן אַלגעמיינע השגחה איבער דעם אידישען ישוב, האָבען
 פון יייט צו צייט געמאַכט אַן אונטערזוכונג און געשיקט א רעפּאָרט צו דער
 רעגירונג אין בבל. זיי האָבען אויך איינגעמאַנט רעגעלמעסיג די שטייערן
 פון די לאַנד-אייגענטימער און די ארענדאָטאָרס אין דעם דיסטריקט. אזוי
 ווי די קאַלאָניע איז געווען א פּראָדוקט פון נבוכדראַצ'ס פּאַליטיק, מעגען
 מיר דערפאַר אַננעמען, אַז ער האָט זיך געלאָזט אינפּאַרמירען וועגען איהר
 צושטאַנד.

בנוגע צו דער אינערליכער אָרגאַניזאַציע פון די אידען אין באַבילאָן
 נייע, מוזען מיר זיך באשרענקען אויף די גרויסע ישובים, וואו עס איז גע-
 ווען א מעגליכקייט פון זעלבסט-פאָרוואַלטונג. און די ערשטע זאך וואָס
 וואַרפט זיך אונז אין די אויגען איז דער פּאַקט, אַז אין א געוויסען וועג איז
 די אהרות צווישען די איבערגעבליבענע פון ישראל אויפגעהאַלטען געוואָרען
 פון סאַמע אַנהויב אָן. ווען עס איז נויטיג געווען א קאַנפּערענץ, האָבען
 די פאַרשידענע אַפטיילונגען זיך צונויפגעטרעט, אַלעמאַל נאַטירליך מיט דער
 ערלויבעניש פון די רעגירונגס-באַאמטע, וועלכע זיינען געווען אומטאַלעראַנט
 נאָר געגען העצען צו מרידות, און מיט דער צושטימונג פון די, ביי וועמען
 זיי האָבען געאַרבייט.

וואָס איז בכן געווען די אינערליכע אָרגאַניזאַציע פון דער קאַלאָניע
 אָדער די קאַלאָניעס? אויף א גליקליכען אופן קאָנען מיר געבען דערויף לבל
 הפחות אַן אַלגעמיינעם ענטפער. ווען מיר שטודירען די אַנטוויקלונג פון
 דער אידישער געזעלשאַפּט, זעהען מיר דאָן ווי פשוט און עלאַסטיש איהר
 פונדאַמענטאַלער געבוי איז געווען. די געמיינדע, וועלכע האָט ביז איצט
 זיך אויפגעהאַלטען אלס נאַציאָן אין פּאַלעסטינאַ, איז איצט דערזיצירט גע-
 וואָרען צו איהרע ערשטע עלעמענטען; און געקומען איז דאָס דירעקט ניט
 דורכ'ן גלות, נאָר דורך דער אַפּשאַפונג פון קעניגטום. מיר מוזען באַזייטיג-

בען געמאַגט זיין שקלאָפּען. מיר זיינען באַקאַנט מיט דער באַשעפטיגונג פון שקלאָ-
 פען אין אַמטען אלס וואַפּען-שמידען און פּאַלסטערער. נאַטירליך זיינען בלויז
 די האַרען געווען מיטגלידער פון די צעכען.

גען די צוויי לעצטע אַנטוויקלונגס־שטופעס. מיר מוזען זיך פאַרשטעלען די אידען אין באבילאָניען: ערשטענס אַהן א מלך און שרים, און צווייטענס אַהן די אדמיניסטראַטיווע איינטיילונגען אין פראַווינצען מיט זייערע גר־בערנאַטאַרען אָדער פירשטען*). די אַפשאַפונג פון דער שטאַדטישער רע־גירונג איז ניט אזוי וויכטיג ווי עס קאַן זיך דוכטען, מחמת די שטעדט זיינען באמת פאַרוואַלטעט געוואָרען אויף דיזעלביגע יסודות ווי די אמאָל ליגע שבטים־געמיינדען, דאָס הייסט פון די זקנים**). און דאָס זיינען די־זעלביגע באַאמטע, וועמען מיר געפינען אין די דאָקומענטען פון דער גלות־צייט.

מיר מוזען אַננעמען פאַר זיכער, אז אין דער ערשטער צייט האָט אין דער קאַלאָניע געהערשט א גרויסע סאַציאלע צעמישונג. מ'האַט פון דאָס ניי אויפגעשטעלט א געמיינדע, מ'האַט פאַרמירט א נייעם און מערקווירדי־גען סאַציאלען ארגאַניזם. מ'דאַרף אָבער ניט שטאַרק מגזם זיין די שווער־קייטען צו מיינען, אז די ענדערונגען האָבען ממש באדייט א סאַציאלע איבערקערעניש. אין דעם גרויסען ערשטען גלות זיינען אסך פאַמיליען, פיליכט די מעהרסטע, געבליבען גאַנץ — ניט אזוי פיעל אין אינ־טערעם פון די מענשען, וועמען דאָס האָט באַדיהרט, ווי אין אינטערעם פון דעם לאַנד וואָס האָט געוואַלט קולטיווירט ווערען. אויך די זקנים האָבען הפנים פאַרנומען זייערע שטעלען ווי אין די אלטע צייטען, מאַכענע נאָך פון די פאַלעסטינאַ־טעג, און אנדערע ניי אויסגעקליבענע. מיר געפינען דע־ריבער אין יאָהר 591 ווי זקנים טרעמען אויף אלס די פאַרשטעהער פון פאַלק (יחזקאל ח' 1; י"ד 1; כ' 1). די געמיינדע האָט באמת געהאַט אזוי פיעל אויטאָנאָמיע, און אזוי גרויס איז געווען די השפעה פון די פאַרשטע־הער פון פאַלק, אז אין דער ערשטער צייט פון דער קאַלאָניע טרעפען מיר ווי מאַכע פון זיי פלאַנעווען א מרידה און האָבען די מעגליכקייט דאָס צו טרייבען ביז צו א געפעהרליכען פונקט***).

אין כלל גענומען האָט די אירישע געזעלשאַפט זיך געהאַלטען אין גלות שטאַרק צוזאַמען. די טרייהייט, מיט וועלכער מ'האַט געהאַלטען די יחוס־בריה פון די פאַמיליען, איז גלייכצייטיג אַן אורזאך און א רעזולטאַט פון אַט דער געזעלשאַפֿטליכער צוזאַמענהאַלטונג. ס'איז קיין ספק ניט, אז עס

(* זעה אין באַנד 2, ז. 235.

(** פאַרגלייך אין באַנד 1, ז. 295 און אין באַנד 2, ז. 290.

(*** ירמיה כ"ט 21, 22. זעה אויבען ז. 176.

זיינען געווען פיהרער, וועלכע האָבען געהאַט א שטאַרקע מאַראַלישע השפּעה, און פּילייכט א דירעקטע השגחה, ניט בלויז אויף זייערע אייגענע געמיינע דען, נאָר אויף די אידען פון גלות בבל. נאַטירליך האָבען יענע פיהרער פאַרנומען אן אנערקענטע געזעלשאַפּטליכע פּאַזיציע און זיינען ניט געווען בלויז גרויסע נביאים אָדער כהנים ווי יחזקאל. א באַווייז פאַר דער אַנז האַלטענדער איבערגעבענקייט צום פּאַלק איז די פיגור פון קעניג אָדער „פּירשט“*) אַלס הויפט פון דער נאַציאָן, וועמען די אידען האָבען געהאַלטען איז געדאַנק אין גלות, ביז דער געדאַנק איז אין א געוויסער מאָס פאַרווירקט ליכט געוואָרען נאָך נבוכדראַצ'ר'ס טויט. אין יאָהר 561, ווען יהויכין איז אַפיציעל אנערקענט געוואָרען פון הויף אין בבל (מלכים ב, כ"ה 27-30), און נאָך שפּעטער, אין אָנהויב פון דער פּערסישער תקופה, אין דער פּערט זאָן פון ששבצר און זרובבל (עזרא א).

4.

ליטעראַטור אין דער תקופה פון גלות בבל.

דער גלות-בבל איז געווען פּילייכט די פּעריאָדע פון דער גרעסטער ליטעראַרישער טעטיגקייט אין דער געשיכטע פון אידישען פּאַלק. די דאָזיגע אינטעלעקטועלע באַוועגונג איז געווען א פּוּלע-יוצא טיילווייז פון אן אינער-ליכער אנטוויקלונג פון אידישען לעבען, טיילווייז פון דער ווירקונג פון דער סביבה.

די אויסערליכע אומשטענדען זיינען געווען באַזונדערס גינסטיג פאַר געשריבענע ווערק. מענער פון דעם קלאַס פון די כהנים, וועלכע האָבען ארויסגעוויזען אזויפיעל ליטעראַרישע טעטיגקייט אין דער פריהערדיגער תקופה, זיינען איצט געווען אַהן אן אַפיציעלער באַשעפטיגונג. דער אינז טערעס פון די כהנים צו לערנען און אויפצוהייבען גייסטיג זייער פּאַלק איז

*) פאַר דער פּעריאָדע פון גלות גופא באַטראַכט יחזקאל מ"ה און מ"ו, און אויך אין ז 27 און י"ב 10. די צוויי לעצטע שטעלען זיינען אינטערעסאַנט, ווייל זיי ווייזען אונז ווי יחזקאל'ס שפּראַך איז באַאיינפלוסט געוואָרען פון זיין סביבה. דאָס אשורישע וואָרט פאַר „קעניג“ (שאַררו) איז אין העברעאיש „פּירשט“, און דאָס וואָרט פאַר „פּירשט“ (מאַלקו) איז אין העברעאיש „קעניג“. פאַרגלויך דעם שפּיל אויף די ווערטער אין ישעיה י 8.

אבער געווען אזוי שטארק ווי פריהער, און זייער גאנצע ענערגיע האָט דער ריבער געמוזט איצט אָנגעווענדט ווערען אויף דער פען. דאָס לעבען ציען שפּרייט אין פּאַרשידענע לענדער האָט געמאַכט די שריפט פאַר דעם איינציגן מיטעל צו קאָנען האָבען אַ פאַרקעהר מיט אלע טיילען פון פּאַלק. דאָס האָט בלי ספּק אסך געהאַלפּען צו אנטוויקלען די ליטעראַרישע קונסט. עס איז מעגליך, אז די שטאַרקסטע השפּעה פון דרויסען איז געקומען פון דעם פּאַלק און די אינסטיטוציעס פון באַבילאָניען. די פאַרשפּרייטונג פון טעכער נישער בילדונג דורך די באַשעפּטיגונגען פון באַבילאָנישען לעבען איז שוין פאַר זיך אליין געווען אַן אלגעמיינע צוגרייטונג דערצו. אַ ספּעציעלער אַנטרייב איז געווען די געוואוינהייט צו שרייבען, וואָס איז געווען אַן אלגעמיינע זאך ביי די באַבילאָניער און וואָס האָט געמוזט ווערען אלגעמיינ אויך ביי די אידען, ווען זיי זיינען אָנגעשטעלט געוואָרען אין פאַרשידענע באַבילאָנישע באַשעפּטיגונגען. אין באַבילאָניען איז יעדער וויכטיגער עסק פון מסחר אָפּגעשלאָסען געוואָרען דורך אַ געשריבענעם קאָנטראַקט. הערשער האָבן בען פאַרקעהרט מיט זייערע אונטערטאָנען דורך דער פאַרמיטלונג פון עפענטליכע אויפשפּיעלען. אַ גרויסער קלאַס פון שרייבער האָט אָפּגעגעבען די גאנצע צייט צו שרייבען קאָמפּאָזיציעס און צו קאָפּירען עפענטליכע און פריוואַטע דאָקומענטען. מ'מוז נאָך צולעגען דערצו די ווירקונג וואָס די ליטעראַרישע אַטמאָספּערע פון באַבילאָניען האָט געהאַט אויף אזא פּעהיג פּאַלק ווי דאָס אידישע. די באַבילאָנישע קעניגליכע ביבליאָטעקען האָבען שוין געהאַט אַ ליטעראַטור פון איבער דריי טויזענד יאָהר, וואָס איז באַשטאָנען פון קעניגליכע דעקרטען, נאַציאָנאַלע כראָניקעס, הימנען, מיטאַלאָגישע מעשיות, עפּישע דערצעהלונגען, כישוף־שפּרוכען און געזעצען.

די אידישע ליטעראַטור פון גלות־בבל איז געשטאַנען דירעקט און אומ־דירעקט אונטער דער באַבילאָנישער השפּעה. די סימנים דערפון זיינען: די סיסטעמאַטישערע פאַרם פון קאָמפּאָזיציע, די אָנווענדונג פון באַבילאָנישע בילדער און פאַרשטעלונגען, דאָס באַציהען זיך אויף באַבילאָנישער סצענערי און באַבילאָנישע נאַציאָנאַלע מנהגים, דאָס באַנוצען זיך מיט כּאָראַקטעריסטישע באַבילאָנישע פּראָזען, און דער גרעסערער, ווייטערער בליק אויף דער וועלט און אויף דער היסטאָריע.

באזונדערס מוזען דאָ באַטאָנט ווערען צוויי וועגען, אין וועלכע עס זעהט זיך די ווירקונג פון גלות אויף דער אידישער ליטעראַטור און הויפט־זעכליך דורך אַ באַבילאָנישער השפּעה. ערשמענס האָט די העברעאישע קאָמפּאָזיציע באַקומען קלאַרקייט און רעגעלמעסיגקייט פון פאַרם. קיין

ליטערארישער פראדוקט פון א פריהעריגער צייט, מיט דער אויסנאם פון עמוס'עס נבואות, צייכענט זיך ניט אויס מיט סימעטרע פון געבוי. די ווערק פון הושע, מיכה, ישעיה, צפניה, נחום, חבקוק און, אין א גרויסער מאָס, ירמיה האַבען זיך ביי אונז דערהאַלטען אַהן א פאַרם און אַהן אַן אַרדנונג. די איינצעלנע רעדעס זיינען אָפּט מוסטערס פון דער בעסטער רעטאָריק. אָבער עס איז ניטאָ די האַרמאָנישע פאַראייניגונג און די צונויפֿ־פאַסונג פון די פאַרשידענע טיילען, וועלכע צייכענען אויס א באדייטענד קונסט־ווערק.

דער חילוק אין סטיל און מעטאָדע צווישען דער ליטעראַטור פון פּאַד דעם גלות און נאַך'ן גלות פּיהלט זיך גלייך ווען מיר באַמערקען דעם פּלאַן און סיסטעם פון יחזקאל; אָדער, אביסעל שפּעטער, ווען מיר דערזעהען פאַר אונז די מאיעסטעטישע איינהייט און דעם טריאומפּירענדען פּראָגרעס אין דער קאַמפּאָזיציע פון דעם צווייטען טייל ישעיה; אָדער, נאָך שפּעטער, ווען מיר פּאָלנען נאָך דער מאַראַלישער אַרגומענטאציע און דעם אינערליכען כּוח צו איבערצייגען פון דעם בוך איוב. די עלטערע שריפטשטעלער אָדער רעדנער זיינען ניט געווען איינגעוואוינט אויסצושטעלען קינסטלעריש זייערע ווערק*). זיי האַבען אָפּטמאָל צוזאַמענגעשריבען זייערע אייגענע איינצעלנע רעדעס, צונויפּפּרעסענדיג אסך געדאַנקען אין וועניג ווערטער, אזוי ווי ברוד בן־נריה האָט אויפגעשריבען וואָס ירמיה האָט געזאָגט; אָבער ארויסצוגעבען זייערע ווערק פּולשטענדיג איז געבליבען פאַר אַנדערע און שפּעטערע. דאָס וואָס דאָס בוך עמוס אין אן אויסנאָם ווייזט, אז ענטוועדער ער איז געווען אַן אויסערגעווענהליך אַריגינעלער קינסטלער, אָדער אז דער מאַטעריאַל פון בוך איז איבערגעשטעלט געוואָרען נאָכ'ן גלות.

א צווייטע ליטעראַרישע ווירקונג פון גלות איז באַשטאַנען דערין וואָס מ'האַט איצט מעהר געברויכט קינסטליכע, אָדער גיכער אומדירעקטע אופנים פון שילדערונג און באַלעהרונג, באַזונדערס — סימבאָלען און אַלעגאָריען. עס איז גענוג צו דערמאָנען די סימבאָלען אין יחזקאל און אין זכריה, און די גרעסטע פּערזאָניפּיצירונג אין אלע ליטעראַטורען: דעם קנעכט פון יהוה,

(* לענגערע קאַמפּאָזיציעס מיט א היסטאָרישען ראהם, ווי דער יהוי'סט און דער אלהי'סט, האַבען נאָטורליך געמוזט האַבען א פּלאַן, אָבער דאָס געהערט קוים צו ליטעראַרישער קונסט. דער אורשפּרינגליכער ספר דברים ווייזט געוויס קיין באַ־שטימטען פּראָגרעס ניט אין דער אויסשטעלונג פון די געגענטשאַנדען. אלס היפּוך צו זיין געבוי פּאַרגלייך די סיסטעם פון דער פּריסטער־שריפט אין תּומס און אין יחושע. זעה אין באַנד 2, ז. 242—245.

ביים צווייטען ישעיה (נ"ב—13—נ"ג 12). אחוץ דער השפעה פון דער סביבה, איז זעהר וואהרשיינליך, אז דער גלות גופא, נאציאנאל און פערזענליך, האט מיטגעוויקט אין א געוויסער מאס אין דער דאזיגער פאָרם פון קאָמפּאָזיציע. פריעדריך שלענעל האָט אויסגעדריקט די מיינונג*): אז צוליב דעם פארבאָט צו מאַכען געמאַלענע אָדער געשניצטע בילדער פון גאָט האָט מען זיך באַנוצט מיט סימבאָלען און פּערזאָניפּיצירונגען אין דער העברעאישער ליטעראטור. „ווייל דער כּוּחַ־הַרְמוּיוֹן איז אויף איין זייט געווען באַשרענקט, האָט ער דעריבער געזוכט אַ מעהר פּרייען אויסוועג אויף דער אנדערער זייט.“ מיר מענען געהן נאָך ווייטער און זאָגען, אז דיזעלביגע נייגונג איז שטאַרקער געוואָרען דורך דעם וואָס די שריפטשטעלער פון גלות האָבען ניט געהאט קיין שום אויסערליכע סימנים פון דעם גלויבען און פון דער היסטאָריע פון זייער פּאָלק. ווי פּאַרשידען זיינען געווען יחזקאל'ס זעהונגען אין באַבילאָניען פון ישעיה'ס איינציגער זעהונג אין ירושלים! (קאפ. ו).

אַבער נאָך מעהר ווי די אויסערליכע אומשטענדען האָט די אינערליכע אנטוויקלונג פון אידישען לעבען געטריבען צו ליטערארישער טעטיגקייט. נאָך דעם אונטערזאָנג פון דער מלוכה איז דאָס אידישע לעבען אין גלות געווען אַרום א האַלבען יאָהרהונדערט אַרים אין געשעהענישען. די אידען האָבען געלעבט ניט מיט דער גענעווארט, נאָר מיט די זכרונות פון דער פּאַרגאַנגענהייט און מיט דער האַפּנונג אויף דער צוקונפט. עס איז דעריבער שטאַרק געווען דער פּאַרלאָנג צונויפּצוזאַמלען און צוזאַמענצושטעלען די היסטאָרישע דאָקומענטען פון דער פּאַרגאַנגענהייט און אויך די צעוואָרפענע פּראָגמענטען פון איהר ליטעראטור. די געשיכטע פון די מלכים, ווי מיר האָבען אויבען געזעהן**), איז צוזאַמענגעשטעלט געוואָרען ניט לאַנג פּאַר'ן חורבן פון ירושלים, אין דער צייט פון יהויקים אָדער יכניה. די דאָזיגע צוזאַמענשטעלונג איז געמאַכט געוואָרען אין דעם גייסט פון ספר דברים. עס הייסט: דער הויפטגעדאַנק פון דעם פּאַרפּאַסער איז געווען, אז פון שלמ'ה' אָן, זינט דער בית־המקדש איז אויפגעבויט געוואָרען, האָבען די אידען געזינדיגט ווען זיי האָבען געדינט גאָט אַנדערשוואו אַחוץ אין בית־המקדש אין ירושלים, דעם איינציגען אָרט וואָס יהוה האָט אויסגעקליבען

* אין זיין „געשיכטע דער אלטען אונד נױען ליטעראטור“, קאפ. 9. ער באַמערקט אויך, אז אַן עהנליכער פּאַרבאָט האָט אַרויסגעבראַכט דיזעלביגע ווירקונג ביי די מאַהאָמעדאַנער.

** זעה אויבען ז. 167, 168.

צו מאַכען רוהען זיין נאַמען. די תורה פון ספר דברים איז אָבער אין גלות ערשט רעכט אנערקענט און אָנגענומען געוואָרען דורך דעם חורבן וואָס איז געקומען אויף די, וואָס האָבען איהם ניט געפּאָלנט. מ'האָט דעריבער זיך איצט גענומען פון דאָס ניי איבערשרייבען און אַרויסגעבען די עלטערע דאָקור מענטען, כדי זיי זאָלען האַרמאָנירען מיט דעם מוסר־השכל פון די לעצטע געשעהענישען.

די געשיכטע פון די מלכים איז אויף זוא'ן אופן איבערגעשריבען גע- וואָרען פון א צווייטען רעדאקטאָר ביים ענד פון גלות בבל. דער דאָזיגער רעדאקטאָר האָט צוגעשריבען די לעצטע פּאָר קאָפיטלען פון אומגעפּעהר נאָך יאָרהו'ס רעפּאָרט ביז יהויכין'ס באַפרייאונג דורך אויל־מרודך. נאָך פיעל שטרענגער ווי דער ערשטער רעדאקטאָר האָט זיך דער צווייטער געהאַלטען אָן דעם גייסט פון ספר דברים. לויט דעם ערשטען רעדאקטאָר זיינען די אידען קיין זינד ניט באַגאַנגען ווען זיי האָבען געבראַכט קרבנות אויף די במות איידער דער בית־המקדש איז געבויט געוואָרען. אָבער דער צווייטער רעדאקטאָר פון גלות פאררעכענט שלמה'ן פאר א זינד דאָס מקריב זיין אויף במות אפילו איידער דער בית־המקדש איז געבויט געוואָרען*.) אזוי טיף און שטאַרק איז געווען דער איינדרוק ביי יענע שרייבער, אז אלע צרות זיינען געקומען נאָר דערפון וואָס מ'האָט געדינט צו פרעמדע געטער און וואָס מ'האָט צו יהוה גופא געדינט אויף א פאַלשען אופן, אז עס איז גאָר קיין פּלאַץ ניט געבליבען אין זייער געדאַנק פאר עפעס אן אנדער אורזאך. דערפון קומט עס וואָס עס ווערט אין די היסטאָריע־ביכער אין ערגיץ ניט א וואָרט געזאָגט מכוח די ווירקליכע זינד און פאַרברעכען פון דעם פּאָלק אָדער זיינע פיהרער. מיר פיהלען דעריבער, אז די עקסטרעמע אָבער טיף מאַראַלישע באַשולריגונגען פון די נביאים געגען דער פאַרדאַרבענקייט פון פּאָלק איז מעהר אין איינקלאַנג מיט די ממשות'דיגע פּאָקטען פון לעבען איידער די שאַבלאַן־פּראָזען, מיט וועלכע די רעליגיעזע זינד פון דער אָדער יענער פּעריאָדע אָדער פון דעם אָדער יענעם הערשער ווערען פאַרדאַמט אין די היסטאָריע־ביכער.

אויך דער ספר דברים גופא איז רעווידירט געוואָרען, און עס זיינען

(* פארגלויך מלכים א, ג פסוק 2, וואָס שטאַמט פון ערשטען רעדאקטאָר, און פסוק 8, וואָס איז צוגעשטעלט געוואָרען פון צווייטען רעדאקטאָר. ער לאָזט דער ריבער (אין פסוק 15) שלמה'ן קומען פון גבעון אין ירושלים און לכל הפחות בריינגען קרבנות אויך פאר דעם הייליגען ארון.)

צוגעשריבען געוואָרען צו איהם נייע שטיקער*.) עס איז וואָהרשיינליך, אז ער איז איצט פאַראייניגט געוואָרען מיט די אלטע מעשיות וועגען דער אורציט, דעם יהו'סט און דעם אלהי'סט, וועלכע זיינען לאַנג שוין געווען צונויפגעשטעלט אין אייך בוך**.) אַרום דערזעלביגער צייט זיינען אויך די עלטערע דערצהלונגען פון ספר יהושע איבערגעשריבען געוואָרען פון דעם שטאַנדפונקט פון דער שולע וואָס האָט געשאַפען דעם ספר דברים. עס הייסט: מ'האָט פאַרגעשטעלט, אז דאָס לאַנד איז עראַבערט געוואָרען פון ברעג צו ברעג און מיט איינמאַל אנשטאט ביסלעכווייז און טיילווייז. וואָרים לויט די פרייהיגערע נביאים זיינען די אידען אין דער אוראלטער צייט גע- ווען געטריי צו יהוה, און אזוי ווי דער ספר דברים באַשעהלט אויסצוראַטען די כנענים, איז יהושע פאַרגעשטעלט געוואָרען אלס אַ מוסטער פון אַ גאָטפאַלגער, וועמען גאָט האָט נאָטירליך געהאַלפֿען וואו ער האָט זיך נאָר געווענדט, אזוי אז די פעלקער זיינען פאר איהם געפאַלען ווי שטרוי און ער האָט איינס און צוויי איינגענומען דאָס גאַנצע לאַנד און אויסגעראַטען אלע כנענים מיט'ן שאַרף פון שווערד. דער ספר שופטים האָט בעצם שוין געהאט זיין איצטיגע פאַרם, אָבער אַ רעדאַקטאָר האָט געהאַלטען פאר נויטיג צו מאַכען שאַרפער דעם מוסר-השכל פון דעם ספר, אויפצווייזענדיג ווי אזוי די כנעני'שע השפעה האָט כסדר פאַרדאַרבען דאָס פאַלק און כסדר געפיהרט צו נאַציאָנאַלע אומגליקען. פון דעם דאָזיגען רעדאַקטאָר פון גלות-בבל איז דער ספר שופטים ארויסגעקומען אזוי ווי ער זעהט היינט אויס, מיט דער אויסנאַם פון קאַפ. כ—כ"א, וועלכע זיינען פיר לייכט צוגעשריבען געוואָרען נאָכ'ן גלות. דאָסזעלביגע קאָן געזאַגט ווערען וועגען ספר שמואל, וועלכער האָט דעמאַלט באַקומען זיין היינטיגע גע- שטאַלט, ווען מיר נעמען פון איהם אראַפֿ חנה'ס געזאַנג און קאַפ. כ"ב איז שמואל ב, וואָס זיינען צוגעשריבען געוואָרען שפעטער. בכלל אָבער האָבען די עלטערע היסטאָריע-ביכער, וועלכע האָבען דערצהלט די אידישע געשיכטע ביז אויף שלמה'ן, ניט אזוי פיעל געליטען פון די רעדאַקטאָרען, ווי די נעשיכטע פון די מלכים פון נאָר שלמה'ן אָן, ווען דער בית-המקדש איז שוין געווען אויפגעבויט.

די ליטעראַרישע טעמינגקייט איז אָבער ניט באַשרענקט געווען אויף

(* זעה די באַציהונגען צום גלות-בבל אין קאַפ. כ"ח, כ"ט און ל 1 — 14, און אויך אין דער איינפיהרונג צום בוך אין קאַפ. ד.)

היסטארישע קאמפילאציעס. אויף דעם געביט פון געזעצגעבונג איז פאָר-פאָסט געוואָרען א גרויס ווערק, וואָס ווערט באַצייכענט אין דער מאָדער-נער ביבעל־פאַרשונג אלס „די תורה פון הייליגקייט.“ אַט דאָס געזעצבוך געפינט זיך אין ויקרא י"ז—כ"ח און עס באַשטעהט דאָס רוב פון געבאָטען בנוגע צו צערעמאָניעלעך ליינקייט, צו דער אָפּהיטונג פון שבת און די ימים טובים און צו דער עבודה אין בית־המקדש. זיין עהנליכקייט צו יחזקאל ווארפט זיך שטאַרק אין די אויגען (פאַרגלייך ויקרא כ"א און יחזקאל מ"ד). פונקט ווי יחזקאל אין זיין צוקונפֿט־פּלאַן, אזוי געהט אויך „די תורה פון הייליגקייט“ פיעל ווייטער ווי דער ספר דברים אין אַנזאָגען יעדען פרט מיט אַלע איינצעלנע קלייניגקייטען, און זי איז דעריבער לויט מעטאָדע און גייסט א פאַרבינדונגס־גליד צווישען דעם ספר דברים און דער פּריסטער־שריפט. מיר מעגען אָננעמען, אז „די תורה פון הייליגקייט“ איז געשריבען געוואָרען אלס געזעצבוך פאר דער נייער ירושלים פון יחזקאל, און דער פאַרפאַסער איז געווען א תלמיד פון יענעם כהן און נביא אין דער אַנדערער העלפט פון גלות.

וועגען נבואה און דער צייט פון גלות גיבען מיר באַזונדערע אָפּהאַנדלונגען. די צוואַמענשרייבונג און רעדאַקציע פון די נביאים־ביכער גערט צום גרעסטען טייל נאָכ'ן גלות. אָבער די תקופה פון גלות־בבל איז געווען פּראָדוקטיוו אויף נאָך א ליטעראַרישען געביט, דאָס איז: די הייליגע געזאַנגען. לויט מאַנכע פאַרשער* איז ביים ענד פון גלות־בבל פאַרפאַסט געוואָרען די שטראַפּענדע און טרייסטענדע אַדע, וועלכע איז צוגעשטעלט געוואָרען צום ספר דברים אלס משה'ס א געזאַנג, וועלכען ער זאָל האָבען פאַרגעלעזען צו די אירען פאר זיין טויט („האזינו“). אויך מאַנכע קאַפיטלען פון תהלים, ווי למשל כ"ב, ס"ט, ע"א, ק"ב, קאָנען געהערען צו דער תקופה פון גלות בבל, כאַטש דער תהלים אלס א גאַנצער איז א פּראָדוקט פון נאָכ'ן גלות. וואָרים די תהלים־לידער, די אַריגינעלסטע און שטאַרקסטע פון די הייליגע געזאַנגען פון ישראל, זיינען געווען קינדער פון א טיפֿ־באַוועגטען רעליגיעזען לעבען, און קיין פּעריאָדע פון דער אידישער געשיכטע איז ניט געווען מעהר מסוגל אַרויסצובריינגען אַזעלכע האַרציגע פאַעמען ווי דער גלות־בבל.

דאָס גרעסטע ווערק אָבער אויפ'ן לירישען געביט, וואָס איז אונז גע-

* אזוי קאָרנליל אין זיין „אינלויטונג צו די קאנאנישען ביכער דעס אלטען טעסטאַמענטס“ און צונאָך אין זיינע „געזאַמעלטע שריפטען“, ערשטער טייל, ז. 224.

בליבען פון דער תקופה פון גלות-בבל, איז „איכה“ דער „שיר השירים“ פון מענשליכען שמערץ. די אידישע טראדיציע האָט געמאַכט ירמיה'ן פאר דעם פארפאַסער פון „איכה“. פּאַעטיש מעג דאָס קלינגען זעהר גוט. קינסטל'ער מענען מאַלען א טראַגיש בילד ווי דער גרויסער נביא זיצט אויף די חורבות פון ירושלים און באַקלאַגט מיט די האַרצרוייענדע לידער פון „איכה“ דאָס גרויסע אומגליק וואָס האָט זיין פּאַלק געטראָפּען. ווען מיר לייענען אָבער אויפּמערקזאַם די לידער פון „איכה“, זעהען מיר באלד, אז זיי האָר בען ניט געקאָנט פארפאַסט ווערען פון ירמיה'ן. דאָ איז ניט קיין פּראַגע פון שפּראַך און סטיל, נאָר דער גאַנצער אינהאַלט איז א דירעקטער היפּוד צו ירמיה'ס לעהרע. די געדאַנקען, וואָס ווערען אויסגעדרוקט אין איכה, זיינען די, וועלכע ירמיה האָט זיין גאַנצע לעבען באַקעמפּט. דער דיכטער פון „איכה“ זאָגט, למשׁל, אז קיינער האָט ניט געגלייבט, אז א פינד וועט אריינקומען אין די טויערן פון ירושלים, בעת ירמיה האָט פון אָנהויב אָן געזאָגט, אז גאָט אַלײן וועט איבערגעבען ירושלים אין נבוכדראַצ'רס הענט. דער גאַנצער טאָן פון „איכה“ איז דער טאָן פון פּאַרצווײפּלונג און יאוש. דער חורבן ווערט באַטראַכט אלס אן אומדערוואַרטע קאַטאַסטראָפּע, און דער דיכטער פאַרשטעהט ניט פאַרוואָס דאָס איז די אידען געקומען. ער ווייסט ניט וואָרום גאָט איז געוואָרען א אידישער פינד, וואָרום ער האָט אָנגעשטעלט זיין בויגען, האָט אויסגעהרג'עט די בעסטע און די שענסטע און האָט אויסגעגאַסען זיין צאָרן ווי א פּויער אויף דעם געזעלט פון דער טאַכטער פון ציון (ב 4). דאָס זיינען אַלץ געדאַנקען, וואָס ניט ירמיה און ניט קיין אַנהענגער פון די נביאים האָבען ניט געקאָנט אויסדריקען. פאר ירמיה'ן איז דער חורבן געווען אומפאַרמיידליך; ער האָט געמוזט קומען מיט אַלע זיינע שרעקענישען אלס גאָט'ס גערעכטער משפּט איבער זיין זינדיגען פּאַלק; און אז דער שרעקליכער טאָג איז געקומען, איז ירמיה לחלוטין ניט געווען פאַרצווײפּעלט. אדרבה, אין די ערגסטע טעג, ווען די שטאָרט, געבראַכען פון הונגער, האָט געהאַלטען ביים פּאַלען, האָט ער זי צענדיג איינגעשפּאַרט אין וואַד-הויה, געזעהען די פרעהליכסטע בילדער פון דער אידישער צוקונפּט און זיין האַרץ איז פול געווען מיט טרויסט און האַר פּענונג אויף בעסערע טעג (ירמיה 5"ב, 5"ג).

אָבער ניט בלויז איז „איכה“ ניט ירמיה'ס א פּאַרפאַסונג, נאָר די פינף קלאַג-לידער שטאַמען איבערהויפּט ניט פון איין פּאַעט, וואָרים זיי שמעהען ניט אין קיין צוואַמענהאַנג צווישען זיך. עס ווערט אָנגענומען פון די מאַר-דערנע ביבעל-פּאַרשער, אז „איכה“ איז א זאַמלונג פון קלאַג-לידער, פאַר-

פאסט פון פארשידענע פאָעמען אין דער צייט צווישען דעם חורבן פון ירושלים און דעם אויפמריט פון כורש'ן — די סאַמע פינסטערסטע צייט, ווען עס איז נאָך קיין שום האָפענונג ניט געווען אויף „שיבת ציון.“ די פאַרפאַסערס פון די לידער געהערען אלע צו די אידען, וואָס זיינען געבליבען נאָכ'ן חורבן אין זייער היים-לאַנד יהודה. מיר זעהען דאָ בכו, אז כאַטש דער צענטער פון ליטעראַרישער טעטיגקייט איז דעמאָלט געווען באַבילאָניען, דאָך האָבען אויך די ארץ ישראל'דיגע אידען געבראַכט זייער בייטראַג צו דער אידישער ליטעראַטור פון יענער תקופה.

די קלאַג-לידער פון איכה האָבען ניט בלויז א הויך-ליטעראַרישען, נאָר אויב א גרויסען היסטאָרישען ווערט, מחמת זיי ניכען אונז א טיפען אריינ-בליק אין די שטימונגען און אין דער געדאַנקען-וועלט פון די אידען, וואָס זיינען נאָכ'ן חורבן געבליבען אין ארץ ישראל. מיר זעהען אין זיי אויף וויפיעל די שרעקליכע געשעהענישען פון חורבן האָבען געהאַט געבראַכט צו דער וועלט-באַטראַכטונג פון די נביאים יענע אידען, וועלכע זיינען פריי-הער געווען נאָנץ ווייט פון ירמיה'ס געדאַנקען אָדער זיינען געווען דירעקטע געגנער פון זיי. אָבער די פאַרפאַסערס פון „איכה“ ווייסען ניט אַנצור-ווייזען דעם פאַלק קיין וועג, ווי אַרויסצוגעהן פון דעם עלענד, וואָס איז לויט זיי געקומען דורך די זינד פון די פאַטערס (ה 7). אמת טאַקע, דער דיכטער קוקט אויס אויף יהוה, וועלכער איז באַליידיגט געוואָרען דורך דער צעשטערונג פון זיין שטאָרט און וועט ביישטעהן אין זיין נויט דעם פאַלק וואָס איז זיך מתודה אויף זיינע זינד (א 9, 20). אָבער ווי אזוי דאָס פאַלק זאָל קריגען די מחילה פון יהוה און אין וועלכע מעשים עס זאָל זיך אַרויס-ווייזען זיין תשובה און חרטה, ווייסט ער ניט צו זאָגען. די גרויסע מענער, וועלכע האָבען געוויזען דעם פאַלק א וועג ווי איינצושטילען גאָט'ס צאָר, צו געווינען ווידער זיין לייטזעליגקייט און צו קריגען א חלק אין די הבטחות פון די נביאים — זיינען אויפגעטראַטען ניט אין ארץ ישראל, אויך ניט אין עגיפּטען, נאָר צווישען די פאַרטריבענע אידען אין באַבילאָניען.

5.

דאָס רעליגיעזע לעבען פון די אידען אין באַבילאָניען.

ד ע ר רו ש ם פ ו ן ד ע ם ח ו ר ב ן .

איינער פון די שטאַרקסטע פאַקטאָרען אין דער וויטערדיגער אנט-
וויקלונג פון דער אידישער רעליגיעזן איז געווען די איבערצייגונג, אז יהוה
גופא האָט געבראַכט דעם חורבן אויף זיין שטאָרט און האָט עס פאַראויס
מודיע געווען צו זיין פּאַלק דורך די נביאים. אָבער די דאָזיגע ווירקונג איז
ניט גלייך אויפ'ן שטעל אריינגעטראָטען אין לעבען. אדרבה, די ערשטע
ווירקונג פון דעם חורבן איז געווען צו צעטרייסלען דעם גלויבען אין גאָט.
אם דייטליכסטען זעהען מיר דאָס אין דעם ספר יחזקאל, וואו עס ווערט
בפירוש דערצעהלט וועגען דעם רושם וואָס די ידיעה וועגען דער עראָבע-
רונג און צעשטערונג פון דער שטאָרט האָט געמאַכט אויף די אידען, וואָס
זיינען זינט 597 שוין געווען דעפּאַרטירט אין באַבילאָניען. די דאָזיגע איי-
דען האָבען זיך דורך דעם געפיהלט אין גאַנצען געבראַכען. וואָרים זייער
גייסטיגער אָנהאַלט איז געווען די האַפענונג, אז יהוה וועט באלד פארהער-
ליכען די שטאָרט, וועלכע איז געשענדעט געוואָרען דורך די געשעהע-
נישען פון יאהר 597, וועט זיי צוריקפיהרען אין ירושלים און זיי וועלען
ווידער קריגען אין דעם הייליגען לאַנד די פאַרלאָרענע עמטער און נחלאות.
און טאָקע דערפאר ווייל יחזקאל האָט מיט זיין פאַראויסזאָגען דעם אונטער-
גאַנג פון דער שטאָרט און דער מלוכה צעטרייסעלט יענעם אָנהאַלט זייערען,
וועלכער איז געווען דער איינציגער מקור פון זייער לעבענס־פרייד, זיינען
זיי אַזוי ענערניש אויפגעטראָטען געגען זיין טעטיגקייט. ביז צולעצט האָט
מען נאַכגעפאַנגט מיט געשפאַנטער אויפמערקזאַמקייט אלע פאַסירונגען פון
לעצטען קאַמף אין ירושלים. דאָס דערקענען מיר פון די נבואות פון יחזקאל,
וועלכער האָט ביי דער ידיעה פון דער באַלאַגערונג פון ירושלים באַנייט
זיינע פאַראויסזאָגונגען פון אומגליק (קאָפּ. כ"א—כ"ד). יחזקאל האָט
אָבער גלייך געזעהן מיט זיין גייסטיגען אויג דעם רושם וואָס די שרעקליכע
בישורה וועט אַנמאַכען; דעמוועלביגען טאַג, ווען ס'איז אַנגעקומען אין בא-

בילאניען די ידיעה, אז עס האָט זיך אָנגעהויבען די באַלאַגערונג פון ירושלים, האָט ער פאַראויסגעזאָגט צו די „גולים“, אז די נאַכריכט פון דער עראַבערונג פון ירושלים וועט זיי אזוי איבערראַשען און צעמישען, אז פון שרעק און פאַרצווייפֿלונג וועלען זיי זאָגן פאַרגעסען צו טאָן די מנהגים פון אבילות; אָבער אז איהם גופא וועט זיך דורך דעם דאָס מויל עפענען, עס הייסט, אז אלע וואָס זיינען ביז אהער געווען געגען זיין טעטיגקייט וועלען מוזען אַנט־שוויגען ווערען. און כאַמת טאַקע ווען אין דעם פינפטען טאָג פון צעהנטען מאָנאַט אין עלפטען יאָהר פון גלות יהויכין האָט אן אַנטלאַפֿענער געבראַכט קיין באַבילאָניען די ידיעה, אז „די שטאָרט אין געשלאָגען,“ האָט יחזקאל ווידער אָנגעהויבען זיין עפענטליכע טעטיגקייט (י"ג 21, 22).

די ווירקונג לאַזט זיך באַגרייפֿען; וואָרים די ידיעה פון דער עראַבער־רונג און צעשטערונג פון דער שטאָרט האָט צעטרייסעלט דעם רעליגיעזען גלויבען פון די פאַרטריבענע אידען ביז די סאַמע יסודות. מען איז צוערשט געווען צעטומעלט וועגען דער מאַכט און גערעכטיגקייט פון יהוה. ווי האָט מען נאָך געקאַנט האַבען כּתחון אין יהוה, נאָכדעם ווי ער האָט רוהיג צוגע־קוקט ווי זיין שטאָרט איז עראַבערט און זיין הייליגטום פאַרשוועכט געוואָר־רען? וואָס האָט מען נאָך געקאַנט דערוואַרטען פון אַ גאָט, וועלכער האָט צוגעזעהן ווי דער געצענדיגער מנשה האָט געלעבט אין גליון און האָט דאן, טראַץ דעם רעפּאַרם, געלאָזט אומקומען דעם פרומען יאשיהו און געלאָזט אונטערגעהן די הייליגע שטאָרט?

אָבער די ווירקונגען פון דעם אונטערגאַנג פון דער שטאָרט און דער מלוכה האַבען געהאַלטען פאַרבאַרגען אין זיך אויך דאָס הייל־מיטעל געגען דער צעטרייסלונג פון רעליגיעזען גלויבען. וואָרים נאָך דער אַלטער פּאַלקס־טימליכער גלויבען אין יהוה איז דורך דעם צום טויט געטראַפֿען געוואָרען. אַרויסגעהענדיג פון אַט דעם גלויבען האָט מען נאַטירליך געמוזט דערקלע־רען, אז יהוה איז ענטוועדער ניט מעכטיג גענוג זיך צו שטעלען געגען די געטער פון די פעלקער אַדער ער איז בעצם אַ קאַפּריזנער. אָבער די פּאַלקס־טימליכע השגה פון יהוה איז אין אַ משך פון צוויי הונדערט יאָהר באַצייכענט געוואָרען פון די נביאים אַלס פּאַלש. צוויי הונדערט יאָהר האָט מען כּסדר גע'טענה'ט צום פּאַלק, אז יהוה האָט פּיינד דעם אופן ווי דאָס פּאַלק לעבט און דינט צו איהם, אז דער קולט און די הנהגה פון פּאַלק האַבען נאָך קיין שייכות ניט צום גאָט פון ישראל, וואָס רעדט דורך די נביאים. דער גלויבען אין דעם יהוה פון די נביאים איז דורך דעם חורבן ניט ווידערלענט געוואָר־

רען. נאָר איז אדרבה באַוווּזען געוואָרען אַלס ריכטיג. אָט דער יהוה האָט די צעשטערונג פון דער מלוכה באַצייכענט אין פאַרלויף פון צוויי הונדערט יאָהר אַלס די שטראָף, וועלכע ער וועט סוף־כל־סוף בריינגען, אויב עס וועט ניט קומען קיין בעסערונג אין די זינד פון זיין פּאָלק. ער האָט באַצייכענט די וועלט־מעכט אַלס די געצייג, מיט וועלכע ער וועט זיך באַנוצען אויס־צופיהרען זיין משפט. אז יהוה האָט איבערגעגעבען פּאַלעסטינאָ צו די באבילאָניער; אז ער וועט צוליב דעם בית־המקדש זיך ניט צוריקהאַלטען פון בריינגען דעם שטרענגען משפט אויף ירושלים; אז ער וועט די רעבעלישע שטאַדט איבערגעבען אין נבוכדראַצ'ס הענט — איז דאָך געווען דער צענט־ראַלער געדאַנק פון ירמיה'ס נבואות אין די לעצטע יאָהרצענדליגער פאַר דעם חורבן פון ירושלים. לויט יחזקאל'ס פאַראַויסזאָגונגען האָט ירושלים געזאָלט חרוב ווערען, כדי ישראל זאָל דערקענען „אַז איד בין יהוה“ (כ"ד 24; ו 7, 13, 14; י"ב 16, 20; ל"ג 29). און אין גלות קומט יהודה כדי צו אנערקענען, אַז עס איז געווען יהוה, וואָס האָט געלאָזט דורך זיינע נביאים פאַראַויסזאָגען דעם אונטערגאַנג פון דער מלוכה און פון דער שטאַדט (ה 13, 17; ו 10). דער אונטערגאַנג פון דער מלוכה און פון דער שטאַדט איז געווען אַ טריאומף פון יהוה'ס גערעכטיגקייט, אַ באַשטעטיגונג פון די רייד פון די נביאים. יעדער ווידערשפרוך געגען דער אויפפאַסונג פון די נביאים האָט איצט געמוזט פאַרשטומט ווערען. ווי באַלד יהוה האָט רוהיג צוגעקוקט ווי זיין בית־המקדש איז פאַרברענט און פאַרשוועכט געוואָרען, הייסט עס, אז מ'הסתם האָט דער קולט וואָס איז דערין פּראַקטיצירט גע־וואָרען ניט נושא חז געווען אין זיינע אויגען; די נביאים האָבען כּכּן גע־מוזט זיין גערעכט מיט זייער באַהויפטונג, אז יהוה האָט פּינד דעם דאַזיגען קולט. דער שפּאַט איבער דעם, אז די פאַראַויסזאָגונגען פון די נביאים זיינען נאָך אַלץ ניט מקוים געוואָרען (יחזקאל י"ב 22—28), איז איצט לַגמרי אנטשוויגען געוואָרען. ווער עס האָט זיך געוואַלט האַלטען ביי דעם גלויבען אין יהוה און דערמיט אָנהאַלטען פּעסט די אייגענע נאַציאָנאַליטעט, האָט געמוזט אנערקענען, אז די נביאים האָבען ריכטיג אויפגעפאַסט יהוה; האָט געמוזט אנערקענען פאַר ריכטיג דעם אורטייל פון די נביאים וועגען דער פאַרגאַנענהייט; האָט אויך געמוזט קומען צו דער איבערצייגונג, אז די געדאַנקען פון די נביאים זיינען דאָס איינציגע ליכט, וואָס האָט אַרייַנגעשטראַהלען אין דער טרויעריגער געגענוואַרט פון דעם פּאָלק און האָט איהם געוויזען דעם וועג צו אַ בעסערער צוקונפט.

דאס לעבען אין דער פרעמד.

דער נצחון פון די נביאים וואָלט אָבער ניט געווען אזוי דאָרדרינגענד און דער רושם פון חורבן וואָלט ניט געווען אזוי טיף, ווען די אירען וואָלטען אין זייער לאַנד געבליבען. יאשיהו'ס רעפּאָרם איז אין דער פּראַקטיקע געווען א דורכפאַל. די אלטע קולטען מיט די אלטע געצענדינערישע מנהגים זיינען באלד ווידער ארויס אין דער עפענטליכקייט פון די פּאַרבאַרגענע ווייניקעלעך, וואו זיי האָבען זיך א געוויסע צייט באַהאַלטען. ערשט דער גלות האָט זיי אויסגעראַמט פון אירישען לעבען. אין פרעמדען לאַנד, ווייט פון היימישען באַדען האָבען די אירען פאַרגעסען די הייליגע כּערג און די פעלי-זען, די בוימער און די קוואַלען. אין גלות האָט אויך דער פּשוט'ער איר אויפגעהערט צו באַטראַכטען יהוה אלס גאָט פון ישראל אין אַ לאַקאַלען זין. ער האָט געמוזט אָנהייבען גלויבען, אז זיין גאָט געפינט זיך איצט אין באַ-בילאָניען, כאַמט מעהר אין באַבילאָניען אירדער אין יהודה. אָבער, האָט דער איד געטראַכט, איז דען דאָס מעגליך? קאָן אַ גאָט זיך אויפהאַלטען וואו מ'דינט ניט צו איהם, אויף א פרעמדען און פּינדליכען באַדען? יא, האָט ער זיך אליין געענטפערט; ער האָלט זיך אויף אומעטום וואו מ'פּיהלט נאָר זיין אנוועזענהייט. און יהוה'ס אנוועזענהייט אין באַבילאָניען האָט דער איד געפּיהלט אין זיין שווערען גורל. איז דען ניט דער גלות די שטראַף פון יהוה, וועלכע א גאַנצע רייה פון נביאים האָבען לאַנג שוין פאַראויסגע-זאָגט? דער איד האָט איצט באַדאַרפט געהן נאָך איין טריט ווייטער און זאָגען: „קאָן ניט אזא גאָט, וועלכער האָט קענטיג אַן אינטערעס אין באַבילאָניען, האָבען א מאַכט אויך אין און איבער באַבילאָניען? האָט דען ניט ירמיה, וועמען מיר האָבען געהאַלטען פאַר א פאַררעטער, תמיד געזאָגט, אַז נבוכדראַצר איז יהוה'ס קנעכט און אַז מיט'ן פאַרטריבען אונז אין גלות טוט ער נאָר יהוה'ס ארבייט?“

אומגעפּעהר דורך אזא פּראַצעס פון דענקען איז די וועלט-באַטראַכטונג פון די נביאים, זייער השגה פון גאָט'ס גייסטיגקייט און אלטוועלטליכקייט, פון זיין אויסשליסליך מאַראַלישער נאַטור, פון זיין איינציגקייט און זיין השגחה — אלץ מעהר און מעהר אריינגעדרינגען אין די ברייטערע קרייזען פון פּאָלק. דער מאַנאָטעאיזם פון די נביאים איז אויף אזא'ן אופן געוואָרען אין גלות דאָס גייסטיגע אייגענטום פון די ברייטע מאַסען. דאָס איז נאָר טייליך ניט געווען אזוי גרינג. מאַנכע האָבען פּיליכט קיינמאָל זיך ניט

נעלאָזט איבערצייגען; מאַנכע זיינען דורך פאַלשע וועגען אָדער דורך פאַלשע פיהרער פאַרלאָרען געגאנגען אין דעם געצענדיסט פון דער סביבה. ווי שטאַרק עס איז געווען די פאַרפיהרערישע ווירקונג פון דעם באַבילאָנישען קולט אין סאַמע צענטער פון דער אידישער קאַלאָניע, זעהען מיר פון א נביא ביים ענד פון גלות (ישעיה מ פון 20 אָ; מ"ד 12—20). דער פּראָצעס פון איבערנעמען די אמת'ן פון די נביאים איז געווען אַ לאַנגזאַמער, אָבער דערפאַר א גרינטליכער.

די נייע שטעלונג צו גאָט און צו דער וועלט.

דער גלות האָט געבראַכט ניט בלויז א ריכטיגע אויפפאַסונג פון גאָט'ס כאַראַקטער און זיין שייכות צו זיין פאַלק און צו דער וועלט, נאָר ער האָט אויך געבראַכט די דערקענונג פון דער אמת'ער שייכות פון דעם יחיד צו גאָט. די אַלטע פּאָפּולערע אויפפאַסונג איז געווען, אז יהוה איז דער באַר שיצער פון דער נאַציאָן אַלס א גאַנצע. דער באַנד וואָס האָט פאַרבונדען גאָט און פאַלק איז געווען די נאַציאָנאַלע פאַרם פון דעם אויסערליכען קולט. דער ספר דברים האָט געהאַלפּען אנטוויקלען דעם אינדיוידוואַליזם מיט זיין לעהרע פון הייליגקייט געגען גאָט, ער האָט איהם אָבער פאַקטיש געשעדיגט דורך דעם וואָס מ'האַט דעם קולט קאַנצענטרירט און איינגעפיהרט אין איינציגען אופן פון דינען צו גאָט. אויך די באַנייאונג פון בונד אויף דעם בוך פון דער תורה אונטער יאשיהו'ן איז געווען שייך דער נאַציאָן אַלס אַ גאַנצע. יאשיהו'ס נאַכפאַלגער האָבען פאַרלאָזען „דאָס בוך פון דער תורה.“ אָבער דער גאַנג פון די געשעהענישען האָט דוקא פאַרשטאַרקט זיין גייסטיגע לעהרע. וואָרים אויב יהוה איז געווען דער גאָט פון די אידען אין באבילאָניען, האָט זיין שייכות צו זיי געמוזט זיין אַן אַנדערע ווי לויט די פריערדיגע השגות. דאָ זיינען זיי געווען אַ פאַלק נאָר אויף אזוי ווייט ווי זיי האָבען געהאַט א שותפות'ע רייכע פאַרגאַנגענהייט. זיי זיינען געווען צעשפּרייט אין צעבראַכענע און הילפּלאָזע גרופּעס, ניט האָבענדיג קיין מיטל לען פון קולט, וואָס זיינען נויטיג געווען צו געווינען גאָט'ס לייטזעליגקייט. און דאָר, ווי מיר האָבען אויבען געזעהן, האָבען די אידען געפיהלט, אז יהוה איז נאָר אַנוועזענד ביי זיי. זיי האָבען דעריבער געמוזט נאַכטראַכטען וועגען דער נייער סיטואַציע. יעדער ערנסטער איד האָט געמוזט טראַכטען

אומגעפעהר אזוי: „די נאציאָן איז מעהר ניטאָ: יהוה מוז דערמאר זיין עפעס מעהר ווי דער גאָט פון דער נאציאָן. די שבטים, קלאנס, פאמיליען, זיינען אלע צעבראָכען: ער איז דעריבער ניט בלויז א גאָט פון שבטים און פאמיליען, נאָר ער איז מיין אייגענער גאָט. ניט איין ליידערנע נשמה, אין איהר בענקשאפט נאָר דער הייליגער וואוינונג פון יהוה איז דעמאָלט געווען אימשטאַנד צו זאָגען אין דעם גייסט פון דעם תהלים־דיכטער (תהלים מ"ג):

„שיק דיון ליכט און דיון אמת;
זאלען זיי מיך פיהרען;
זאלען זיי מיך בריונגען צו דיון הייליגען באַרג
און צו דיונע וואוינונגען;
איך וועל דאָן געהן צום מזבח פון גאָט,
צו גאָט, מיין גרעסטע פרייד,
און איך וועל דיך לויבען מיט א האַרץ,
אַה, גאָט, מיין גאָט!“

אזוינס האָט פאר דעם גלות ניט געקאָנט געזאָגט ווערען.
דער דאָזיגער געדאַנק פון גאָט'ס דירעקטער שייכות צו דעם יחיד איז ניט געווען ניי ביים אידישען פאָלק. די נביאים פון פאר'ן גלות האָבען איהם שוין אויסגעדריקט וואָס ווייטער אלץ שטאַרקער. אָבער די נביאים זיינען תמיד געווען איינצעלנע און אויסערגעווענהליכע. ערשט דער גלות האָט פון זייער גאָלד געמאַכט מטבעות, גאַנגבאַרע ביי אַלעמען.
דער גלות האָט ניט בלויז געענדערט די שטעלונג פון דעם אידען צו זיין גאָט, נאָר ער האָט אויך געענדערט זיין שטעלונג צו דער ברייטער וועלט ארום. לעבענדיג צווישען מעכטיגערע און ציוויליזירטערע פעלקער ווי זיי, האָבען די אידען מעהר ניט געקענט איננאָרירען זייערע שבטים אָדער זיי באַטראַכטען בלויז אלס ציל פון יהוה'ס צאָרן. אָנהייבענדיג מיט'ן גלות־בבל שפילען די פעלקער א גרויסע ראָלע אין די רייד פון די נביאים. די אידען האָבען אָנגעהויבען טראַכטען מכוח יהוה'ס שייכות צו די פעלקער ארום און מכוח דער ראָלע, וואָס זיי, אלס זיין אויסגעוועהלט פאָלק, זיינען גערופען צו שפילען ביי דער פארווירקליכונג פון גאָט'ס ציל אין דער וועלט־געשיכטע. אין גלות איז דערפאר אויך אויפגעקומען א ברייטע רעליגיעזע געשיכטס־פילאָזאָפיע, וועלכע האָט געפונען איהר אויסדרוק אין דעם גרויסען אָנאַנימען נביא (ישעיה פון קאָפּ. מ אָו).

נייע אופנים פון גאט-דינסט.

מיר האָבען פריהער דערמאָנט, אז די אידען אין גלות האָבען ניט נע האָט קיין אויסערליכע מיטלען פון קולט, דורך וועלכע צו קריגען לייטזעליג- קייט אין גאָט'ס אויגען. קרבנות האָט מען מעהר ניט געקאָנט בריינגען. אפילו אויב דער בית-המקדש וואָלט געשטאַנען, וואָלטען זיי ניט געקאָנט קומען צו איהם. אָבער מאַנכע מצוות פון יהוה האָט מען נאָך אין גלות אויך געקאָנט מקיים זיין. מ'האָט דערפאר זיך געהאַלטען אָן זיי נאָך פעס-טער ווי פריהער. צוויי פון זיי האָבען איצט באַקומען אַ נייע באַדייטונג, דאָס זיינען געווען: מילה און שבת. אין גלות זיינען זיי געוואָרען דער „במקום“ פאר קרבנות, די ערשטע מצוות פון יודענטום און די הויפט-סימבאָלען פון דער רעליגיעזן פון יהוה און פון דער צוגעהעריגקייט צו דער אידישער געזעלשאַפט.

מילה איז געווען אַ מנהג, וועלכען אַ גרויסער טייל פון די איינוואוינער פון כנען האָבען לכתחילה געהאַט בשותפות מיט די עניפטער און אנדערע אַפריקאַנישע פעלקער. די אורשפרינגליכע באַדייטונג דערפון ווייסען מיר היינט ניט. עס איז וואַהרשיינליך, אז ביי אידען איז די באַשניידונג געווען אַ שבת-צייכען צוצולאָזען אינגלעך אָדער יונגע מענער אלס פולע מיטגלידער אין דעם קלאַן און אין חברותא מיט יהוה. דער יהווי'סט גיט איבער אַ טראַדיציע, אז משה האָט איינגעפאָרען ארויסגערופען יהוה'ס צאָרן, וועלכער איז ערשט איינגעשטימלט געוואָרען ווען משה'ס זון איז באַשניטען געוואָרען (שמות ד 24—26). דער אלהי'סט האָט אַן אנדער טראַדיציע. לויט איהם איז דער מנהג איינגעפיהרט געוואָרען פון יהושע'ן אין גלגל, כרי צו באַזיי-טיגען דעם פארוואָרף פון עניפטען*.) ביי איהם, פונקט ווי ביי יהווי'סט איז דער מנהג אַ טייל פון דער פאַלקס-רעליגיעזן. אין די עשרות הברות, ווי אויך אין קיין אנדערע פון די אלטע געזעצביכער, ווערט מילה ניט דער-מאָנט. די שטעלונג פון די נביאים צו מילה איז קענטיג געווען דיזעלביגע ווי צו קרבנות. פון עמוס, הושע, ישעיה ווערט דער מנהג ניט דערמאָנט, בעת ירמיה גיט אַן אַנדייטונג, אז אלס צייכען אינ'ם פלייש האָלט ער ניט פיעל דערפון. גלייכצייטיג אָבער מוסר'ט דער נביא דאָס פאַלק אז זיי זאָלען מל זיין צו יהוה די פארהויטען פון זייערע הערצער (ירמיה ד 4 :

* זעה אין באנד 1, ז. 220, 221.

ט 26). עם קאן זיין, אז ירמיה האט אריינגעטאן דערמיט א סימבאלישע באדייטונג אין דעם דאזיגען צייכען פון פלייש.

אין פאלעסטינא, וואו אסך פעלקער ארום האבען פראקטיצירט דעם מנהג, האט ער ניט געקאנט האבען קיין גרויסע נאציאנאלע באדייטונג פאר די אידען. אנדערש אבער אין גלות-בבל. די מזרח-סעמיטען האבען פון דעם מנהג ניט געוואוסט. ער איז דעריבער דארטען געווארען א צייכען. וואס האט אפגעשיידט די אידען פון די גוים ארום. יחזקאל האט קיין די רעקטע געזעצען ניט פארגעשריבען וועגען דעם, אבער אין פארשידענע שטעלען דריקט ער אויס זיין פאראכטונג פאר די ערליי. אין דער אונטערזעלעט („שאל“) געפינען זיך לויט איהם צוויי באזונדערע אפטיילונגען פאר באשניטענע און פאר ערליים (כ"ח 10; ל"א 18; ל"ב 19—32). די העכסטע באדייטונג האט אבער מילה באקומען אין דער פריסטערליכער שריפט פון חומש, וואס איז א פראדוקט פון גלות-בבל*. לויט דער דאזיגער שריפט איז מילה דער צייכען, מיט וועלכען גאט האט געשלאסען זיין בונד מיט אברהם'ען און זיינע קינדער נאך איהם אויף אייביגע דורות (בראשית י"ז).

שבת איז אין זיין סאמע ערשטען אורשפרונג געווען א שותפות'ע אינעם סמיטוציע פאר די אידען און די באבילאניער. עם הייסט ניט, אז די אידען האבען עם לכתחילה געבארגט ביי די באבילאניער, נאך ביי די אידען, פונקט אזוי ווי ביי די באבילאניער, איז דער שבת געבליבען נאך פון דער נאמא-דישער צייט, פון דער צייט ווען זיי האבען ארומגעוואנדערט מיט זייערע סטאדעס אין מדבר ביים שיין פון דער לבנה. דער 15טער טאג אין חודש, ווען די לבנה ווערט פול, האט ביי די באבילאניער געהייסען „שאבאטום“ און איז געווען „א טאג צו בארוהיגען דאס הארץ“ (פון די געטער). וואָרים ביי די באבילאניער האט געשפילט א גרויסע ראָלע דאָס איינמיילען די טעג אין מזל'דיגע און שלים'מזל'דיגע.** כדי אויסצומיידען אַן אומגליק אין די שלים'מזל'דיגע טעג האט מען געמוזט מפיים זיין די געטער מיט קרבנות און מ'האט זיך אויך געמוזט היטען פון טאן אַרבייט. די באבילאניער האט בען געהאט אסך שלים'מזל'דיגע טעג, און „שאבאטום“, דער טאג פון האַלבי-חודש, איז געווען איינער פון זיי. וועגען אזעלכע טעג שטעהט עם אין א

(* זעה אין באנד 2, ז. 244 אין דער באמערקונג.)

** ביי אונז אידען איז דער דאזיגער אבערגלויבען געבליבען עד היום. אזוי זיינען טאָנטאָג און מיטוואָך שלים'מזל'דיגע טעג, אויך דער טאָג פון יאָהר-צייט.

באבילאָנישער אויפֿשריפט, אז דער „פאסטוד פון פיעל פעלקער“ (דער מלך) זאל ניט עסען קיין פלייש געבראָטען אויף קויהלען און קיין שפיין וואָס איז געקומען אין באַריהונג מיט פייער, זאל ניט איבערבייטען זיינע קליידער און ניט טראָגען קיין ווייסען מלבוש, זאל ניט פאַהרען אין קיין וואָגען און ניט ריידען וועגען אַפיציעלע ענינים; קיין זעהער זאל ניט געבען קיין אַראַקעל און קיין רופא זאל ניט צולעגען זיין האַנט צו אַ קראַנקען. שבת איז בכּו געווען ביי די באבילאָניער אן אסקעטישער טאָג, א מין תענית.

אין די עלטערע היסטאָרישע ביכער און אויך ביי די עלטערע נביאים שטעהט שבת צוזאַמען מיט חודש (מלכים ב, ד 23; ישעיה א 13; הושע ב 13; עמוס ח 5). עס זעהט דערפון אויס, אז אויך דער אידישער שבת איז לכתחילה געווען פאַרבונדען מיט די פאָזען פון דער לבנה. די העכערע אידישע רעליגיאָז האָט אָבער קענטיג געזוכט פון די אלטע צייטען אָן אויס־צומיידען אלץ וואָס האָט געהאַט א שייכות צו דעם קולט פון דער לבנה. ראש חודש, וואָס איז אין די אלטע צייטען געווען א פאַלקס־יוס־טוב (זעה די פריהער ציטירטע שטעלען און אויך שמואל א, כ), שטעהט דעריבער אומישנע ניט צווישען די ימים־טובים אין די געזעצביכער. פאַרקעהרט ווײַ דער האָט שבת שוין אין דער עלטערער געזעצגעבונג פאַרלאָרען זיין שייכות צו די פאָזען פון דער לבנה און צום חודש און איז געוואָרען א רוה־טאָג פון דער וואָך. פון באבילאָנישען שבת איז בלויז געבליבען ביי די אידען דאָס צוריקהאַלטען זיך פון ארבייטען, בעת אָבער ביי די באבילאָניער איז דער מאַטיוו געווען אבערגלויבען, ווייל עס איז ניט מזל־דיג צו ארבייטען אין דעם טאָג, האָבען די אידען אריינגעבראַכט דערין א סאַציאלע און הומאַניטאַרישען מאַטיוו. שוין אין איינעם פון די עלטסטע שטיקער געזעצ־געבונג פון חומש שטעהט עס, אז מ'זאל דעם זיבעטען טאָג ניט ארבייטען „כדי עס זאל רוהען דיין אָקס און דיין אייזעל און עס זאל זיך אָפּטעמען דער זוהן פון דיין דינסט און דער גר“ (שמות כ"ג 12). דער אידישער שבת, ווי מיר זעהען דאָ, האָט שוין פון אָנהייב אָן זיך אָפּגעשיידט פון דעם באַ־בילאָנישען און איז אוועקגעגאַנגען אויף אן אייגענעם אַריגינעלען וועג.

זיין העכסטע אַנטוויקלונג האָט ער אָבער ערשט דערגרייכט אין גלות. כל זמן די אידען זיינען אויף זייער לאַנד געזעסען האָט שבת קיין ראַלע ניט געקאָנט שפילען לגבי די גרויסע נאַציאָנאַלע ימים־טובים. אין גלות אָבער, וואו די נאַציאָנאַלע ימים־טובים האָבען ניט געקאָנט געפראַוועט ווערען אַהן א נאַציאָנאַלע קולט, איז שבת געוואַקסען אויף זייער השבון אין באַ־דייטונג.

אין דער באבילאנישער סביבה האָבען די אידען, קאָן זיין, זיך אָפּגעלעבן רענט פון זייערע שכנים צו זיין שטרענגער אין היטען שבת. פילייכט ליגט א השפעה פון דער באבילאנישער סביבה אין דעם שטרענגען פארבאָט פון דער פריסטערליכער שריפט ניט צו קומען שבת אין קיין שום באַריהרונג מיט פייער. פון דער אנדערער זייט אָבער האָט דער אידישער שבת דוקא אין באבילאניען זיך אַנטוויקעלט ווייטער אויף זיין אייגענעם אַריגינעל-אידישען וועג. אַז אַנאָנימער נביא פון נאַכ'ן גלות באַטאַנט אַזוי שטאַרק, אַז שבת איז ניט, ווי ביי די באבילאניער, א תענית, נאָר דוקא א טאָג פון פארנעניגען („וקראת לשבת עונג,“ ישעיה נ"ח 13). ווייל מ'האַט אין גלות ניט געקאָנט כקריב זיין קיין קרבנות, איז דעריבער פארטיפט געוואָרען דער גייסטיגער אינהאַלט פון שבת און ער איז אלץ מעהר און מעהר געוואָרען א טאָג פון גייסטיגע תענוגים.

יחזקאל איז געווען דער ערשטער, וועלכער האָט צוגעשריבען צו שבת אן אַכסטראַקטע באַדייטונג. „און אויך מיינע שבתים האָב איך זיי גענעבן בען פאר א צייכען צווישען מיר. און זיי, צו וויסען, אַז איך יהוה הייליג זיין“ (יחזקאל כ 12). שבת איז, הייסט עס, לויט יחזקאל דער צייכען, וואָס שוידט אָפּ די אידען פון די גוים. דעם דאָזיגען געדאַנק יחזקאל'ס צוואַר מען מיט זיין פראַזעלאַגיע האָט איבערגענומען די פריסטערליכע שריפט פון חומש. פונקט ווי טילה איז לויט איהר דער צייכען, אויף וועלכען גאָט האָט געשלאָסען דעם בונד מיט אברהם'ען, אַזוי איז שבת דער אייביגעער צייכען, אויף וועלכען גאָט האָט געשלאָסען דעם בונד מיט די אידען ביים באַרג סיני*.) איינער פון די רעדאַקטאָרען פון ספר ירמיה איז אָדער נאָר דעם גלות האָט צוגעשטעלט א שטיק, וואו ער זאָגט, אַז אויב די מלכים פון יהודה צוזאַמען מיט'ן פאָלק וואָלטען געהיט שבת, וואָלט דער גאַנצער חורבן ניט געקומען (ירמיה י"ז 19—27). און ביי א נביא פון נאַכ'ן גלות איז שבת דער ערשטער סימן פון דינען צו יהוה און פון געהערען צום אידן דינען פאָלק (ישעיה נ"ו).

ווי עס ווייזט אויס, פלעגען די אידען אין גלות צוזאַמענקומען שבת אין פאַרזאַמלונגען און לייענען דאָס בוך פון דער תורה (ספר דברים) און די געשריבענע ביכער פון די נביאים, וועלכע האָבען דעמאָלט באַקומען א וויכטיגערע באַדייטונג אין דעם אידישען לעבען. אויך די תעניתים זיינען פון אַנהויב גלות-בבל אַז געוואָרען אן אלגעמיינע רעליגיעזע אינסטיטוציע ביי

* פּערנלייך די פראַזעלאַגיע אין יחזקאל כ 12 און אין שמות ל"א 18.

די אידען (עזרא ח 21; נחמיה א 4; זכריה ז 3—5). אויף אזא'ן אופן איז געלענט געוואָרען אין גלות דער יסוד פון א נייער רעליגיעזער געמיינדע. דאָס וואָס האָט געסטראַשעט צו צעשמערען די מלוכה פון יהוה האָט זיך אַרויסגעוויזען אלס בעסטער מיטעל פאַר איהר ווידעראויפבויאונג.

6.

יחזקאל'ס לעהרע און ווירקונג.

יחזקאל'ס באדייטונג.

דער אמת'ער פיהרער און דורכברעכער פון נייע וועגען אין אלע ריכטונגען פון אידישען געדאַנק אין דער תקופה פון גלות-בבל איז געווען יחזקאל. באַהערשענדיג די גאַנצע אַנטוויקלונג, שטעהט זיין געשטאַלט אין פאַדערגרונט און ווערט אלץ קלערער דערקענט אין דער דאָזיגער באַדייטונג, וואָס מעהר מ'לערענט זיך אויס צו פאַרשטעהן יענע צייטען און די אייגענע אַרטיגקייט פון זייער גייסטיגער אַנטוויקלונג. ער ווערט דער גייסטיגער פאַטער און פיהרער פון די פאַרטריבענע אידען. ער האָט געלערענט זיינע ברידער אויסצוטייטשען דעם חורבן פון דער שטאָדט אלס פאַרדינטע שטראַף פאַר דער מאַראַלישער פאַרדאַרבענקייט און פאַר די קולט'זינד פון ישראל; אָבער ער האָט גלייכצייטיג אויך געשטאַרקט זייער בטחון אין גאָט און האָט פאַרהיט, אז זיי זאָלען זיך ניט מייאש זיין פון א בעסערער אידישער צורקונפט. ער האָט זיי אָפּגעריסען פון דער פאַרגאַנגענהייט און איהרע אידען אלען און האָט זיי אָנגעוויזען נייע צילען און א נייעם וועג, אויף וועלכען זיי וועלען ווידער געפינען גאָט'ס גנאָד. דאָס הייליגע לאַנד ווידער צו קרייזן גען און דעם קולט פון יהוה דאַרטען פון דאָס ניי אויפריכטען, דאָס זיינען די צילען פון די פאַרטריבענע אידען, און דער פאַרשטאַרקטער בטחון, וואָס יחזקאל האָט ניי באַגרינדעט, אז דאָס וועט זיך זיי איינגעבען, איז זייער גייטיגער אָנהאַלט. און דעם ישראל, וואָס האָט געזאַלט ניי געשאַפּען ווערן אויף דעם היימישען באַדען פון די פאַטערס האָט ער אָנגעוויזען די וועגען, וואָס געהענדיג אויף זיי וועט ער ניט פאַרלירען די ווידערגעפונענע גנאָד פון גאָט. ער האָט פאַרנעצייכענט דעם פלאַן, וואָס דאָס יודענטום פון נאָכ'ן גלות האָט זיך געשטעלט אלס אויפגאַבע דורכצופיהרען: זיך

ארויסצואווייזן דורך א ריכטיגען קולט אלס דאס הייליגע פאלק פון הייליג גען גאט, כדי מ'זאל מעהר ניט ליידען פון גאט'ס צארן און עס זאלען מקוים ווערען די הבטחות פון די נביאים. פונקט ווי ער האט צוגענויט די הער שאפט פון דער תורה, אזוי האט ער אויך, צייכענענדיג אין פעסטע ליניען דאס בילד פון דער צוקונפט, בארייכערט די משיתהאפענונג מיט נייע שטריי כען און האט אויף אזא'ן אופן פארמולירט ביידע געדאנקען, וועלכע קומען פון איין שורש, וועלכע דערגענצען זיך איינער דעם אנדערען און אויף וועלכע עס האט זיך אויפגעבויט דער גלויבען און די זיטע פון יודענטום.

זיין כאראקטער און זיין אויפטריט.

יחזקאל האט פאראייניגט אין זיין כאראקטער יענע מעלות, וועלכע האבען איהם געמאכט פאסיג צו זיין א פיהרער פון זיין דור און פון די דורות בא'לד נאך איהם, אבער וועלכע רעקאמענדירען איהם ניט אזוי שטארק צו אונזער היינטיגער צייט. יענע אינערליכע שפאנונג, זיך גרעניצענדיג כמעט מיט משוגעת, וועלכע האט איהם געמאכט זיצען זיבען טעג, באטויבט און שטום, צווישען די אידישע קאלאניסטען אין תל-אביב, איידער ער האט איבערגעגעבען זיין שמרפאפערע שליחות (ג 15), — קוקט אויס משונה'דיג אנדערשוואו, ניט אבער אין דער אָנגעשפאנטער אַטמאָספּערע פון גלות. זיין שפראך קלינגט אָפט ווי בלוין א גוזמא'דיגע מליצה, ווען מ'שאצט ניט אָפּ די סיטואציע, וואָס האָט זי ארויסגערופען (פארגלייך, למשל, קאפ. ט"ז). זיין איבער'חזר'ען זיך און זיין איבערגעבען די קלענסטע פרטים זיינען לאַנגווייליג בלוין פאר דעם, וועלכער באַגרייפֿט ניט ווי טעמפּ זיינע לעזער זיינען געווען. יחזקאל איז ניט געווען קיין אַראַטאַר, אויך ניט קיין בעל-מליצה, נאָר אן אַרגאַניזאַטאָר און א פראַקטישער מאַן. זיינע ווערטער האָבען אפּעלירט צו די מענשען פון זיין דור, ווייל זיי האָבען אנערקענט זייער אמת און זייער נוצליכקייט. ער איז געשטאַנען אזוי נאָהענט צו זיי, אז ער האָט געקאָנט קלאַר אָפּשאַצען און איז געווען בכוח צו באַפּרידיגען זייערע גייסטיגע באַרערפּענישען. די טיפּערע קוואַלען אָבער פון יחזקאל'ס השפּעה זיינען געווען מעלות, וועלכע האָבען אַ ווירקונג אין אַלע צייטען. זיין שטאַרקע שפּאַנונג איז געווען דער אויסערליכער אויסדרוק פון אַ מאַד ראַלישער ערנסטקייט, וועלכע איז געקומען פון אַ שאַרפען חוש פאר גע'רעכטיגקייט. געגענערשאַפט האָט איהם קיינמאָל ניט אָפּגעשראַקען, נאָר האָט נאָך בולט'ער ארויסגעבראַכט זיין פעסטע איבערנעבענקייט צום אמת

(ג 9). א געוויסער פייערדיגער אויסדרוק האָט כאַראַקטעריזירט אַלץ וואָס ער האָט געטאָן. צוגלייך דערמיט האָט זיין הויכע השגה פון גאָט'ס דערהויבענדיקייט און הייליגקייט אַרויסגעבראַכט אין זיין האַרץ א טיפע הכנעה, וועלכע דריקט זיך אַויס אין דעם אויסדרוק „מענשען-זוהן“ (בן אדם), מיט וועלכע ער רעדט אַלעמאַל פון זיך.

אָנעקגעפיהרט אין באַבילאָניען מיט דעם גלות יהויכין אין יאָהר 597 איז יחזקאל קענטיג געבליבען שטיל ביז דעם יאָהר 592, ווען ער האָט, ווי ישעיה, באַקומען דעם קלאַרען רוף אויפצוטרטען אַלס נביא. זיין באַריכט פון דער דאָזיגער וויכטיגער געשעהעניש אַנטפלעקט פאַר אונז די מעכטיגע מאַטיווען, וועלכע האָבען איהם דעמאָלט באַאיינפלוסט. פון איין זייט האָרען איהם געדריקט די אַפענע דומהייטען און טעותים פון די אידען, וועלכע זיינען געווען אין גלות, און באַזונדערס פון די, וועלכע זיינען געבליבען אין יהודה; פון דער אנדערער זייט ווידער האָט דער כאַראַקטער און ווילען פון יהוה זיך אַזוי שטאַרק אַיינגעדריקט אין זיין עמפינדליכען גייסט, אַז ער האָט, ווי קיינמאַל נאָך ניט פריהער, באַגריפען דעם געוואַלדיגען היפּוך צווישען דעם געטליכען אידעאל און דער מענשליכער ווירקליכקייט. פון איצט אָן איז די עובדא פון זיין לעבען געווען „צו געהן צו דעם הויז פון ישראל און צו ריידען יהוה'ס ווערטער צו זיי“ (ג 4), כדי זיי זאָלען משיג זיין יענעם געטליכען אידעאל. ביז דעם יאָהר 586, ווען ירושלים איז חרוב געוואָרען, האָט ער זיך אָפגעגעבען מיט'ן באַקעמפען די פאַלשע האַפענונגען פון א באַפרייאונג פון דער באַבילאָנישער הערשאַפט, האַפענונגען וואָס האָרען בען באַהערשט די געבליבענע פון זיין פּאָלק אין ארץ ישראל און אויך אסך פון די אידען אין מזרח*.) זיין שליחות, פונקט אַזוי ווי ירמיה'ס, איז באַשטאַנען, אונטער די אומשטענדען, אין פאַרדאַמען און אין פּראָפּיאַטירען דעם חורבן וואָס וועט באַלד קומען. אין אָנהויב האָבען זיינע גלות-ברידער, וועלכע זיינען געווען פול מיט דער האַפענונג אויף אַ באַלדיגער באַפרייאונג, איהם צוריקגעוויזען און האָבען געברויכט פּערזענליכע געוואַלד געגען איהם (ג 25). די שטעלונג פון דעם פּאָלק צו איהם האָט זיך אָבער אין גאַנצען געענדערט, ווי מיר האָבען שוין אויבען דערמאָנט, ווען זיין נביאות איז מקוים געוואָרען. ווען די שרעקליכע בשורה איז געקומען, אַז „די שטאָדט איז געשלאָגען.“ פון דאָן אָן האָבען איהם פאַרעהרט און איהם אויפּמערק'זאַם צוגעהערט אַלע אידען פון באַבילאָניען, און זיין השפּעה האָט דערגרייכט

(* זעה אויבען ז. 176.)

זיין פאלק איבער דער גאנצער וועלט. ער האט אויף אזא'ן אופן באקומען א געלעגענהייט וואס קיין אנדער נביא, אחוץ פיליכט ישעיה, האט עס ניט געהאט.

אין דער פארשידענקייט פון די מעטאדען, וועלכע ער האט אָנגעווענדט כדי צו מאַכען א רושם מיט זיינע רייד, שטייגט ער אריבער אלע אנדערע נביאים. פונקט ווי ירמיה, האט ער אָפּט אויפגעזוכט גרופען פון אידען און האט זיך באַמיהט זיי צו דערגרייכען דורך עפענטליכע רעדעס. מיר קענען זעהן, ווי ער טופעט מיט די פיס און זשעסטיקולירט מיט די אַרעמס, כדי צוצוגעבען קראַפּט צו זיינע ווערטער (ו 6). נאָר אָפּטער, פילייכט, פלעגען אירישע דעפוטאציעס איהם באַזוכען אין דערהיים צו דיסקוטירען געוויסע פראַגען (י"ד). אין דער ליטעראַרישער אַטמאָספּערע פון באבילאָניען האט ער אבער דאָס רוב זיך באַנוצט מיט'ן שיקען צושריפטען צום עולם, און קאָ-פיעס דערפון זיינען וואַהרשיינליך אויך פאַרטיילט געוואָרען צווישען די אידען פון ארץ ישראל און געניפטען; וואָרים יחזקאל האָט געפיהלט, אז אויך זיי שטעהען אונטער זיין גייסטיגער השגחה. אין אלץ וואָס ער האָט געשריבען האָט דער שטאַרק דראַמאַטישער עלעמענט, וועלכער כאַראַקטעריזירט יעדע זאך וואָס ער האָט געטאָן, געפונען און אויסדרוק אין פאַרשידענע שטאַרקע בילדער, מיט וועלכע ער באַנוצט זיך. ניט צופרידען מיט ווערטער, האָט ער אָפּט פאַרגעשטעלט זיינע נבואות דורך קאָנקרעטע האַנדלונגען. כדי צו איבערצייגען זיין פאַלק, אז דער אונטערגאַנג פון ירושלים איז אומפאַר-מיידלעך, האָט ער אָפּגעמאַלט אויף א ציגעל די שטאַרט אין א צושטאַנד פון באַלאַגערונג און האָט פאַרגעשטעלט מיט קאָנקרעטע מעשים אלע פרטים פון איהר עראַבערונג (ד 1—3). אַן אנדערט מאָל איז ער באַפוילען גע-וואָרען זיך אָפּצוגאַלען גאָר זיינע האָר און צו פאַרברענען איין דריטעל אין פייער, איין דריטעל צו צעקלאַפען מיט'ן שווערד און דעם געבליבענעם דריטעל צו צעשפרייטען אין אלע ווינטען. פון אָט די לעצטע האָט ער גע-זאָלט באַהאַלטען נאָר א הייפעלע, צו סימבאָליזירען אויף אזא'ן אופן דעם גורל וואָס וואָרט אויף זיין פאַלק (ה). ווידער אַן אנדערט מאָל דערצעהלט ער אונז, אז אין דער אַנוועזענהייט פון א פאַרגאַפּטען עולם האָט ער אוועק-געטראָגען אלע זיינע זאַכען פון הויז אויף א פּלאַץ ביי דעם מויער פון שטאַרט און האָט דאָן אויסגעגראָבען א לאַך אין ווייכען ליים, דורך וועלכער ער האָט אין דער פינטטערניש פון דער נאַכט ארויסגעטראָגען זיינע זאַכען. האָר בענדיג אויף אזא'ן אופן געמאַכט זיינע גלות-ברידער ניגערדיג אויף דער העכסטער מדרגה, האָט ער זיי דאָן דערקלערט, אז פונקט אָט אזוי וועלען

זייערע אויפשטענדישע כרידער אין ירושלים זוכען באלד צו אנטלויפען אין דער פינסטער פון זייער פאראורטיילטער שטאדט (י"ב 1—16).

זיין באטראכטונג פון דער פארגאנגענהייט.

מיר האבען שוין אויבען באמערקט*), אז יחזקאל פארמיטעלט דורך זיין לעהרע דעם ברוד מיט דער אלטער פארגאנגענהייט און איהרע אידעאלען. אין קיין אנדער פונקט האָט ער ניט דייטליכער פאָרמירט פאָראויס די שטיר מונג און דעם געדאַנק פון דעם יודענטום פון נאַכ'ן גלות. און גראָד אָט דאָ שטעהט זיין איבערצייגונג פולקום פעסט שוין פאָר'ן חורבן פון דער שטאָדט. יחזקאל האָט נאָטירליך ניט ניי באשאַפען יענעם קוק, וועלכער באַטראַכט די גאַנצע פאָרגאנגענהייט פון פאָלק פון א רעליגיעזען שטאָדט פונקט, א באַטראַכטונג, וואָס איז בעצם פרעמד דער אידישער פאָרגאנגענהייט, פאַרשטעהט זי דעריבער ניט און מוז זי איבערטייטשען אָדער זי פאַרוואַרפען אלס זינדיג. שוין הושע האָט אין די צייטען פון דער אונטער געהענדער צפון-מלוכה איינגעפיהרט דעם דאָזיגען אופן פון באַטראַכטען די פאָרגאנגענהייט. ער האָט פאַרדאַמט די גאַנצע תקופה זינט די אידען האָבען זיך אין זייער לאַנד באַזעצט אלס א זינדיגע. אין יענע טיילען פון זיין בוך, וועלכע באַשעפטיגען זיך מיט דער אידישער פאָרגאנגענהייט, שליסט זיך דעריבער יחזקאל אָן דייטליך אָן הושע'ן הו אין אינהאַלט און הו אין אויסדרוק. פונקט אזוי שליסט ער זיך אויך אָן אָן דעם ספר דברים, וואָרים ערשט דער ספר דברים האָט געשאַפען די מעגליכקייט דורכצופיהרען קאַני סעקווענט אזא באַטראַכטונג דערמיט וואָס ער האָט די צענטראַליזאציע פון קולט אין בית-המקדש פון ירושלים אריבערגעטראָגען אין דער צייט פון זיין גרינדונג אונטער שלמח'ן און דערמיט געשאַפען א מאָס, מיט וועלכער עס לאָזט זיך מעסטען די פרומקייט און רעכטפערטיגקייט פון דער פאָרגאנגענהייט. יחזקאל געהט דאָ בכן אין די פוסטריט פון די נביאים און פון דעם ספר דברים, אָבער ער געהט אוועק פיעל ווייטער ווי זיי. וואָרים הושע רעדט פון יוגענד-ליבע פון ישראל צו יהוה אין דער אוראלטער, נאָמאדישער צייט (הושע ב 17). אזעלכע אויסדרוקען געפינען מיר אויך ביי ישעיה און ירמיה (ישעיה א 21; ירמיה ב 2), בעת דער ספר דברים זאָגט גאַרניט וועגען דעם אידישען מצב פאר שלמח'ן און וועגען דעם מצב פון שלמח'ן

* זעה אויבען ז. 247.

בין יאשיהו'ן גיט ער נאך אן אומדירעקטען אורטייל. לויט די נביאים פאר יחזקאל'ען זיינען, הייסט עס, די אידען פארדארבען געווארען ערשט ווען זיי האבען זיך באזעצט אין זייער לאַנד. יחזקאל אָבער דערקלערט די גאַנצע אידישע פאַרגאַנגענהייט אלס זינדיג, אלס אן אוועקקערונג פון נאָט. פון ערשטען אָנהויב אָן האָבען די אידען עובר געווען אויף גאָט'ס „געזעצען“ און „משפטים.“ שוין אין מצרים האָבען די אידען ווידערגעשפעניגט געגען גאָט און האָבען גיט אוועקגעוואָרפען די עניפטישע געזעצן. נאָך פון זיין הייליג גען נאָמען וועגען האָט זיי יהוה געשאַנעוועט, זיי ארויסגעפיהרט פון מצרים אין מדבר און האָט זיי געגעבען זיינע געזעצען און משפטים, וועלכע דער מענש זאָל מקיים זיין און לעבען דורך זיי. אָבער אויך אין מדבר זיינען די אידען געווען ווידערשפעניג געגען גאָט, האָבען פאַרלאָזען זיינע געזעצען און האָבען געדינט אָפגעטער. יהוה האָט דעריבער שוין געשוואָרען אין מדבר זיי צו צעשפרייטען צווישען די פעלקער. נאָך אויס מיטלייד מיט זיי און כדי זיין הייליגער נאָמען זאָל גיט פאַרשוועכט ווערען האָט גאָט גיט געמאַכט קיין כליה פון זיי אין מדבר און האָט זיי אין זייער לאַנד געבראַכט. גיט קוקענדיג אויף דעם אָבער האָבען אויך די קומענדיגע דורות גיט געפאַלגט גאָט און האָבען געשאַכטען זייערע קרבנות אויף יעדען הויכען בערגעל אין אונטער יעדען געדיכטען בוים (קאפ. כ). ישראל אין דעריבער פאר יחזקאל'ען א הויז פון ווידערשפעניגקייט (ב 5—7), וואָס האָט קיינמאָל אין זיין געשיכטע גיט פאַרדינט גאָט'ס הילף און לייטזעליגקייט.

די דאָזיגע פאַרדאַמונג פון דער אידישער רעליגיעזער פאַרגאַנגענהייט בריינגט נויטווענדיג מיט זיך אויך די פאַרדאַמונג פון דער פּאָליטישער פאַר- גאַנגענהייט. גיט בלוז זיינען די גלענצענדע ערינערונגען אָן די פאַרגאַנגענע צייטען פאַרבונדען מיט די אלטע קולט-פּלעצער, נאָך דער גאַנצער פּראָוין זיך צו אַנטוויקלען פּאָליטיש ווי די אנדערע פעלקער און אין קאָנקורענץ מיט זיי איז געווען אן אָפּקעהרונג פון גאָט, ווייל די אויפגאַבע פון ישראל אין געווען זיך ארויסצואווייזען אלס יהוה'ס הייליג פּאָלק. ישראל האָט דאָן פאַרפעהלט זיין אויפגאַבע. די גלענצענדע אויפטוואונגען פון פאַרצייטען, וועלכע האָבען געלעבט אין דעם זכרון פון פּאָלק, זיינען דערמיט בלאָס גע- וואָרען אָדער האָבען זיך פאַרוואַנדעלט אין מיאוס'ע פּלעקען.

א נייע באַטראַכטונג פון דער פאַרגאַנגענהייט קומט שטענדיג אויף ביי אַלע לעבענספעהיגע פעלקער. אָבער דער נייער קוק אויף דער פאַרגאַנגענ- הייט פון ישראל האָט באַדייט מעהר ווי בלוז אן ענדערונג אין דעם גע- שיכטליכען אורטייל, ער האָט באַדייט די פּולשטענדיגע אַנטזאַמונג פון דער

פארגאנגענהייט און איהרע אידעאלען און די צוואווענדונג צו נייע אידעאלען.

זיין לעהרע פון דער אחריות פון דעם יחיד.

מיר האָבען שוין געזעהן אין פריהערדיגען קאָפיטעל, אז מיט דעם אונטערשאַנג פון דער פּאָליטישער אָרגאַניזאַציע פון דער אידישער נאַציאָן איז דער יחיד דערהויבען געוואָרען צו אַ נייער, הויכער פּאָזיציע, וואָס ער האָט פריהער קיינמאָל נישט פאַרנומען. דער איינצעלנער איד האָט דערפריהלט זיין באדייטונג און זיין שייכות צו גאָט. און יחזקאל מיט זיין לעהרע פון דער אחריות פון אימליכען יחיד פאַר זיינע אייגענע מעשים איז געוואָרען דער טעאָרעטיקער פון דעם דאָזיגען גייסטיגען אינדוידואַליזם. „די זעל וואָס זינדיגט, די שטאַרבט; א זעהן ליידיגט נישט פאַר די זינד פון דעם פּאָטער, און א פּאָטער ליידיגט נישט פאַר די זינד פון דעם זעהן.“ און נישט בלויז איז דער יחיד נישט פאַראַנטוואָרטליך פאַר אַן אנדערענ'ס מעשים, נאָר אויך זיינע אייגענע מעשים וואָס ער האָט פריהער געטאן ווערען נישט גערעכענט, אויב ער האָט זיך היינט פאַרנומען אויף אַן אנדער וועג. דעם צדיק קאָן נאָר נישט העלפען זיין אַמאָליגע צדקות, אויב ער געהט איצט אויף אַ שלעכטען וועג; ווען דער רשע ווידער טוט תשובה, וועט ער לעבען און זיינע אַמאָליגע זינד וועלען נישט דערמאָנט ווערען; וואָרים גאָט וויל נישט, אז דער רשע זאָל שטאַרבען, נאָר אז ער זאָל טאן תשובה און בלייבען לעבען (י"ח).

מיט דער לעהרע, אז דער מענש איז פאַראַנטוואָרטליך נאָר פאַר זיינע אייגענע מעשים, האָט יחזקאל צעשמערט דעם גלויבען פון פּאָלק, אז מען איז איצט גוט און פרום, נאָר מ'ליידיגט פאַר די זינד פון די עלטערן, א גלויבען וואָס האָט געפונען זיין אויסדרוק אין דעם באַקאַנטען ווערטיל: „די פּאָטער טערס האָבען געגעסען ווערע וויינטרויבען און די זיהן האָבען געקראָגען האַיליגע צייהנער“ (י"ח 1). און מיט דער איבערצייגונג, אז גאָט וויל נישט אז דער רשע זאָל שטאַרבען, נאָר אז ער זאָל תשובה טאן און לעבען, האָט יחזקאל פאַרטריבען יענע שטימונג, וועלכע האָט געגלייבט, אז מ'זועט מוזען איז גאַנצען אונטערגעהן אונטער דעם דרוק פון די אייגענע זינד און פון די זינד וואָס מ'האַט גע'ירש'עט פון די פּאָטערס (5"ד 10, 11). די געוויסקייט, אז מ'האַט אַ גאָט, וועלכער איז גענייגט מוחל צו זיין האָט אַריינגעגעבען דעם פּאָלק כוחות אַריבערצומאָגען די גענעוואָרט און צו דערוואַרטען אַ נייע, גליקליכערע צוקונפט.

אויך אין דעם פרט פון גייסטיגען אינדיווידואליזם געהט יחזקאל אין די פוסטריט פון זיינע פאָרגעהער. שוין ירמיה האָט אויסגעדריקט דעם געדאַנק פון דער פּערזענליכער אחריות פון יעדען יחיד (ירמיה ל"א 28, 29). יחזקאל האָט אָבער גרינטליכער אויסגעארבייט דעם דאָזיגען געדאַנק, און זיין לעבעדיגע און שאַרפע אילוסטראַציע מאַכט א שטאַרקערען רושם איידער די קורצע דערקלערונג פון זיין לעהרער.

זיין פלאַן פאַר דער אידישער צוקונפֿט.

אינעם פון די פיעל אומדערקלערליכע זאַכען אין די איינשטימיגקייט און געוויסקייט, מיט וועלכער די נביאים פון יענער פּעריאָדע האָבען דער-קלערט, אז זייער פּאָלק וועט זיך צוריקקעהרען אין זיין לאַנד און דאַרטען ווידער אויפגעריכט ווערען. אין פרטים זיינען זייערע בילדער פון דער צו-קונפֿט פארשידען, אָבער בנוגע צו די הויפּט-פּאַקטען שטימען זיי פולקום איין. נאָר פאר דעם חורבן פון ירושלים האָט יחזקאל נביאות געזאָגט, אז יהוה וועט זיכער צינופזאַמלען זיין צעשפּרייט פּאָלק. שפּעטער, ווען די הייליגע שטאָרט אין געלעגען אין חורבות, און די אידען זיינען געווען אין גלות אַדער אין קבר, האָט ער ווידער איבערגע'חזר'ט דיזעלביגע נביאות אין דעם באַקאַנטען משל פון דעם טאַל מיט די פארטריקענטע ביינער. אין דעם דאָזיגען משל האָט ער דערקלערט, אז די אידישע נאַציאָן, וועלכע אין דעמאָלט געווען מאַראַליש און פיזיש טויט, וועט ווידער אויפגעלעבט ווערן דורך יהוה און באַשאַנקען ווערען מיט א נייעם און גלענצענדרען לעבן (ז"ו 1—14); און אין דערזעלביגער צייט וועלען אַלע פעלקער, וואָס זיינען געווען אידישע שונאים, לגמרי פארטיליגט ווערען. צוליב זיין כבוד, וואָס אין אזוי שטאַרק פאַרשוועכט געוואָרען דורך די, וועלכע האָבען איהם רעפּרעזענטירט פאר דער וועלט, וועט זיי יהוה געבען א נייע האַרץ פון פלייש, אַנשטאט זייער אַלטע האַרץ פון שטיין (ז"ו 21—26). ער וועט ווידער באַנייען דעם אַלטען און געבראַכענעם בונד און ער גופא וועט זיך צוריקקעהרען צו וויאוינען פון דאָס ניי אין ירושלים צווישען זיין פּאָלק (ז"ו 26—28). עס איז אויך אינטערעסאַנט צו באַמערקען, אז אין יחזקאל'ס צוקונפֿט-בילד פון דעם ניי אויפגעשטעלטען אידישען קעניגרייך האָבען די אידען פון צפון ישראל א חלק פונקט ווי די אידען פון יהודה (ז"ו 16—22). איטליכען פון די אַלטע שכתים וועט צוגעטיילט ווערען א באַשטימטע שטיק לאַנד אין ארץ ישראל (מ"ז 13). איבער דעם פּאַראייניגטען פּאָלק וועט

דעגריען יהוה'ס טרייער קנעכט, אן אפגעשטאמטער פון דער קעניגליכער סאמיליע פון יהודה, וועלכער וועט זיין באהערשט פון דיזעלביגע דערהויי-בענע כונות ווי דער גרויסער עראבער-ערקעניג פון ישראל, דוד (5"ד 23, 24; 5"ז 24—48). יחזקאל שילדערט דעם אומאונטערבראכענעם פרידען און דאס אומבאגרעניצטע גליק, וואס וועט סוף-כ'סוף קומען צו דעם צוריק אויפגעריכטען פאלק, נאך אין גלענצענדערע פארבען ווי די פריהערדיגע נביאים (5"ד 24—29; 5"ו 8—15). ער האט אבער ניט פארמאכט זיינע אויגען אויף די פעהלערן פון זיין פאלק און האט אנערקענט, אז עס איז נור טיג געווען א לאנגער פראצעס פון רייניגונג איידער די אידען וועלען ווערט זיין צו ווערען בירגער פון דער מלוכה, וועלכע יהוה האט ברעה אויפצור-שמעלען מיט ירושלים אלס איהר צענטער.

זיך באנוצענדיג מיט דער ערפאהרונג פון דער פארגאנגענהייט און גע-הענדיג אין דער ריכטונג צו א גרעסערען צערעמאניאליום, וואס האט זיך אויסגעדיקט אין ספר דברים און אין דער רעפארם פון יאשיהו, האט יחזקאל פארגעצייכענט פאר דער צוריק-אויפגעשטעלטער מדינה א פלאן, וואס האט באצוועקט אויסצובעסערען די חסרונות פון דעם פריהערדיגען סיסטעם און אויסצורדיקען דורך פארם און צערעמאניע די אמת'ען, וועל-כע ער האט געהאלטען פאר וויכטיג. נאטירליך איז דער פלאן איז אלגעמיין אויסגעלענט געווארען לויט דער אידישער מלוכה און דעם בית-המקדש פון פאר דעם גלות, מיט וועלכע ער איז אזוי גוט באקאנט געווען; אבער זיין פרוכטבארער גייסט האט פארגעשלאגען אסך זאכען, וואס זיינען געווען לגמרי ניי, און ניט וועניג זאכען, וואס האבען זיך ארויסגעוויזען אלס אומ-פראקטיש לויט די ממשות'דיגע פאקטען. זיין כונה זעהט זיך אבער בא-שיינפערליך. מיט'ן פארשרייבען געזעצען מיט אלע זייערע פרטים האט ער געצילעוועט צוצומאכען אלע עפענונגען אין דער תורה פון ספר דברים, דורך וועלכע דער אלטער געצענדינסט האט זיך אריינגעכאפט, און ארומ-צוריינגלען די מיטגלידער פון דער אויפגעשטעלטער געמיינדע מיט השפעות, וועלכע האבען געזאלט פארויכערען זייער פולע אנטוויקלונג.

לויט דער דאזיגער זעהונג יחזקאל'ס איז דער צענטער פון דעם לע-בען פא דער געמיינדע געווען ניט דער פאלאץ, נאך דער בית-המקדש, וואו עס האט געוואוינט יהוה, דער אנערקענטער קעניג פון ישראל, כדי אויסצוהיטען זיין הייליגע וואוינונג פון א צו נאָהענטער באדיהרונג מיט דעם לעבען פון דער שטאדט און כדי צו באטאָנען די אידעע פון זיין היי-ניגקייט האט דער בית-המקדש געזאלט זיין אַרומגערינגעלט מיט צוויי

רייזען פון ברייטע הויפען, איינגעשלאסען דורך מויערן ארום און באוואכט דורך גרויסע טויערן. דעם דאזיגען שטח פון אינוועניג האָט, אין היפוד צו דעם פריהערדיגען מנהג, קיין פרעמדער (בן נכר) ניט געטארט מיט זיין פוס באַטרעטען; אפילו די ניט־אידישע קנעכט, וועלכע האָבען פאר'ן גלות געטאָן גראַבע ארבייט אין בית־המקדש, האָבען געזאָלט אויסגעשלאָסען ווערען. זייער פלאַץ האָבען געזאָלט אויספילען די לויים, וועלכע האָבען לויט'ן געזעץ פון ספר דברים געקאָנט ווייטער נעמען אַנטייל אין דער עבודה פון בית־המקדש*.) אזוי אָבער ווי זיי זיינען פריהער געווען פארבונדען מיט די כמות, האָבען זיי געזאָלט דערקלערט ווערען אלס גייסטליכע פון א ניי־דעריגערען ראַנג (יחזקאל מ"ד 10—14). די העכערע פונקציעס האָבען פון איצט אָן געזאָלט דורכגעפיהרט ווערען נאָר דורך די זיהן פון צדוק, דאָס הייסט: פון די אורשפרינגליכע כהנים פון דעם בית־המקדש אין ירושלים. די צאָהל פון די קרבנות אין נאָמען פון דער נאַציאָן זאָל אסך פאַרגערעסערט ווערען, און דער ריטואַל זאָל פינקטליכער אויסגעארבייט ווערען; בעת די פרויואַטע קרבנות פון די פריהערדיגע צייטען זיינען כמעט אין גאַנצען פאַר־שוואַנדען. א וויכטיגער פלאַץ, וואָס זיי האָבען פריהער קיינמאָל ניט פאַר־נומען, איז אויך אָפגעגעבען געוואָרען צו די זינד־אַפפער. פאַר דעם אָנהויב פון ערשטען און זיבעטען חודש (ניסן און תשרי) זיינען באַשטימט געוואָרען ספּעציעלע זינד־אַפפער. פאַקטיש האָבען כמעט אלע קרבנות, וואָס מ'האָט מקריב געווען אין נאָמען פון דער נאַציאָן, געזאָלט איצט זיין פון אַט דער נאַטור. פון איצט אָן האָט די לעהרע פון די נביאים בנוגע צו דער שרעק־ליכקייט פון זינד געזאָלט איינגעקריצט ווערען אין די הערצער פון פאַלק דורך דעם ריטואַל פון בית־המקדש.

אין יחזקאל'ס סיסטעם פאַרטונקעלט די כהונה לַגמרי די מאַנאַרכי. די הויפט־ראַלע פון דעם פירשט, וועלכער שטעלט פאַר דעם אַמאָליגען קעניג, האָט געזאָלט זיין צו פאַרזאָרגען די נאַציאָן מיט די קרבנות, וועלכע האָבען געזאָלט פון איהרט וועגען געבראַכט ווערען. פאַר אַט דעם צוועק בלויז האָט ער געזאָלט קריגען א באַשטימטע הכנסה פון פאַלק. זיין רעכט פון אַמאָל איינצוזעצען כהנים און זיי צו זאָגען א דעה איז פאַרשוואַנדען. די לאַגע איז פונקט פאַרקעהרט: דער פירשט איז ניט מעהר ווי א דינער פון הייליגטום. אין דער נייער חלוקה פון דער טעריטאָריע פון יהודה טיילט יחזקאל צו צו די כהנים און די לויים דאָס ווישענסווערטסטע שטיק לאַנד

(* דברים י"ח 6—8. פארגלייך אויבען ז. 134.)

ארום דעם בית־המקדש. אויף אזא'ן אופן האָט אָט דער ענערגישער כהן נביא פון גלות פאַרמולירט די ערשטע קאָנסטיטוציע פון א ריין גייסטליכער מדינה. נאָטירליך האָט מען די דאָזיגע קאָנסטיטוציע אוועקגעלעגט אָן א זייט ביז דער צווייטער בית־המקדש איז אויפגעבויט געוואָרען; אָבער פון דאָן אָן זיינען פיעל פון איהרע פאַרשלאַגען אָנגענומען געוואָרען אין גאַנצען אָדער אין א מאָדיפֿיצירטער פּאַרם.

מ'מעג באמת זאָגען, אז יחזקאל האָט אויפגעצייכענט א רויהען פּלאַן, וועלכער איז, אין אן אויסגעאַרבייטער פּאַרם, געוואָרען דער פּראָגראַם פון די שפּעטערע דורות. מיט איהם האָט זיך אָנגעהויבען די קאָדיפֿיצירונג און אָנגזאַמע אויסברייטונג פון די עלטערע ריטועלע געזעצען, וועלכע האָבען דערגרייכט זייער העכסטען פונקט אין די גענוי מיט די קלענסטע פרטים אָנגעגעבענע דינים פון די סופרים. די מעהרסטע אידעען, וועלכע זיי האָבען באַטאָנט: די אויפהייבונג פון דער כהונה, די הייליגקייט פון בית־המקדש, די גענויע אָפּשיידונג צווישען „טהור“ און „טמא“ און די קרבנות מכפר צו זיין אויף די זינד — פּאַרנעמען אויך א כולט'ען פּלאַץ אין יחזקאל'ס סיסטעם. ער פּאַרנעמט דעריבער א באַדייטענדע פּאַזיציע אלס פּאַרמיטלער צווישען דעם עלטערען און איינפאַכערען קאָדעקס, וואָס איז אַנטהאַלטען אין ספר דברים און אין ספר הברית*); און די מעהר אין פרטים אויסגעאַרבייטע דינים פון „תורת כהנים.“ דורך שפּעטערע אומשטענדען איז יחזקאל'ס פּראָגראַם אין אַסד פרטים מאָדיפֿיצירט געוואָרען. דער טאָג איז נאָך ניט געווען געקומען, ווען וועלכער ניט איז סיסטעם פון געזעצען זאָל באַטראַכט ווערען פאַר ענדגילטיג, וואָס קאָן שוין מעהר ניט געענדערט ווערען. יחזקאל'ס תקנות זיינען רעווידירט געוואָרען פונקט אזוי פריי ווי ער האָט מאָדיפֿיצירט די תקנות פון ספר דברים. „די תורה“ איז נאָך געווען אין א פּראָצעס פון פּאַרמירונג. צום ביישפּיל, די מאַכט און די פליכט, וועלכע יחזקאל האָט צוגעטיילט צו דעם פירשט פון דוד'ס הויז, האָט צוגענומען דער כהן גדול, אז אַמט וואָס דער כהן־נביא פון גלות האָט אין זיין פּראָגראַם ניט אריינגענומען. שפּעטערע דורות האָבען אויך אָנגעגעבען אן אנדער היסטאָרישען גרונט פאַרוואָס די לויים, די כהנים פון די במות, זיי גען אונטערוואָרפּען געוואָרען אונטער די „בני צדוק“ — די אורשפּרינגליכע כהנים פון ירושלים. די פּריסטערליכע שריפט פון חומש, וועלכע עזרא האָט געבראַכט פון בבל קיין ארץ ישראל, איז מייתס די כהנים פון ירושלים

* זעה אין גאנץ 1, ז. 280.

צו אהרן'ען, וועמען גאט זאל שוין האבען אויסגעקליבען אין מדבר פאר דעם הויפטדינער אין זיין הייליגטום. אסך אנדערע תקנות, וועלכע האבען באַ צוועקט צו פארגרעסערען די הכנסות פון בית-המקדש און פון זיינע דינער, זיינען צוגעלעגט געוואָרען. ווען עס זיינען אויפגעקומען נייע באַדערפענישען און דער ריטואַל איז געוואָרען מעהר קאָמפּליצירט. פון דער אנדערער זייט זיינען פיעל פון די אומפראַקטישע עלעמענטען אין יחזקאל'ס פּלאַן, ווי למשל די אייגענווייליגע צעטיילונג פון דער טעריטאָריע פון ארץ ישראל און דער פּלאַן פון דעם בית-המקדש פשוט אינגאָרירט געוואָרען אין די שפּעט-טערידיגע צושטענדען. עס איז דערפאר געווען ניט מעהר ווי נאַטירליך, וואָס אין דעם ערשטען יאָהרהונדערט (נאָך דער קריסטליכער צייט), ווען די טראַדיציע וועגען דעם אורשפרונג פון דער תורה איז שוין געווען אלגעמיין אַנגענומען ביי די אידען, האָבען זיי דערקענט די פיעל חיִלוקי־דעות צווישען יחזקאל און דעם נאָך מעהר אויסגעאַרבייטען געזעצבוך פון „תורת כהנים“ און האָבען געשמעלט אין פּראַגע די אויטאָריטעט פון דעם נביא (*). אין דעם ליכט פון דער היסטאָריע אָבער פיגורירט ער אלס דער גרעסטער פון פיעלע, וועלכע האָבען אין דער קריטישסטער צייט פון גלות געטראַכט פון דער צוקונפט פונקט ווי פון דער געגענווארט און האָבען געשאַפען יענע סיסטעמען פון געזעצען, וועלכע זיינען אין זייער ענדגילטיגערעווייזערטען און צוואַמענגעשמעלטען נוסח געוואָרען דער ריכטיגער פון יודענטום. יחזקאל איז געווען דער טעפּער, וואָס האָט איבערגענומען די געצייג פון די פריהערדיגע כהנים און נביאים און האָט אויפ'ן ראָד פון זיין צייט מאַדע־לירט דאָס אויסערליכע רעליגיעזע לעבען פון זיין פּאָלס.

7.

די לעצטע יאָהרען פון דער באַבילאָנישער הערשאַפט.

נאָך אַ מעכטיגער דריי און פּערציג יעהריגער הערשאַפט, איז דער גרוי־סער נבוכדנאצר אין יאָהר 561 געשטאַרבען, איבערלאָזענדיג אַ נוט אָרנאָד ניזירמע אימפעריע, וואָס פון אויבען אויף האָט זיך געדוכט, אַז זי איז געווען בכוח זיך צו האַלטען הונדערטער יאָהרען. אָבער אין וועניגער ווי אַ פּערטיג

(* אמר רב יהודה אמר רב ברם זכור אותו האיש לטוב ותנניה בן הזקיה שמו שאלמלא הוא נגזז ספר יחזקאל שהיו דבריו סותרים דברי תורה מה עשה העלו לו ג' מאות גרבי שמן וישב בעלייה ודרשן, שבה י"ג עמוד ב, סנהות מ"ח עמוד א.

יאָהרהונדערט האָט זי געטוילט דעם גורל פון דער אשורישער אימפעריע. נבוכדראַצ'ר'ס נאַכפאלגער איז געווען זיין זוהן אויל־מרודד (באבילאָ'ניש, „אמיל־מאָרוק“, דער מאן אָדער קנעכט פון מאָרוק). דער נייער הערשער איז קענטיג געווען איינער פון די פיעל שוואכע פראָדוקטען פון אַריענטאַלישען האַרעם. לויט גריכישע קוועלען איז ער געווען שוואַך אין כאַראַקטער און דעספאָטיש אין זיין הערשאַפט. דאָס האַרמאָנירט ניט גוט מיט דעם באַריכט אין ספר מלכים (ב, כ"ה 27—30). לויט וועלכען אויל־מרודד האָט באַפרייט דעם קעניג יהויכין, נאָכדעם ווי דער לעצטער איז געזעסען 37 יאָהר אין באַבילאָנישע געפּענגענישען, און האָט איהם געגעבן אַ פּלאַץ ביים קעניגליכען טיש. די באַפרייאַונג פון יהויכין איז נאָטיר־ליך געווען איינע פון אַסך עהנליכע האַנדלונגען. פּיליכט האָט אויל־מרודד ניט געהאַט אזא שטאַרקען יראַת־הכבוד פאַר דער הערשענדער פּריסטער־ליכער פאַרטיי, פון וועמען די שטרענגע שטראַף האָט געשטאַמט. יעדער פאַלס איז זיין רעגירונג געווען זעהר אַ קורצע און האָט זיך טראַגיש געענדיגט. ער איז דער'הרג'עט געוואָרען אין אַן אויפֿשטאַנד אָנגעפיהרט דורך זיין שוועסטער'ס מאַן נערגיליסאַר („נערגאַל־שאַראַאוצור“, נרגל, באַשיי דעם קעניג!). וועלכער האָט נאָטירליך פאַרנומען זיין פּלאַץ אויפ'ן טראָן (556).

דער נייער הערשער איז וואָהרשיינליך געווען „נרגל־שאַראַצ'ר“ פון ירמיה (5"ט 13), וואָס איז געווען איינער פון די הויכע באַאמטע, אין וועלכע מען רשות ירושלים איז איבערגעגעבען געוואָרען נאָך דער עראַבערונג. אויב דאָס איז ריכטיג, איז ער געווען פון נבוכדראַצ'ר'ס דור, און זיין קורצע פיער־יעהריגע רעגירונג איז געענדיגט געוואָרען, קען זיין, דורך זיין הויכען עלטער. זיין נאַכפאלגער איז געווען זיין זוהן לאַבאַסי־מאָרוק, וועלכער האָט רעגירט בלויז 9 חדשים (556), ווען ער איז אומגעבראַכט געוואָרען דורך אַ קאַנספּיראַציע פון אַדעליגע.

איינער פון די אַנטוילנעמער אין דער פאַרשווערונג איז געווען אַ מאַנגל נאָט מיט'ן נאָמען נאַבאָניד („נאַבוי־נאַאיד“, נבו איז דעהויבען), וועלכער איז אויסגעוועהלט געוואָרען אלס קעניג און האָט רעגירט ביז דעם צוואַמענ־פאַל פון דער אימפעריע (539-556). פון איהם האַבען מיר וויכטיגע פּער־זענליכע אויפֿשריפטען; מ'האַט אויך געפונען אַסך מסח־רטאָולען פון זיין צייט. ער איז באַריהמט אלס אויספאַרשער פון אלטע חורבות און זיי־ערע באַגראַבענע דאָקומענטען, און אויך אלס בויער און באַנייער פון טעמפּל־לען. זיין הויפּט־אויסצייכענונג איז אָבער דאָס וואָס ער האָט געשאַנקען

מעהר אויפמערקזאמקייט צו די טעמפלען פון די געטער אויסערהאלב דעם באצירק פון בבל ווי צו די טעמפלען פון דער הויפטשטאָרט גופא. מ'מוז נאָך צולעגען דערצו דעם פאָקט, אז ער האָט פאָרגעצויגען צו וואוינען ניט אין דער הויפטשטאָרט, נאָר אין א פאָרשטאָרט מיט'ן נאָמען ט ע מ א. די קאָמאָנדע פון דער ארמיי איז געפאלען צו זיין זוהן בלשאצר („בעל־שאַר־אוצור“, בל, באַשיץ דעם קעניג!). וועמעס נאָמען איז אונז באַקאָנט פון ספר דניאל און וועלכער האָט געשפילט זיין ראָלע גוט ביז'ן ענד.

איז זיין אינערליכער פאָליטיק געווען פאָפולערער ביים פאָלק ווי די אינערליכע פאָליטיק פון זיינע פאָרגעהער? עס ווייזט אויס, אז לכל הפחות א געוויסע צייט איז זי עס טאָקע אזוי געווען. אָבער דאָס וואָס ער האָט אסך בילדער פון די געטער אריבערגעפיהרט פון זייערע אלטע הייליגטימער אין נייע פלעצער, וואו זיי וועלען בעסער אויפגעפאסט ווערען, האָט געמוזט ארויסרופען א ביטערע געגענערשאַפט צו איהם אין יענע אלטע הייליגע פלעצער. אויך זיינען אסך פון זיין פאָלק קענטיג ניט געווען צופרידען דער־מיט וואָס ער האָט זיך אָפגעגעבען מעהר מיט די אלט־באבילאָנישע געטער איידער מיט מרודך און נבו. און בכלל איז באַלד געקומען א צייט, וואָס האָט געפאָדערט פון דעם הערשער פון באבילאָניען מעהר ווי פרומקייט און טעמפל־בנינים, און דאָס פאָלק פון דער הויפטשטאָרט איז צום סוף געוואָרן רען גלייכניטיג צו א קעניג, וועמעס געשמאק איז געלעגען אין אויסגראַבען אלטע טעמפלען און חורבות פון אונטער דר'ערד.

8.

כורש און די פערסער.

מיר זיינען איצט אָנגעקומען ביי א צייט־פונקט, ווען דער אלטער סעמיטישער רעזשים אין מערב־אזיען מאַכט פלאַץ פאר מדי־פרס, אָדער אין א ברייטערען זין פאר די אריער. מיט די האַבען מיר זיך שוין פריהער באַקאָנט אלס הויפט־פאָקטאָר אין דער צעשטערונג פון נינוה. איצט וועלען מיר דארפן באַטראַכטען זיי און זייערע קרובים די פערסער אלס שותפים אין נאָך א גרעסערער אונטערנעמונג. ביידע, די מעדער און די פערסער, זיינען געווען פון דער איראנישער ראסע. די איראניער זיינען געווען איינער פון די פיעל צווייגען פון דער אינדא־איראָפּעאישער פעלקער־פאָמיליע. די איראניער צוזאמען מיט זייערע קרובים, דאָס סאנסקריט־דיידענדע פאָלק

פון הינדוסטאן, האָבען צונויפגעשטעלט דאָס וואָס ווערט אין ענגערען זין באַצייכענט אלס „אַדער“. זיי זיינען אויך געווען נאָהנט פאַרבונדען מיט די סקיטען און די אַרמעניער. דעם צושטאַנד פון די איראַניער אין דער פאַר־היסטאָרישער צייט ווייסען מיר ניט. פון דער היסטאָרישער צייט ווייסען מיר, אז צוזאַמען מיט די מעהר אַדער וועניגער ציוויליזירטע מיט גלידער פון דער ראַסע, וואָס האָבען זיך באַזעצט אין איראַן גופּא, האָט אויך א גרויסע צאָהל פון פאַרוואַנדטע נאַמאָדען זיך אַרומגעטריבען אין די סטע־פעס פון צפון. פון די באַזעצטע שכטים שטאַמט דער נאַמען „איראַן“ (אריאַנאַ).

דאָס לאַנד ציהט זיך פון דעם טיגריס (חידקל) ביז צום אינדרוס און פון דעם פערסישען גאַלף ביז צו די היינטיגע רוסישע גרעניצען אין אזיען. אין דרום־מערב־ווינקעל פון די הויכלענדער פון איראַן איז געלעגען דער קליינער דיסטריקט, וועלכער איז באַקאַנט געווען אין דער אַלטער צייט אלס פערסיס. ווען די דאָזיגע געגענד איז באַזעצט געוואָרען פון יענעם צווייטן פון דער איראַנישער ראַסע, וועלכער האָט איהר געגעבען דעם נאַמען, איז ניט זיכער. יעדענפאַלס שטעלען די פערסער פאַר א שפעטערע וואַנדערונג פון די איראַניער צו מערב אידער די מערער.

כורש, דער גרינדער פון דער פערסישער אימפעריע, ווערט באַצייכענט אין די אויפשריפטען אלס „קעניג פון אַנשאן“, אַדער „אַנאַן“. כורש אין זיין אויפשריפט ניט אונז א לאַנגע ליסט פון זיינע אורפאָטערס, וועלכע האָבן בען, פונקט ווי ער, רעגירט אין אַנשאן, און ער דערצעהלט אונז, אז ער איז געוואָרען קעניג אין יאָהר 559 פאַר דער קריסטליכער ערא. אַנשאן איז נישט צייטען. עס איז העכסט וואַהרשיינליך, אז נאָכדעם ווי אשור איז געוואָרען אָפגעשוואַכט, איז די דאָזיגע געגענד פון עילם פאַרנומען געוואָרען פון א פערסישער קאָלאָניע און איז געוואָרען א קעניגרייך. אין אן אויפ־שריפט פון נאַכאַניד ווערט דערצעהלט, אז כורש דער קעניג פון אַנאַן, דער אומבאַדייטענדער וואַסאַל פון אַסטיאַגעס (דעם קעניג פון מדי), האָט צע־שלאָגען מיט זיין קליינעם חיל די צאָהלרייכע סקיטען (אומאַ־מאַנדאַ). אין נאָר אן אויפשריפט שטעהט עס, אז „דאָס פאָלק פון אַסטיאַגעס האָט רע־וואָלטירט געגען איהם, האָט איהם געפאַנגען גענומען און איבערגעגעבען צו כורש'ן אין די הענט. כורש האָט מאַרשירט געגען דער הויפטשטאָרט עקבאַטאַנאַ, האָט צוגענומען דאָס זילבער, דאָס גאָלד און דאָס פאַרמעגען פון דער טעריטאָריע פון עקבאַטאַנאַ און האָט עס געבראַכט אין אַנשאן.“

דאס איז געשעהן אין יאָהר 549. דאָ איז כראי צו באַמערקען צוויי זאַכען. ערשטענס, אז אסטיאנעס האָט געהאַט אַ געגענערשאפט צו זיך אין מדי גופא, און צווייטענס, אז די מעדער ווערען אָנגערופען אין די אויפשריפטען מיט אַ נאָמען וואָס באַדייט „גרויסע האַרדען“ (אומאַז-מאַנדאָ) און איז אַן אַלגעמיינע באַצייכענונג פאַר די נאָמאַדען, ווי די קימערער און סקיטען, וועל-כע האָבען פון אסר-ה'ד'ס צייט אָן זיך געשטופט אין מערב-אזיע. ער זעהט דערפון אויס, אז אסטיאנעס גופא איז געווען אַ סקיט, וועלכער האָט פאַרנומען דעם פלאַץ פון דעם מעדער קיאקסארעס, נאָכדעם ווי די סקיטען האָבען זיך באַזעצט אין אַ גרויסער צאָהל אין מדי און האָבען טיילווייז זיך פאַראייניגט מיט דער עלטערער באַפעלקערונג.

ארום יאָהר 585 (פאַר דער קריסטליכער צייטרעכענונג) איז לויט די גריכישע היסטאָריקער געשלאָסען געוואָרען אַן אָפּמאַך צווישען נבוכדראַצר פון בבלי, אַליאַטעס פון ליריען און קיאקסארעס פון מדי, דעם עראַבערער פון נינוה. דער דאָזיגער אָפּמאַך האָט געבראַכט ארום דרייסיג יאָהר פון אַ פאַרהעלטענישמעסיגען פרידען און פון פראַספעריטעט אין מערב-אזיע. עס איז אָבער געווען אַ באַוואָפּענטער פרידען. נבוכדראַצר האָט אויסגע-נוצט די שטילע יאָהרען צו באַפעסטיגען זיין הויפּטשטאָרט און זיין לאַנד גע-גען זיין בונד-הבך פון צפון. מיט דעם פאַל פון נבוכדראַצר'ס הויז און מיט דער טראַדיציאָניאָנע פון נאַבאָניד איז איבערגעריסען געוואָרען די פריינד-ליכע פאַרבנידונג צווישען בבלי און דער מלוכה פון מדי. אזא מלוכה ווי מדי, וועלכע איז אויפגעקומען אזוי פלוצלונג און איז געווען צוזאַמענגע-שטעלט פון פאַרשידענע עלעמענטען, האָט געמוזט שנעל צוזאַמענפאַלען, ווען די מאַכט וואָס האָט זי צוזאַמענגעהאַלטען איז אריינגעקומען אין די הענט פון אַ שוואַכען הערשער. אסטיאנעס, דער נאַכפאַלגער פון קיאקסארעס, האָט, ווי עס ווייזט אויס, פאַרמאָגט וועניג פון די פעהיגקייטען פון זיין פאַרגעהער. ס'איז אויך קיין ספק ניט, אז די אַלטע מעדישע באַפעלקערונג האָט נאָר געוואַרט אויף אַ שטאַרקען מאַן, ארום וועלכען זיך צונויפצוזאַמלען כדי אַראַפצואוואַרפען פון זיך דעם פאַרהאַסטען יאָד פון פרעמדען עראַבערער. דאָס האַרמאָנירט זעהר גוט מיט דעם פאַקט וואָס העראַדאָט דערצעהלט, אז אסד מעדער זיינען אריבערגעגאַנגען צו כורש'ן. פון איצט אָן איז די וועלט-מלוכה געווען מעדיש-פערסיש. איהר מאַר-ראַלישער כוח איז אָבער דער עיקר געווען פערסיש. אין יאָהר 546 טרעט כורש אויף צום ערשטען מאַל מיט'ן טיטעל „קעניג פון פערסיען.“ דער נייער עראַבערער האָט פאַראייניגט אין זיך צוזאַמען מיט דער

פעהינקייט פון א גרויסען קאמאנדיר אויך די געניטקייט פון א דיפלאמאט און די חכמה פון א קלוגען שטאטסמאן. ער האָט געוואוסט צו וואַרטען פונקט אזוי גוט ווי צו מאַכען אַ פּלוצליכען אַנפּאַל. אין יאָהר 547 איז ער אריבערגעגאַנגען דעם טיגרים און האָט איינגענומען און אונטערוואָרפּען די ברייטע פּלאַכלענדער פון מעסאָפּאָטאַמיען אין צפּון־זייט פון בבל, וועלכע האָבען אמאָל געהערט צו אַסטיאַגעס און זיינען נאָכהער צייטווייליג פאַר־נומען געוואָרען פון נאַבאַניד. אויף אזאָן אופן האָט ער גאַנץ פּריה אין זיין קאַריערע אויפגעשטעלט אַ באַזים פאַר אַן אַטאַקע אויף זיין נאָך מעכטיגען קאַנקורענט; אָבער עס איז ניטאָ קיין זיכערע ראַיה, אז ער האָט געוואָגט די אַטאַקע אין יענער צייט. איינזעהענדיג דעם אומבאַצווינגליכען כאַראַקטער פון די גרויסע מויערן, וואָס האָבען אַרומגערינגעלט בבל, האָט ער קעגן טיג זיך צוריקגעהאַלטען דערווייל פון עראָבערונגען אין יענער ריכטונג. אַנשטאַט דעם האָט ער, ווי עס ווייזט אויס, געזוכט דורך אינטריגעס נאָך מעהר אָפּצוקיחלען די לויַוואַרימע געטריישאַפט, וואָס די באַבילאָניער האָבען געפּיהלט פאַר זייער מאָדנעם קעניג.

אונטערדעסען האָט כורש, אין יאָהר 546, צוגעווענדט זיין אויפּמערק־זאַמקייט צו דער אלטער שטרייטיגקייט צווישען די מעדער און די לידער. וועלכע זיינען, אונטער זייער רייכען קעניג קרעזוס, געווען די הערשער פון צענטראַלען טייל פון קליינאַזיען. דער קעניג פון לידיען האָט געמאַכט דעם אַנפּאַל, און אין קאַפּאָדאַסיען איז פאַרגעקומען אַ שלאַכט אָהן אַן אַנטשייד־דונג. ווען קרעזוס האָט זיך צוריקגעצויגען, מיינענדיג, אז די מלחמה איז איצט אָפּגעשטעלט, איז איהם כורש נאָכגעגאַנגען, האָט צעשלאָגען זיין אַרמיי און האָט באַלד געהאַט אין זיינע הענט זיין הויפּשטאָרט, ס א ר ד י ס. די גריכישע קאַלאָניעס אין קליינאַזיען זיינען געווען די נעכסטע אַטאַקירט צו ווערען. מאַנכע פון זיי האָבען זיך אונטערוואָרפּען מיט'ן גוטען ווילען, בעת אנדערע האָבען אַרויסגעוויזען אַ מוטיגען ווידערשטאַנד; אָבער דער קאַנגעל איז אַ פאַראייניגטער אַרגאַניזאַציע צווישען די גריכען האָט גע־האַלפּען כורש'ן, אזוי אז ער האָט באַלד אויסגעשפּרייט זיין הערשאַפט ביז דעם עגעאישען ים. נאָכדעם ווי ער האָט זיך צוריקגעקעהרט אין זיין הויפּט־שטאָרט האָט זיין אַרמיי באַקעמפּט מיט ערפּאָלג די האַלב־ציוויליזירטע האַרדען אין מזרח־זייט פון זיין אימפּעריע. ערשט אין יאָהר 538 זיינען די באַדינגונגען געווען רייף פאַר דער עראָבערונג פון דער שטאַלצער הער־שערין פון אונטערסטען פּרת. דער רעזולטאַט פון דעם קאַמף, וואָס האָט געזאַלט באַלד אויסברעכען, איז קלאַר געווען פאַר אַלעמען, וועלכע האָבען

אנערקענט, אז די פערסישע וואפען שטייגען אריבער די וואפען פון יערעי אנדערען פאלק אין דרום־מערב־אזיען. פאר די וואס האבען געוואוסט די אינערליכע שוואכקייט און קארופציע פון דער באבילאנישער אימפעריע איז געווען קלאר, אז די פרוכט, אויף וועלכער כורש האט אזוי לאנג געווארט, איז צייטיג געווען.

9.

נבואה אין די לעצטע יאָהרען פון דער באבילאנישער הערשאַפט.

ישראל האט אָנגעהויבען אין באבילאניען א ניי גייסטיג לעבען אין אמת'ן זין פון ווארט. אין קנעכטשאַפט האט ער געלערענט אזוינע זאך כען, וואס ער וואלט קיינמאל ניט געלערענט אין פרייהייט. זיין געפענגער גיש איז באַלד געוואָרען זיין שולע, וואו עס האבען זיך אויך זיינע לעהרער דערצויגען. זיי זיינען דאַרטען געוואָרען ברייטער און טיפער און האבען זיך געשטעלט איבער זיך, איבער זייער פאלק, איבער זייער צייט און איבער דער וועלט גופא. די מאַראלישע השפעות פון גלות האבען געווירקט אין אידישען לעבען לאנג פריהער איידער די פאַנטאזיע פון די זעהערס האט פול ערוואַכט. און דער טויט פון נבוכדראַצר און די אויפֿרודערונג וואס איז נאָכהער געקומען האבען אויפגעבלאָזען דעם צאנקענרען נביא'ישען פייער; און ער האט דאן אויפגעפלאַמט העלער ווי ווען עס איז. נייע גער־דאַנקען זיינען אויסגעדריקט געוואָרען אין די העכסטע פּאַעטישע פאַרמען: נייע השגות וועגען יהוה, וועגען זיין מאַכט און השגחה און ציל, וועגען דעם גורל פון ישראל און פון דער וועלט.

די הערשאַפט פון נבוכדראַצר איז געווען אזוי לאַנג און דריקענדיג, אז די פאַרטריבענע אידען האַבען געקוקט אויף זייער באַפרייאונג ווי אויף א פאַך־סירונג פון דער אומבאַשטימטער צוקונפט. אָבער נאָך זיין טויט איז, לויט דער מאָדע פון אלטען מזרח, געווען אומעטום אן אומרוהיגקייט און אויפֿרעגונג. וואָס ווייטער האַט מען אלץ מעהר געזעהן ווי אינערליך שוואַך דער כאַלדעאִים איז. די קאַנספּיראַציעס און רעוואָלוציעס וואָס זיינען געקומען נאָכהער האַבען נאָך געקאַנט פאַרשטאַרקען די אומרוהיגקייט, און דער כאַראַקטער און די אויפֿפיהרונג פון נאַבאָניד האַבען נאָך צוגעהאַלפֿען דערצו. עס איז וואהרשיינליך אז אין אָנהויב פון נאַבאָניד'ס רעגירונג איז געשריבען געוואָרען און איז אַרומגעגאַנגען פּריוואַט צווישען די אידען אין גלות דאָס שטיק אין ישעיהו י"ג—י"ד 23. די טעמע פון דער נבואה איז די

צעשטערונג פון בבל דורך מדי, און די השפעה פאר דעם האָט זי כאַקומען פון דעם אנגעסיווען גייסט וואָס די מעדער האָבען ארויסגעוויזען אונטער דער סקיטישער הערשאַפט. מיר ווייסען פון נאבאניד'ן, אז דער צפון-גרעניץ פון באבילאָניען איז באאומרוהיגט געוואָרען פון אסטיאגעס'עס אונטערטאָנען, און אז ערשט ווען כורש האָט זיך אריינגעמישט איז געקומען א פאַרלייכ-טערונג. דער אלגעמיינער שרעק פאר די מעדער האָט זיך אָפגעשפיגעלט אין דעם שרעק וואָס נאבאניד גופא האָט געפיהלט פאר זיי. אז די צייט און ניט קיין אנדערע איז דער דאָטום פון דער נבואה אין וואַהרשיינליך: (1) ווייל די מעדער און ניט די פערסער ווערען אָנגערופען אלס די פיינד פון בבל; (2) ווייל דער אופן פון מלחמה-פיהרונג, וואָס ווערט צוגעשריבען דעם פיינד וואָס וועט אָנפאלען אויף בבל ("ג 15-19) איז ניט געווען פון כורש'עס ארמיען, נאָר גיכער קאָן מען דערווארטען אזא מלחמה-פיהרונג ביי סקיטישע האַרדען; און (3) ווייל עס ווערט גערעדט פון א פיינד „וואָס קומט פון א ווייטען לאַנד, פון דעם ברעג הימעל,“ אן אויסדרוק וואָס פאַסט ניט פאר מדי-פרס.

די דאָזיגע נבואה זאָגט מיט זיכערקייט פאַראויס די צעשטערונג און פאַרוויסטונג פון בבל ("ג 19-22; י"ד 22, 23) און די ווידעראויפֿלעבונג פון ישראל אין זיין אייגענעם לאַנד ("ד 1, 2). אָבער נאָר וויכטיגער איז די כאַראַקטעריסטיק פון דער באבילאָנישער וועלט-מאָכט, וועלכע ווערט געגעבען מיט אזא לירישען גלאַנץ אין דער אָדע וואָס איז אריינגעשטעלט געוואָרען אין דער נבואה. דער פאַעט האָט דאָ אין זינען געהאַט ניט בלויז דעם כאַלדעאישען רעזשים פון זיין צייט. ווען ער שילדערט אין דעם דראַ-מאַטישסטען שטעל פון "תנ"ד ווי דער אונטערדריקער פון די פעלקער איז ענד-ליך שטיל געוואָרען דורכ'ן טויט, און זיינע פריהערדיגע וואסאַלען אויף דער גאַנצער ערד זיינען מלא-שמחה מיט זייער באַפרייאונג, און אלע טויטע טיראַנען שטעהען אויף איבערראַשמ, ווען דער קעניג פון אלע קעניגען קומט צו זיינע חברים אין דער אונטערוועלט („שאוֹל") — דענקט ער ביי דער גאַנצער שילדערונג פון דער היסטאָרישער טיראַניי פון אשור און בבל, וועלכע קריגט איהר לאַנגאַפגעצויגענעם, דאָך פון גאָט פאַראויסכאַשטימטען משפט. „ווי האָט אויפגעהערט דער אונטערדריקער, שטיל געוואָרען דער שטורעמדיגער! יהוה האָט צעבראַכען דעם שטעקען פון די רשעים, דעם צעפטער פון די געוועלטיגער, וואָס האָט געשלאָגען די פעלקער מיט צאַרן. קלעפ אַהן אָן אויפהער, וואָס האָט טיראַניזירט די גאַנצען, ניט אויפגע-הערט זיי צו פאַרפאַלגען. רוהיג, שטיל איז איצט די גאַנצע ערד; זיי ברע-

כען אויס אין געזאנגען.... אין דער אונטערוועלט איז אראפגעשליידערט גע-
ווארען דיין שטאָלץ, דער קלאַנג פון דייןע האַרפען... די וואָס זעהען דיר
וועלען זיך איינקוקען אין דיר, וועלען דיר באַטראַכטען: איז דאָס דער
מאָן וואָס האָט די ערד געמאַכט ציטערען, וואָס האָט מלוכות צעטרייסעלט,
וואָס האָט די וועלט פאַר אַ מדבר געמאַכט און איהרע שטעדט צעשטערט,
וואָס האָט זיינע געפאַנגענע ניט געלאָזט געהן אהיים?" (י"ד 4-21).

פון אַ גאַנץ אנדער ליטעראַרישען טיפּ איז אַ לאַנגע נבואה (ירמיה
נ 1—נ"א 58), וועלכע ווייזט קלאַר אַז אויף דערזעלביגער היסטאָרישער סיי-
מואַציע. קענטיג צוליב עפעס אַן עהנליכקייט איז סטיל איז זי צוגעשטעלט
געוואָרען צו ירמיה'ס נבואות. די מערער ווערען דאָ אַנגערופען די „מלכים
פון מדי" (נ"א 11, 28; נ 41), אַז אויסדרוק וואָס ווייזט אויף די האַלב-
אומאַפהענגיגע נאַמאָדען-הויפטער פון די שפעטערע מעדישע צייטען. נאָך
מעהר בפירוש שטעהט דאָ וועגען די אַנגרייפער, אַז זיי קומען פון צפון
לאַנד*) און אַז זיי זיינען אַ פאַרזאַמלונג פון גרויסע נאַציאָנען (נ 9, 41),
אזעלכע ווי עס האָבען געהערט צו דער האַלב-אַראַנאָזירטער אימפעריע פון
מדי פאַר כורש'עס צייט. דער אַלגעמיינער טאָן פון דער נבואה איז פו-
מיט דערביטערונג און נקמה און אונטערשיידט זיך דערין פון דעם אומ-
פאַרטייאַישען כאַראַקטער פון ישועה מ—נ"ה. נבוכדראַצר גופא (וועמען
ירמיה האָט גערופען „דער קנעכט פון יהוה") ווערט דאָ פאַרגעשטעלט אַלס
אַ לייב וואָס האָט צעריבען די ביינער פון דעם פאַרפאַלגטען שאָף ישׂראֵל,
נאכדעם ווי אַן אנדער לייב, אשור, האָט אויפגעפרעסען זיין פלייש (נ 17).
דעריבער וועט גענומען ווערען נקמה פון דעם מלך פון בבל, פונקט ווי עס
איז גענומען געוואָרען נקמה פון דעם מלך פון אשור (נ 18). אַז דער פאַר-
פאַסער פון דער נבואה האָט געשריבען אין באַבילאָניען איז צו זעהן פון זיין
גענויער באַקאַנטשאַפט מיט יענעם לאַנד.**)

* להיפוך צו דעם ווערט געזאָגט וועגען כורש'ן און די פערסער, אַז זיי קומען
פון מזרח (ישועיה מ"א 2; מ"ו 11).

** עס איז כדאי צו באַמערקען ווי דער פאַרפאַסער באַנוצט זיך דאָ אין מאַכע
פאַלען מיט דעם „את־בש", אַז אופן פון שרייבען, וואו דער לעצטער אות פון אַלף
בית ווערט געשטעלט אנשטאט דעם ערשטען, דער צווייט־לעצטער אנשטאט דעם צוויי-
טען, א. א. וו. „לב־קמי" שטעהט דא אויף אזא'ן אופן פאַר כשדים (נ"א 1) און
„ששך" פאַר בבל (נ"א 41). די אַרט מיטטער־יעניע שריפט איז פראַקטישער געוואָר-
ען אין די באַבילאָנישע שולעס און פון דאַרטען האָט מען עס זיך געלערענט.

מעדישער פעריאדע און דער צייט פון כורש'עם אויפטריט נעגען בכל. דער שטאנדפונקט פון דעם פארפאסער זעהט זיך קלאר אין פסוק 2: „שטיין ארויף, עילם! באלאגער, מדי!“ עילם ווערט דא געברויכט פאר „אנשאן“*. איידער כורש האט אנגענומען דעם טיטעל „קעניג פון פרס.“ די שילדער רונג אין דער נבואה איז שטארק דראמאטיש. דער נביא זעהט ווי בכל ווערט באלאגערט דורך די פערסער און די מעדער (פסוק 1, 2), און ער שטעהט צעטומעלט פון דער געוואלדיגער קאמאסטראפע וואס האלט אין אַנקומען (פסוק 3, 4). ווי אומרוהיג און נייגעריג אלע זיינען צו וויסען דעם רעזולטאט פון דער באלאגערונג ווערט געשילדערט אין די רעפארטען, וועלכע א מאן אויף דער וואג גיט כסדר. ענדליך ענטפערט ער: „געפאָ לען, געפאלען איז בכל!“ (פסוק 5-9). דער נביא גיט דאן די ידיעה איבער צום נייגעריגען פאלק. מ'פיהלט דא, אז וואס מעהר דער פאל פון בכל דערנעהנטערט זיך, אלץ ניכטערער און איידעלער ווערט דאס ווארט פון דער נבואה.

10.

דער גרויסער אנאָנימער נביא.

אין די שטיקער נבואה, וואס מיר האָבען נאָר וואָס אַרומגערעדט, איז די צעשמערונג פון בכל די הערשענדע טעמע. אָבער אין דעם לעצטען און גרעסטען ווערק פון גלות זעהט זיך די דאָזיגע פאַסירונג ניט אַזוי שטאַרק אַז. דאָס איז דאָס ווערק וואָס איז צוגעשמעלט צו ישעיה פון קאפ. מ אַז. מ'האַט געזוכט א באַצייכענונג פאַר דעם דאָזיגען אַנאָנימען נביא. מאַנכע האָבען איהם אַנגערופען „דער גרויסער אַנאָנים“. ביי די מעהרסטע פאַרשער אָבער ווערט ער היינט באַצייכענט אַלס „דער צווייטער ישעיה“. עס הייסט: דער פאַרפאַסער פון צווייטען טייל ישעיה. פיעל וויכטיגער איידער די צעשמער רונג פון בכל זיינען פאַר אַט דעם נביא די נייע אויסזיכטען וואָס עפענען זיך דורך איהר, די נייע וועלטהיסטאָרישע עפאַכע וואָס דאַרף זיך אָנהייבען מיט דעם נצחון פון כורש, דעם געזאַלכטען פון יהוה. פונקט ווי די נביאים זיינען געקומען אין די פריהערדיגע צייטען מיט א שליחות פון גאָט צו דער קלערען זייער פאַלק די וועלטהיסטאָרישע געשעהענישען פון זייערע צייטען. אַזוי איז אויך אַיצט געקומען דער גרויסער אַנאָנימער נביא פון גלות צו

* (זעה אויבען ז. 261.)

לערנען זיין פאלק ווי זיך פאנאנדערצוקלייבען אין די שטורמדיגע באווע-
גונגען פון זיין צייט.

די פרייד מיט בבל'ס מפלה, וואס הערט זיך אין די פריהער ציטירטע
שטיקער נבואה, איז ניט געווען קיין אלגעמיינע ביי די פארטריבענע אידען.
איז כלל גענומען האבען כורש'עס נצחונות גאר ניט אויפגערודערט שטארק
די אידען פון גלות און האבען גאר ניט ארויסגערופען אין זיי קיין גרויסע
האפענונגען. איז משה פון דעם פופציגטערהינדען גלות האבען זיי זיך קעגן
סיג צוגעוועהנט צום לעבען אין דער פרעמד און די בענקשאפט נאך דער
אלטער היים איז געווארען אפגעטעמפט אין זיי. דערצו האבען זיי געמענט
טראכטען, אז אז ערד מיט 70 יאהר צוריק איז אויך געפאלען א אידישער
שונא, אשור, און די אידען איז דערפון א קנאפע טובה ארויסגעקומען. אפילו
אויב דער פערסער זאל שוין טאקע כאמת איינגעמען די אומבאצווינגליכע
בבל, האבען זיי נאך אלץ ניט געקאנט שעפען דערפון קיין פיעל נחמה. זיי
האבען ניט געוואלט גלויבען, אז כורש איז יהוה'ס אינסטרומענט, דורך
וועלכען ער וועט פארווירקליכען זיינע הבטחות. פון ישראל האט דאך גע-
מוזט ארויסוואקסען דער העלד, וועלכער האט געזאלט צעברעכען דעם יאד
פון די פעלקער און אויפשטעלען דוד'ס קעניגרייך; פון אויפבויען ציון דורך
א פערסער מוז דאך ארויסקומען גאר אז אנדער זאך.

צו באקעמפען די דאזיגע געדאנקען און די דאזיגע שטימונג איז ארויס-
געטראטען דער גרויסער אנאנימער נביא פון גלות. הערט אויף צו טרויער-
רען, די גאולה שמעהט ביי דער טיר. ליידיט ניט מעהר אין זיך גופא, ווארים
אייער גאט נעמט אראפ פון אייך די לאסט פון דער פארגאנגענהייט און
פארניט אייערע זינד; ווענדט זיך צו צו דאס נייע וואס ער שאפט. כורש
איז זיין משיח, וועמעס נצחון-מארש ער האט געפיהרט, וועמען ער האט
גערופען דורכצופיהרען זיין ווערק. איז דען דאס א דערנידעריגונג, אז ישראל
ווערט באפרייט דורך א פערסער? איז דען דאס גיכער ניט א באווייז פון
דער וועלט-באהערשענדער מאכט פון דעם גאט פון יעקב, וואס ער רופט
זיינע ווערקצייג פון די ענדען פון דער וועלט דורכצופיהרען זיין ווילען?
ווער, אויב ניט יהוה, האט געקאנט שיקען כורש'ען? יהוה אללין האט גע-
וואוסט און געזאגט פאראויס די געשעהענישען וואס קומען איצט פאר;
ער האט זיי צוגעגרייט און באשלאסען און לויט זיין פלאן ווערען זיי
אויסגעפיהרט. ער שטרעקט צו אייך אויס די האנט, נעמט זי און, פריעהט
זיך מיט דער גאולה, וואס איז נאהנט, גרייט זיך אהיים צו פאהרען.

דאס איז א גאנץ אנדערע שפראך ווי יחזקאל'ס. אַנשטאָט זיך אריינ- צולאזען אין כאַנטאַסטישע און קליינליכע צוקונפֿטס-בילדער, ווערט דאָ אַני געוווּזען אויף יהוה'ס ווערק אין דער שטורמדיגער געגענוואָרט. די גאולה האַלט שוין אין פאַרווירקליכט ווערען, זי שפּראַצט און וואַקסט, מ'קאָן זי שוין מיט דער האַנט אַננעמען. דאָ ווערט אויך א גאנץ אנדערע שטעלונג גענומען צו דער וועלט-היסטאָרישער עפּאָכע איידער עס פּלענען טאָן די אַמאָליגע נביאים אין עהנליכע פּאַלען. גאַנץ אנדערש ווערט דאָ באַגריסט דער פּערסעך איידער אַמאָל דער אַסיריער פון עמוס און דער כאַלדעער פון ירמיהו. זיין צעשטערענדע אַרבייט האָט דער וועלט-גאַט שוין אָפּגעטאָן אין ישראל, איצט בויט ער איהם ווידער אויף. אונזער נביא איז ווי שיכור פון דעם געדאַנק פון דער איינהייט פון גאָט. דאָס וואָס ביי איהם ברעכט זיך דורך איז ניט דער מאַנאַטעאיזם אַלס אַזעלכער. שוין עמוס'ען איז אויפֿ- געגאַנגען דער געדאַנק פון דעם יהוה, וועלכער עקסיסטירט אויך גענען און אַהו זיין פּאַלק, און ישעיה האָט געקענט דעם הייליגען, וואָס מיט זיין געט- ליכער מאַיסטעט איז פול די גאַנצע ערד. אָבער זייער מאַנאַטעאיזם האָט געהאַט אַלס יסוף פּערזענליכע נביא'ישע איבערלעבונגען, דורך וועלכע זייער גאָט האָט זיי גובר געווען און באַצוואונגען, און וואָס מעהר זיי האָבען באַטראַכט דעם גאַנג פון דער היסטאָריע, אַלץ מעהר האָבען זיי געפונען, אין זייער אינערליכען קאַמף, א באַשטעטיגונג פאַר דעם דאָזיגען גלויבען. זיי האָבען קיין צייט ניט געהאַט צו געבען דער דערקענטעניש א טעאָרעטישע געשטאַלט. פאַר דעם אַנאַנימען נביא פון גלות איז דער מאַנאַטעאיזם אַן איבערגענומענע ירושה, פאַר וועלכער ער פיהרט ניט מעהר קיין אינערליכען קאַמף. ער איז דער ערשטער, וועלכער געניסט אַהו א קאַמף פון דער דער- קענטעניש און ציהט אַלע שלוסען פון איהר. און אין אַלץ וואָס ער זאָגט רוישט די הימנע פון דעם איינאַיינציגען, אַלייניגען און אַלמעכטיגען גאָט. וואָס איהם דערהייבט און באַגייסטערט דערביי איז די זיכערקייט, אַז אַט דער וועלט-גאַט איז און בלייבט און נאָך גאָט. ער האָט טאַקע, אמת, פאַרמירבען ישראל און צעשטערט זיין מלוכה. אָבער דעם געבליבענעם רעסט, וואָס איז אין שטויב צעטראַמען, וואָס איז פאַראַכטעט און פאַרצוויר- פּעלט, ווייזט ער זיין גאַנג; דער עלענדער וואָרם איז איהם מיינער, מיט ריקזיכט אויף איהם פיהרט ער אַן דעם גאַנג פון דער וועלט. ער האָט אַמאָל אויסדעררועהלט ציון, און ער פיהלט ציון'ס ליידען ווי זיינע אייגענע. זיין נאַמען און זיין כבוד זיינען פאַרבונדען מיט זיין מקדש, זיין שטאַדט, זיין

פאלק, און מיט יעדען איינציגען וואס רופט איהם אן. די שאַנד פון זיין פאלק פאלט אויף איהם גופא צוריק, און, בריינגענדיג ישראל צו זיין עהרע, בריינגט ער זיך גופא צו עהרע.

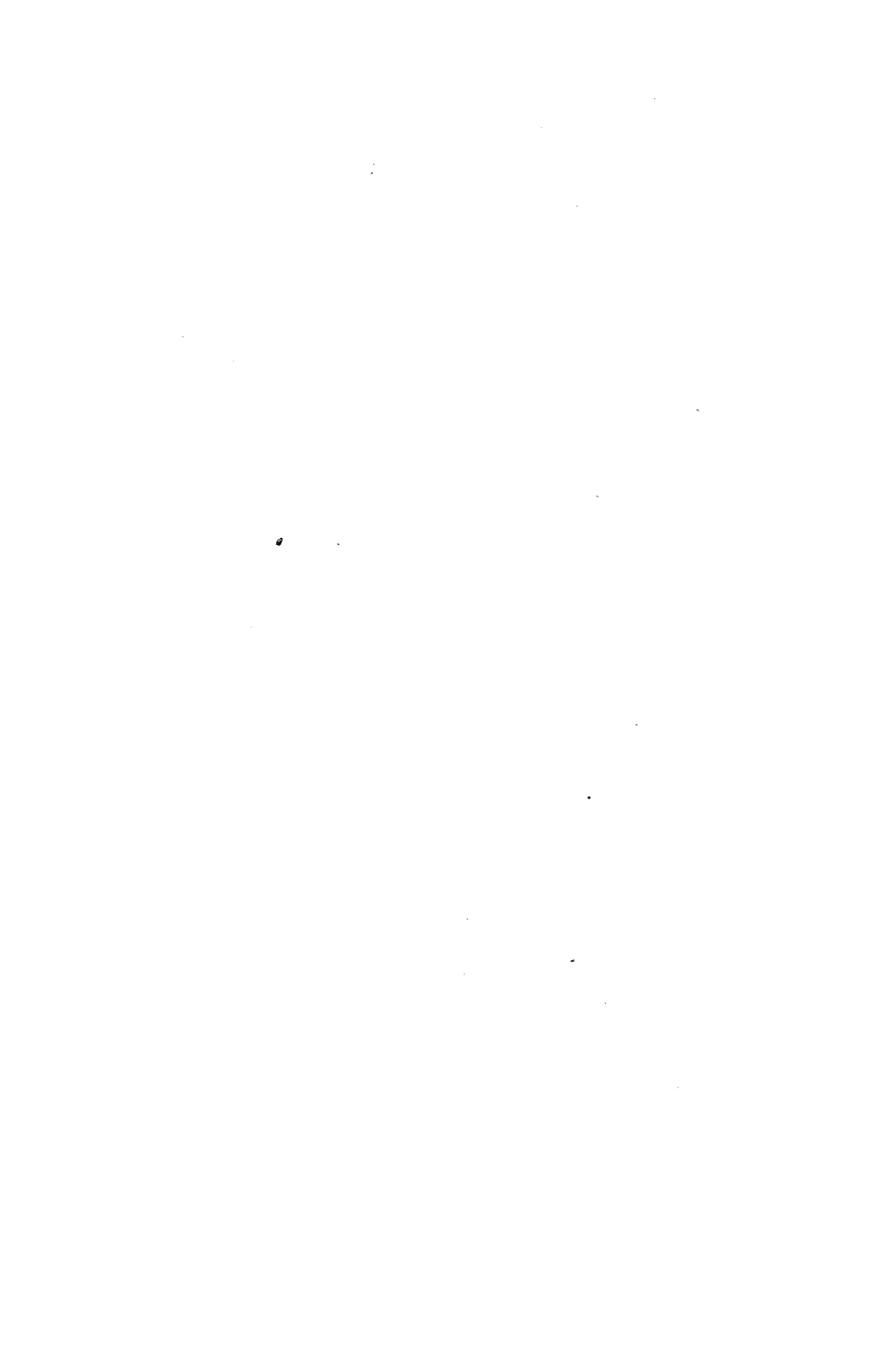
דער אמת'ער, אינערליכער גרונט פאר דער האַפענונג פון די אידען ליגט אבער דערין, וואס זיי זיינען גערעכט. אין נאָמען פון דער גערעכטיגקייט מוז יהוה זיי אויסלייזען און זיי פיהרען צו א נצחון. עס איז אמת טאקע קיין עולה ניט וואס ער האט זיי שווער געפרוואוט; זיי האבען עס פון איהם כשר פאַרדינט. לגבי איהם איז זייער שולד אומבאשטרימען. אָבער זיי האבען דאָ צו טאָן ניט בלויז מיט נאָט, נאָר אויך מיט די פעלקער. די וועלטגעשיכטע ווערט באַטראַכט פון דעם דאָזיגען נביא אלס א פראָצעס צווישען די אידען און די גויים. אין אַט דעם פראָצעס האָבען די אידען מאַמענטאָן פאַרלאָרען, אָבער זיי זיינען גערעכט; לגבי די גויים פאַרטער-טען זיי די גוטע זאָך, די זאך פון יהוה. זיי אַליין קענען און דינען איהם. צווישען זיי אַליין גילט זיין רעכט און זיין אמת. זיי קענען דעריבער ניט בלייבען אויף תמיד פאַרלאָרען, וואָרים דאָן וועט דאָך אַנהאַלטען דער נצחון פון דעם שקר איבער דעם אמת. דאָס רעכט פון זייער זאָך, וואָס איז איצט פאַרטונקעלט דורך דער שטראַף פון זייערע זינד און דורך דעם נצחון פונ'ם היידענטום, מוז אין דער ליכטיגקייט אַרויסקומען און אויך אויסערליך קריי גען אַנערקענונג דורך א געמליכען משפּט, וואָס די גאַנצע וועלט וועט זעהן. פאַראורזאכט דורך דעם חורבן טראַכט דער פאַרפאַסער פון צווייטען טייל ישעיה וועגען דעם אומצעשטערבאַרען, אייביגען מהות פון זיין פאַלק. עס געפינט עס אין דער לעהרע, אין דעם רעכט, אין דעם אמת, דאָס הייסט: אין דער רעליגיאָן פון יהוה ווי די נביאים האָבען זי פאַר-שטאַנען און געפרעדיגט און ווי זיי איז איצט געוואָרען ביי די פאַרטריבענע אידען דאָס פאַרטיגע אייגענטום פון אלעמען. אין דעם פאַקט, וואָס זיי און נאָר זיי באַזיצען דעם אמת, זעהט ער דעם מקור פון זייער טרייסט און זייער האַפענונג, די ערבות און דעם משכון, אַז זיי וועלען אויפשטעהן תחית המתים פון דעם קבר פון גלות. ניטאָ קיין גאַט אחוץ יהוה און ישראל איז זיין נביא — דאָס איז זיין טריאומפירענדער קערעאָ. דער נאַציאָנאַלער זעלבסטגעפיהל איז אויסערנעוועהנליך שטאַרק אין איהם, אָבער דאָך איז ער ניט ענהערציג, ווייל די נאַציאָנאַלע און די אוניווערסאַלע האַפענונגען שמעל-צען זיך צוזאַמען אין זיין צוקונפֿט־בילד, ווייל דאָס באַזונדערע פאַרהעל-טעניש פון ישראל צו יהוה איז ביי איהם נאָר א פאַרשטופע, ווייל די גע-

שיכטע פון ישראל פליסט אריין אין דער וועלט־געשיכטע. דאָס וואָס ישראל באַזיצט דעם אמת מאַכט שוין ממילא אַלס זיין עובדא איהם מפרסם צו זיין צווישען די פעלקער; דער אמת זיגט איבער דעם היידענטום אום אויך די היידען אויסצולייזען. דער גלות האָט געמאַכט ישראל פאַר דעם שליה פון דער וועלט־רעליגיאָן. אָבער כדי צו לערנען דער וועלט אַנערקענען דעם איינאיינציגען גאָט, כדי צו ווערען דאָס ליכט פון די פעלקער מוז ישראל ווידער אויפגעריכט ווערען אַלס פּאַלק און מלוכה. ער קעהרט זיך צוריק אהיים פון דער געפאַנגענשאַפט, דורכ'ן מדבר געפיהרט פון זיין גאָט, וועל־כער מאַרשירט אריין אַלס טריאומפירענדער זיגער אין דער יום־טוב־דיג אויסגעפּוצטער ציון. אָבער דער משיח־געראַנק טרעט צוריק געגען דעם גע־דאַנק פון גאָט'ס קנעכט („עבד יהוה“), פונקט אויך ווי די אויפנאַבע צו צע־שטערען בבל ווערט געלאָזען פאַר דעם פּערסער. ישראל באַזיגט די וועלט ניט מיט דעם שווערד, נאָר מיט דעם וואָרט.

מיט פלייס ווערט דער בליק אין צווייטען טייל ישעיה אָפגעווענדט פון דער פאַרגאַנגענהייט און צוגעווענדט צו דער צוקונפט. נאָר אין אייניגע שטעלען איז דאָס אַנדערש. דאָ ווערט צו א פּראַבלעם דאָס וואָס ווערט בלי ספק אָנגענומען אַלס גערעכטע שטראַף: דער טראַגישער גורל פונ'ם פּאַלק איז דער פאַרגאַנגענהייט און געגענוואָרט. דער באַזיץ פון דעם אמת און די עובדא איהם צו פאַרשפּרייטען האָט ניט געראַטעוועט דעם קנעכט פון יהוה פון א שענדליכען חורבן און האָט ארויסגערוּפּען די פאַראַכטונג פון די היידען. דורך זיין גורל ערשיינט ישראל אין די אויגען פון דער וועלט אַלס דער פון גאָט פאַר'משפּט'ער, ווי א מצורע אָבער א פאַרברעכער פאַראור־טיילט צום טויט. אָבער ער איז ניט קיין פאַרברעכער, ער איז אומשולדיג און קומט אָפ א שטראַף וואָס די גוים האַבען פאַרדינט. א באַפרידיגענדע לייזונג ווערט דערמיט ניט געגעבען. מ'פיהלט אָבער, אַז דער קנעכט פון יהוה מוז מיט אַז אינערליכער נויטווענדיגקייט ווערען דער מאַז פון שמער־צען, אַז נביא און מאַרטירער געהערען צוזאַמען, אַז דער אמת זיגט דורך דאָס בלוט פון זיינע עדות; און אויך דאָס לאָזט זיך דורכבליקען, אַז יהוה האָט באַמת ניט אוועקגעקערט זיין פנים פון דעם עלענדען, אַז די צוזאַמען־געהעריגקייט מיט איהם איז דורך זיינע לידען ניט צעשטערט, נאָר אדרבה פאַר'חַתמ'עט געוואָרען. צום ענד קומט אויך דאָ, אַלס נאַכשפּיל פון דער טראַגעדיע, דער ארויסבליק אין דער צוקונפט; דער קנעכט פון יהוה ווערט דאָ גרויס און דערהויבען, די וועלט געהערט צו איהם און די פעלקער שמע־

העו ווי געפלעפט, דערזעהנדיג עפעס אזוינס, פון וואָס זיי האָבען קיינמאל
 ניט געהערט און מ'האָט זיי קיינמאל ניט דערצעהלט.
 דער אויפטריט פון דעם גרויסען אַנאַנימען נביא פון גלות איז ניט
 געבליבען אַהן א ווירקונג. זיינע האָפענונגען זיינען, אמת טאַקע, מקוים
 געוואָרען נאָר אין זעהר א באַשיידענעם טייל. די פאַרטריבענע אידען האָבען
 געמעגט זיך צוריקקערען און לעבען אלס קליין פאַלקעל און אלס פערסישע
 אונטערטאַנען אין און ארום ירושלים. אָבער די האָפּענונגען זיי
 נען געבליבען. דער געדאַנק, אז א ווענדונג צום גליק איז נאָהנט
 און דער בטחון אין דעם דערהויבענעם באַשעפער פון דעם הימעל און דער
 ערד, וועלכער וועט בריינגען דאָס דאָזיגע גליק, האָבען אסך בייגעטראָגען
 דערצו אויפצוהאַלטען דאָס קליין אינזעלע יהודה אין מיטען דעם ברויזענ-
 דיגען שטראָם פון דעם פעלקער-ים ארום, און האָבען אויך ארומגערינגעלט
 די אידען אין צעשפרייטען גלות מיט א פעסטער וואַנט, ווען דער גלאַנץ און
 רייכטום, די מאַכט און די העכערע בילדונג פון די העלענען זיינען פיינדרליך
 אָדער מיט דעם כוח פון זייער אַנציהונג אריינגעדראַנגען אין יעדער נשמה.
 און בעת מ'האָט געמוזט לייענען די פריהערדיגע נביאים, כדי זיך צו לאַזען
 איינשרעקען דורך זייערע וואַרנונגען זיך ניט אוועקצוקערען פון גאַט, איז גע-
 ווען דער גרויסער אַנאַנימער נביא פון גלות דער נביא פון טרויסט, פון
 „ישועה“, וועמעס טרויסטענדיגע הבטחות האָבען דערגענצט די שטראַף-
 רייד פון די עלטערע נביאים.

שיבת ציון

1.

די עראבערונג פון בבל און די פאליטיק פון כורש.

איז אקטאבער פון יאהר 538 (פאר דער קריסטליכער ערא) האט כורש ענדליך ארויסמארשירט מיט זיינע זיגרייכע ארמיען געגען דער וואקעלדיגער הויפטשטאדט פון דרום־מערב־אזיען. אָנגעהויבען האָט ער זיינע מלחמה אָפּעראציעס פון מעכאַפּאַטאַמיען, די פרוכטבארע טעריטאָריע צווישען די אויבערסטע וואַסערן פון פּרת און חידקל, וועלכע ער האָט עראַבערט אין יאהר 547. פּערסישע אינטריגעס, אונטערגעהאַלפּען דורך דער אומצופרי־דענקייט און פאַרדעכטיגקייט וואָס נאַבאַניד'ס מאַדנע אויפּפיהרונג האָט אַרויסגערוּפּען ביי די באַבילאָניער, האָבען צוגעגרייט דעם וועג פאַר אַ לייכטער עראַבערונג. אויפ'ן צפון־גרעניץ פון באַבילאָניען, געבען אַ געוויסען טייד, איז אויסגעפאַכטען געוואָרען אַ שלאַכט צווישען די פּערסער און די באַבילאָניער. די באַבילאָנישע ארמיי איז צעשלאָגען געוואָרען און נאַבאַניד איז אנטלאָפּען פון שלאַכט־פּעלד. אייניגע טעג נאַכדעם האָט די צפון־באַבילאָנישע שטאָדט סיפּאר זיך אונטערגעגעבען אַהן אַ ווידערשטאַנד צו גאַבריאַס, דעם קאַמאַנדיר פון כורש'עם ארמיען. אין צוויי טעג ארום האָט דער פּערסישער גענעראַל שוין געהאַט אין זיין האַנט די הויפט־שטאָדט בבל. לויט ווי די אזויגערוּפּענע נאַבאַניד־כורש־כראַניק באַריכטעט זיינען די טויערן פון שטאָדט געעפּענט געוואָרען צו די פּערסער אַהן אַ שלאַכט. דעם איינציגען ווידערשטאַנד, אויב אַזעלכער איז איבערהויפּט געווען, האָט ארויס־געוויזען דער גאַרניזאָן, וואָס האָט געהאַלטען פאַרנומען דעם גרויסען טעמ־פּעל און די מויערן פון שטאָדט. העראַדאָט דערצעהלט אַ גאַנצע געשיכטע, אַז כורש האָט אָפּגעצויגען די וואַסערען פון דעם פּרת אין דעם גרויסען באַסין וואָס נבוכדראַצר האָט געלאָזט מאַכען און האָט אַריינגעמאַרשירט אין שטאָדט אין אַ צייט ווען די איינוואוינער זיינען געווען אזוי פאַרנומען מיט זייערען אַ יום־טוב, אַז זיי האָבען פאַרגעסען צוצומאַכען די וואַסער־טויערן. אין דעם קלאַרען ליכט אָבער פון די אַנטדעקטע אויפּשריפטען זעהט מען באַשיינפּערליך, אַז די דאָזיגע געשיכטע שטעהט ניט אויפ'ן ריכטיגען אַרט. גיכער באַציהט זי זיך אויף דער צווייטער עראַבערונג פון בבל דורך דרוש, ארום צוואנציג יאהר שפּעטער.

די אויפשריפט פון כורש'ן באריכטעט, אז נאכאָניד איז געווען צווישען די געפאנגענע. לויט די גריכישע טראַדיציעס איז ער פאַרטריבען געוואָרען קיין קאַרמאַניאַ. אַרום צוויי וואָכען נאָכדעם ווי בכל איז עראַבערט געד וואָרען פון זיין ארמיי, האָט כורש געמאַכט זיין טריאומפירענדען איינטריט אין שטאַדט. די האַפענונגען, וועלכע האָבען באַוואויגען די איינוואוינער זיך איבערצוגעבען אויף זיין חסד, זיינען ניט אָפגענאַרט געוואָרען. „פרידען האָט ער פראַקלאַמירט צו אַלע באַבילאָניער“ (כראָניק פון נאַבאָניד-כורש). פאַרטיידיגענדיג הייס די רעליגיאָן פון די עראַבערטע, האָט ער צוריקגעבראַכט צו זייערע הייליגע פלעצער די בילדער פון די געטער, וועלכע זיינען דורך נאַבאָניד'ן טראַנספּאָרטירט געוואָרען קיין בבל. אין דעם צילינדער, וועלכער שטאַמט פון כורש'ן גופא, רעדט ער באַריכות פון זיין מילדקייט צו זיינע נייע אונטערטאַנען און פון זיין איבערגעבענקייט צו זייערע געטער. מען איז געווען זעהר פאַרויכטיג קיינעם ניט צו טאָן קיין עלות און צו רעספּעקטירען די אינדיווידועלע רעכטען פון יעדען איינעם. די באַפעסטייגונגען פון בבל, וועלכע נאַבאָניד האָט פאַרנאַכלעסיגט, זיינען צורעכטגעמאַכט געוואָרען. די טעמפלען פון די געטער פון בבל זיינען באַנייט און באַשענט געוואָרען. אסך מאָל חזר'ט כורש איבער, אז ער גופא און זיין וזהו קאַמבּיס, וועמען ער האָט פאַרבונדען מיט זיך אַלס קעניג פון בבל, זיינען טרייע דינער פון מאַרדוק, בעל און נעבא (מרודך, בל און נבו), די געטער פון זיינע נייע אונטערטאַנען (כורש'עס צילינדער). ער פּרעטענדירט פאַקטיש אין זיין אויפשריפט, אז דער גרויסער מאַרדוק האָט איבערגעגעבען אַ שלחות צו „כורש וועלכער דינט צו איהם.“ וואָס פאַר'ע מאַנאַטעאָיסטישע טענה דענצען דער עראַבערער פון בבל האָט ניט געמענט האָבען, האָבען זיי קעני טיג דאָך ניט געהאַט קיין גרויסען איינפלוס אין באַשטימען דעם כאַראַקטער פון זיינע עפענטליכע האַנדלונגען. די אויפשריפטען אַנטפלעקען פאַר אונז ניט בלויז כורש'עס אויסערגעווענהליכע געניטקייט אַלס דיפּלאַמאַט, נאָר אויך זיין פּאָליטיק בנגע צו די אונטערוואָרפענע פעלקער. די דאָזיגע פאַרליטיק זיינע איז געווען דער היפּוד פון דער פּאָליטיק פון די אַשורים און די כּשדים, וועלכע האָבען געזוכט צו באַפעסטיגען זייער אויבערהערשאַפט דורכ'ן צעדריקען די נאַציאָנען אונטער זיי אזוי פּולשטענדיג, אז זיי זאָלען מעהר ניט האָבען קיין שום מעגליכקייט זיך צו שטעלען אַנטקעגען; וואָרים כורש, דורך זיינע האַנדלונגען פון מילדקייט און טאַלעראַנץ, האָט אַפּעלירט צו דער דאַנקבאַרקייט און געטריישאַפט פון די עראַבערטע. עס איז געלעגען אין דער פּראַקטישער אַנטוויקלונג פון דער דאָזיגער פּאָליטיק דאָס וואָס ער און

זיינע נאכפאלגער באלד נאך איהם האבען פיגורירט אלס די נאָמינעלע די-נער און גרויסמוטיגע באַשיצער פון די געמער פון די נאציאָנען. איבער וועל-כע זיי האָבען געהערשט.

די פירשטען פון די שטערט און די פראָווינצען פון מערב, וועלכע האָבען געצאהלט טריבוט צו בכל, זיינען דעריבער געווען מלא-שמחה און האָבען זיך געאייילט צו שיקען געזאנדטע צו קושען די פיס פון אַט דעם ניין עם אויבערהאר אלס צייכען פון אונטערווארפונג. פונקט אזוי וויכטיג, אין דעם ליכט וואָס זי וואָרפט אויף דער אידישער געשיכטע, איז כורש'עס פארהויפטונג, וואָס שטעהט באלד נאך דעם באַריכט וועגען דעם קבלת-פנים, וועלכען מ'האָט געמאכט פאר די דאָזיגע געזאנדטע: „די געטער, וועמעס הייליגטימער זיינען פון לאַנג שוין געלעגען אין חורבות, האָב איך געבראכט צוריק צו זייערע וואוינונגען און האָב זיי דאָרטען געלאָזט וואוינען אויף אלע מאָל. אלע בירגער פון די דאָזיגע לענדער האָב איך צונויפגעזאמעלט און זיי צוריקגעבראכט אין זייערע היימען“ (כורש-צילינדער). עם איז די נאָך טירליכסטע זאך אַרויסצודרינגען פון דעם טעקסט, אַז אַלע פאַרטריבענע, וועל-כע האָבען זיך געפונען אין זיינע עראַבערטע פראָווינצען, האָבען באקומען אַן אלגעמיינע ערלויבעניש זיך צוריקצוקעהרען אין זייערע געבורט-לענדער און מיטצונעמען מיט זיך די זאַכען, וואָס די זשערנע באַבילאָניער האָבען אוועקגערויכט פון די טעמפלען.

פאר די אידען, פונקט ווי פאר זייערע שכנים, איז כורש געוואָרען אַ מעכטיגער באַפרייער, וואָרים אַהן ספּס האָבען זיי אויך געקראָגען דיזעלביגע אלגעמיינע קאָנצעסיעס. כדי דורכצופיהרען די איינצעלהייטען פון דער פאָליטיק, וועלכע דער גרויסער עראַבערער האָט אזוי קלאַר אָנגעצייכענט, זיינען נויטיג געווען נאָך ספּעציעלע דעקרעטען. עם איז דערפאר מעהר ווי וואַרשיינליך, אַז אַ דעקרעט, ספּעציעל בנוגע צו די אידען, איז געווען דער אַריגינאַל פון דעם קעניגליכען באַפעהל, וואָס דער כראָניקער (דער מחבר פון דברי הימים און עזרא-נחמיה) ציטירט אין עזרא ו 3-5 פון אַן עלטערען אראמעאישען דאָקומענט. אין דעם דאָזיגען דאָקומענט ווערט איבערגעגעבען פון די מלוכה-פאָפירען, וועלכע מ'האָט געפונען אין עקבא-טאנא, די הויפטשטאָרט פון מדי, אין דער צייט פון דרויש: „אין ערשטען יאָהר פון קעניג כורש האָט דער קעניג כורש אַרויסגעלאָזען אַ באַפעהל בנוגע צו דעם הויז פון גאָט אין ירושלים: זאָל דאָס הויז געבויט ווערען, דער פלאַץ וואו זיי זיינען מקריב קרבנות, און די פונדאָמענטען זאָלען שטאַרק געלעגט ווערען; די הויז זעכציג איילען און די ברייט זעכציג איילען; דריי

רייהען פון שטיינער און א רייה פון נייעם האַלץ, און די הוצאות זאָלען גענעבען ווערען פון דעם קעניג'ס הויז! און אויך די גילדענע און זילבערנע כלים פון דעם הויז פון גאט, וואָס נבוכדראַצר האָט ארויסגענומען פון טעמפל פֿעל וואָס איז אין ירושלים און האָט געבראכט אין בבל, זאָלען קומען אויפ'ן פּאַריגען פּלאַץ אין טעמפלעל וואָס איז אין ירושלים און זאָלען אוועקגעלעגט ווערען אין גאט'ס הויז." דעם איינפֿלוס פון דעם אידישען געדאַנק און פון דער אידישער פּאַרם פון אויסדרוק זעהט מען דאָ באַשיינפֿערליך, אָבער בכלל איז עס אין איינקלאַנג מיט די באַקאַנטע דעקלעטען פון כורש'ן.

דערזעלביגער אראמעאישער דאָקומענט, וועלכער ווערט ציטירט אין עזרא 13—16, באַהויפטעט, אז כורש האָט אָנגענומען מיטלען, אז דער אידישער טעמפלעל זאָל ווידער אויפגעבויט ווערען. צו א געוויסען ששכּוּר, וועמען דער גרויסער קעניג האָט באַשטימט אלס גובערנאַטאָר פון יהודה, זיינע אָנגעטרויט געוואָרען די גילדערנע און זילבערנע כלים, וועלכע כורש האָט געפונען אין בבל און וועלכע זיינען אוועקגעשלעפט געוואָרען אהין דורך נבוכדראַצר פון ערשטען בית־המקדש אין ירושלים. הגם דער דאָזיגער באַ־ריכט שטאַמט פון א שפּעטערער צייט, דאָך ווערט ער באַשטעטיגט דורך דעם פּאַסט, וואָס כורש באַהויפטעט בפּירוש אין זיינע אויפּשריפטען, אז ער האָט געשאַנקען זיין אויפּמערקזאַמקייט צוריקצובריינגען די געצען, וועלכע ער האָט געפונען אין בבל, אין זייערע אורשפּרינגליכע טעמפלען. אזוי ווי די אידען האָבען ניט געהאַט קיין געצען, איז געווען די נאַטירליכסטע זאך, אז די הייליגע כלים פון יהוה'ס טעמפלעל זאָלען צוריקגעקעהרט ווערען. אָהן ספק איז כורש געווען באוואויגען אין זיינע האנדלונגען פון פּאַליטישע מאַ־טיווען. אז זיין פּאַליטיק איז בכלל באַשטאַנען אין דעם צו זיין פריינדליך צו די באַהערשטע פעלקער, האָבען מיר שוין פריהער אָנגעמערקט. וואָס איז שייך די אידען איז אַחוץ וואָס מ'קאַן זיך רעכענען מיט דער מעגליכ־קייט, אז ער האָט דערקענט אין זייער רעליגיאָן א קרובֿה־שאפט צו דער רע־ליגיאָן פון די פּערסער, האָט ער געהאַט נאָך א באַזונדערען גרונט זיי ארויס־צואווייזען זיין קעניגליכע לייטזעליגקייט. עגיפטען איז געווען די דריטע און לעצטע פון יענע גרויסע אימפעריעס, וועלכע האָבען געהאַט פּאַראייניגט זייערע כוחות כּדי איהם צו פּאַרהאַלטען ביים אָנהויב פון זיין עראַבערונגס־פּאַריערע. ער האָט שוין געהאַט אין זינען די עראַבערונג פון עגיפטען, וועל־כע זיין זוהן קאַמביס האָט דורכגעפיהרט. צו דעם דאָזיגען צוועק איז נויטיג געווען די געטריישאַפט פון די מדינות פון פּאַלעסטינאַ. אויף זאָל'ן אופן איז דער קאָנפּליקט צווישען דעם מזרח און דעם מערב ווידער געוואָרען אַז

אנטשיידענדער פאקטאָר אין דער געשיכטע פון די אידען. מיר האָבען שוין אייבען באַמערקט*); אז די חורבה פון בית־המקדש אין ירושלים איז געווען. מעהר ווי וועלכער עס איז אנדער הייליגטום, דער רעליגיעזער צענטער פון די אידען פון צפון־ארץ־ישראל פונקט אזוי ווי פון די אידען פון יהודה. אויב די בענקשאַפט צו זעהן דעם בית־המקדש ווידער אויפגעבויט איז געווען אזוי שטארק ביי די פארטריבענע אידען אין באבילאָניען אזוי ווי עס קלינגט אָפּ אין זייער ליטעדאטור, דאן האָט די דאָזיגע בענקשאַפט נאָך געווען מוזט פיעל שטארקער זיין צווישען די אידען, וואָס זיינען געבליבען אין לאַנד. קיין האַנדלונג מצד פון כורש'ן איז דעריבער ניט געווען בעסער באַרעכענט צו געווינען די דאנקבאַרע געטריישאָפט פון א סטראַמעניש וויכטיגער קער־פערשאַפט פון זיינע אונטערטאָנען ווי צו פיגורירען אַלס באַשיצער פון זייער הייליגטום.

אזא פאליטיק איז אַנב אורחא אויך געווען בכוח צוצוציהען די גרויסע צאָהל פון די אידען וואָס זיינען אנטלאָפּען אין עגיפּטען. עס איז א פאָקט, וועלכען עס איז כדאי צו דערמאָנען, אז דער עלטסטער נוסח פון כורש'עס דעקרעט בנוגע צו דער ווידעראויפבויאונג פון בית־המקדש דערמאָנט לחלוטין ניט וועגען א צוריקערונג פון די אידען פון באבילאָניען, נאָר נעמט בלויז אין באַטראַכט די אידען, וואָס לעבען אין דער פּראָווינץ יהודה (עזרא ו 3). דער פּערסישער מאָנאַרך האָט געזוכט צו לייזען א פאליטישען, ניט קיין ראַסען־פּראָבלעם. די פאליטיק, דורך וועלכער ער האָט פרובירט גוט צו מאַך כען דאָס וואָס די באבילאָנישע ארמיען האָבען צעשטערט און אויף אזא'ן אופן צונויפצובינדען אין איין גאַנצעם אפילו די ווייטסטע פּראָווינצען פון זיין אימפעריע, איז כּוּן געווען קלוג און לויבענסווערט פון יעדער זייט. די ווידעראויפריכטונג פון דער אידישער נאַציאָן, ווי דער גרויסער אַנאַנימער נביא פון גלות האָט קלאָר פּראָקלאַמירט, איז איצט אָפּגעהאַנגען בלויז פון דעם, צי די איינצעלנע מיטגלידער פון דער נאַציאָן זיינען געווען גרייט אָדער זיינען ניט געווען גרייט צו מאַכען זייערע פּערזענליכע אינטערעסען אַ טפּל צו די אינטערעסען פון זייער פּאָלק און זייער רעליגיאָן. די פאליטישע מניעות זיינען לגמרי אָפּגעשאַפט געוואָרען; די אידען אין גלות האָבען געווען פולשטענדיגע פרייהייט זיך צוריקצוקערען אין זייער היים־לאַנד. מיר האָבען באַמט א גוטען גרונט צו גלויבען, אז פאר כורש'ן וואָלט געווען אַנ־געלעגט אן אַלגעמיינער צופלוס פון מענשען אין דער טעריטאָריע פון צענ־

* זעה אויבען ז. 199.

טראל־פאלעסטינא. די אמת'ע פראגע פון דער צייט איז געווען: צי האבען די אידען, און באזונדערס די אידען אין באבילאָניען, אויסגענוצט די געלעגנהייט?

2.

די אויפלעבונג פון דער אידישער געמיינדע אין פאלעסטינא.

די ווייט אָנגענומענע טראדיציע, אז אַ גרויסע צאהל אידען האָבען זיך צוריקגעקערט פון באבילאָניען האָט אלס יסוד בליוז די צווייפּעל־האַפטע באַהויפּטונג פון דעם כראָניקער. אזוי ווי ער האָט געלעבט מיט צוויי אָדער דריי הונדערט יאָהר שפּעטער, ווען די ערינערונג אָן די דאָזיגע ווייטע געשעהענישען איז שוין געווען זעהר מטושטש, איז פאר איהם געווען ניט מעהר ווי נאַטירליך צו דענקען, אז דער יסוד פון יענעם בית־המקדש, וואָס איז געווען אזוי הייליג פאַר איהם, איז געלעגט געוואָרען דורך פרומע אידען פון גלות, וועלכע האָבען זיך צוליב דעם צוועק צוריקגעקערט, און ניט דורך יענע אידען, וועלכע זיינען אין לאַנד געבליבען און וועלכע ער, מיט זיין דור, האָבען שטאַרק פאַראַכטעט. די האַפּענונגען, וועלכע זיינען אזוי אָפט אויסגעדריקט אין די נבואות וואָס שטעהען אין ישעיה פון מ ביו נ"ה, האָבען בלי ספק איהם דערמוטיגט אַנצונעמען די דאָזיגע טעאָריע, וועלכע האָט זיך איהם אזוי גוט געלעגט אויפ'ן שכל (פאַרגלייך די שפראך פון עזרא א).

אַבער א נאָהענטער שטודיום פון ישעיה מ ביו נ"ה ווייזט אונז, אז די האַלטונג פון זיינע גלות־חברים וועגען אַ צוריקקער אין יהודה האָט אַפֿ־געקיהלט די נביאי'שע באַגייסטערונג פון דעם פאַרפאַסער פון די נבואות און האָט ביי איהם אַרויסגערופען ערנסטע ספקות, צי זיי וועלען זיך אַפֿ־רופען אויף דער געלעגענהייט? ער מאַכט זיי כסדר פאַרוואַרפען פאַר זייער איינגעשפאַרטקייט (מ"ו 12; מ"ח 4). מעהר ווי אלץ באַקלאַגט ער זיך וואָס עס פעהלען אויס פיהרער. „ניטאָ ווער עס זאָל זי פיהרען צווישען אלע קינדער וואָס זי האָט געבאַרען; און ניטאָ ווער עס זאָל זי אָננעמען ביי דער האַנט פון אלע קינדער וואָס זי האָט אויפּגעהאַדעוועט" (נ"א 18). אויב טיילען פון קאַפּ. מ—נ"ה זיינען געשריבען געוואָרען ניט לאַנג נאָך דער עראַ־בערונג פון בבל, דאַן דריקט אויס נ 2 די אַנטווישונג, וועלכע האָט אָנגעד־פילט דאָס האַרץ פון יהוה'ס שליח: „וואָרום בין איד געקומען און קיינער

איז ניט געווען, איך האָב גערופען און קיינער האָט ניט געענטפערט? איז מיין האַנט צו קורץ אויסצולייזען? אָדער האָב איך ניט קיין כוח צו ראַטע-ווען?" עס איז נייטיג אביסעל פאַנטאַזיע צו פאַרשטעהן וואָס עס האָט צוריקגעהאַלטען די אידען פון זיך צוריקקערען פון גלות. די לאַנגע, געפעהר-ליכע רייזע דורכ'ן מדבר, וואָס זיי אָדער זייערע פּאָטערס האָבען געמאַכט אַלס געפאַנגענע אונטער דער אַנפיהרונג פון זייערע באַבילאָנישע פּאַנגערס, איז שוין אַליוו גענוג געווען צו מאַכען אַפהענטיג אפילו די מוטיגסטע. פאַלעסטינאַ, מיט איהרע וויסטע חורבות און איהרע פאַרדעמטרישע שונאים, האָט מעהר אַפגעשראַקען איידער צוגעצויגען. זייערע ברידער, וועלכע זיינען דאַרטען געבליבען, זיינען לויט די ווידערהוילטע דערקלערונגען פון ירמיה און יחזקאל געשטאַנען אסך נידעריגער איידער די וואָס זיינען פאַרטריבען געוואָרען, און זייער ראַלע אין דער געשיכטע פון נאַכ'ן גלות גיט אונז ניט קיין סמך צו ענדערען די דאָזיגע אַפשאַצונג.

פון דער אנדערער זייט האָבען זייערע היימען און זייערע פריינד, אַלץ וואָס איז געווען טייער ביי זיי מיט דער אויסנאַם פון זייער געבורט-לאַנד — וואָס איז נאָך געווען וויסט — זיי צוגעבונדען צו דעם נייעם לאַנד וואָס זיי האָבען געמאַכט פאַר זייער נייע היים. אונטער כורש'עס הערשאַפט זיינען אַלע באַשרענקונגען, וועלכע האָבען פריהער געמאַגט עקסיסטירען גע-גען זיי, אַפגעשאַפט געוואָרען, און זיי זיינען געווען פריי צו געניסען גלייך מיט די באַבילאָניער די געלעגענהייטען און די פאַרגעניגענס פון דעם רייך כעז טאַל פון דעם פּרת. אַלס פּועל-יוצא פון זייער אייגענער ברירה האָט פאַר די מעהרסטע פון זיי דער גלות זיך קיינמאָל ניט געענדיגט. זיך האַל-טענדיג אָן זייערע נאַציאָנאַלע אינסטינקטען, האָבען זיי ווייטער געלעבט אין זייערע קאַלאָניעס פאַר זיך אַליוו, אויפהאַלטענדיג זייער געזעלשאַפּטליכע אָרגאַניזאַציע, זייערע מנהגים און זייער רעליגיאָן אין בילדענדיג אסך איינ-צעלנע קיבוצים אין דער גרויסער פּערסישער אימפּעריע. די לעצטע אויס-גראַבונגען אין ניופור האָבען ארויסגעבראַכט אויף דער ליכטיגקייט א מאַסע טאוולען אין פּלעקלעך-שריפט פון די רעגירונגען פון ארתחשסתא (ארטא-קסערקסעס) און דרויש. די דאָזיגע טאוולען טראָגען אסך באַקאַנטע אידישע נעמען, אזעלכע ווי שמשון (סאַמשאַנו), נתניאל (נאַטאַ-אילי), שמעון (שא-מאַקונו), גדליה (גאַדאַליאַמאַ), און מנחם (מינאַח-חימו). מ'האַט אויך געפונען שפורען פון א גרויסער אידישער קאַלאָניע אין ניופור לאַנג נאָך דער קריסטליכער ערא. באַבילאָניען, ווי עס איז וואויל באַקאַנט, איז אין אַנהויב פון דער קריסטליכער ערא אויך ווייטער אנערקענט געווען אַלס

איינער פון די דריי באדייטענדסטע צענטערס פון יודענטום. פון דארטען האָבען זיך די אידען שנעל פארשפרייט אין עקבאטאנא, שושן, און אנדערע גרויסע שטעט פון דער פערטישער אימפעריע. אין משך פון דעם קומענדיגן דען יאָהרהונדערט האָבען די דאָזיגע אידען פון מזרח געוויס ווייט אריבער געשטיגען אין רייכקייט און אינטעליגענץ, און וואַהרשיינליך אויך אין צאָהל, זייערע ברידער אין יהודה. הגם זיי האָבען צוליב פארשידענע טעמים ניט געוואָלט זיך צוריקקערען, האָבען זיי אבער בשום אופן ניט פארלאָזען אלע דעם גלויבען פון זייערע פאָטערס. דער צענטער פון זייער אינטערעס איז נאָך אלץ געווען ירושלים, און זיי זיינען תמיד גרייט געווען צו העלפען מיט זייערע געשאַנקען די ארכיט פון דער נאַציאָנאַלער אויפלעבונג. ווען די צושטענדען זיינען מיט דער צייט געוואָרען אומגינסטיג אין מזרח, אָדער גינסטיגער אין יהודה, האָבען אסך פון זייערע קינדער און קינדסקינדער אויסגענוצט די געלעגענהייט זיך צוריקצוקערען אין זייער אלטען היים לאַנד.

אחוץ דעם צוזאמענהאנג, וואָס דער כראָניקער ניט זיי אין ניטאָ קיין סמך אָנצונעמען, אז די ליסט איז עזרא ב און איהר פאָראַלעל, נחמיה ז, אַנטהאַלטען א צענווס פון די אידען, וועלכע האָבען זיך צוזאַמען צוריק קערט גלייך נאָך דעם יאָהר 538 (פאר דער קריסטליכער צייטרעכענונג). לויט זיין איבערשריפט ווערען אין דעם צענווס אויסגערעכענט די אידען אין דער פראָווינץ יהודה, וואָס האָבען זיך געהאַט צוריקגעקערט פון באַ ביאָניען. עס שטעהט ניט בפירוש ווען זיי האָבען זיך צוריקגעקערט, אָבער מ'קאָן דאָס ארויסדרינגען פון דער ליסט פון די פיהרער, וואָס שטעהט די רעקט נאָך דער איבערשריפט. די נעמען פון זרובבל און ישוע — פון ווען מען מיר ווייסען, אז זיי זיינען געווען אין ירושלים לכל הפחות ארום יאָהר 520 — שטעהען די ערשטע. דאָן קומט נחמיה, וועלכער איז מיט דער נרעכטער וואַהרשיינליכקייט דערזעלביגער נחמיה, וואָס האָט זיך צוריקגעקערט אין יאָהר 445, מיטנעמענדיג מיט זיך אַ סוויטע פון באַדינטע און מאַנכע אידען אזעלכע פרומע ווי ער גופא. דער נעכסטער אין דער ליסט, וואָס געפינט זיך אין ספר נחמיה, איז עזריה, וואָס איז אין העברעאיש דאָס זעלביגע ווי עזרא. עזריה איז העכסט וואַהרשיינליך געווען לכתחילה דער נאָמען פון דעם כהן, וועלכער איז געווען אזוי ענג פארבונדען מיט נחמיה'ן. ער האָט, לויט עזרא ח 1—20, געפיהרט מיט זיך צוריק אידען פון גלות בבל פון פארשידענע משפחות, וועמעס נעמען שטימען גענוי מיט די נעמען פון די פריהער דערמאָנטע ליסטען. דער נאָמען „שריה" איז דעם פאָראַלעל

פון עזרא ב 2 קאן זיין א טעות פון אן איבערשרייבער אדער פון דעם כראניקער, וועלכער האט געהאט אין געדאנק עזרא ז 1, וואו שריה ווערט דערמאנט אלס עזרא'ס פאטער. צווישען די נעמען פון אנדערע פיהרער, וועלכע האבען, ווי עס איז צו דרינגען פון דעם צוזאמענהאנג, געפיהרט צו ריק גרופען אידען פון גלות אין דער צייט ביז נחמיה און עזרא, קומט אויך פאר מ ר ד כ י, וועלכער שטאמט פון דעם נאמען פון באבילאנישען גאט מארדוק. מדרכי פיגורירט אויך אין דעם בוך אסתר אלס דער נאמען פון א פראמינענטען אידען פון יענער תקופה. לכל הפחות איינער פון די נעמען אין ליסט, ב ג ו י, איז פון אלעמען אנגענומען, אז ער האט א פערסישען אורשפונג, שטאמענדיג פון באגא, גאט. עס איז זיכער, אז א אידישער פיהרער האט ניט געקאנט טראגען קיין פערסישען נאמען ביז די פערסישע השפעה איז שטארק געווארען אין דעם גלות-לאנד לכל הפחות אין משך פון א דור. דער פאקט, וואס דעם דאזיגען ניט-אידישען נאמען טראגט אויך א שבט איבער צוויי טויזענד אין צאהל (עזרא ב 14), אויך דער פאקט וואס דער נאמען פון דעם כהן ישוע איז געווארען א בא- צייכענונג פאר א שבט פון כהנים, ניין הונדערט און דריי-און-זיבעציג אין צאהל (עזרא ב 36) — אט דאס אלצדינג פיהרט אונז צו דער הנחה, אז דער צענזוס אין די דאזיגע ליסטען איז גענומען געווארען שפעט אין דער פערסישער פעריאדע.

דער דאזיגער שלום ווערט נאך באשטעטיגט דורך דעם כאראקטער פון די ליסטען גופא. א גרויסע צאהל בירגער פון דער פראווינץ יהודה ווערען דארטען קלאסיפיצירט לויט די שטעדט, וועלכע זיי באוואוינען (עזרא ב 20—29, 33, 34; פארגלייך נחמיה ג); זיי ווערען באצייכענט אלס די „זיהו“ פון גבעון אדער פון בית-לחם אדער פון יריחו, אדער אויך אלס די „לייט“ פון מכמש אדער בית-אל. אזוי ווי עס איז א פעסטגעשטעלטער פאקט, אז די דאזיגע ניינצעהן שטעדט זיינען זיכער ניט אלע געווען אין אידישע הענט פאר דעם שפעטערען טייל פון דער פערסישער תקופה, קאן מען דערפון בפירוש ארויסלערנען, אז דער צענזוס איז גענומען געווארען אין א צייט נעהנטער צו אלעקסאנדער דעם גרויסען איידער צו כורש'ן ווי מיר האבען שוין אנגעוויזען. שטאמט די לאנגע ליסט פון די כהנים, זינגער, טויערהיטער, נתינים, און די קינדער פון שלמה'ס קנעכט, אין איהר איצטיגער פארם, פון דעם כראניקער (דעם מחבר פון דברי הימים) און זי ווייזט אויף א צייט ווען די עבודה און די אויסריכטונג פון בית המקדש זיינען געווען העכער אנטוויקעלט אפילו ווי אין די טעג פון נחמיה

(פארנלייך נחמיה א—ו; אויך דעם כראַניקער'ס ליסט, נחמיה י"ב).
עם איז דערפון קלאַר, אז די ליסטען אין זייער איצטיגען נוסח ווארפען וועניג ליכט אויף דער צאָהל און דעם כאַראַקטער פון די וועלכע האָבען זיך צוריקגעקערט באַלד נאָך דעם יאָהר 538. אז זיי זיינען געווען וועניג און אומבאָדייטענדיג איז אויך בפירוש צו זעהן פון די איינציגע דאָקומענטען. וואָס שטאַמען פון יענער צייט: די נבואות פון חגי און זכריה. ארום פער-ציג טויזענד האָבען זיכער דעמאָלט זיך ניט צוריקגעקערט, ווען עס ווערט ניט אַן אות דערמאָנט דערפון אין קיינעם פון אַט די נבואות, וועלכע שיל-דערען אזוי לעבעדיג די צושטענדען אין דער אידישער געמיינדע ארום יאָהר 520. ניט בלויז ווערט קיין זאך ניט געזאָגט וואָס זאָל געבען עפעס אן אַנצוהערעניש וועגען אן אַלגעמיינעם צוריקקער, נאָר די נביאים רופען תמיד די אידען, צו וועמען זיי ריידען, „דאָס פאָלק פון דעם לאַנד“ („עם האַרץ,“ חגי כ 4; זכריה ז 5), אָדער „די איבערגעבליבענע פונ'ם פאָלק“ („שאַרית העם,“ חגי א 12, 14; ב 2; זכריה ח 6, 11, 12). זיי באַציהען זיך לויט דעם אויף זיי מיט דיזעלביגע אויסדרוקען, מיט וועלכע ירמיה האָט זיך באַצויגען אויף די וואָס זיינען געבליבען מיט איהם אין יהודה נאָכ'ן חורבן (ירמיה מ"ב 2, 15, 19; מ"ג 5; מ"ד 7, 12, 14). עטליכע דורות שפעטער, ווען א דעפוטאציע האָט באַזוכט נחמיה'ן אין שושן, איז זיין פראַ-גע ניט געווען: „וואָס טוען די צוריקגעקערטע?“ נאָר „וואָס טוען די אי-דען, דער שריד-ופליט וואָס איז איבערגעבליבען פון דער געפאַנגענשאַפט?“ דער ענטפער פון די אידען, וועלכע זיינען געווען דירעקט געקומען פון פא-לעסטינא, איז אויך א קלאַרער באַווייז, אז ביז דעמאָלט איז נאָך ניט געווען קיין אַלגעמיינע צוריקקערונג פון די אידען פון באַבילאָניען (נחמיה א 1—3). די געמיינדע, אין וועלכער מיר ווערען אַריינגעפיהרט דורך דעם אַראַמעאישען דאָקומענט אין עזרא, ווי אויך דורך די נבואות פון חגי און זכריה און דורך די מעמוואַרען פון נחמיה, איז קליין, אַרים און פיהרט אַן א שווערען קאָמפּ פאר איהר קיום. זכריה, אין יאָהר 520, באַטראַכט די יאָהרען נאָך כורש'עס גרויסען נצחון אזוי נידערדריקענדיג פאַר ירושלים און די שטעט פון יהודה פונקט ווי דער האַלבער יאָהרהונדערט פאר דעם. אין א משך פון זיבעציג יאָהר איז געלעגען אויף זיי יהוה'ס צאָר, און קיין שטראַהל פון ליכט האָט זיך ניט באַוויזען צו צעטרייבען די פינסטערניש (זכריה א 12). אויב אפילו א העלפט פון פערציג טויזענד טרייע און פרומע אידען וואָלטען זיך צוריק געקערט פון באַבילאָניען אין יאָהר 537, וואָלטען אזעלכע ווערטער געווען אוממעגליך. פונקט ווי דער גרויסער נביא פון גלות, אזוי דערמוטיגט נאָך

אויך זכריה: „אה, ציון, אנטרין דו וואס וואוינסט מיט דער טאכטער פון בבל“ (ב 11). דער אלגעמיינער צוריקקער פון די גולים איז נאך אין דער צוקונפט. אזוי ווי דעם נביא'ס צוהערער, „דאס פאלק וואס איז געבליבען אינ'ם לאנד“, זיינען שווער-גלויביג, דערקלערט ער: „אזוי האט געזאגט יהוה פון די הערשארען: איך וועל העלפען מיין פאלק פון מזרח און פון דעם לאנד וואו די זון געהט אונטער; און איך וועל זיי בריינגען און זיי וועלען וואוינען אין ירושלים“ (זכריה ח 8,7). דאן וועט די פוסטע ירושלים ווידער בא-זעצט ווערען און די שטעדט ארום איהר וועלען ווידער זיין באוואוינט און בליהענדיג (ז 7).

גלייכצייטיג איז עס ניט אויסגעשלאסען, אז מאנכע אידען פון גלות אין מזרח האבען זיך באנוצט מיט כורש'עם ערלויבעניש זיך צוריקצוקערען פון באבילאניען און האבען אויף אזא'ן אופן גענומען אן אנטויל אין בויען דעם בית-המקדש. דער ערשטער גובערנאטאר פון יהודה איז געווען ששבער, וועמען דער כראניקער באצייכענט אלס „דער פירשט פון יהודה“ און וועמען ער אידענטיפיצירט, ווי עס ווייזט אויס, אלס א זון פון דעם געפאנגענעם אידישען קעניג יהויכין און דעריבער אלס זרובבל'ס א פעטער (דברי הימים א, נ 16—19). עס איז וואהרשיינליך, אז ששבער האט מיטגענומען מיט זיך אין זיין סוויטע מאנכע אידען. זיין נאכפאלגער, זרובבל דער זון פון שאלתיאל און דער אייניקעל פון יהויכין, איז בלי ספק געווען געבארען אין בבל. „געבארען אין בבל“ איז די וואהרשיינליכסטע באדייטונג פון זיין נאמען. יהושע, וועלכער האט געהערט צו דער הויפט-פאמיליע פון די כהנים האט געמוזט שטאמען פון איינעם פון די כהנים פון בית-המקדש, וועלכע זיינען צוזאמען מיט די קעניגליכע געפאנגענע נע אוועקגעפיהרט געווארען דורך נבוכדראצר'ן אין בבל. אט די אלע מיהרער, ווי עס איז זיך אָנצושטויסען פון דער ליסט אין עזרא ב (נחמיה ז), האבען געמוזט מיטבריינגען מיט זיך מאנכע פון זייערע ברודער זיי צו העל-פען אין זייער ארבייט וואס זיי האבען געהאט צו טאן, זיך צוריקערענדיג אין ירושלים. אויך זכריה דערמאנט „די פון גלות“ („הגולה“), און ער ניט די נעמען פון דריי מענער, חלדי, טוביה און ידעיה, וועלכע האבען לעצטענס זיך צוריקגעקערט פון בבל און האבען געבראכט מיט זיך זילבער און נאָרד, קענטיג א בייטראַג פון די אידען וואס זיינען דארטען געבליבען פאר דעם בנין פון בית-המקדש. צוזאמען האבען די דאזיגע קליינע גרין פען אידען, וועלכע האבען זיך צוריקגעקערט אין פארשידענע צייטען אין מאַרלוף פון די פופצעהן אָרער צוואנציג יאָהר נאָך דעם געוואלדיגען נצחון

פון כורש'ן, צוזאמענגעשטעלט אזא קליינעם טייל פון דער קאלאניע אין יהודה, אז די נביאים, ריידענדיג צום פאלק, האָבען געקאָנט זיי אינגאָרירען. דאָר אין זייער אינטעלעקטועלע און רעליגיעזע השפעה געווען בלי ספק גרעסער ווי לויט זייער צאָהל.

אין ליכט פון די צושטענדען, וועלכע האָבען געהערשט אין פאלעסטינא אין דער פריהיגער צייט פון גלות, איז קלאָר, ווי חגי און זכריה דייטען אָ, אז די געמיינדע, צו וועלכער זיי האָבען זיך געווענדט, איז באַשטאָנען כמעט אין גאַנצען פון יענע אידען פון יהודה, כלב און ירחמאל*.) וועלכע זיינען נאָכ'ן חורבן געבליבען אין לאַנד און פון יענע, וועלכע זיינען אַנטלאָ-פען אין די לענדער, וואָס ליגען אין שכנות מיט פאלעסטינא. ווען ששבצר איז באַשטימט געוואָרען אלס גובערנאַטאָר פון יהודה און די מילדע פּאַלי-טיק פון כורש'ן איז באַקאַנט געוואָרען, האָבען בלי ספק אסך אידען, וועלכע האָבען געפונען א מקום-מקלט צווישען די פעלקער ארום און וועלכע האָבען בען געוואָרט אויף א גינסטיגער געלעגענהייט זיך צוריקצוקערען, זיך צוזאָ-מענגעקליבען ארום ששבצר'ס פּאַהן. אין עגיפטען האָבען זיכער זיך געפּר-נען טויווענדע אוינע גלות-אידען, וועלכע זיינען געווען אין א באַשמענדיגען פאַרקער מיט זייערע ברודער אין פאלעסטינא, און וועלכע זיינען געווען בלוז אייניגע טעג רייזע פון זייער געבורט-לאַנד**.) אזוי ווי זיי זיינען ניט אוועק געפיהרט געוואָרען אין גלות, זיינען זיי נאָטירליך גערעכענט געוואָרען אלס „דאָס פּאַלק פון דעם לאַנד“ אָדער אלס „די איבערגעבליבענע פּונ'ם פּאַלק.“ אָט די אלע פאַקטען, וואָס מיר האָבען דאָ צוזאמענגענומען, גיבען אונז דעם ריכטיגען אויסגאַנגס-פּונקט צו פאַרשטעהן די געשיכטע פון דער אויפ-געלעבטער אידישער געמיינדע אין משך פון די קומענדיגע צוויי יאָהר-הונדערטען. די מעגליכקייטען, וואָס דער גרויסער אנאַנימער נביא פון גלות האָט געזעהן אין זיין גייסט, זיינען נאָר טיילווייז פאַרווירקליכט געוואָרען. יהוה, דורך זיין „משיח“, כורש, האָט צוגעגרייט דעם וועג; א געוויסע צאָהל אידען האָבען אויסגענוצט די געלעגענהייט; אָבער די גרעסטע צאָהל פון די אידען איז באַבילאָניען, זיינען, ווי דער גרויסער נביא האָט מורא געהאט, ניט געווען דערוואַקסען צו דעם אָפּפער. דער וואַקס פון דער געמיינדע אין יהודה, דערנאָך ווי זי האָט געקראָגען איהרע ערשטע צוגעקומענע, איז גע-ווען לאַנגזאַם, און איהר לעבען איז געווען אַ לאַנגער, שמערצליכער קאַמף

(* זעה אויבען ז. 199

(** זעה אויבען, ז. 200, 201.

פאר איהר קיום. דער אויסדרוק „אויפֿלעבונג“ באשרייבט בעסער די ממשות'דיגע פאקטען ווי דער אויסדרוק „צוריקקערונג“: וואָרים קיין פֿלוצ' ליכע אומענדערונגען זיינען ניט פֿאַרגעקומען לטובה פון דער קליינער אידישער קאָלאָניע אין יהודה גלייך נאָך דעם יאָהר 538. דרויש דער ערשטער, ניט כורש, האָט רעאָרגאַניזירט די פֿערסישע אימפעריע. בלויז מיט דער צייט האָבען די אידען פון פֿאַלעסטינא באַקומען א פֿולען באַגריף פון דער וואונדערליכער ענדערונג, וואָס איז געקומען אויף זייער פֿאַליטישען האַרץ זאָנט. אורטיילענדיג פון שפעטער, ווי אויך פון די באַריכטען פון דעם כראָניקער, האָט מען זיי אין אָנהויב בלויז ערלויבט צו האָבען אן אייגענעם אידישען גובערנאַטאָר. די מילדערע הערשאַפט פון פֿערסיען האָט זיי גע'געבען' נייע געלעגעהיימען זיך צו אנטוויקלען. מיט אן אנערקענטען פיהרער זיינען זיי געווען אין א בעסערער לאַגע זיך צו פארטיידיגען געגען זייערע פיינליכע שכנים. זייערע הערצער זיינען בלי ספק אויך דערפֿעהט געוואָרן רען זעהענדיג ווי גרופען אנטלאָפֿענע אידען קומען צוריק פון עגיפֿטען. אין מאַנכע צייטען האָבען אויך אויפֿגעפלאַמט אין זיי האָפענונגען אויף א פֿול'שטענדיגער נאַציאָנאַלער אויפֿלעבונג, ווען פֿאַרטריבענע אידען פֿלעגען קומען פון דער ווייטער בבל, באַלאָדען מיט מתנות פאר זייערע אַרימע ברידער אין יהודה (זכריה ו 9—15). וויכטיגער ווי אַלץ אַבער איז געווען דאָס וואָס די דאָזיגע צוריקגעקערטע פון גלות האָבען געבראַכט די רייכע פרוכט פון דעם העכערען רעליגיעזען לעבען וואָס זיי האָבען אנטוויקעלט אין דעם מזרח. מיר האָבען אויף אזא'ן אופן א גוטען יסוד צו גלויבען, אז אין אַט דער פריהיגער פֿעריאָדע האָט זיך אָנגעהויבען פיהלען אין יהודה יענע מעכטיגע רעליגיעזע השפעה פון די באַבילאָנישע אידען, וועלכע האָט שפעטער גע'ענדערט' פון גרונט אויס דעם כאַראַקטער פון דער געמיינדע אין יהודה. מיר האָבען שוין אויבען געזעהן, אז אין דער צייט פון גלות בבל איז א פראַסטער מזבח אויפֿגעשטעלט געוואָרען און גאָט'ס דינסטען פֿלעגען אָפֿ'געהאַלטען ווערען אויפֿ'ן אַרט פון דעם חרוב'ען בית'המקדש. כורש'עס דעקרעט, וואָס האָט געמוזט ארויסגעגעבען ווערען ארום יאָהר 538 (פאר דער קריסטליכער ערא), לייענט זיך: „וואָס איז שייך דאָס הויז פון גאָט אין ירושלים, זאָל דאָס הויז געבויט ווערען, דער פֿלאַץ וואו זיי זיינען מקריב קרבנות און זאָלען זיינע פונדאַמענטען שטאַרק געלעגט ווערען.“ אויך חגי הנביא רעדט וועגען א סדר הקרבנות, וואָס איז געווען אין קראַפט נאָך איידער מ'האָט אָנגעהויבען בויען דאָס הויז פון גאָט (חגי ב 14). אזוי ווי זיין פונדאַמענט איז געלעגט געוואָרען אין יאָהר 520, אַלס רעזולטאַט פון

חגים נביאי'שער מעטינקייט, איז דערפאר שווער צו באַמערקען א באַשטימט טען רעליגיעזען פראַגרעס אין די ערשטע אַנדערהאלבען יאָהרצענדליג פון דער פערסישער תקופה. עס קאָן גרוילעך זיין, אז די פאַרמאליטעט פון לעד גען א פונדאַמענט פאר דעם בית־המקדש איז מען שוין דורכגעגאַנגען אונטער ששבצ'ר'ס אַנווייזונג, גלייך נאָך דעם יאָהר 538, אזוי אז עס זאָלען באַפרי־ דינט ווערען די תנאים פון כורש'עס דעקרעט. עס לעגט זיך אויך אויפ'ן שכל אַנצונעמען מיט דעם כראַניקער, אז די פרומע אידען, וועלכע האָבען זיך צוריקגעקערט פון באבילאָניען, האָבען פון דעמאָלט אַן איינגעשטעלט א פשוט'ען אבער רעגעלמעסיגערען גאט'ס־דינסט אויפ'ן הייליגען אַרט פון בית־ המקדש (עזרא ג; פארגלייך חגי ב 10—16; זכריה ז); און אז זיי האָבען וואַהרשיינליך געמאַכט מאַכע הכנות אויפצובויען צוריק דעם בית־המקדש. אין איין טייל פון דעם אראמעאישען דאָקומענט באהויפטען די אידען פון חגים צייט, אז מ'האַלט שוין אין בויען דעם בית־המקדש זינט דער צייט פון כורש'עס נצחון (עזרא ה 16). פון דעם צוזאַמענהאַנג אָבער און פון חגים בפירוש'ער דערקלערונג, אז פאר דעם יאָהר 520 איז ניט א שטיין געלעגט געוואָרען אויף א שטיין (ב 15), ווייזט אויס, אַז יענע באַהויפ־ טונג פון די אידען איז געמאַכט געוואָרען כדי אַפצואווענדען די סכנות פון דעם מאַמענט. דער גרונט פארוואָס מ'האַט ניט אויפגעטאן עפעס ממשות'־ דיגעס איז וואַרשיינליך ניט געווען געלענען אזויפיעל אין דער געגנער־ שאַפט פון „דעם פאָלק פון לאַנד“ (ווי דער כראַניקער האַלט אין עזרא ד 1—6); וואַרים ביז נחמיה'ס צייט האָט מען די שומרונים ערלויבט צו דינען גאט צוזאַמען מיט די אידען פון ירושלים. ווי עס איז צו זעהן בפירוש פון חגים רייד, איז דער גרונט גיכער געווען וואָס די קליינע געמיינע איז נאָך געווען שרעקליך שוואַך הן אין מיטלען, הן אין איינפלוס. עס איז געווען ניט מער ווי נאָטירליך, אַז באלד ווי כורש האָט זיי געגעבען די ערלויב־ ניש זאָלען זיי זיך צוערשט אָפגעבען מיט'ן בויען בעסערע הייזער, וואָס זאָלען באַשיצען זיי און זייערע פאַמיליען פון דעם אומפריינדליכען קלימאַט פון פאַלעסטינאַ. די דאָזיגע ארבייט האָט געפאָדערט א היבשע צייט, וואָר רים די אַנטלאָפּענע וואָס האָבען זיך צוריקגעקערט האָבען געמוזט אָנהייב־ בען אלס פיאַנערען און די וואָס זיינען פון פריהער געבליבען אין יהודה זיינען געווען אַרים און וויסט. זייער קיום איז אָפּגעהאַנגען פון דער ערד־ הכנסה, און אין יענע ערשטע יאָהרען פון דער פערסישער פּעריאָדע האָבען זייערע ארבייטען ווינציג פרוכט געטראָגען. ארום יאָהר 527 האָבען די פּעריסישע ארבייטען אָנגעהויבען מאַרשירען קיין געניפטען דורך פאַלעסטינאַ,

און א טייל פון דער לאסט פון אויסהאלטען זיי איז בלי ספק געפאלען אויף די אידען. טרויעריג און דריקענדיג האט אויסגעזעהן דער היפווד צווישען די באנייסטערטע הכתות פון דעם אנאנימען נביא פון גלות און דער הארטער ווירקליכקייט. ערינערונגען און דעם גלאנץ און פראכט פון דעם פריהערדיגען בית-המקדש זיינען נאך געלעגען אין זייער זכרון, און זיי האבען קיין הארץ ניט געהאט אויפצושטעלען אזא'ן אומבאדייטענדען בנין ווי זיי האבען געהאט ביי דער האנט. „עס איז נאך ניט געקומען די צייט פאר גאט'ס הויז נעבויט צו ווערען.“ איז געווען דער געוועהנליכער אָנגענום מענער שלום (חגי א 2). ערשט אין יאהר 520 איז אויפגעשטאנען דער מאן, וואס האט פראקלאמירט, אז איצט איז דער אָנגענומענער טאָג פון נאָט.

3.

די ווידעראויפבוואונג פון דעם בית-המקדש.

אין יאהר 529 (פאר דער קריסטליכער צייט) איז כורש, דער גרינדער פון דער פערסישער אימפעריע, געשטארבען. די וויכטיגסטע פאסירונג אין דער הערשאפט פון זיין זוהן און נאכפאלגער, קאמביס, איז געווען די עראָד בערונג פון עגיפטען, וועלכע איז אין יאהר 525 געווען געענדיגט. דורך זיינע כמעט וואהנזיניגע מעשים פון אכזריות האט דער נייער קעניג דער-ווייטערט פון זיך זיינע אונטערטאנען און האט זיי געטריבען צו אן אויפ-שטאנד. אין יאהר 522 (אָדער אין יאהר 521), ווען ער האט געהאלטען אין זיך צוריקערען פון עגיפטען אין זיין הויפטשטאָרט, האט ער געקראָד גען די ידיעה, אז א געוויסער גוימאטא, באקאנט ביי די גריכען אַלס גאַמאר-טעס, דער מאַגיקער, זיך אָנגעגעבען אַלס דער ברודער באַרדעס, ווער מען קאמביס האט געלאָזט אין געהיים אומבריינגען, און אז ער האט צוגע-צויגען צו זיין פאָהן די מעהרהיים פון פאָלק אין דער אימפעריע. הגם קאמביס האט געהאט אונטער זיין קאמאנדע א גוט איינמושטירטע אַרמיי, האט ער, שוין זייענדיג אויפ'ן וועג צוריק אַזוי ווייט ווי ביז חמת אין סיר-ריען, בעסער זיך גענומען דאָס לעבען איידער צו קעמפען פאר דעם טראָן מיט דעם באַטריגער.

ווען גוימאטא איז נעבליבען אַהן אן אַפענעם טראַד-קאָנקורענט, האט זיך איהם איינגעגעבען, דורך קאַנצעסיעס צום פאָלק און דורך א סיסטעם פון טעראָר, אויפצוהאלטען זיין ממשלה עטליכע חדשים. דאָר אין הערבסט

פון יאהר 521 האָבען די פּערסישע אַדעליגע געמאַכט א קאָנספּיראַציע און האָבען דער'הרג'עט דעם באַטריגער. דער אָנפיהרער פון די קאָנספּיראַטאָרס איז געווען דרויש (דאָרויס), וועלכער האָט פּרעטענדירט צו שטאַמען, דורך א פאַראַלעלער אָפּצוווייגונג, פון דער קעניגליכער פאַמיליע פון די אכעמע'נידען, פון וועלכער כורש איז אַרויסגעקומען. ער איז תיכף אויסגעוועהלט געוואָרען דורך זיינע קאָלעגען צו פאַרנעמען דעם לעדיגען טראָן. זיין ערשטע האַנדלונג איז געווען צו פאַרשטאַרקען זיין פּאַזיציע דורך דער הייראַט מיט אַטאַסאַ, די טאכטער פון כורש. כדי ער זאָל קריגען די פּולקומע הערשאַפט איבער דער גאַנצער פּערסישער אימפּעריע האָט זיך פון איהם געפּאָדערט גרעסערע פּעהינקייט, ווי פון איהר באַגרינדער, וואָרים עס זיינען אויפ'געשטאַנען דעמאָלט אסך קרוין-פּרעטענדענטען, און גוימאַטא'ס טויט איז געווען דער סיגנאַל פאַר אן אויפשטאַנד אין פּיעל טיילען פון דער אימפּעריע. אין שושיאַנא האָט א געוויסער אַטרינאַ אָנגעפיהרט אן אויפשטאַנד, וואָס איז שנעל אונטערדריקט געוואָרען, אבער באַלד איז אין דערזעלבי גער פּראָווינץ אויסגעבראַכען אן אנדער אויפשטאַנד. א שטאַרקערע מרידה האָט געפּלאַקערט אין באַבילאָניען אונטער דער פיהרערשאַפט פון נידינטובעל, וועלכער האָט אָנגענומען דעם פּאָפּולערען טיטעל נבוכדראַצ דער דריטער. בעת דרויש איז פּערזענליך געווען פאַרנומען מיט'ן אונטערוואַרפען די באַבילאָניער, איז אויפגעשטאַנען צווישען די מעדער, איינער א פּראָארטעס, וועלכער האָט אָנגענומען דעם היסטאָרישען נאָמען פון קיאקסאַרעס. ביידע פיהרער האָבען געהאַט א גרויסע צאָהל אָנהענגער. אין זומער פון יאהר 520 איז בכל עראַבערט געוואָרען פון דרויש'ן, און ער האָט דאָ געקאָנט פּערזענליך זיך אָפּגעבען מיט'ן אַנטערוואַרפען די מעדער. די באַבילאָניער האָבען באַלד ווידער מורד געווען אונטער דער פיהרערשאַפט פון אן אנדער פּרעטענדענט, וועלכער האָט זיך אויך א נאָמען געגעבען נבוכדראַצ דער דריטער. אין דער דאָזיגער פּעריאָדע פון מהומות און צעמישונג האָבען פּיעל פון די ווייטע פּראָווינצען אויסגענוצט די געלעגענהייט אַראַפּצואוואַרפען פון זיך דעם פּערסישען יאָר. אין אזא פאַרפּלאַנטערטער לאַגע האָט ניט אויסגע'וויזען, אן דער יונגער דרויש וועט סוף כל סוף האָבען ערפּאָלג. עס איז געווען זעהר צווייפּעלהאַפט, צי די פּערסישע אימפּעריע, וועלכע איז געווען צונויפגעשטעלט פון פאַרשידענאַרטיגע עלעמענטען און וועלכע איז ניט גע'ווען אין גאַנצען אַרגאַניזירט, וועט קאָנען ווייטער אויפגעהאַלטען ווערען. ערשט אין פּרייהלינג פון יאהר 519 איז עס קלאָר געוואָרען, אן דרויש האָט באַהערשט די סיטואַציע.

עס איז ניט געווען בלויז א צופאל וואָס די נביאים חגי און זכריה זיינען אויפגעטראָטען מיט זייערע אויפמונטערונגען און פאַראויסזאָגונגען אין הערבסט פון יאָהר 520, ווען יעדע בשורה וואָס איז געקומען פון מזרח האָט דערצעהלט פון א נייעם אויפשטאַנד און פון א גרעסערער פּאָליטישער מהומה, אזוי אז עס האָט זיך געדוכט, אז די פּערסישע אימפעריע האָלט אָט אַט ביים צעריסען ווערען אויף פּיצלעך. כמעט יעדע נבואה פון פריי-העריגע צייטען, וועלכע האָט זיך דעהאַלטען, איז ארויסגערופען דורך עפעס א פּאָליטישען אָדער א סאָציאלען קריזיס. די נבואות פון חגי און זכריה זיינען אין דעם פרט קיין אויסנאַם ניט. מעהר ווי צוויי הונדערט יאָהר איז דאָס פּאָליטישע לעבען פון יהודה באַשטימט געוואָרען דורך דער השפּעה וואָס איז געקומען פון יענער זייט פּרַת. א גרויסער טייל פון דער אידישער נאַציאָן האָט זיך נאָך געפונען אין דעם טאַל פון די גרויסע טייכען. עס וואָלט באַמת געווען א געוואלדיגער חידוש, אויב די אָנגעשטרענגטע גע-פיהלען פון דער געמיינדע אין ארץ ישראל וואָלטען ניט שטאַרק באַריהרט געוואָרען פון די מעכטיגע קאַנוואַלסיעס, וועלכע האָבען דעמאָלט צעטריי-סעלט די וועלט.

ניט וועניג אָפּשפּיגלונגען פון די דאָזיגע גרויסע וועלט-באַוועגונגען געפינען זיך אין די נבואות פון חגי און זכריה. חגי, צום ביישפּיל, דער-קלערט, אז יהוה וועט באַלד צעטרייסלען דעם הימעל און די ערד און דעם ים און די טריקעניש און די פעלקער (ב 6—9). אין א צווייטער שליחות ווידערהוילט ער דעם געדאַנק און לענט צו, אז „יהוה וועט איבערקערען דעם טראָן פון מלכות און וועט פאַרטיליגן די שטאַרקייט פון די מלכות פון די פעלקער; און ער וועט איבערקערען דעם רייטוואָגען און זיינע רייטערס; און פּערד און זייערע רייטערס וועלען אַרונטערנידערען איטליכער דורך דעם שווערד פון זיין ברודער“ (ב 22). מ'קאָן זיך ניט פאַרשטעלען קיין לעבע-דיגערע אָפּשפּיגלונג פון די איינדרוקען, וועלכע די רעוואָלוציאָנערע כּוואַ-ליעס וואָס האָבען זיך געטראָגען איבער דער פּערסישער אימפעריע האָבען געמאַכט אויף דעם גייסט פון דעם נביא. אויך חגי'ס קאַלעגע, זכריה, קוקט ווייטער פון די גרעניצען פון יהודה, כדי צו לייענען דאָרטען איהר גורל. דער מלאך, וועלכער גיט זיין שליחות איבער, קומט פון אַרומגעהן איבער דער ערד (א 11). זכריה זעהט שוין די פיער שמידען, וועלכע זיינען געקומען צו צעברעכען די הערנער פון די פעלקער, וואָס האָבען צעשפּרייט יהודה (ב 1—4). זיינע דערמונטערונגען צו די אידען פון בבל, אז זיי זאָלען שנעל אַנטלויפּען, גיבען אן אַנצוהערעניש, אז ער האָט באַטראַכט דעם מאַמענט

פאר אויסערנעוועהנליך נינסטיג (כ 11). אין קאפ. ו 1—8 ציהט דער נביא די אויפמערקזאמקייט צו די גרויסע פאליטישע באוועגונגען, וועלכע האבען דעמאלט אויפגערודערט די וועלט.

די איבערראשענדע געשעהענישען, וועלכע זיינען פארגעקומען נאָהנט צום צענטער פון דער פערטישער אימפעריע, האָבען בלי ספק אויך אויפגע-וועקט די צוהערער פון די נביאים. די אָפּגעלאָזענעקייט, וועלכע האָט פאַר-ליזירט די אַרימע אידישע געמיינדע אין סוף-כל־סוף געווען געבראַכען. עס האָט אויסגעוויזען, אז אַ נייע עפּאָכע האָלט זיך ביים עפענען. אַ שלעכט גערעטעניש און אַ טריקעניש, וועלכע די אידען האָבען אלעמאַל באַטראַכט אלס אַ קלאָרען באַווויזן פון יהוה'ס צאָרן (זעה עמוס ד 4—11; מלכים א י"ח), האָבען שוין אויפגעוועקט דאָס געוויסען פון די מעהר נאָכדענקענדע (חגי א 6, 9—11; ב 16, 17). די באַדינגונגען זיינען סוף-כל־סוף געווען ריף צו בויען דעם בית־המקדש. אַלץ וואָס מ'האַט באַדאַרפט איז געווען איינעם וואָס זאָל נעמען די איניציאטיווע. דאָס דענענערירטע הויז פון דוד, מיט דער אויסנאַם פון יאשיהו, האָט ארויסגעוויזען וועניג ענערניע אין די שפעטערע טעג פון דער מלוכה פון יהודה און נאָך וועניגער רעליגיעזע איר בערגעבענקייט. ששבצר און זרובבל באַווויזען ניט מיט קיין זאַר, אַז זיי זיין נען געווען אַן אויסנאַם. דער איינציגער גרונט פאַר וואָס די אויגען פון די מעהר אַמביציעזע אידען זיינען געווען געריכטעט אויף זרובבל, איז געווען דער פאַקט וואָס ער איז געווען דער געזעצליכער יורש פון דעם טראָן אין יהודה. די גרויסע אויטאָנומען פון דער פאַרגאַנגענהייט זיינען דורכגעפיהרט גע-וואָרען אויף דער אַנרעגונג פון די נביאים, און עס האָט זיך זעהר געפאַסט. אַז אַן ערנסטער נביא פון יהוה זאָל אויך איצט אויפועקען דאָס פאַלק און זיינע פיהרער.

חגי האָט זעהר קלוג אויסגעקליבען פאַר זיין אַפּיעל דעם ערשטען טאָג פון זעקסטען חודש (אין יאָהר 520 פאַר דער קריסטליכער ערא), ווען דאָס פאַלק איז געווען פאַרזאַמעלט צו פייערען ראש חודש. מ'געפינט ניט אין חגים נבואות די ליטעראַרישע שענקייט און אַריגינאַליטעט פון זיינע פאַר-געהער; אָבער זיי צייכענען זיך אויס מיט אַ געוויסער דירעקטקייט און פראַקטישקייט, צוגעפאַסט צו אַ סיטואַציע, וואָס האָט געפאַדערט ניט מליצות, נאָר מעשים. ווען ער איז צום ערשטען מאַל געשטאַנען פאַר דעם פאַרזאַמעלטען פאַלק איז זיין שליוות געווען: „זרובבל דער גובערנאַטאָר און ירושע דער כהן גדול, די פיהרער פון דער אידישער געמיינדע, הערט זיך

ניט צו צו די ווערטער פון אַט דעם נידערגעדריקטען און אָפּגעלאָזענעם פּאַלק, ווען זיי זאָגען: די צייט איז נאָך ניט געקומען צו בויען גאָט'ס הויז. באַד טראַכט נאָר, מענער פון יהודה, צי דאָס איז ריכטיג פון אייך צו געניסען פון אייערע באַקוועמע היימען בעת דאָס הויז פון יהוה ליגט אין חורבות. קלערט נאָך און איהר וועט איינזעהן, אַז יהוה האָט עס געשיקט צו אייך דאָס שלעכטע גערעמעניש און די שלעכטע ציימען צו ווייזען זיין אומצופרידענ־קייט מיט אייער אויפפיהרונג און אייך אויפצואוועקען צו מעשים. זיין באַפעהל צו אייך איז: שטייגט ארויף אויפ'ן באַרג און בריינגט האַלץ און בויט דעם בית-המקדש לויט אייערע מיטלען, און איהר מעגט זיכער זיין, אַז אייך וועל דערמיט צופרידען זיין און וועל זיין געהערט דורך דער טריי־קייט פון מיין פּאַלק" (חגי א 2—8).

דאָס פּאַלק האָט זיך תיכף און האַרציג אָפּגערופען. דעם 24טען טאָג פון דעם זעקסטען חודש האָט זיך די אַרבייט אָנגעהויבען. חגי, וועלכער איז געווען דער באַוועגענדער גייסט אין דער גאַנצער אַרבייט, האָט באַלד פאַרזיכערט דעם פּאַלק: „ווייל איהר האָט געפּאַלגט יהוה'ס באַפעהל, איז ער מיט אייך אין אייערע אונטערנעמונגען" (א 13). אַ חודש שפעטער, ווען דאָס פּאַלק האָט געוויזען צייכענס פון מוטלאַזיגקייט, האָט ער זיי אַי־בערגעגעבען אום סוכות אַז אַנדער שליחות: „ווער פון אייך, וועלכער האָט געזעהן דעם ערשטען בית-המקדש אין זיין גלאַנץ, מאַכט אוועק מיט דער האַנט אַט דעם באַשיידענעם בנין וואָס מיר האַלטען אין בויען? זייט מוטיג, איהר פיהרער פון פּאַלק! יהוה, וועלכער האָט אַרויסגעפיהרט אייערע אור־עלטערן פון מצרים און האָט געשלאָסען אַ בונד צו זאָרגען פאַר אייך, איז נאָך צווישען אייך. אַט באַלד וועט ער איבערקערען די באַשטעהענדיגע פּאַליטישע צושטענדען. די היידישע פעלקער, וועלכע אונטערדריקען אייך איצט, וועלען קומען צו אייך, בריינגענדיג זייערע אוצרות צו באַשענען אַט דעם באַשיידענעם בנין, אַזוי אַז זיין גלאַנץ וועט פיעל אַריבערשטייגען דעם גלאַנץ פון דעם ערשטען בית-המקדש. דעמאָלט וועט יהוה, אַנשטאט דער איצטיגער צעריסענקייט, געבען פרידען צו דער דאַזיגער שטאַדט" (ב 3—9). עס איז געווען איז קומענדיגען חודש, אַז זכריה איז צום ערשטען מאל ערשינען פאַר דעם פּאַלק, מעגליך ביי אַז אַנדער מאַמענט פון נידערגעשלאָג־גענקייט, רופענדיג זיי צו טאָן זייער פליכט, פאַרזיכערענדיג זיי גאָט'ס הילף און פאַרשטאַרקענדיג זיינע ווערטער מיט באַקאַנטע לעהרען און אילוסטראַציעס גענומען פון די שריפטען פון די פריהערדיגע נביאים און פון די איבער־

לעבונגען פון דעם אידישען פאלק אין די אמאליגע צייטען (א 1—6). אונטער דער באגרייטערונג פון די דאזיגע צוויי נביאים האָט די צוגרייטונג פאַר דער אויפבויואונג פון בית־המקדש לאַנגזאַם פראַגרעסירט, ביז דער פונדאַמענט איז געלעגט געוואָרען, אין דעם ניינטען חודש אין יאָהר 520 (עזרא ה 2; חגי ב 18). אין אשור און בבל פלעגט אזא צערעמאָניע זיין א גרויסער יום־טוב. עס איז אן אינטערעסאנטע פראַגע, צי די אידען האָבען נאָכגעמאַכט זייערע פריהערדיגע האַרען אזוי ווייט צו מאַכען אויפ'ן ווינקעלשטיין אויפשריפטען, באַשרייבענדיג די ארבייט און פאַראייביגענדיג די נעמען פון זרובבל און יהושע. חגי האָט על־כַּל־פנים אויסגענוצט די געלעגענהייט צו האַלטען נאָך צוויי רעדעס. די ערשטע רעדע איז געווען אַדרעסירט צום פאלק. זיך ווענדענדיג צו מאַנכע כהנים, האָט ער געפרעגט: „ווען די פאלע פון א ראַק פון איינעם פון אייך, אין וועלכער עס ווערט געמראָגען הייליג פלייש, ריהרט אָן געוועהנליכע שפייזען, וועלען זיי ווערן הייליג?“ נאַטירליך האָבען זיי געענטפערט, „ניין“. „אַדער אויב איינער, וועלכער איז טמא דורך באַריהרונג מיט א טויטען קערפער, וועט אַנריהרען אָט די שפייזען, וועלען זיי טמא ווערען?“ אָז די כהנים האָבען געענטפערט, „יא“, האָט ער דאָן אילוסטרירט: „אָט אזוי איז דאָס דאָזיגע פאלק טמא הוּ אין זייערע מעשים און הוּ אין זייערע קרבנות, פאַרדאַרבען ווי זיי זיינען געווען דורך זייער אייגעננוציגקייט און ניט געהייליגט דורך קיין אמת'ן קרבן. דורך אומגערעטעניש, טריקעניש און האַגעל האָט יהוה געזוכט איינצוקריצען דעם אמת אין אייער האַרץ. אבער איצט, אן דער פונדאָ מענט פון בית־המקדש איז געלעגט, איז אַלץ געענדערט. פון איצט אָן וועט ער אייך בענטשען מיט שפע. און בנוגע צו דיר, זרובבל, דערקלערט יהוה, אָז אין דער קומענדיגער איבערקערעניש פון די היידנישע פעלקער האָט ער דיר אויסגעקליבען צו טאָן א ספעציעלען דינסט פאַר איהם, און דעריבער וועט ער דיר האַלטען און באַשיצען פונקט ווי א קעניג האַלט טייער זיין זיגעל־דינג“ (ב 6—23).

4

די האַפענונגען און אנטוישונגען פון די בויער פון בית־המקדש.

קיין רעדעס פון חגי האָבען מיר מעהר ניט, אָבער צוויי חדשים נאָכדעם ווי עס איז געלעגט געוואָרען דער פונדאַמענט פון בית־המקדש האָט זכריה געגעבען א סעריע זעהונגען, אַדער, ריכטיגער, אַלעגאָריעס, וועלכע האָבען

כאצוועקט אויפצואוועקען האפענונגען אין די הערצער פון פאלק. כאטש ביידע נביאים זיינען אויסגענוועזן איין זאך, זיינען אבער זייערע מעטאדען פון באַלעהרען דאס פאלק געווען זעהר פארשידען. דער אונטערשייד קאן צום טייל דערקלערט ווערען דורך דעם פאקט, וואס בעת חגי אין געווען אן איינפאכער איד (חגי ב 11), איז זכריה געווען א כהן לויט געבורט. פון דעם כראַניקער ווייזט אויס, אַז אין דער צייט פון דעם כהן גדול יהושע איז ער געשטאַנען בראש פון דער כהנים־משפחה (נחמיה י"ב 4, 16). אין זיין ערשטער רעדע, מיט וועלכער ער הייבט אָן זיינע נבואות, ווייזט ער ארויס דעם יראת־הכבוד פאר דער פאַרנאַנגענ־הייט און דער ליטעראַטור פון זיין פאלק, וואָס איז כאַראַקטעריסטיש פאַר כהנים. פונקט ווי יחזקאל, צו וועמען ער איז עהנליך אין אַזוי פיעל פרטים, איז ער געווען א נביא לויט גייסט און ציל. אבער בנוגע צו דער פאַרם, אין וועלכער ער גיט זיין שליחות, איבער, ווייזט ער ארויס זיין פריסטערליכע ערציהונג. נאָכטוענדיג דעם ביישפיל פון דעם כהן־נביא פון גלות, האָט ער פאַרגעצויגען זיך אויסצודריקען דורך טונקעלע סימבאָלישע בילדער איידער דורך פשוט'ע באַהויפטונגען. עס קאָן גריילעך זיין, אַז אויך די מורא טאַמער וועט מען איהם פאַר'מסר'ען ביים פערסישען סאַטראַפּ האָט איהם באַאיינ־פלוסט אויסצודריקען זיינע געדאַנקען אַזוי, אַז נאָר אידען זאָלען איהם פאַרשטעהן. עס איז זעהר וויכטיג וואָס דער דאַטום פון זיין ערשטער זע־הונג שטימט מיט יענעם דאַטום, אין וועלכען עס האָט זיך צום ערשטען מאל איינגעגעבען דרויש'ן צו אונטערדריקען די שטאַרקערע מרידות, וועלכע האָבען צעטרייסעלט די אימפעריע. דער מלאך, וועלכער האָט גערעדט צו דעם נביא באַריכטעט, אַז „די גאַנצע ערד זיצט שטיל און איז רוהיג“ (א 11). די האַפענונגען, אַז די וועלט־מעכטען וועלען צוזאַמענפאַלען און אַז עס וועט זיך באַלד אָנהייבען דאָס משיח־קעניגטום, יענע האַפענונגען וואָס האָבען געפונען אַז אויסדרוק אין חגי'ס נבואות מיט פיער חדשים צוריק און וואָס האָבען געהאַט באַוועגט די אידישע געמיינדע צו טעטיגקייטען — האָבען איצט אויסגעזעהן ווי צערונען. דאָס פאלק האָט געפיהלט, אַז כאַטש זיי האָבען געטאָן זייער טייל אין אָנהייבען בויען דעם בית־המקדש, איז זיי אָבער יהוה ניט בייגעשטאַנען, וואָרים די דערהייבונג פון ירושלים האָט איצט אויסגעזעהן ווייטער ווי ווען ניט איז פריהער. זייער גלויבען און זייער ענערגיע זיינען דערום שוואַך געוואָרען. מ'האַט נויטיג באַדאַרפט א ניע שליחות פון א נביא.

אין זיין ערשמער זעהונג דערוויסט זיך זכריה דורך דעם מלאך'ס שלוחים, אז הגם די פעלקער זיינען רוהיג און עם זעהען זיך ניט אויפ'ן האריוואנט קיין צייכענס פאר א שנעלער באפרייאונג פון ירושלים, דאך אין יהוה'ס אינטערעס אין זיין געליבטער שטאדט ניט שוואכער געווארען. ער האט זיך שוין צוריקגעקערט צו מאכען זיין וואוינונג אין זיין ווידעראויפגעבויטען ביתהמקדש און ער וועט נאך בריינגען טרייסט און גליק צו זיין לאנד (א 8—17). אין דער צווייטער זעהונג שילדערט דער נביא, אין זיין אלעגאריע פון די פיער שמידען, ווי זיי וועלען פארטיליגען די פעלקער. וועלכע האבען צעשפרייט יהודה (ב 1—4). אין דער פאלגענדער זעהונג זעהט ער ווי איינער קומט ארויס אויסמעסטען ירושלים מיט דער כונה זי איבערצובויען אויף איהרע אלטע יסודות. באלד אונטערברעכט איהם א מלאך מיט דער פרעהליכער בשורה, אז אזוי גרויס וועט זיין די באפעלקערונג פון ירושלים, אז קיין מויערן וועלען זי ניט ארומרינגלען, נאך אנשטאט דעם וועט יהוה גופא זיין א מויער פון פייער ארום איהר און א גלאנץ אין איהר. מ'דארף ניט קיין פיעל פאנטאזיע צו הערען די ביטערע קלאגע אין דעם פאלק פארוואס זייער שטאדט איז נאך אהן א מויער און איז קענטיג פארנאכט לעסיגט. אלס אמת'ער נביא, וואס ער איז געווען, האט ער זיי געמאכט א פארווארף פארוואס זייערע דערווארטונגען פון יהוה זיינען געווען ענגע און מאטעריעלע; ער האט ווייטער אויפגעמונטערט די אידען פון באבילאניען צו אנטלויפען פון דער אויפגעשטאנענער שטאדט, וועלכע יהוה האט פאר משפט צום אונטערגאנג, און צו זוכען א היים אין ציון, וועלכע איז איצט געבענטשט און באהיט דורך גאט'ס אנוועזענהייט און וועלכע איז באשטימט צו ווערען דער צענטער פון זיין אל-וועלטליכער מלוכה.

ווען זכריה האט אויפמערקזאם באטראכט דעם מצב אין ירושלים, האט ער דאן געזעהן פאר זיינע גייסטיגע אויגען ווי יהושע דער כהן גדול שמעהט פאר דעם מלאך פון יהוה און דער שטן שמעהט נעבען איהם און באשולדיגט איהם מיט די זינד פון דער כהונה און פון דער געמיינדע, וועלכע ער האט רעפרעזענטירט. דאן האט דער נביא געהערט ווי יהוה האט פארגעבט יהושע'ן די זינד, מיט וועלכע ער איז באשמוצט געווען, און האט איהם בא-שטימט אלס הויפט פון זיין ביתהמקדש, מיט דעם תנאי אויב ער וועט זיין געטריי צו זיין אויפגאבע. די פייערליכע הייליגונג און איינזעצונג פון דער פריסטערליכער פאמיליע ווערען אין דעם נביא'ס זעהונג באגלייט פון א ווידערהוילטער הבטחה, אז עם וועלען פארגעבען ווערען די זינד פון

דעם פאלק, אז יהוה וועט ווייטער זארגען פאר דער עבודה פון זיין הייליגן טום און אז באַלד וועט קומען זיין משיח־קנעכט, וועמען ירמיה האָט באַ צייכענט אלס „דער שפראַצלינג“ („צמח“, ירמיה כ"ג 5). די נעכסטע זעהונג שמעהט אויך אין נאהנטער פארבינדונג מיט דער איינארדנונג פון דער עבודה אין בית־המקדש; וואָרים איהר הויפט־סימבאל איז די מנורה, וועלכע שמעלט פאר דעם ווידעראויפגעבויטען בית־המקדש און זיין נאָט'ס דינסט, געשטיצט דורך די צוויי געזאַלכטע, זרובבל און יהושע, די קעפ פון דער ציווילער און רעליגיעזער אָרגאַניזאַציע.

אין זיין לעצטער זעהונג קערט דער נביא זיך ווידער אום צו באַטראַכטן טען דעם פאליטישען אויסקוק. אין זיין פאַנטאַזיע זעהט ער ווי יהוה'ס שלוחים פון נקמה געהען ארויס צו צפון, געגען בבל און פרס, און צו דרום, געגען אדום און עגיפטען, צו פאַרניכטען די וועלט־מעכטען, וועלכע שמערען די פאַרווירקליכונג פון זיין, יהוה'ס, פלאַן. די פרטים פון דעם דאָזיגען וועלט־משפט זיינען אומבאַשטימט. דער אַלטער קריגערישער גייסט פון דעם פאלק איז פאַרשוואַונדען. דער נביא איז א מאַן פון פרידען. דער צענד טראַלער אמת וואָס ער פראַקלאַמירט איז, אז יהוה הערשט אין די ענינים פון די מענשען און אז ער וועט אין זיין אייגענעם וועג אונטערדריקען די רשעים און פאַרטיידיגען די גערעכטע. חגי און זכריה האַבען קענטיג געהאַפּט צו זעהן מיט זייערע אייגענע אויגען די דערהייבונג פון דעם אידישען פאלק. די אטמאָספערע איז געווען אנגעזאַפּט מיט דערוואַרטונג. נאַציאָנען זיינען אויפגעקומען און געפאלען כמעט אין א טאַג. דער פאַקט אַליין וואָס מ'האַט די אידען געלאָזען אָנהייבען בויען זייער בית־המקדש האָט אויסגעזעהן ווי א וואונדער. עס איז דעריבער געווען ניט מעהר ווי נאַטירליך, אז זיי זאלען עס באַטראַכטען אלס אן אויפגאַב פאר נאָך מעהר גרויסקייט און גלאַנץ. די דאָזיגע האַפענונג האָט געפונען אן אויסדרוק אין א באַפעהל וואָס איז געקומען צו זכריה'ן, וואָהרשיינליך גלייך נאָך דער לעצטער זעהונג. צום באַדויערען איז דער טעקסט געענדערט געוואָרען דורך שפעטערע רעדאַקט־טארען. די הויפט־געדאַנקען זיינען אָבער דאָך קלאַר. ער איז באַפוילען געוואָרען צו מאַכען, פון דעם גאַלד און זילבער וואָס איז געשיקט געוואָרען פון די באַבילאָנישע אידען, א קרוין און זי ארויפצוטאַן אויף זרובבל'ס קאַפ. די באַדייטונג פון דער האַנדלונג איז, אין דעם ליכט פון דעם אַלטען איד־שען מנהג, געווען קלאַר, און דעם נביא'ס ווערטער האַבען באַזייטיגט יעדען ספק: „דער בויער פון יהוה'ס בית־המקדש זאל טראַגען דעם גלאַנץ און

זיצעו און הערשען אויף זיין טראַן; און ביי זיין רעכטער האַנט זאל זיין א כהן (יהושע), און אַז עצה פון פרידען וועט זיין צווישען ביידען". זיין שלחות וואַרפט אויך אַסד ליכט אויף די האַפּענונגען וואָס האָבען געלעבט אין די הערצער פון די אידען, צו וועמען ער האָט גערעדט. עס איז געווען ניט מעהר ווי נאַטירליך, אַז זיי זאַלען גאַרען נאָך פאַליטישער פּרייהייט. אנדערע פעלקער האָט פאַר אַ געוויסער צייט זיך איינגעגעבען אַראָפּ צוואוואַרפען דעם יאָר פון פּערסיען און אַרויפצוטאָן די קרוין אויף פּרינצען פון זייער אייגען בלוט. יהוה איז געווען אַלמעכטיג. זיין פאַלק איז געווען אַפּגעקומען פאַר די זינד, וועלכע האָבען אַראָפּגעזעצט פון טראַן דאָס הויז פון דוד. איצט האָבען זיי באַמת געטאָן יהוה'ס ווילען. פון זייער שטאַנד פונקט האָט מען דערפאַר געקאַנט דערוואַרטען אומאַפּהענגיקייט אונטער זרובבל, דעם געזעצליכען יורש פון דעם טראַן פון יהודה.

עס איז געווען צום גליק פון פאַלק, וואָס זיי האָבען, אונטער דער השפּעה פון זכריה'ס פּרידליכען גייסט, געלאָזען די ערפילונג פון זייערע האַר פענונגען צו יהוה, וואַרים די צוקונפּט האָט זיי ניט געבראַכט קיין אומאַפּהענגיקייט אונטער זייער געזעצליכען טראַן־יורש. וואָס איז שייך די פּרטים פון זייער אַנטווישונג קענען מיר ניט מעהר ווי מאַכען השערות; מיר ווייסען בלוין דעם פאַקט, אַז אין דעם מאַמענט ווען די קרוין איז געהאַלטען געוואַרען איבער זרובבל'ס קאַפּ, איז ער, און מיט איהם דוד'ס פאַמיליע, פאַרשוואונדן דען אויף תמיד פון עפענטליכען לעבען. שפּעטער, ווען די פּראַגמענטאַר רישע דאַקומענטען וואַרפען ווידער זייער צאַנקענדיג ליכט אויף דער איד־שער געמיינדע, האָבען די כהנים גדולים, וועלכע האָבען געשטאַמט פון יהושע בן־יהוצבק, פאַראייניגט אין זייער האַנט די נאַנצע ציווילע ווי אויך די גייסט־ליכע מאַכט וואָס די געמיינדע אין יהודה האָט פאַרמאַגט.

דער אַראַמעאישער דאַקומענט וואָס דער כראַניקער ציטירט איז אַ השלמה צו די פאַקטען וואָס מיר ערפּאהרען פון זכריה. ווען די אַרבייט פון בויען דעם בית־המקדש איז געווען אַזוי ווייט פּראַגרעסירט, אַז מ'האַט געהאַלטען אין לעגען דאָס בויהאַלץ אויפ'ן פונדאַמענט (עזרא ה 8), דאָס הייסט בכן מעהרערע וואַכען, אויב ניט חדשים, נאָכ'ן לעגען דעם גרונט־שטיין, האָבען תתני, דער פּערסישער סאַטראַפּ פון דער פּראַווינץ אויף דער אַנדערער זייט פּרת, מיט זיינע באַאמטע באַזוכט ירושלים אויף זייער ריזע אַכטונג צו געבען אויף דאָס לאַנד. בלי ספק איז די סיבה פון זייער פאַר־מעלען באַזוך געווען אַ רעפּאַרט פון דער אומגעווענהליכער טעטיגקייט פון

דער אידישער געמיינדע. די אימפעריע איז נאָר וואָס געווען צעריסען דורך אַזויפיעל אויפשטאַנדען, אַז אויף יעדער אומגעווענהליכער האַנדלונג האָט מען געקוקט מיט גרויס חשד. אין פאַרלויף פון דער חקירה-דרישה האָבען די אידישע פאַרשטעהער גע'טענה'ט, אַז זיי בויען בלויז ווידער אויף דאָס אלטע הייליגטום און אַז זייער האַנדלונג איז אין פולען איינקלאַנג מיט אַן עלטערען דעקרעט פון כורש'ן, וואָס האָט ערלויבט דאָס צו טאָן. זיי האָבען פאַרגעשלאָגען, אַז מ'זאָל נאָכזוכען די קעניגליכע אַרכיווען, כדי דער אמת פון זייערע רייד זאָל באַשטעטיגט ווערען. צום גליק איז דרויש דער ער-שטער, לויט ווי עס ווייזען זיינע אויפשריפטען וואָס זיינען אַנטדעקט גע-וואָרען אין עגיפטען און אין קליין אַזיען, געווען גענייגט, פונקט ווי כורש, צו באַשיצען די טעמפלען פון די פעלקער, איבער וועלכע ער האָט געהערשט. עס קאָן גריילעך זיין, אַז וויסענדיג אַט דעם פאַקט האָט דער סאַטראַפּ ניט געשטערט די אַרכיט אין ירושלים ביז ער האָט ניט געקראָגען אינסטרוקציעס פון דעם גרויסען קעניג. די אַנוועזענהייט פון דעם סאַטראַפּ און דער וואָל-קען פון חשד וואָס איז געלעגען אויף דער אידישער געמיינדע ביז זייער טענה איז באַשטעטיגט געוואָרען דורך כורש'עס דעקרעט וואָס איז אַנטדעקט געוואָרען אין עקבאַטאַנאַ, איז געווען גענוג צו צעטרייבען די גע-היימע האַפענונגען וועגען דערהייבען זרובל'ען צום אומאַפהענגיגען קעניג, אויב דער תּוֹד פון חגי'ס און זכריה'ס רעדעס איז באַקאַנט געוואָרען צו די פּערסישע באַאמטע, דאַן האָט מען בלי ספק גלייך געזעהן אַראַפּצוזעצען זרובל'ען פון זיין שטעלע אַלס גובערנאַטאָר. פון זכריה'ס פריהגע נביאות, אַז זרובל'ען וועט זיין ערלויבט צו נעמען אַן אַנטהייל אין דער פאַרענדיגונג פון דעם בית-המקדש (ד' 9), קאָן מען זיך אַנשטויסען, אַז זיין אַמת איז ניט געווען צו זיכער. אַז זיין אויטאָריטעט איז געווען שוואַך, זעהט מען באַ-שיינפערליך פון דעם נביא'ס רייד (ד' 6, 7). אויב ניט גלייך אויפ'ן שטעל, דאַן וואָהרשיינליך איז דער אַלגעמיינער נייער אַרגאַניזירונג פון דער אימ-פעריע, וועלכע דרויש האָט באַלד דורכגעפיהרט, איז די פאַמיליע פון דוד איז נאַצען באַזייטיגט געוואָרען.

כאַטש די וועלטליכע האַפענונגען פון די אידען זיינען ניט ערפילט גע-וואָרען, האָט מען זיי אָבער ערלויבט צו פאַרענדיגען אומגעשטערט זייער בית-המקדש. עס איז כדאי צו באַמערקען, אַז אין זכריה'ס לעצטע רעדעס, פון שפּעטערען טייל פון יאָהר 518, פאַרשווינדען די פאַנטאַסטישע בילדער און אַלע באַציהונגען צו זרובל און צו א וועלטליכען קעניגטום. זייער פלאַץ

פארנעמען פשוט'ע מוסררייד און הבטחות פון אן אַליוועלטליכער מלוכה פון נאָט (ז; ח). דער בית־המקדש איז קענטיג געווען אויף אַזויפיעל פאַר־טיג, אַז מ'האַט שוין איינגעשטעלט א טייל פון דער עבודה. דער דאָזיגער פאַקט האָט ארויפגעבראַכט די נאַטירליכע פּראָגע, צי מ'זאָל נאָך האַלטען דעם תּענית פון פינפטען חודש, אַלס ערינערונג אַן דעם חורבן פון ירושלים און פון בית־המקדש. די פּראָגע איז פאַרמעל געשטעלט געוואָרען צו די כּהנים און די נביאים פון דער שטאַרט דורך א דעפּוטאַציע, וואָס איז געקור מען צום באַזוך. זכריה האָט געענטפּערט אויף דער פּראָגע אין דעם אמת'ען גייסט פון א נביא גיכער ווי אין דעם גייסט פון א כּהן. ער האָט זיי גע־פרעגט וואָס עס זיינען געווען די מאַטיווען פון די תּעניתים, וועלכע מ'האַט געהאַלטען אין גלות. איז עס געווען צו דינען יהוה אָדער צו באַפּרידיגען זייערע אייגענע פאַרלאַנגען? אויב צוליב דער לעצטער סיבה, דאַן וואָס ניכער עס וועלען אויפהערען די זעלבסטזיכטיגע פאַרמאָליטעטען אַלץ בע־סער. איצט ווען די ווידעראויפגעלעבטע געמיינדע איז ארוינגעטראָטען אין א נייעם לעבען, איז די אמת'ע פּראָגע געווען: מעגען די אידען אויסמיידען די טעותים פון דער אמאָליגער אידישער מלוכה און בריינגען צו נאָט ניט פּוסטע פאַרמאָליטעטען, נאָר מעשים פון גוטסקייט, יושר און רחמנות, וועלכע שטעלען פאַר די פאַדערונגען פון דער אורשפּרינגליכער לעהרע פון די נביאים? זייער צוקונפט איז געלעגען אין זייערע אייגענע הענט און אין אַפּגעהאַנגען פון זייער הנהגה. די פונדאַמענטען זיינען שוין געלעגט גע־יוואָרען פאַר א גלענצענדער מדינה. יהוה איז געווען גרייט מיטצואווידיקען אומעטום. אויב זיי וועלען זיך נאָר ארויסווייזען טריי צו זייער געלעגענ־הייט, וועלען זייערע גרעסטע האַפענונגען נאָך מעהר ווי מקוים ווערען. צו דער געפייניגטער ירושלים וועט סוף־כל־סוף קומען פּרידען, אַזוי אז מענער און פרויען וועלען דערלעבען צו א הויכען עלטער. די טרויעריגע תּעניתים פון דער פאַרגאַנגענהייט וועלען ווערען פּרעהליכע ימים־טובים. דער עיקר אָבער, דער טאָג האַלט שוין אין קומען ווען אסך פעלקער און מעכטיגע נאָ־ציאָנען וועלען עולה־רגל זיין קיין ירושלים צו דינען יהוה. דאַן וועלען די גוים זוכען ניגיריג דעם פאַראַכטעטען אידען כדי צו לערנען פון איהם ווע־גען דעם אמת'ען גאָט.

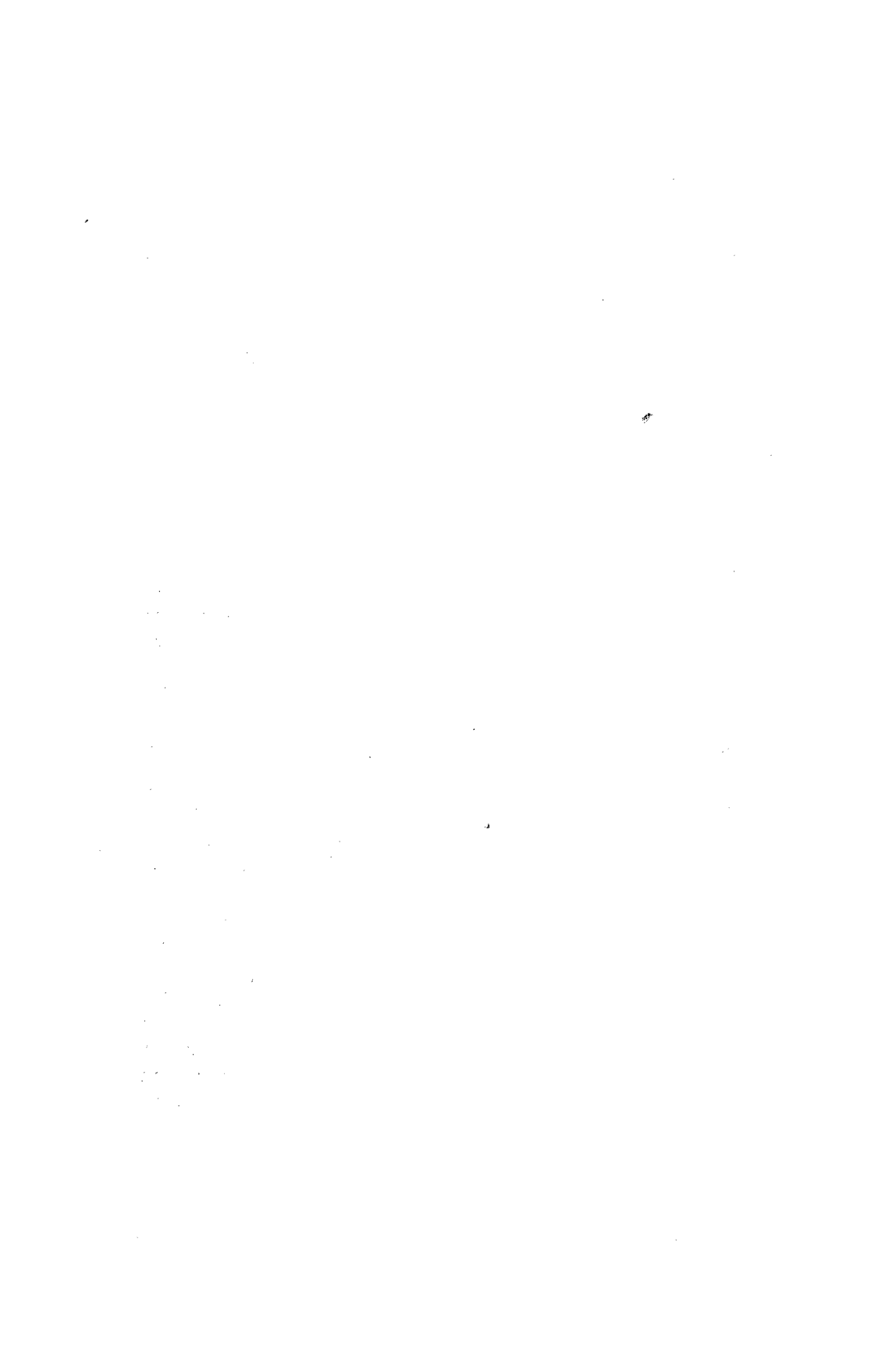
לויט דעם כּראַניקער איז דער בית־המקדש אין גאַנצען פאַרטיג געוואָ־רען דעם דריטען טאָג אין אָדר פון יאָהר 516 (פאַר דער קריסטליכער ערא). כּלי ספּק איז דער חנוכת הבית געפּויערט געוואָרען דורך קרבנות און דורך פאַ־

סענדע צערעמאָניעס. דער יום־טוב האָט געמוזט אַרויסרופען לויב־געזאָגן גען, וואָס מאַכע פון זיי האָבען וואַהרשיינליך זיך דערהאַלטען אין תּהלים. קאָפּ. מ"ז דריקט אויס די געהויבענע שמחה וואָס די קליינע געמיינדע האָט געפיהלט ווען איהר אַרבייט איז פאַרטיג געוואָרען. זייער געפיהל, פּונקט ווי זכריה'ס געפיהל אין דער דאָזיגער צייט, האָט זיך אויסגעדריקט אין דעם קופּלעט (פּסוק 2):

„גאַט קיניגט איבער די פעלקער,

גאַט זיצט אויף זיין הייליגען טראָן.“

די היסטאָרישע באַדייטונג פון דער ווידעראויפּבאונג פון בית־המקדש קאָן ניט צו הויך אָפּגעשאַצט ווערען. דאָס יודענטום האָט ווידער געהאַט אַ הויב, דער געדאַנק, אַזוי אָפּט אויסגעדריקט אין זכריה'ס נבואות, אַז יהוה איז ווידער געקומען וואוינען צווישען זיי, איז געווען אַ קוואַל פון פּרייד און האָפּענונג ניט בלויז פאַר די אידען פון יהודה, נאָר אויך פאַר אַלע מיט־גלידער פון דעם אידישען פּאָלק, וואו נאָר זיי האָבען זיך געפונען. איצט ווען מ'האַט מקריב געווען טעגליכע קרבנות פאַר זייער נאַציאָן, האָבען זיי געפיהלט מיט אַ דערלייכטערונג, אַז די לאַסט פון דעם פּאָלק'ס זינד, וואָס האָט זיי געדריקט, איז סוף־כל־סוף אַראָפּגענומען געוואָרען פון זיי. ווידער האָבען זיי געקאָנט אויפהייבען זייערע קעפּ אין דער אָנוועזענהייט פון די פעלקער. דער בית־המקדש האָט זיך אויך אַרויסגעוויזען צו זיין אַ שטאַרקער באַנד, וואָס האָט אויפּגעהאַלטען לעבעדיג אין האַרץ פון יעדען אידען דעם זין פון דער אַהדות פון פּאָלק, צוזאַמענבינדענדיג אויף דעם אָפּן אין אַן איינהייט אַלע צעשפּרייטע מיטגלידער פון דער נאַציאָן. דער בית־המקדש האָט אויך געגעבען אַ באַשטימטע פאַרם צו זייער רעליגיעזער אַנטוויקלונג. דערהויבען העכער איבער אַלע אַנדערע אינסטיטוציעס, האָט דער בית־המקדש און די עבודה אין איהם אַרויסגערופען די אויפּמערקזאַמקייט פון די פעיהנסטע אידישע גייסטער אין גלות, וואו די ריכטונג פון ריטואַליזם, וואָס איז אַזוי שטאַרק געוואָרען אין דער באַבילאָנישער פּעריאָדע, האָט איצט געהאַט די פּולע ממשלה. דער פּועל־יוצא איז געווען, אַז דאָס באַשיידענע הייליגטום, אויפּגעבויט פון דער געדריקטער געמיינדע, האָט אין די אויגען פון די גלות־אירען פון אַנהויב אַן פאַרטונקעלט אין באַדייטונג דעם פּרעכטיגע־רען בית־המקדש פון שלמה'ן. מיט דער צייט האָבען די ארץ ישראל'דיגע אידען איבערגענומען פון די אידען פון גלות זייער געוואַלדיגען יראַת־הכבוד פאַר דעם הייליגטום פון ירוּשלים, אַזוי אַז זיין פּרעסטיזש האָט פאַרטונקעלט אַלע אַנדערע רעליגיעזע אינסטיטוציעס אין יהודה.

ביבליאָגראַפיע.

- Anneler, H., Zur Geschichte der Juden von Elephantine, 1912.
- Duhm, B., Israel's Propheten, 1916.
- Hoelscher, G., Die Profeten, 1914.
- Jastrow, M., Hebrew and Babylonian Traditions, 1914.
- Kautzsch, E., Abriss der Geschichte des alttestamentlichen Schrifttums, 1897.
- Kent, Ch. F., A History of the Jewish People, 1914.
- Kittel, R., Geschichte des Volkes Israel, 2te Auflage, II Band, 1912.
- Koerberle, J., Der Prophet Jeremia, 1908.
- Lehmann-Haupt, G. F., Israel, seine Entwicklung im Rahmen der Weltgeschichte, 1911.
- McCurdy, J., History, Prophecy and the Monuments, 1914.
- Meinhold, J., Sabbat und Woche, 1905.
- Nagel, G., Der Zug des Sanherib, 1902.
- Rogers, R. W., A History of Babylonia and Assyria, Vol. II, 1915.
- Stade, B., Geschichte des Volkes Israel, Band I, 1887.
- Stade, B., Biblische Theologie des Alten Testaments, Band I, 1905.
- Steinthal, H., Zu Bibel und Religionsphilosophie (S. 16, Die Klagelieder Jeremiae), 1890.
- Smith, H. P., Old Testament History, 1915.
- Wellhausen, J., Israelitische und Judische Geschichte, 3te Ausgabe, 1897.

